

Національна академія державного управління
при Президентіві України

Лілія Гонюкова

Політичні партії
як інститут
державної політики
та управління:
теоретико-
методологічний аналіз

Монографія

Київ • 2009

УДК 329:351

Г65

*Схвалено Вченою радою Національної академії
державного управління при Президентові України
(протокол № 158/5-11 від 3 червня 2009 р.)*

Рецензенти:

В. Д. Бакуменко, доктор наук з державного управління, професор, проректор з наукової роботи Академії муніципального управління;

Ю. Г. Кальниш, доктор наук з державного управління, старший науковий співробітник, завідувач відділу стратегій розвитку політичної системи Національного інституту стратегічних досліджень;

С. О. Тележун, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної аналітики та прогнозування НАДУ.

За науковою редакцією доктора політичних наук, професора
Л. Є. Шкляра.

Гонюкова Л.

Г65 Політичні партії як інститут державної політики та управління: теоретико-методологічний аналіз : монографія / Лілія Гонюкова ; за наук. ред. д-ра політ. наук Л. Є. Шкляра. - К. : НАДУ, 2009. - 392 с.

ISBN 978-966-619-277-9.

У монографії аналізуються концептуальні засади функціонування політичних партій як інституту державної політики та управління; висвітлюється роль впливу середовища на перевтілення політичних партій у державний інститут. Аналізуються партійні механізми формування державної політики; розкривається діяльність партій під час формування вищих органів державної влади та виконання ними державницьких функцій.

Для фахівців у галузі державного управління, політичних наук, студентів та слухачів зі спеціальностей "Державне управління", "Політологія" вищих навчальних закладів, а також усіх, хто цікавиться проблемами політичного розвитку сучасної України.

УДК 329:351

ISBN 978-966-619-277-9

© Гонюкова Л. В., 2009

© Національна академія державного
управління при Президентові
України, 2009

*Не лише некорисно, а й шкідливо,
коли державний устрій країни допускає, що
невівластво має такі самі права на політич-
ну владу, як і знання та мудрість.*

Д.С.Міл

Вступ

Партія як політичний інститут в державному управлінні є одним із наймолодших, порівняно з такими як інститут президентства, парламентаризму, уряду, судочинства.

Як механізми політичного набуття влади через вибори, вони виникли у результаті розвитку парламентаризму, ідеологій та зародження демократичних традицій у XIX ст. Перехід до демократичних форм правління від тоталітарних, монархічних, авторитарних пов'язаний з економічним прогресом та суспільним розвитком. Не варто забувати, що "нерозуміння того, що економічна поведінка, зумовлена свідомістю та культурою, призводить до поширеної помилки - пояснення навіть ідеальних за природою явищ матеріальними причинами. Глибинні процеси історії зумовлені процесами, які відбуваються у свідомості"¹. Отже усвідомлення необхідності представництва інтересів широких прошарків населення привело до появи нового інституту передачі влади у XIX ст. - політичних партій сучасного візрця.

Сьогодні наявність структурованих, багатофункціональних політичних партій є ознакою високого розвитку суспільства, наявності в ньому громадянської культури та толерантності. Вони існують у більшості країн та в усіх політичних системах. Дослідження влади та управління неможливе без аналізу діяльності політичних партій у владних структурах. Розгляд інституту політичних партій у контексті суспільного розвитку важливий для підвищення результативності функціонування цього інституту в Україні.

Політичні партії - один із базових інститутів сучасного суспільства, без якого неможливе існування представницької демократії. Виконуючи роль посередника між громадянським суспільством і державою, політичні партії становлять частину механізму саморегуляції суспільства, незалежно від того чи це є демократична партія, чи джерело тоталітаризму, чи авторитаризму. Завдяки політичним партіям антагонізм, внутрішньопритаманний відносинам між суспільством і державою, утримується в безпечних для соціальної стабільності межах. Політичні партії не тільки

¹ Fukuyama F. The End of History and the last Man / F. Fukuyama. - N. Y., 1999. - P. 296.

виражають інтереси певних соціальних груп, але й активно формують ці інтереси. Слабкість політичних партій обертається безсилістю держави, що втратила зворотний зв'язок та контроль над політичними процесами.

Партії беруть безпосередню участь у творенні державної політики та у державному управлінні. Їх вплив на державну діяльність відрізняється мірою залученості, яка залежить від форми правління і типу виборчої системи у різних країнах. Форма правління - президентська, змішана чи парламентська республіки - визначає місце та роль парламентських фракцій при створенні уряду та впливає на взаємозв'язки гілок влади в державі. Тип виборчої системи визначає ступінь залученості громадян до демократичних процесів у державі та роль партій в організації роботи законодавчого органу. Зважаючи на важливість названих процесів, вони є центром уваги цієї монографії.

Критеріями постмодерної легітимності є оптимізація робочих характеристик системи, її ефективність. Соціальна справедливість сприймається як наукова істина. Очевидно і зміни в українському політикумі й державному управлінні мають бути спрямовані на оптимізацію відносин гілок влади з метою її ефективності. Це не може не заторгнути механізми передачі влади, до яких належать політичні партії.

Парадигма досліджень про політичні партії базується на інституціональному підході. Політичні партії розглядають у контексті взаємодії з державою та громадянським суспільством як інститут, що не протиставляє себе ні державі, ні громадянському суспільству.

Метою цього дослідження є концептуальний аналіз взаємодії **інституту політичних партій та системи державного управління**, з'ясування результатів та наслідків діяльності партій у суспільному врядуванні України.

Для висвітлення окресленої мети необхідно вирішити низку завдань, зокрема:

- проаналізувати основні напрями дослідження політичних партій у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі;
- з'ясувати концептуальні підходи щодо реформування політичної системи України;
- вивчити політико-адміністративні засади функціонування політичних партій у демократичних країнах;
- визначити місце та роль інституту політичних партій у процесі творення державної політики та здійсненні державного управління в Україні;
- проаналізувати роль політичних партій у виборчому процесі та їх вплив на суспільні зміни;
- дослідити вплив політичних партій на законотворчу та законодавчу діяльність держави;
- вивчити участь політичних партій у діяльності виконавчої гілки влади;
- визначити вплив політичних партій на формування та функціонування інституту президента;

- запропонувати нову модель політичної партії в умовах модернізації політичної системи України.

Політичні партії вивчаються багатьма вітчизняними та зарубіжними дослідниками. Інтерес до політичних партій визначається їхньою роллю у сучасній державі. Дисертаційні дослідження з політології присвячені різним аспектам партійного життя. Зокрема, опозиційну діяльність партій досліджували Н.Вінничук, С.Бондар, Н.Піскарьова. У Росії проблеми політичної опозиції досліджують О.Циганков, Г.Саєнко, Л.Тимофєєва, С.Сергєєв, Л.Мусіна, В.Гельман, В.Васильєв, Л.Тапова, Д.Зеркін.

Суб'єктність політичних партій у владних відносинах розглядала С.Топалова. З точки зору ідеології та політичного спектра партії досліджував А.Бородай. Є.Перекуда присвятив роботу вивченню лівих ідей та їх втіленню у діяльності політичних партій України.

Становлення партійної системи в Україні досліджував Е.Пуфлер. Трансформаційні процеси партійної системи України вивчали О.Бойко, В.Базів. Особливості розвитку партійних систем у пострадянських країнах розглядали О.Нікогосян, О.Стаценко, Л.Моргунов, Г.Голосов, Б.Ісаєв.

Проблемами інституціалізації змін у політичній системі сучасної України та політичних партій, зокрема, цікавились М.Примуш, М.Ніколаєва, О.Полішкарєва, Р.Мартинюк.

Політичні партії в умовах парламентаризму аналізували Б.Таглюк, Ю.Ганджуров, М.Новіков, В.Звірковська.

Партійні процеси у контексті європейських та міжнародних політичних процесів досліджували К.Меркотан, І.Ломко, В.Малярчук.

Виборчим системам та їх впливу на партійну структурування суспільства присвячені праці Т.Дешко, Р.Старовойтенко.

Усі ці дослідження та багато інших започаткували дискусії щодо ролі політичних партій, їх місця у суспільному розвитку, впливів на систему державної влади і управління.

Зацікавленість партійного та державного керівництва у посиленні ролі партій у державному управлінні є важливим, але не єдиним фактором у партійному житті. На жаль, у дискусійному пориві досить часто губиться сама суть питання, конкретні механізми розв'язання сучасних проблем державотворення за допомогою політичних партій.

У запропонованій монографії комплексно аналізуються та висвітлюються проблеми державного управління, використовуючи інституційний, структурно-функціональний та інші методи дослідження. Узагальнюються та обґрунтовуються конкретні механізми вдосконалення державного управління у сучасних умовах України. Відповідно до методики М.Фуко, намагаємось описати практики, щоб охопити умови, які роб-

² Фуко М. Проблеми методу : інтерв'ю з Мішелем Фуко / М. Фуко // Після філософії: кінець чи трансформація? : пер. з англ. / упоряд. К. Байнес та ін. - К. : Четверта хвиля, 2000. - С. 96-97.

лять їх прийнятними на даний момент, виходячи з того, що не інституції керують практиками, а навпаки².

Партії - це головний організаційний механізм сучасної масової політики, що є двигуном державного і суспільного життя. Їх еволюцію можна розглядати в межах політичної модернізації, рушійною силою якої вони і стали. У середині ХХ ст. партії здійснювали державне управління у 80 відсотках країн світу. Але 60-80 рр. минулого століття позначилися кризою політичних партій, їх відходом від влади і розповсюдженням воєнних режимів, зокрема у Латинській Америці. Процес демократизації 80-90-х рр. відродив політичний вплив партій³. У посткомуністичних державах на зміну однопартійності приходить багатопартійність. Усе це ускладнює роль та значення партій у сучасному світі.

Розвиток інституту політичних партій - це не тільки важлива теоретична, а й практична проблема, оскільки вона пов'язана з розподілом повноважень між гілками влади, з питаннями оптимізації державно-владних відносин, ефективного творення та результативного здійснення державної політики.

Стан демократії в Україні викликає занепокоєння як у наших співвітчизників, так і серед міжнародної спільноти. Науковці, як і політики-практики, впевнені, що ствердженню демократичного процесу в Україні до цього часу заважає методологічно й історично не розв'язана проблема вибору ціннісних орієнтирів. Це справедливий твердження. Разом із тим необхідні досконалі й свідомі носії демократичних і національних цінностей. Такими носіями мають бути політичні партії, які зараз формують політичний простір України. Саме з політичних партій обирається парламент, який, у свою чергу, формує уряд. Президент країни є також представником політичної партії. Виникає необхідність дослідити як, яким чином, на основі яких принципів будується внутрішня структурна організація політичної партії.

Створення повноцінної, авторитетної, впливової, ефективно діючої політичної партії є справа складна і довготривала. Вирішення цього завдання вимагає значних зусиль та серйозного ресурсного забезпечення. А наслідком її діяльності стане зміна середовища і всього суспільства.

³ Гантінгтон С. Зіткнення цивілізацій / С. Гантінгтон // Філософ. і соціол. думка. - 1996. - № 1-2; Гантінгтон С. Ф. Три хвили демократизації / С. Ф. Гантінгтон // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. - К. : Смолоскип, 2005. - С. 574-583.

Розділ 1

Теоретико-
методологічні засади
дослідження інституту
політичних партій
у системі державного
управління

*У формі інформаційного товару,
необхідного для посилення продуктив-
ної потужності, знання вже є і буде важ-
ливішим, можливо найважливішою
ставкою у світовій боротьбі за владу.*

Ж.-Ф.Ліотар

1.1. Основні напрями аналізу суспільної ролі політичних партій у вітчизняній та зарубіжній науці

Політична партія - поняття багатогранне, що досліджується різними галузями наук і має глибоку історію.

Ст. 2 Закону України “Про політичні партії в Україні” дає наступне визначення цього поняття: “Політична партія - це зареєстроване згідно з законом добровільне об’єднання громадян - прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах” [276].

Венеціанська комісія запропонувала визначення поняття політичної партії як “об’єднання осіб, одною з цілей якого є участь в управлінні публічними справами через висунення кандидатів на вільних і демократичних виборах” [153]. Очевидно, таке тлумачення більше відповідає суті демократичних політичних режимів, де функціонують політичні партії як інститут державного управління.

У сучасній науковій літературі існують різні підходи до розуміння терміна “політична партія” (від лат. *pars* - частина, група, відділ). Політологічний енциклопедичний словник тлумачить це поняття як добровільне об’єднання людей, котрі прагнуть домогтися здійснення ідей, які вони поділяють, задоволення спільних інтересів; організована певним чином частина якоїсь соціальної верстви, класу, покликана висловлювати і захищати інтереси цієї спільноти, домагатися їх дотримання і виконання, бути її політичним “головом”, “уособленням” окремих групових інтересів [254, с. 474].

М.Дюверже у дослідженні про партії називає їх сукупністю спільнот, розташованих по всій країні дрібних об’єднань (секцій, комітетів, місцевих асоціацій тощо), зв’язаних координаційними інститутами [121, с. 58]. Цим самим роблячи наголос на організаційній структурі об’єднання.

М.Оферле у роботі “Політичні партії” (1988 р.) висуває думку, що позначка “політична партія” - це лише можливий варіант більш широкого поняття, яке він називає “політичне підприємство” і яке полягає в обміні політичних цінностей на активну чи пасивну підтримку для конкуруючих структур [44, с. 93-118].

Сучасними науковцями політичні партії розглядаються як суспільно-історичний феномен. З'ясовується місце партій у політичній структурі суспільства, вивчається історичне призначення політичної партії, її соціально-політичні функції з метою віднайти загальні закономірності діяльності та розвитку партій, їх впливу на розвиток суспільства. Останнім часом особливу увагу українські дослідники приділяють участі політичних партій в організації державної влади, державного управління, свідченням чому є дисертаційні роботи з політичних, історичних, юридичних, наук з державного управління тощо.

Отже, діяльність політичних партій є одним з основних напрямів наукових досліджень. Аналізуючи стратегію і тактику партії, методи і засоби її дій, дослідники з'ясовують одну з найголовніших проблем - ставлення партії до влади, її участь у державному управлінні. В умовах будівництва демократичного суспільства актуальним питанням є взаємодія партії з іншими політичними і громадськими об'єднаннями, їх участь у формуванні органів влади та забезпеченні комунікацій державних органів із громадськістю.

Природа, суть і функції політичних партій стали предметом міждисциплінарного інтересу, що вивчає загальні закономірності виникнення, розвитку, функціонування та організаційної побудови політичних партій не тільки за кордоном, але й в Україні.

При соціологічному аналізі розглядається здатність партії задовольнити потреби людей в асоціації одного з одним [31; 32; 288].

З точки зору політичних наук, партія є соціалізованою, організаційно оформленою групою, що об'єднує найактивніших прихильників тієї чи іншої мети (ідеології, лідера) та слугує для боротьби за завоювання і використання політичної влади у суспільстві [76; 109].

Суспільствознавці значну увагу приділяють ідеології політичних партій. Співвідносять інтелектуальні досягнення партійних ідеологій із загальносвітовими цінностями з метою визначення місця ідеології партії в ідеологічному спектрі суспільства і подальшою класифікацією ідейних течій та типологізації партій [30, с. 77-83; 337].

Предметом досліджень політичних психологів є психологічні межі партійно-політичної діяльності, її відображення у свідомості та поведінці людей, соціально-психологічні наслідки цієї діяльності [240; 244].

Юридичні науки досліджують проблеми становлення політичних партій як політичних та державно-владних інститутів [273].

У державному управлінні досліджується діяльність партій в органах державної влади та місцевого самоврядування, їх вплив на формування цих органів. Участь партій у державному управлінні, у творенні, прийнятті та здійсненні державної політики. Окремо досліджується виборча діяльність політичних партій як механізм демократичного врядування [78, с. 177-21; 109, с. 3-23; 146-148].

Сьогодні форма, в якій здійснюється влада в тій чи іншій країні, певним чином залежить від партій, які, взаємодіючи між собою, утворюють партійну систему суспільства. Значною мірою вони як суб'єкти формування владних відносин визначають характер і напрям політичного процесу в конкретній державі. Політичні партії, здійснюючи свої функції, забезпечують стабільність державної машини, створюють найбільш сприятливі умови для послідовної зміни складу уряду в умовах багатопартійної системи.

Загалом визначились кілька головних підходів до аналізу цього феномена:

1) *доктринальний* (ліберальна концепція): партії - це групи людей, ідеологічно пов'язаних між собою (Б.Констан, Б.Франклін, Д.Медісон, Й.К.Блунчлі);

2) *класовий* (марксистська концепція) пов'язує виникнення і функціонування партій з класовим представництвом (К.Маркс, Ф.Енгельс, В.Ленін);

3) *інституціональний*: партія є політичним інститутом, що діє в політичній системі (Р.Міхельс, М.Острогорський, М.Дюверже, Дж.Сарторі);

4) *функціональний*: асоціації, що мобілізують та активізують діяльність людей, і є базою політичних лідерів, які здійснюють управління державою (Р.Макридис, П.Меркл, С.Елдерсфельд).

У даному дослідженні акцентується увага на участі політичних партій у державному управлінні. Аналізуються причини та наслідки виконання або невиконання партіями своїх функцій у державному управлінні та суспільному врядуванні на базі як доктринальної, так і інституціональної та функціональної концепцій.

Новітнє тлумачення політичної партії, якого дотримується значна частина наукових політологічних шкіл, поєднує, певною мірою, різні підходи до цього феномена, виокремлюючи сучасну роль політичних партій у державному управлінні. Виділяючи суттєві ознаки поняття "політична партія" та синтезуючи їх, окреслимо функціональне визначення:

Політична партія є найпоширенішою формою організації участі громадян у політиці, відносно стабільною суспільною організацією, яка:

- виражає інтереси і формулює політичні пріоритети певних суспільних груп;
- змагається за здобуття влади або здійснення впливу на неї;
- сприяє встановленню каналів зв'язку між державою і громадянами;
- виробляє власну ідеологію або заявляє про свою прихильність до однієї з уже існуючих ідеологій, узгоджуючи з нею свої політичні вимоги.

Це широке визначення розкриває суть і риси політичної партії через визначення мети, напрямів її діяльності, тобто є, по своїй суті, функціональним [308, с. 158-162].

Важливим критерієм політичних партій є тяжіння до влади, тобто намагання здобути, захопити, прийти до влади, брати участь (самостійно, або в коаліції) у здійсненні політичної влади, яка може розглядатися як виконавча або законодавча влада, влада на центральному, регіональному чи місцевому рівнях.

У розробці сучасної теорії політичних партій провідну роль відіграє європейська політична наука. Звичайно, серед відомих теоретиків є і американці, однак більшість дослідників політичних партій є європейцями або за походженням, або місцем діяльності (Ж.Шарло, М.Дюверже, М.Лейвер, П.Мейер, А.Панеб'янку, С.Роккан, Дж.Сарторі, К.Стром). І це не є випадковістю. Безпосереднє сусідство партійних систем суміжних країн накладає свій відбиток. Спільність кордонів породжує потребу в міжнаціональних дослідженнях, що спонукає вчених концентрувати свої уявлення про партії, а це, у свою чергу, сприяє розвитку теорії політичних партій.

Крім того, політичні партії існують в Європі найдавніше, ще за античних часів як протопартії - угруповання та союзи, які брали активну участь у суспільному житті. Вивчати та пояснювати феномен партії (протопартії) почали ще за часів Аристотеля та Геродота. Зокрема, дослідники намагалися розібратися у суті такого феномена, як політична партія, дати визначення цьому явищу. Так, Геродот у своїх працях досліджував протистояння партії параліїв та партії педиона. Пісістрат продовжив дослідження Геродота і додав до параліїв та педионів ще й партію гіперакриїв [266].

У працях Аристотеля, Цицерона, Платона та Сократа йшлося про факції, чи партії (об'єднання навколо якогось роду), на про-

тивагу терміна *amicitia* (шляхетне об'єднання) [9; 49; 357]. Під останнім розумілася спілка приятелів, шляхетне об'єднання; *faksia* чи *partia* була нешляхетним об'єднанням. У римських джерелах знаходимо поняття партії як об'єднання політиків навколо певного лідера, або об'єднання людей, які управляють державою.

У цей період в основі виділення групи (партії) міг бути покладений географічний поділ. Так, Аристотель виділив партію жителів узбережжя та гори. Ознакою класифікації також слугувала прихильність до певного способу правління: партія жителів узбережжя виступала за змішану форму правління, а партія гори - за демократичну. Класифікували партії за згуртуванням навколо окремого політика (наприклад партія братів Гракхів). Були й інші ознаки поділу, наприклад, у Візантії існували партії венетів та прасинів, що відповідали розподілу вболівальників на іподроми на синіх та зелених. Пізніше ці кольори були використанні під час повстань [135].

Н.Мак'явеллі (1469-1529) розподіляє партії на приватні об'єднання, засновані на особистих стосунках їх членів, та союзи, зорієнтовані на інтереси суспільства. У "Роздумах про першу декаду Тита Лівія" він характеризує партію як організацію, що створюється в результаті суперництва між групами людей з метою захисту своїх інтересів. Вважав їх корисними, оскільки навчені згубним досвідом інших (вже випробуваних породженими партіями ворожістю і розладом) громадяни навчились би зберігати єдність [196; 197]. Боротьбу партій розглядав як важливий фактор політичного життя. Заклав підхід до вивчення політичного процесу за посередництвом внутрішньої політики і боротьби партій як її рушійної сили ("Флорентійські хроніки").

Прототипи сучасних політичних партій відрізнялися від своїх наступниць функціями, способами організації, методами та засобами діяльності, чисельністю і ще мали багато інших відмінностей. Вони були лиш тимчасовим об'єднанням для підтримки політичних амбіцій окремих осіб. Із зникненням останніх із політичної арени такі об'єднання припиняли своє існування. "Більшою чи меншою мірою завжди існували групи людей, що боролися між собою, але це зовсім не означає, що це були партії" [228, с. 95].

Для виникнення політичних партій у сучасному розумінні необхідний інститут політичного представництва (на цьому наголошував М.Дюверже), що репрезентує дві найважливіші ідеї представницької демократії:

- жодна людина не має права керувати іншою без її згоди;
- оскільки окрема персона не може безпосередньо брати участь в управлінні державою, то її інтереси в системі влади можуть бути представлені уповноваженими, яким делеговані відповідні прерогативи і права.

Поява попередників сучасних партій, політичних партій нового часу належить до кінця XVII - початку XVIII ст. і тісно пов'язана з розвитком ідеї представництва. Вона припадає на той період, коли виконання ряду управлінських функцій передбачало розширення складу політичної еліти, а її рекрутування відбувалося через виборчі механізми. Ті, хто хотіли зберегти владу та вплив, або отримати їх, повинні були забезпечити собі підтримку виборців.

Таким чином, партії стали легітимним інститутом боротьби з монархами за обмеження їх прав, а також засобом артикуляції інтересів різних груп виборців.

Протопартії цього періоду виникли у вигляді клубів, наукових, літературних товариств, що об'єднували однодумців. У такому вигляді партіям було важко завоювати гідний правовий статус, авторитет суспільної думки та посісти місце у суспільстві. Їх діяльність сприймалася неоднозначно, у більшості випадків як джерело кризи та безладу у суспільстві. Так, деякі філософи класичної школи, А. де Токвіль та Дж.Мілль оцінювали партії негативно. Натомість Ф.Бекон і Е.Берк, навпаки - позитивно.

Нові режими, що стверджувались на політичній арені, наполягали на тому, що тільки держава є виразником народного суверенітету (ліберальна традиція), або, взагалі, волі суспільства (монархічна традиція). Отже, посередницька діяльність будь-яких організацій між владою та народом оцінювалась негативно.

Наукове дослідження феномена політичних партій розвивалось через розвиток ідеї про представницьку владу та становлення політичних партій як політичного інституту в різних державах у різний час та мала свою специфіку.

У Британії Ф.Бекон (1561-1626) розглядав партії як природне утворення, спричинене боротьбою різних політичних сил за владу. Він акцентував увагу королівської влади на необхідності вмілого використання їх для зміцнення своєї позиції в боротьбі з політичними опонентами. Радив державцям не ставати на сторону жодної з існуючих політичних партій, бути над ними. Ф.Бекон висловлював також думку про те, що політичні партії дають можливість просуватися простим людям [56, с. 380-388].

Погляд на державу як своєрідного арбітра між конкуруючими партійними угрупованнями висловив Т.Гоббс (1588-1679) [85; 86]. Англійський мислитель побудував модель держави у вигляді антропоморфного організму, одним із перших намагався визначити функції та місце окремих частин суспільства, у тому числі й партій. Він поділяв пануючу тоді думку, що партії - це організації злочинної змови, які є основною причиною серйозних внутрішніх протиріч у державі. Вважав, що в інтересах всього суспільства партії повинні відмовитись від своїх корпоративних інтересів, щоб не стати своєрідними “державами в державі”, що неминуче веде до анархії. Однак слід зауважити, що Т.Гоббс оперував не поняттям “партія”, а поняттям “група людей”, розрізняючи політичні групи (політичні тіла), які засновані на повноваженнях, отриманих від верховної влади держави, та приватні групи, які створені підданими або на базі повноважень, даних іноземною владою. Відстоюючи думку про цілковите підпорядкування особистих інтересів державним, Т.Гоббс заперечував доцільність існування політичних партій. Боротьбу проти політичних партій, їх витіснення з політичного життя він вважав найважливішим завданням державної влади.

Разом із тим саме Т.Гоббс одним із перших досліджував виникнення політичних партій, шляхи їх утворення, початкові форми. Він, зокрема, вважав, що партії виникають на основі взаємної угоди між людьми під час народних патріотичних піднесенень (повстань, бунтів, воєн) і на основі індивідуального багатства. Пізніше, вже в наш час, цю думку розвинули Дж.Лапаломба та М.Вейнер.

У період XVI-XVII ст. в англо-саксонській науковій думці проглядається достатньо чітка тенденція поступового “звикання” до такого явища, як політичні партії. Мислителі намагаються знайти аргументи на їх користь і навіть з’являються елементи визнання їх доцільності та корисності.

Уже в XVIII ст. лорд Болінгброк вважав партії частиною англійського державного устрою [47, с. 193-197].

Погляд на політичні партії Д.Юма (1711-1776 рр.) подібний до поглядів Т.Гоббса. Він розглядав їх як об’єктивно існуюче явище, що розвивається історично. У процесі своєї еволюції партії здійснюють руйнівний вплив на державні структури, в межах яких виникають. Коли розвиток партійних структур досягає свого апогею, то це призводить до руйнації тієї системи правління, у рамках якої вони існують. Д.Юм чітко розрізняє правову систему та

державний механізм, з одного боку, і партійну систему - з другого. Партійні фракції, на його думку, підривають систему правління, роблять безсилим закон і породжують найвідчайдушнішу ворожнечу серед людей однієї і тієї самої нації. Аналізуючи політичні системи, в яких виникають сприятливі умови для створення партійних об'єднань, він називає вільну систему правління, засновану на праві. Однак щодо можливостей розробки подібних законів, то Д.Юм порівнює їх із магічним еліксиром чи вічним двигуном, які існують лише в теорії, але не в житті.

Д.Юм один із перших робить спробу класифікації політичних партій, розрізняючи два типи партійних угруповань - "особисті" і "реальні" фракції. Перші засновані на особистих стосунках серед їх членів (дружбі або ворожнечі). Б.Ісаєв вважає, що це був один із перших прикладів психологічного підходу до дослідження партій [136, с. 11]. Другі - на реальних розбіжностях ідеалів та інтересів різних соціальних груп. Ці дві великі частини партійних угруповань мають ще свою внутрішню класифікацію. До групи "реальних" партій належать ті, що на ґрунті спільного інтересу об'єднуються - партії за інтересами; за відданістю лідеру - партії за афектами; на спільних принципах - партії за принципами. Фракції інтересів формуються на основі відмінностей соціальних інтересів різних соціальних груп, зумовлених насамперед відмінностями в майновому становищі їх представників. Хоча при цьому він зазначає, що дане розмежування є достатньо мінливим і що не існує в житті "чистих" типів [365, с. 120-125].

Даючи оцінку причинам появи політичних партій, Д.Юм пояснює їх виникнення самою природою людини, її пристрастями. Заслугою Д.Юма є те, що він бачить у партіях важливий інститут державного правління, який обмежує монархію.

Одна з перших спроб порівняно широкої легітимації політичних партій належить Е.Берку (1729-1797). Він автор відомого визначення політичних партій, згідно з яким "партія - це стійке об'єднання людей, яке намагається спільними зусиллями на основі власних загальних принципів служити загальнонаціональним інтересам". Більше того, Е.Берк вважав партію не лише необхідним та важливим інститутом політичного життя, але й визнавав необхідність їхнього існування з точки зору моральних та етичних цінностей. Політичні партії, зазначав він, є необхідним елементом вільної держави [33; 34].

Е.Берк відзначав, що діяльність депутатів в парламенті є неможливою без існування тісних зв'язків зі своїми однодумцями як усередині нього, так і поза його межами, що можливо лише в рамках певної політичної організації, якою і є партія.

Позитивна оцінка ролі та місця політичних партій в політичному житті держави у Новий час мала вагомий вплив на наступний розвиток теорії політичних партій.

Саме в англо-саксонській традиції вперше в доволі завершій формі відбулося формування позитивного ставлення до політичних партій, яке пройшло складну еволюцію від терпіння їх як "необхідного зла" до визнання як позитивного суспільного явища інституту демократичного правління. Завдяки Е.Берку виділено також позитивний аспект принципу партійності у функціонуванні сучасного парламентаризму.

Важливий внесок у розвиток теорії політичних партій зробив також Дж.Ст.Міль. Обґрунтовуючи закономірність об'єднання людей на основі певних ідеологічних принципів, англійський теоретик визнає за ними право на організаційне оформлення їхньої діяльності. "Жодне об'єднання людей, якщо воно не організоване відповідним чином і не має керівника, не здатне діяти в істинному розумінні цього слова" [206, с. 486-498; 212]. Проте висвітлення проблем, пов'язаних із діяльністю політичних партій, не має у нього завершеного та систематичного характеру. З точки зору покращання системи представницького правління, Дж.Ст.Міль висловлює думку про необхідність обмеження доступу політичних партій до державних посад, аби не ігнорувались особисті якості претендентів в догоду партійній доцільності. Він пропонує зробити процедуру отримання державних посад відкритою і загальнодоступною.

В умовах французької буржуазної революції протиріччя різних верств населення переросли в напружену боротьбу партій. Це політичне протистояння сприяло кристалізації політичних ідей і більш чіткому розмежуванню партійно-політичних сил. Ідейним та теоретичним підґрунтям нового політичного режиму стали праці Ш.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, Е.Сійєса та інших французьких теоретиків державно-політичної думки.

Так, наприклад, Ш.Монтеск'є (1689-1755) визнавав об'єктивну неминучість і необхідність існування політичних партій у всі історичні періоди. Більше того, він вважав, що їх виникнення, формування, розвиток та активна діяльність є показником демократичності відповідного суспільного ладу. Залежно від наявності

в державі політичних партій Ш.Монтеск'є визначає якість і ступінь свободи в ній. За приклад він бере представницьку монархію у Великобританії, де партійні фракції в той час отримали найвищу ступінь розвитку.

Виводячи партії з певного рівня природного спілкування людей, Ш.Монтеск'є вважав, що партії існували і будуть існувати вічно, незалежно від ступеня розвитку суспільних відносин, їх антагоністичності, форми державного правління і політичного режиму, особливостей соціально-класової структури суспільства.

Однак надто широка свобода, у тому числі й свобода політичних партій, на думку вченого, веде до заперечення свободи взагалі. Ось чому потрібне розумне обмеження, регламентація діяльності політичних партій. При цьому Ш.Монтеск'є категорично виступав проти ототожнення партій з анархією та чварами, що мають місце в державі [214].

Розвиваючи погляди Д.Юма, він вважав, що за монархічної форми правління діяльність політичних партій є обмеженою, і лише республіканська форма правління сприяє їх праці.

Ж.-Ж.Руссо (1712-1778), на противагу Ш.Монтеск'є, був противником політичних партій. Він вважав, що у випадку, коли в державі існують і діють різні партійні угруповання, що справляють певний вплив на громадську думку і політичну волю, суспільні відмінності стають менш чисельними і дають менш узагальнений результат.

Утім він не заперечує закономірності виникнення партій як результату досягнення певного рівня розвитку суспільних відносин, визнаючи утопічність думки про наявність у розвиненій людській спільноті лише загальної волі й про відсутність у ній приватних інтересів.

Ж.-Ж.Руссо вказував на те, що коли в демократичному суспільстві виникають політичні партії і приватні асоціації, то воля кожної з них стає загальною по відношенню до держави. Звідси він робить висновок, що в такому випадку голосуючих вже не стільки, скільки людей, а лише стільки, скільки асоціацій [303, с. 237-248].

Це положення засвідчує зародження нового підходу до визначення суті політичних партій, їх місця в політичній системі як носіїв певної суспільної думки, фактора формування політичної волі громадян, становлення як основи політичного плюралізму.

Ж.-Ж.Руссо виступає проти існування єдиної партії в суспільстві (монопартії). Якщо в суспільстві існують приватні інте-

реси, то слід домагатися того, щоб всі вони були представлені відповідними партійними угрупованнями. Це потрібно, щоб загальна воля населення була усвідомленою і народ не помилявся.

Він вважав:

1) або в державі взагалі не повинні існувати асоціації приватного характеру і в такому випадку громадяни залишаються ізольованими від держави;

2) або може існувати значна кількість різноманітних приватних асоціацій, які врівноважують одна одну і дають можливість визначати загальну волю і загальний інтерес.

Інший відомий французький теоретик Е.Сійєс (1748-1836) у цілому поділяв погляди своїх попередників на політичні партії. Він відстоював ідею верховенства загальної волі над приватними інтересами в суспільстві, але, на відміну від Ж.-Ж.Руссо, вважав можливим і необхідним народне представництво, яке виражає інтереси єдиної, неподільної нації.

Б.Констан (1767-1830) - партійний і політичний діяч, член фракції "незалежних", ліберального угруповання французької Палати депутатів початку XIX ст., сформулював своє визначення політичної партії, що дало початок ліберальній концепції партій-доктрини та інтенсифікувало подальші дослідження партій. Він називав партією сукупність людей, які публічно проявляють свою прихильність до однієї політичної доктрини.

Критика партій в політичній та державно-правовій теорії того часу пояснюється рядом причин. У першу чергу, необхідністю боротьби з феодалними пережитками. По-друге, це завдання формування єдиної нації. І, нарешті, захист держави від зовнішніх і внутрішніх ворогів. Ці завдання потребували об'єднання політичної енергії всієї нації, не допускали існування окремих, розрізнених груп, які конкурують між собою у формуванні політичної волі.

Порівняно із англійською партійною теорією, яка започаткувала позитивне ставлення до політичних партій, французькі мислителі обґрунтовували той незаперечний факт, що в результаті взаємного поборення конкуруючих угруповань може скластися рівнодіюча сила, що спрямована на встановлення і поширення в суспільстві свободи та демократії.

Продовжуючи цю традицію у XIX ст., А.де Токвіль пов'язував виникнення політичних партій з існуванням права на об'єднання, яке є так само невід'ємним, як право на особисту свободу.

Загалом він негативно оцінював політичні партії, наголошував на загрозі, яку становить свобода політичних об'єднань: "Необ-

межену свободу об'єднань не можна цілковито уподібнити до свободи преси. Ця свобода водночас і менш необхідна, й більш небезпечна, ніж свобода преси. Держава може обмежити її певними рамками, не втративши жодної частини своєї суверенної влади, а інколи може бути навіть змушена вчинити так, щоб підтримати свій авторитет" [342, с. 193]. Така загроза можлива за умови, коли більшість не допущено до участі у політичному житті. Тоді опозиційні політичні сили можуть претендувати на народне представництво на противагу державним інституціям. Другою умовою загрози можуть бути принципові відмінності між партіями. Разом із тим, описуючи механізми функціонування державно-політичної системи США, філософ визнає політичні партії важливим елементом цього механізму.

А. де Токвіль - прихильник природного походження політичних партій, виникнення яких він пов'язує із природою людських стосунків та характерів. Хоча деякі політичні діячі здатні кон'юктурно формувати партію навколо себе з числа своїх прихильників.

А. де Токвіль поділяє існуючі партії на великі, які виникають у періоди революційного піднесення, коли найвищий ступінь народного незадоволення стимулює постановку питання про повний перегляд існуючого політичного устрою, і дрібні, які характерні для відносно мирних історичних періодів і пов'язані з еволюційними змінами в державно-політичному устрої країни. Порівнюючи політичні партії Америки та Європи, автор вказує на відсутність гострої конкуренції між партіями Америки, толерантність і навіть компромісність їхнього протистояння.

Він розрізняє три типи політичних асоціацій:

Перший тип - заснований на ідейній єдності її членів.

Другий тип - організаційне оформлення членів асоціації.

Третій тип - об'єднання виборців, які мають право зі свого середовища делегувати когось у політичну владу [342].

Такі структури використовувалися політичними партіями для збільшення свого впливу на маси та державну владу. По суті, поєднання цих типів партій могло би бути тотожним сучасному функціональному розумінню політичної партії.

США з моменту свого виникнення зароджувались як держава дрібних буржуа, що сприяло становленню тут ідеології лібералізму з її культом приватної власності. Тому значний вплив на формування американської політичної теорії справили праці відомих англійських та французьких мислителів, таких як Ф.Бекон,

Т.Гоббс, Дж.Локк, Ш.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо та ін. Через це американська теорія політичних партій також зазнає впливу європейської традиції упередженого ставлення до політичних партій. І хоча американська політична теорія, безперечно, використовувала європейський досвід, однак практична діяльність американських "батьків-засновників" швидше ґрунтувалася на конкретному американському досвіді. Самі партії в основному були націлені на практичні, переважно локальні, проблеми.

Б.Франклін вважав, що хоча в деяких штатах і існують партії та суперечності, але вони існують скрізь, де є свобода, і, можливо, саме вони допомагають її зберігати. Він розглядає партії як ідеологічні течії, які переслідують єдину мету - "суспільне благоденство" - і відрізняються лише методами його досягнення [353].

Т.Джеферсон, Дж.Адамс, А.Гамільтон, Д.Медісон виступали з обґрунтуванням закономірності поділу американського суспільства на конкуруючі соціально-політичні угруповання. Особливе значення для формування національних політичних партій США, зародження і становлення двопартійної системи мали протиріччя у "верхах", у першу чергу, між двома головними групами буржуазії - торгово-фінансової Півночі і плантаторами Півдня [3, с. 248-254; 4, с. 232-240; 75, с. 402-409; 117, с. 399-402; 204, с. 383-397]. Формування партійної системи в умовах "створення національної держави" сприяло достатньо швидкому поширенню в США такого інституту політичної системи, як політичні партії, що, безперечно, знайшло і своє відображення в американській політичній теорії [321]. Т.Джеферсон констатував, що політичні партії суттєво необхідні демократії, а партійна боротьба має точитись під час виборів та затихати після них, поступаючись місцем конструктивній праці по державному управлінню [116, с.77-82].

Таким чином, саме зміни в соціально-економічній і політичній сферах життя суспільства як у Північній Америці, так і в Європі, пов'язані з переходом від феодалізму до капіталізму, вплинули на розвиток як політико-правової думки загалом, так і теорії політичних партій зокрема.

У Німеччині відхід від негативного сприйняття політичних партій відбувся із запізненням майже на століття. Німецька політична теорія відображала принципово інший стан національних державно-політичних відносин кінця XVIII - початку XIX ст. Історичні умови склалися несприятливо для партій через відсутність необхідних конституційно-політичних інститутів і різкого обме-

ження сфери партійно-політичної діяльності. У результаті об'єктивно-історичних особливостей розвитку партійно-політичної сфери в центрі уваги дослідників перебували переважно не політико-практична, а ідеологічна сторона діяльності партійних угруповань. Це відображалось і в певному ототожненні партій із політичною опозицією існуючому режиму.

Антипартійному клімату Німеччини сприяла фетишизація держави, обґрунтована в філософії Г.Гегеля (1770-1831). За Г.Гегелем, держава і була виразником “народного духу”, “вищої нейтральної влади”, уособленням загального блага, а різні опозиційні політичні рухи, тим паче інституційно чи організаційно оформлені, вважалися суспільним злом. Він дає їм негативну оцінку, визнаючи їх як союзи, засновані на чисто суб'єктивних стосунках і приватних інтересах.

Виходячи з постулату неподільності волі народу, виразником котрої є єдина держава, Г.Гегель підкреслює, що уряд не є партія, якій протистоїть інша партія, так що кожна з них повинна багато чого добиватися та відвойовувати, і якщо держава виявляється в такому стані, то це є нещастям і такий стан не може бути визнаний нормальним [81].

Перші спроби створення і поширення фундаментальної теорії політичних партій у Німеччині належать лівому крилу гегельянців. Одним із засновників цієї теорії був А.Руге (1802-1880), котрий вивчав зв'язок між вченням про партії і проблемою критики і опозиції уряду. Він розглядав партію як засіб запобігання революції. Під партіями він розумів рушійні сили і організаційні форми ліберальних і демократичних ідей, що протистоять консервативному державному режимові [7].

Іншої точки зору дотримувався К.Маркс, який займався проблемою революційної партії пролетаріату. Він теоретично обґрунтовував практичні принципи організації політичної партії як політичного центру пролетарської революції, рішуче вимагав переходу від філософської критики до політичної практики [202, с. 419-459].

Одним із представників правого крила гегельянців був І.Розенкранц (1805-1879). Використовуючи елементи соціолого-емпіричного аналізу, він намагався поєднати вчення про “субстанціональну єдність держави” з динамічною теорією політичних партій. На його переконання, партія виникає в результаті того, що один із елементів держави узурпує право бути у своїй самості не лише собою, але й цілим. Таке бажання неминує породжує протилеж-

ну тенденцію іншого елемента, вони по своїй природі координуються в боротьбі за панування [7]. Такий підхід до політичних партій отримав назву “етатичного”. При тому якщо в А.Руге політичні партії - це інститути, що протистоять уряду, то в К.Розенкранца - уряд, який уособлює собою державу, стоїть над політичними партіями, які представляють групи суспільних інтересів. У роботі “Походження поняття політичної партії” (1843) він розглядав політичну партію як процес безперервного розвитку через внутрішні протиріччя між різними течіями й окремими членами партії. Але партійні дискусії допустимі доти, поки не розколюють партію. Взагалі вони є корисними, оскільки слугують розвитку ідеології та партійної організації.

На зовсім іншому ґрунті базується вчення про політичні партії в Ф.Ромера (1814-1856), представника німецької “романтичної натурфілософії”. Він намагається проводити аналогію між еволюцією партійно-політичних інститутів і стадіями розвитку людського організму. Його “органологічна” конструкція політичних партій справила достатньо відчутний вплив на формування теорії політичних партій [296, с. 63-69; 297, с. 56-63]. Ф.Ромер, як і Т.Ромер, дотримувався психологічного підходу у вивченні партій. Психологічний підхід органічно поєднав із соціологічним ще один німецький дослідник Ф.Паульсен (1846-1908) у роботі “Партійна політика та мораль” (1900).

Слід, однак, зазначити, що на відміну від Англії, США, Франції в Німеччині у XVIII-XIX ст. теорія політичних партій розвивалась практично у вакуумі. Для неї політичні партії були скоріше ідеальними взірцями, ніж реально існуючими політичними інститутами. Німецькі прототипи політичних партій почали реально виникати лише після революції 1848 р.

Разом із тим праці німецьких учених зробили вагомий внесок у розвиток загальної теорії політичних партій, розширивши діапазон дослідження, зокрема розглянуто цілий ряд важливих теоретичних проблем, а саме: про місце політичних партій в державі та суспільстві, їх зв'язок з державними та правовими інститутами, про функції та класифікацію політичних угруповань, про значення політичних ідеологій.

Отже, у процесі розвитку буржуазної державності партії поступово зміцнили свій правовий і політичний статус у суспільстві та стали сприйматись як необхідний та невід'ємний елемент політичного життя суспільства, як необхідні активні суб'єкти політи-

ки. Політичні партії розглядались у тісному зв'язку з розвитком держави та її владних інститутів.

Політичні партії сучасного розуміння з'являються в процесі розвитку парламентаризму (XIX ст.). Спочатку це були елітарні клуби, що діяли в парламенті. Поза парламентом вони проявляли себе тільки під час виборів. Партії не були оформлені організаційно, не визнавали принципу членства. Лише в середині XIX ст., коли значні прошарки громадян отримали право голосу, виникають партії як спеціалізовані організації для боротьби за завоювання політичної влади.

Значний внесок у розвиток партійної теорії зробив швейцарський вчений Й.К.Блунчлі (1808-1881) [370, с. 9; 374]. Його основне методологічне кредо полягало в тому, що партії представляють не державно-правовий, а політичний інститут. Політичні партії не є елементом державного організму, а являють собою вільні суспільні групи, які об'єднуються навколо певних переконань чи напряду з метою спільної політичної діяльності. Якщо партії таким чином виключаються з урядової сфери, то поділяється сфера держави як ціле і сфера партій як елемент. У зв'язку із цим Й.К.Блунчлі пропонує забезпечити нормативне регулювання державною діяльності політичних партій.

Він пов'язує виникнення і становлення партій в державі з досягненням нею певного рівня розвитку і відзначає, що рішучіше формування партій відбувається у найбільш розвинених та вільних народів. Досліджуючи політичні партії, швейцарський вчений визначає різницю між власне партіями та партійними фракціями, які він називає карикатурою на партії. Якщо перші відображають суспільні інтереси, а тому є корисними та важливими для політичного життя, останні ж відображають лише корпоративні інтереси і завдають суспільству непоправної шкоди.

Цікавими є міркування Й.К.Блунчлі про взаємозв'язок між національним характером і партійними симпатіями. Це так звана "психологічна" теорія політичних партій. Він, наприклад, вважає, що французькому національному характеру властивий радикалізм, англіїцям - лібералізм та консерватизм.

Таким чином, через розвиток інституту партій та розширення його функцій науковці починають вивчати та обговорювати природу та можливості, структуру та причину виникнення партій. Одні вважають, що партії створюються внаслідок втілення природного для людини духу протиріччя (Т.Гоббс). Інші намагаються

зрозуміти їх сутність, розкриваючи природу “політичного” (Макіавеллі, Моска), або “партійного” (Юм, Міхельс, Дюверже). Марксистки досліджують соціально-класові детермінанти діяльності партій. І ця полеміка щодо політичних партій ще й досі не дійшла свого завершення.

Становлення перших партій сучасного взірця збігається у часі з виникненням ідеї національної держави, тобто держави, де носієм влади є нація як сукупність громадян. Партії розглядаються як основний інститут представницької влади національної держави, що об’єднує громадян, згуртовує для здійснення державних справ, зокрема, виборів.

Процес створення в Європі політичних партій у сучасному розумінні починається в період так званої “весни народів”. У більшості європейських парламентів формуються парламентські об’єднання консерваторів та лібералів, а інколи радикалів та католиків. Власне, ці організації і стають зародками сучасних партій, що функціонують як інститут державного управління.

Із боротьбою за виборчі права пов’язується створення територіальних структур політичних об’єднань у вигляді комітетів виборців, а там, де немає загального виборчого права (наприклад у Швейцарії) комітетів боротьби за виборчі права.

У Німеччині під час революції 1848 р. у парламенті виникла сильна католицька група під назвою Католицька демократична партія, яка знайшла підтримку католицької общини.

У Бельгії в 1841 р. за участю масонів організувалася ліберальна організація “Альянс”. У цей же період у Франції та Німеччині з’явилися перші соціал-демократичні політичні організації. К.Маркс і Ф.Енгельс на замовлення політичної партії під назвою Союз Комуністів пишуть його програму “Маніфест комуністичної партії”.

Вважається, що перша масова партія “Ліберальне товариство реєстрації виборців” була заснована в Англії 1861 р. за ініціативою Дж.Чемберлена. У 1877 р. створюється Національна Ліберальна федерація, яка має на меті стати справжньою загальнонаціональною політичною організацією, що впливає на діяльність парламентської фракції.

В Україні першою політичною партією є Русько-українська радикальна партія, що заснована І.Франком та М.Павликом у Галичині 1890 р.

Особливість масових політичних партій новітнього часу полягала в тому, що вони мали чітку організаційну структуру, влас-

ний статут і програму діяльності. Проводили цілеспрямовану пропаганду своїх ідей і програмних завдань, підпорядковуючи їй основний меті - завоюванню влади й управлінню державою.

Робітничі партії не обмежувалися лише участю у виборчих кампаніях, вони працювали постійно, захищали інтереси людей найманої праці, вели пропагандистську роботу, поповнювали свої ряди [229].

Таким чином, виникли партії з масовим членством, мережею місцевих організацій, періодичними з'їздами, статутами, чітким розміром членських внесків, які започаткували соціал-демократи Німеччини, Швейцарії, соціалісти Франції [361, с. 63].

Діяльність цих політичних партій, у свою чергу, спричинила створення "класичної" теорії політичних партій (кінець XIX - початок XX ст.). До середини XIX ст. практично не існувало спеціальних партологічних досліджень. Про партії згадували у загальних широких дослідженнях, присвячуючи їм, у кращому випадку, розділ у роботі. Засновниками "класичної" теорії політичних партій вважаються М.Острогорський, Р.Міхельс, М.Вебер. Їхні праці представляють немарксистський політико-соціологічний напрям у партології, науці про політичні партії. Соціологічний аналіз феномена політичної партії, проведений названими вченими, дозволив зрозуміти його морфологію та шляхи подальшого розвитку. Олігархічні тенденції партії, досліджувані Р.Міхельсом, та типологія, запропонована М.Вебером, на багато років вперед задали напрям дискусій у цій галузі.

Дж.Брайс (1832-1922) вперше спробував використати системний підхід до дослідження політичних партій. Досліджуючи причини утворення дво- і багатопартійних систем, він дійшов висновку, що у континентальній Європі причини багатопартійності криються у кількох ворожих розколах (конфліктах): між багатими та бідними, капіталістами та робітниками, прихильниками монархії та республіки, між расами, етносами, конфесіями тощо. Дж.Брайс вважав, що "в Америці головними рушійними силами є політичні партії; там уряд відіграє менш важливу роль, ніж в Європі, а партії більш важливі" [53, с. 269].

А.Лоуелл (1856-1943), як і Дж.Брайс, намагався виявити причини багатопартійності в країнах континентальної Європи. Він пов'язав парламентське правління і двопартійну систему, показав їх обмеженість. Висунув концепцію вертикальних і горизонтальних (монокласових) партій.

Німецький соціолог Г.Еллінек (1851-1911) розглядає політичні партії як чисто соціальне явище, яке виводиться ним за рамки державного правління. Він пропонує підійти до їх дослідження комплексно, наприклад, з психологічної, етичної, статистичної, історичної точок зору. Відносини між політичними партіями вважає центральною проблемою політики. Пише про наявність суттєвих відносин між партійною системою і державним механізмом, у результаті чого і проявляється необхідність відповідного теоретичного відображення партій у вченні про державу. Демократія неминуче і необхідно є “партійною державою”. Він виступає з ідеєю необхідності не лише теоретичного, але й конституційно-правового визнання діяльності політичних партій [122].

М.Острогорський та Р.Міхельс (на відміну від М.Вебера) жорстко критикують партійні організації, які переважно представлені партійним апаратом, за їх “шкідливий” вплив на демократію.

У центрі наукового дослідження М.Острогорського (1854-1919) стоїть проблема внутріпартійного механізму влади, ролі та місця кокусу (осередку американської політичної партії) в діяльності партій нового типу. Під кокусом він розумів таку первісну партійну ланку, яка забезпечувала зв’язок політичного керівництва з масами. Сам факт утворення такого єдиного центру, який отримав назву головного кокусу, у концепції М.Острогорського виступає як вирішальна стадія консолідації партії, початок її бюрократизації та централізації. На його думку, кокус являє собою механізм, який дозволяє невеликій групі людей контролювати і спрямовувати поведінку мас, при цьому не враховуючи їхню думку. Це може призвести до олігархізації партії.

На місце політичних партій старого типу, які мають постійну структуру і організацію, що захоплені лише боротьбою за владу, він пропонує створити вільні громадські асоціації, рухи, ліги, які ставлять перед собою більш конкретні завдання. Вони мають бути дуже гнучкими і членство в одній із них не повинно виключати членства в іншій. Загальна воля, на думку М.Острогорського, є втіленням різних переконань [230].

Р.Міхельс (1876-1936) пов’язував діяльність партійних структур із “загибеллю демократії”, обґрунтував висновки щодо переродження партійної демократії в олігархію та сформулював “залізний закон олігархії”. Його концепція відображає переломний момент у життєдіяльності партій - перехід від вільних об’єднань однодумців елітарного типу до організацій з розгалуженим бю-

рократичним апаратом, націленим на вербування масової членської бази, завоювання максимального числа голосів [211, с. 3-56].

Р.Міхельс обґрунтував і розвинув започаткований М.Острогорським новий підхід до соціології політичних партій. В основі цього підходу перебуває систематичне спостереження за зміною структури, внутрішньої ієрархії та способів функціонування у суспільстві політичних партій.

М.Вебер (1864-1920) розглядав партію як організацію, спрямовану на завоювання посад. Внесок М.Вебера, який відмовився від прямої критики політичних партій, у розвиток партійної теорії полягає також у розробці ним “мінімального” визначення політичної партії і моделі класифікації партій на основі їх зв’язку із соціальною структурою та врахуванням різноманітних стадій еволюції партійних формацій в історичній перспективі [60, с. 707-735]. Він був одним із перших соціологів, який вказав на заміну політичних партій у сучасну епоху політичними підприємствами. Ця зміна викликана внутрішньою диференціацією в державі й стимулюється встановленням парламентських режимів та появою мирної і легальної конкуренції за завоювання влади.

Його думки вже після Другої світової війни удосконалили французькі політологи Д.Гаксі, М.Оферле, Б.Лакруа. Поле політичної діяльності стає еквівалентним поняттю “ринок”, а саме:

- політичні партії асимілюються з поняттям підприємств;
- підприємці обмінюються специфічними товарами (більш-менш абстрактними програмами, обіцянками);
- специфічними грошима є голоси виборців, вступ до партії, пожертви;
- головна мета - завоювання і накопичення політичного капіталу: депутатські мандати, відповідальні політичні посади, посади на державній службі.

Поле політичної діяльності не уникає процесу концентрації, характерного для сучасного капіталізму, тобто:

- заміна конкурентної структури (наявність великої кількості політичних підприємств, або багатопартійність) на олігополітичну структуру (меншість політичних підприємств, або біпартизм);
- організація коаліції, щоб зберегти своє панівне становище і не допустити на політичний ринок інших підприємців (наприклад Великобританія);
- дрібні підприємці викривають прихильницьку монополію і вимагають законодавчих заходів, які б гарантували їх права (на-

приклад у Франції Національний Фронт послідовно засуджує привілей групи чотирьох і настійливо вимагає повернення до системи пропорційних виборів).

Отже, поле політичної діяльності функціонує відповідно до закономірностей, у більшості випадків аналогічних закономірностям поля економічної діяльності. Наприклад, кожен політичний підприємець розробляє стратегію, маючи на увазі розширення свого ринку збуту і, таким чином, максимальне збільшення своїх шансів на збереження влади або на її захоплення.

У рамках ліберальної демократії вибори відіграють роль, аналогічну ролі ринку. Вибори оцінюють у певні проміжки часу, ціну і якість конкуруючих товарів. Вибори визначають відповідні частини ринку для різних політичних підприємств. Результати виборів сповіщають таким чином тим, хто програє, про недоліки їхньої продукції [44, с. 109-114].

У період після Другої світової війни політичні партії змінюють свою структуру, намагаються стати всеохоплюючими партіями (catch-all parties). Це поняття було вперше використане А.Кіркхаймером [378]. На його думку, всеохоплююча партія менш ідеологізована і зводить роль окремих членів партії до завоювання якомога більшої кількості виборців. Вони зменшують значення соціальних питань, підвищуючи при цьому значення груп за інтересами - не обов'язково заради грошей, а просто заради голосів виборців.

Система всеохоплюючих партій ще більше зміцнює інститут лідерства в партіях. Дж.Блондель зазначав, що виборці підтримують політичні партії, виходячи з емоційного ставлення до них (негативного або позитивного) та оцінки персонального складу партійної організації, особливо лідерів [41, с. 323-331; 369]. Взагалі Дж.Блондель виділяв партії у зв'язку з дослідженням уряду та владних інститутів. Запропонував свою класифікацію партійних систем.

У 50-70-ті рр. XX ст. політичні партії переживають черговий злет свого впливу на суспільство. Це сприяє розвитку партіології - як наукової теорії, що займається дослідженням феномена політичних партій та партійних систем, їх формування та функціонування. Низка методологічних конструкцій, розроблених М.Дюверже, заклала основи сучасної теорії політичних партій та визначила її загальну спрямованість.

Дослідження М.Дюверже "Політичні партії" присвячене походженню й сутності політичних партій, законам їхнього розвитку й функціонування в рамках різних політичних режимів та

виборчих систем [121]. Він по-новому підходить до трактування поняття сучасної політичної партії, розглядаючи її не як ідейну чи соціально-класову єдність, а насамперед як структурно-функціональну єдність. У зв'язку із цим він формулює своє ключове положення про те, що суть сучасної політичної партії найповніше розкривається через її організацію. За М.Дюверже партія є спільнотою людей, об'єднаних певною організаційною структурою, яка і в кінцевому підсумку визначає ідеологію та соціально-класовий склад партії, форми та методи її діяльності.

У цей період поряд з традиційними підходами до вивчення партій використовуються структурно-функціональний та біхевіоральний [372], що сприяє накопиченню емпіричної бази даних різних аспектів партійного розвитку. Одночасно удосконалюються процедури його аналізу.

Дж.Сарторі розробив досить детальну класифікацію партійних систем, яка широко використовується в сучасній політичній науці й базується на ідеологічній полярності між партіями. Він зазначав, що при класифікації політичних партій і партійних систем, крім кількості конкуруючих партій, треба враховувати кількість політичних полюсів тяжіння партій, дистанцію між ними, їхні відцентрові і доцентрові спрямування. Не всі партії, що існують у державі, вважає вчений, включаються в систему. До неї не входять, наприклад, партії, що ніяк не впливають на політику правлячої більшості [312, с. 24-244].

П.Мейер назвав один із розділів у своєму підручнику з порівняльної політології “У пошуках теорії партій”. Визнаючи значну роль праць М.Дюверже, Дж.Сарторі, він зазначає, що загальна теорія партій і далі відсутня. У наступному виданні свого підручника, який побачив світ майже через десятиліття після першого випуску, Л.Мейер знову змушений констатувати, що “вивчення всякої проблеми, пов'язаної з партіями, часто відбувається у відриві від інших проблем і без всякого теоретичного обґрунтування важливості питань, яким присвячене дослідження” [381]. Можливо, це пов'язано з тим, що у кожній країні партії розвиваються відповідно до своїх історичних традицій.

В огляді американської літератури, присвяченому партіям, В.Кротті [371] заперечує існування якого-небудь переважаючого погляду на партії, і розглядає створення теорії партій як мету, що необхідно реалізувати. К.фон Бойме у дослідженні партій країн західної демократії підкреслював важливість побудови теорії, яка

дозволила б організувати дані стосовно партій. Він вважав, що скарги на відсутність задовільних теорій так само старі, як саме вивчення партій, і, звичайно, автору даного дослідження також дорікатимуть тим, що йому не вдалося її створити [368]. Очевидно, це пов'язано з розумінням, що немає абсолютної істини, а є велике різноманіття, яке змінюється залежно від обставин, культури, традицій, зовнішніх впливів тощо.

На протигагу загальноприйнятій думці про відсутність теорії партій, Дж.Шлезінджер [249] стверджує, що теорія міститься в більшості праць, присвячених партіям. Але ми не можемо звести її воедино.

У 1967 р. з метою проведення першого всестороннього, заснованого на емпіричних результатах, порівняльного аналізу політичних партій світу започатковується Міжнародне порівняльне дослідження політичних партій - так званий проект Джанди. У центрі цього дослідження перебувало 158 політичних партій, які функціонували у 53 країнах світу протягом 1950-1963 рр. Усі вибрані країни мали представляти 10 культурно-географічних регіонів світу. Більшість зібраного матеріалу після його опрацювання протягом 1967-1969 рр. було відбраковано, але більш ніж 3000 документів було прийнято та узагальнено. Проект тривав до 1978 р. У ньому представлено 9 напрямів дискусій.

Інструкція, що пояснює результати цього проекту, витримала чотири перевидання і складається з 200 сторінок (Джанда, 1972), які пояснюють 12 основних концепцій, визначають суть даного проекту і близько 100 "базових" відмінностей, які використовуються як індикатори основної концепції проекту. Всі ці індикатори визначені як теоретичні та практичні категорії і становлять сьогодні емпіричний фундамент сучасної теорії політичних партій.

К.Джанда намагався збудувати універсальну модель партії, що одночасно відображала б її доктрину, соціальний зміст, організаційну структуру і функції, взаємовідносини з іншими партіями, державною владою, а також включала б цілий ряд інших ознак, які в сукупності складають остаточний портрет партії. Цей проект є унікальною спробою перевірити концептуальні припущення про феномен партії на великому емпіричному матеріалі [115, с. 84-144].

Партійний ландшафт Європи досліджували Х.Конрад і А.Пелінка "Політичні партії в новій Європі та історичному огляді". Х.Конрад розглядає розвиток політичних партій в історичній пер-

спективі, а А.Пелінка фокусує увагу на трансформаційних тенденціях, які відбувалися в партійних системах європейських держав.

Й.Тезінг та В.Гофмайстер у своїй праці “Політичні партії в демократичному суспільстві” розглядають трансформаційні процеси, демократію та політичні партії [98].

Отже, у період з 50-х по 90-ті рр. XX ст. зростає диференціювання партійних досліджень за різними напрямками, спеціалізаціями, зокрема, розглядається роль партій у державному управлінні. Збільшується кількість досліджень та підвищується їхня якість. Розробляються спроби написання загальної, комплексної теорії партій.

Кінець XX ст. позначився спадом зацікавленості діяльністю партій, зростанням абсентеїзму, що призвело до дроблення партійних систем, зменшення кількості членів партій та зростання протестних об'єднань. Серед науковців були започатковані різного роду дискусії, зокрема, щодо процесу картелізації партійних об'єднань західних країн [377], різних аспектів партійного членства тощо. Але всі однотайні щодо кардинальних змін у ХХІ ст. самої структури та функцій політичних партій.

Відображенням нових підходів стала нова парадигма дослідження партій у постбіхевіоральну епоху. Основний акцент робиться на порівнянні партій, партійних систем та електоральних процесів у різних країнах. Вивчається владна вертикаль партій, їх місце та роль у державному управлінні. Так, М.Геллахером, М.Лейвером та П.Мейром запускається моніторинговий компаративний проєкт, що відслідковує формування європейських парламентів та урядів.

У сучасній російській науці представлено кілька напрямів партіологічної дискусії, зокрема щодо проблемної орієнтації партій та їх соціальної підтримки. Значна кількість досліджень має порівняльно-узагальнюючий характер [178-180; 192; 193]. Деякі напрями тільки починають розроблятися, наприклад, проблеми коаліційної політики розглядають Т.Шмачкова [363, с. 220-235], Л.Сморгунов [319]. Організаційна побудова та розвиток, ідеологічна стратегія політичних партій перебувають в центрі уваги Г.Голосова [90-92], а проблеми їх фінансування та історичного розвитку - В.Гельмана [82 с. 190-198]. Проблеми політичної опозиції досліджують В.Васильєв, В.Гельман, Д.Зеркін, Л.Мусіна, Г.Саєнко, С.Сергєєв, Л.Тапова, Л.Тимофєєва, О.Циганков.

Значна увага приділяється виборчим системам та електоральній поведінці, а також проблемам лідерства.

У період створення політичних партій України на рубежі XIX-XX ст. та у період між двома світовими війнами важливі висновки про особливості формування партій в різних регіонах країни, їх роль у державотворенні зробили К.Антонович, В.Винниченко, М.Гордієнко, М.Грушевський, Д.Донцов, С.Єфремов, А.Жук, М.Залізник, М.Лозинський, М.Міхновський, С.Петлюра, В.Сціборський та інші вітчизняні вчені і політичні діячі [65; 83; 97; 101-105; 119; 123; 127; 189; 236-239; 279; 311; 315]. Особливостями їхнього доробку є те, що політичні лідери розглядали, як правило, лише досягнення своєї партії. Одночасно їхні праці відзначаються ворожістю до інших політичних течій, у тому числі й з українського табору. Вони викладали ключові політичні ідеї національно-визвольного руху, навколо яких розгорталася ідейна боротьба. Однак дотепер перевидання творів лідерів українських політичних партій початку XX ст. майже не здійснюється, а отже, значний пласт історичних джерел залишається малодоступним для широкого кола дослідників і громадян. Партійна публіцистика того часу була спрямована на залучення до лав партій та національного руху якомога більшої кількості українського населення. Вона є взірцем агітаційно-пропагандистської роботи [207, с. 10-12].

Під час тоталітарного режиму в СРСР, а відповідно, і в Україні, було накладено ідеологічне табу на об'єктивне вивчення світової партіології. Боячись вільнодумства і відкидаючи світовий політичний досвід, комуністичний режим дозував інформацію, підвищував роль комуністичної партії як єдиної керівної сили радянського суспільства.

З часу проголошення незалежності України і формування політичного плюралізму на базі багатопартійності вийшли друком численні праці, які безпосередньо стосуються теми нашого дослідження. Зокрема, наукові та навчальні видання з політології, які включають понятійно-термінологічний інструментарій, осмислюють демократичний поступ українського суспільства, роль партій в політичному житті країни. Визначають ціннісні пріоритети, основні засади ідейно-теоретичного плюралізму, умови вільного розвитку та змагання ідейних платформ і поглядів.

У 1992-1994 рр. накопичується і узагальнюється емпіричний матеріал, формується основна парадигма вивчення політичних партій у нашій країні. Серед сучасних головних напрямів дослідження політичних партій можна виокремити кілька напрямів (таб. 1.1).

Таблиця 1.1

Головні напрями сучасних досліджень в українській партіології

№ з/п	Головні напрями досліджень	Дослідники
1	Вивчення ролі політичних партій і партійних систем у суспільному житті в період трансформацій	В.Базів, В.Грищенко, В.Костицький, В.Лісничий, О.Топалова, Е.Пуфлер, Ю.Шведа та ін.
2	Партії в системі громадянського суспільства	А.Колодій, С.Конончук, О.Ярош, О.Чувардинський та ін.
3	Правова інституціоналізація, правове забезпечення діяльності у виборчому процесі	Н.Богашева, Л.Кормич, Ю.Ключковський, М.Примуш, Є.Перегида, М.Ставнийчук, С.Телешун та ін.
4	Порівняльна партіологія	В.Базів, А.Білоус, С.Бабій, О.Гарань, Л.Кормич, А.Романюк, Ю.Шведа, Д.Шелест та ін.
5	Класифікація політичних партій	В.Базів, А.Білоус, Є.Перегида, М.Томенко, Ю.Шведа, О.Ярош та ін.
6	Функціональна спроможність та інституціональна специфіка партій	В.Бичек, О.Бандурка, О.Валевський, Ю.Ганджуров, С.Здіорук, В.Корженко, В.Малярчук, М.Примуш, А.Романюк, Ю.Шведа та ін.
7	Джерела та механізми фінансування	А.Романюк, О.Совгіря, Н.Склярова, Ю.Шведа, О.Шумельда та ін.
8	Дослідження діяльності окремих партій, зокрема СДПУ(о), НРУ та ін.	Т.Бевз, О.Гарань, Ю.Діденко, Р.Малиновський та ін.
9	Партії у виборчому процесі, практична партіологія	Н.Богашева, О.Дергачов, А.Зельницький, Ю.Ключковський, М.Томенко, П.Удовенко, О.Хімченко та ін.
10	Історія створення та діяльності політичних партій в Україні	Є.Бистрицький, О.Гарань, О.Дергачев, В.Корольов, В.Полохало, В.Потульницький та ін.
11	Опозиція та опозиційна діяльність	В.Полохало, Р.Павленко, М.Томенко, М.Червона, О.Совгіря та ін.
12	Місце партій у державному управлінні та місцевому самоврядуванні	В.Баштанник, П.Ворона, Л.Гонюкова, Б.Максимець, В.Місюра та ін.
13	Партійна еліта	О.Крюков, М.Пірен, Л.Мандчій, О.Мучник та ін.

Попередні дослідження показали, що для виявлення специфіки українських політичних партій вітчизняні науковці застосовують два основних підходи - інституціональний і соціетальний (кліважний). Підґрунтям першого є інституційні чинники: політичні режими, форми держави, норми правового регулювання партій. Другий - репрезентує партійні системи як відображення соціетальних конфліктів чи структур політичної конкуренції, що склалися між різноманітними групами населення. Попри використання цих підходів існує низка проблем, пов'язаних з дослідженням логіки і перспектив розвитку партійної системи України загалом.

Парадигмою дослідження політичних партій залишається бачення їх як інституту влади та інституту громадянського суспільства, що не протиставляє себе ні першому, ні другому, а забезпечує зв'язок держави із суспільними інтересами. Сьогодні на перший план виходить комунікативна роль політичних партій як інституту влади, отже, цей напрям досліджень є актуальним і перспективним.

Характеризуючи світові дослідження політичних партій у період кінця ХІХ ст. до першої третини ХХ ст. можна констатувати, що вони, з одного боку, адекватно відобразили рівень розвитку феномена політичної партії, з другого - дослідницької рефлексії у цій галузі. Дослідження переважно базувались на історичному та інституціональному підходах. Теоретичний приріст знань здійснювався шляхом створення нових типологій. У 50-70-ті рр. ХХ ст. партіологія перетворюється на найдинамічнішу складову політичних наук. Свій внесок у розвиток досліджень про політичні партії зробили М.Дюверже, З.Нойман, О.Кіркхаймер, С.Ліпсет, Дж. Лапаломбара, М.Вейнер, В.Кротті, Р.Даль, Р.Рокан, К.Джданда та ін., які розвинули концептуальну та емпіричну основу наступних наукових розвідок.

З початком ХХІ ст. цікавість до політичних партій серед науковців не спадає. Продовжуються порівняльні дослідження партійної участі та членства, кількісного складу, міжпартійної конкуренції, технологій діяльності. Окремо досліджуються ідеології та їх втілення у сучасних політичних рухах. З середини 1940-х р. і до кінця 90-х р. ХХ ст. партіям було присвячено приблизно 11,5 тис. монографій, книг та статей, більше третини яких має теоретичний та аналітичний характер, хоча й досі залишається питання створення комплексної партійної теорії [323]. Сьогодні дослідники зосереджують свою увагу на раніше не досліджених аспектах партії, зокрема її відносинах з державою, еволюції структури партії, та партійних об'єднань тощо. У зв'язку з цим підвищується актуальність даного дослідження.

Динаміка політичних процесів у контексті державно-владних інституцій, способи їх формування та функціонування, принципи і особливості, засновані на механізмах стримувань і противаг у демократичних суспільствах досліджуються у працях Р.Арона [10], Г.Аренд, М.Дюверже, Р.Далтона [324; 373], Дж.Елстера [376], Г.Йонаса [139], що лягли в основу даного дослідження. С.М.Ліпсет [379; 380] досліджує проблеми стабільності політич-

ної системи через легітимність та ефективність влади. Проблема легітимності на стадії переходу суспільства від авторитаризму до демократії цікавить і М.Догана [118], А.Лійпгарта, Д.А.Растоу [285], С.Гантінгтона [354], Ф.Шміттера [364]. Х.Лінц, А.Лійпгарт, А.Пшеворський розмірковують над формою правління та виборчою системою, що забезпечить демократичний розвиток держави.

Так, Х.Лінц доводить, що парламентські системи найбільш придатні для стабільної демократії [186, с. 802-827]. А.Лійпгарт висуває суперечливу думку про більш адекватну кореляцію пропорційної виборчої системи зі стабільною парламентською демократією [185, с. 774-802]. А.Пшеворський на базі “нового інституціоналізму” формулює проблему здатності демократії до підтримки свого існування мовою теорії ймовірного колективного вибору, або децентралізованої стратегічної згоди. Тобто політичні сили погоджуються з поразкою, оскільки вірять, що інституційна структура, яка організовує демократичну конкуренцію, дасть змогу взяти реванш у майбутньому. За певних соціоекономічних умов окремі інституціональні структури можуть бути консолідовані [96, с. 827-834; 282, с. 605-649].

Х.Лінц та А.Степан запропонували класифікацію типів політичної опозиції. У межах транзитології опозицію досліджували Т.Карл, Г.Кітчельт, Д.Растоу, Ф.Шміттер. З 1965 р. Лондонська школа економічних та політичних наук почала видавати журнал “Уряд і опозиція”. “Проблеми опозиції у західних демократіях” - збірник статей за редакцією Р.Дала (1966 р.) зробили вагомий внесок у розвиток формулювання та розуміння проблеми політичної опозиції.

П.Бурдєс досліджує соціальний механізм формування та функціонування політичних партій, зокрема, механізм формування політичної думки, засоби, що легітимізують інститут політичного представництва, делегування. Заслуговує на увагу його концепція політичного поля - ринку, де є свій попит та пропозиція для обміну специфічного товару політичних партій - програм, думок, позицій [54].

На розвиток і вдосконалення методології компаративного аналізу політичних систем в умовах їхньої трансформації визначально вплинули розробки таких західних учених, як: В.Адамські, Г.Алмонд, В.Бартон, Дж.Бунчак, Р.Далтон, М.Доган, Ч.Ендрейн, Ж.Міллер, С.Ліпсет, Д.Мангейм, Д.Мартін, Р.Махонін, Дж.Пауелл, Д.Пелассі, Р.Річ, Дж.Сарторі, Р.Солченік, К.Стром, Р.Чілкот, П.Штомпка.

Сьогодні до політичних партій ставляться як до важливих учасників політичних процесів, базових інститутів сучасного суспільства, без яких неможливе функціонування представницької демократії, провідних політичних акторів суспільства. Отже, на визначення місця політичних партій у науці та в житті суспільства впливають такі фактори, як загальні закономірності розвитку політичної науки у конкретній державі та стан і характер розвитку самих партій.

1.2. Особливості дослідження політичних партій у державному управлінні

Нова незалежна держава Україна будувала стратегію суспільних змін виходячи із горбачовської доктрини ринкового реформування “суспільства розвиненого соціалізму”. Неоліберальна модель реформування посттоталітарного суспільства базувалася на форсуванні процесів роздержавлення і приватизації, зниженні ролі держави у зовнішньоекономічній діяльності, а традиційні державні монополії на внутрішньому ринку передавались приватним компаніям. Пріоритет такої прихильності до саморегуляції ринку, що панував у стратегії планування реформ, призвів до мінімізації ролі соціально-культурних чинників функціонування ринкових механізмів. Це призвело до того, що соціальна та гуманітарна сфери суспільства виявились на грані деградації, а роль держави мінімізувалась. Політики, замість обговорення природи стратегічних помилок, використовували і використовують їх у політичних звинуваченнях. Досвід останніх виборчих кампаній свідчить про відсутність діалогу між політиками, нездатність запропонувати конкуруючі стратегії розвитку держави, чим і пояснюється широке використання технологій чорного піару.

У західній науковій літературі поширена думка про значимість функцій держави, акцентуючи саме на питаннях розподілу та контролю у державній політиці XXI ст. Суспільство має базуватися на цінностях співробітництва нового якісного рівня. О.Валевський вважає, що для цього потрібно створити такі економічні й політичні умови, за яких суб'єкти господарської і громадської діяльності мали б певні зобов'язання та ідентифікували себе членами єдиного соціального цілого [57, с. 71-77]. Самоідентифіка-

ція громадян пострадянських держав і, зокрема, України є важливою і складною проблемою для політики та державного управління, яку можливо розв'язати за допомогою політичних партій.

Ю.Ключковський звертає увагу на те, що з точки зору відносин між державою і політичною партією визначальними для правової інституціалізації партій є процедури державної реєстрації партії (легального початку існування) та припинення (ліквідації) партії.

Обидві процедури здійснюються державою (суб'єктом правового впливу) щодо партій (об'єктів такого впливу). Ступінь регламентованості й вимогливості таких процедур визначається значною мірою демократичними суспільними традиціями (або їх відсутністю), рівнем політичної та правової культури суспільства та політичної еліти. З цим також пов'язана потреба (або її відсутність) постійного нагляду з боку держави за дотриманням вимог законодавства у поточній (як політичній, так і статутній) діяльності партій та спосіб здійснення такого контролю (адміністративний чи судовий) [43, с. 30].

Сьогодні по-різному визначаються напрями суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку України не тільки політиками і їх партіями, але й науковцями і політологами. В їх основу покладені різні погляди щодо циклічності та лінійності розвитку, реформації, модернізації чи трансформації суспільства.

В основі поняття “модернізація” лежить розуміння внутрішньої здатності суспільства до якісної еволюції. “Модерність як суспільна програма націлює на розширення обсягу, освоєння нових просторів для людської діяльності та на автономію окремої людини” [156, с. 282].

У загальному термінологічно-понятійному плані сучасна соціальна філософія тлумачить модернізацію як “процес набуття менш розвиненими суспільствами низки рис, характерних для більш розвинених суспільств; найважливіший напрям у політичній діяльності ряду країн; одна з глобальних проблем і необхідна умова здійснення нового світового порядку” [270, с. 269]. Сьогодні тлумачення цього терміна далеке від одностайності через неоднозначність критеріїв, параметрів та наслідків модернізації. Спочатку теорія модернізації мала обслуговувати політику Заходу щодо країн, які звільнились від колоніальної залежності. Згодом ця теорія перетворилась в інструмент комплексного пояснення, розвитку та прогнозування соціально-політичного розвитку. “Це є свідомість установка владних інститутів на здійснення якісних перетво-

рень у суспільстві шляхом поєднання найбільш поширених політичних структур, інституцій, цінностей, які мають універсальний характер з традиційною специфікою конкретного суспільства” [95, с. 36-39]. Ю.Габермас визначив складові цієї концепції, до яких належать: нагромадження капіталу та мобілізація ресурсів; розвиток продуктивних сил; встановлення централізованої політичної влади; формування національної ідентичності; розширення прав політичної залученості, урбанізму, формальної освіти; секуляризація знань і суспільних норм [375, с. 2].

Для реалізації модернізаційних процесів, відмічає В.Горбатенко, необхідне, з одного боку, поступове стихійне нагромадження передумов суспільного життя, що в поєднанні з певними історичними умовами конкретного політичного простору дає якісно новий поштовх, а з другого - цілеспрямовані вольові зусилля впливових суспільних груп. Поняття модернізації у нашому дослідженні важливе тому, що воно стало основою концепції “політичної модернізації”, вирішальний вплив на формування якої справили праці Д.Ептера (“Політика модернізації”), Г.Алмонда і Д.Пауелла (“Порівняльна політологія. Підхід з позиції концепції розвитку”), Л.Пая (“Аспекти політичного розвитку. Аналітичне дослідження”), С.Айзенштадта “Модернізація: протест і зміна”), С.Хантінгтона (“Політичний порядок в суспільствах, що змінюються”).

У сучасному розумінні політична модернізація розглядається як комплексний процес, що не обмежується рамками політичної сфери, а охоплює економічну, соціальну, правову, культурно-духовну та інші сфери суспільного життя.

В.Горбатенко теорію політичної модернізації визначає як: “1) комплекс науково-методологічних засобів, спрямованих на пояснення джерел, характеру й напрямів політичних змін на історичній, сучасній і постсучасній стадіях загальноцивілізаційного розвитку з адекватним розкриттям на рівні окремо взятих соціумів усієї сукупності взаємовідносин: “держава - міжнародна система”, “держава - громадянське суспільство”, “держава - особистість”, “суспільство - особистість”, “індивідуум - індивідуум” тощо; 2) практичне втілення елементів раціоналізації влади і політичної бюрократії шляхом органічного поєднання політичних, економічних і духовних чинників соціального розвитку; зростання здатності політичної системи постійно й успішно адаптуватися до нових зразків соціальних цілей; диференціація політичної структури, орієнтована на створення ефективної інституційно-рольової

системи; ослаблення й заміна традиційних еліт модернізаторськими; подолання відчуження населення від політичного життя й забезпечення його групової та індивідуальної участі в ньому; постійне вдосконалення нормативної і ціннісної системи суспільств” [95, с. 41].

Потрібно, на нашу думку, звернути особливу увагу на важливість для посттоталітарних держав забезпечення групової та індивідуальної участі громадян у політичному житті як засобу запобігання тоталітарних та авторитарних зазіхань з боку правлячих еліт. Г.Аренд у своїй праці “Витоки тоталітаризму” зазначає, що як нацистський, так і комуністичний рух залучив до своєї діяльності байдужих людей, від яких відмовились інші політичні партії як від безініціативних. Це дало можливість ввести до політичної діяльності абсолютно нові методи, спрямовані на терор, а не на переконання і байдужість до аргументів політичних противників [8].

До категорій модернізації належить визначення традиційного і сучасного суспільства, стихійної і цілеспрямованої модернізації, органічної і неорганічної (навздогінної) модернізації. Органічними вважають розвиток країн Західної Європи та Канади, США, що почався з першої промислової революції і розгортається в часі до XX ст. Органічність процесу суспільних трансформацій пов’язана з процесом демократичних змін, становленням демократичних інститутів, до яких належать і політичні партії, і виборні органи влади, тощо. Неорганічна модернізація характеризується значною поляризацією різних елементів суспільного розвитку.

Невдачі модернізаційної стратегії 50-70-х рр. XX ст. щодо країн, які звільнялись від колоніальної залежності, на деякий час скомпрометували та вивели з наукового обігу термін “модернізація”. Натомість була висунута концепція постмодернізації як нова тенденція в культурному самоусвідомленні розвинених західних суспільств. Постмодерн - це стан культури після трансформацій правил гри у науці, мистецтві, що мав місце наприкінці XIX ст. на початку XX ст.

Ж.-Ф.Ліотар вважає, що постмодерн постав з кризи метафізичної філософії, виходу з обігу метанаративного механізму легітимації попередньої доби, що тримався на звернених у майбутнє великих завданнях людства - ідеях прогресу, послідовного розвитку свободи, емансипації особистості, великої мети та великого героя, універсальності знань, індустріально-технічного розвитку. “Сучасна доба співвідноситься не стільки з ньютоновською

антропологією (як структуралізм, теорія систем), скільки з прагматикою мовних часток. Існує різноманіття мовних ігор з огляду на неоднорідність їхніх елементів. Мовні частки детермінуються інформацією через її місце збирання та розподілу інформації - це локальна детермінізація” [181, с. 10-11].

Таким чином, критеріями постмодерної легітимності є оптимізація робочих характеристик системи, її ефективність. Соціальна справедливість сприймається як наукова істина. Очевидно і зміни в українському політикумі і державному управлінні мають бути спрямовані на оптимізацію відносин гілок влади з метою її ефективності. Це не може не заторкнути механізми передачі влади та її інститути, до яких належать політичні партії. До того ж вони здійснюють одну з найважливіших функцій у сучасному суспільстві - комунікативну: держава - партія - суспільство.

Сучасне суспільство розвивається через циркуляцію в ньому повідомлень, що насичені інформацією і легко декодуються. Але держава проявляє себе як фактор непроникливості для ідеології комунікативної прозорості, яка сьогодні йде в парі з комерціалізацією знань. Це загострює питання співвідношення економічної, соціальної та державної взаємодії. Носієм комунікативної функції у державі виступають політичні партії як інститут політичної системи, з одного боку, і інститут громадянського суспільства - з другого.

Історичні витoki державної, громадянської, політичної відкритості, її структури та функції вивчав Ю.Габермас. Однією із функцій відкритості він визначає “завдання урівнювати інтереси, що далеченько відходять від класичних форм парламентського єднання та домовляння” [72, с. 250]. Ю.Габермас виділяє нові форми ухвалення політичних рішень, зокрема, торгівлю, разом зі старими формами здійснення влади, ієрархією та демократією. У нових умовах і компетенції відкритості змінюються. З одного боку, урівнювання інтересів орієнтується на ліберальні вимоги самої відкритості, тоді як пошуки компромісу переходять у позапарламентські сфери, зокрема через делегування повноважень державних органів суспільним організаціям, через фактичне зміщення компетенцій, не передбачене нормами. З політичними партіями Ю.Габермас пов’язує політичну ефективність, яка визначається формуванням довіри або використанням капіталу вирішального голосу потенційних виборців. Він вважає, що сьогодні зросла взаємопов’язаність політично актуальних подій, що призводить до втрати значення відкритості як організаційного принципу дер-

жавного управління, який втрачає прозорість і передбачуваність. Він це пояснює тим, що партії перетворились на знаряддя формування волі, але не в руках громадян, а тих, хто скеровує партійний апарат. Це пов'язано і зі зміною статусу депутатів і появою ідеї імперативного мандата. Вирішальним для партій є "хто саме володіє засобами примусу і переконування, аби, демонстративно, чи там, маніпулятивно, впливати на поведінку населення на виборах" [72, с. 256].

Перехідні періоди завжди бувають найважчим випробуванням в історії країни. Вони супроводжуються кризами та потрясінням як в окремих державах, так і загальноцивілізаційному масштабі.

Методологія модернізації та системної трансформації є спорідненою, базується на соціально-політичному аналізі, що покликаний розширити межі дослідження. Розробка названих проблем спрямована на комплексний підхід у розв'язанні складних і суперечливих проблем перетворення сучасної соціально-політичної системи. Український соціолог С.Катаєв вважає, що краще пояснює сучасний розвиток поняття "трансформація", оскільки описує суспільство під час як позитивних, так і негативних процесів [150].

Системна трансформація означає розв'язання суспільних, політичних та структурних протиріч і проблем певної системи за допомогою її виходу за внутрішні рамки власної соціальної організації, що передбачає кардинальну зміну векторів її руху, способів мислення та дії її суб'єктів. Постмодерн розуміють як велику кількість невизначеностей, що не дає розуміння нового порядку, а розуміння неспокою. Сучасне суспільство, трансформуючись, поступово перестає бути антиподом суспільства традиційного типу, намагається віднайти можливості для співіснування з останнім. В.Горбатенко у політологічному плані визначає постмодерн як досконалішу форму модернізації, що передбачає перехід від традиційного до постсучасного суспільства, здатного забезпечити собі стабільність, життєздатність і розвиток на ґрунті різноманітних підходів з максимальним використанням властивостей окремих індивідів, інституційно-інформаційного та соціального потенціалу, оптимального поєднання традиційних та сучасних цінностей, збереження характеристик особливостей і неповторності буття певного соціуму. П.Козловський зазначає, що розуміння діяльності людини в епоху модерну керувалося думками про свободу вибору та її розширення. "Адже здебільшого саме необмежене поняття свободи і покладено в основу концепції модернізації та самої про-

грами модерну. А мова йде перед усім про те, які можливості для людини є суттєвими, а які - ні, а не лише про їхню кількість" [156, с. 279]. Тобто акцент переноситься з кількості на якість. Це є важлива умова для державного управління і державних інституцій.

Таким чином, як зазначає В.Горбатенко, постмодернізація тяжіє до культурно-духовного синтезу, що передбачає універсалізм іншого порядку [95, с. 53]. Його визначення базується на поглядах Ж.-Ф.Ліотара, який вважав, що "творчість може належати до модерну тільки у тому випадку, якщо спочатку вона належить до постмодерну. Постмодернізм, з'ясований таким чином, - це не завершення модернізму, але модернізм у стані зародження і стан цей постійний" [181, с. 319-320]. Аналізуючи феномен постмодерну, Ж.-Ф.Ліотар робить акцент на здатності до уявлення та силі здатності мислити.

Операціоналізація західних посткласичних методологій на українському ґрунті видається можливою через те, що у пострадянському суспільстві спостерігаються схожі процеси, хоча на іншій історико-культурній основі. Зокрема, ми також переживаємо кризу легітимації, представництва тощо. Розвиток сучасних горизонтальних соціальних комунікацій, потужний спалах соціокультурної диверсифікації як наслідок послаблення етатистської вертикалі не можна пояснити класичними методами, що орієнтувались на ситуацію стабільності та постійності, на дослідження сталих соціальних структур та інститутів. Вони просто не охоплюють нові тенденції. Сучасні методології приділяють основну увагу проблемам соціальної нестабільності, відсутності рівноваги, варіативності, пошуку альтернативних сценаріїв, культурних та мовних практик. Значно зріс інтерес до дії синергетичних механізмів [155, с. 15].

Прикладом може слугувати дослідження феномена влади. Класична методологія обмежувалась вивченням державних інститутів, тому що пояснювала жорсткі структури, носії суспільних знань. Нові підходи до феномена влади (М.Фуко, Н.Еліас, А.Турен) дозволяють розширити бачення на весь соціальний простір, концентруючись в окремих його пунктах. Усі соціальні відносини А.Турен пропонував розглядати як відносини влади. Соціальні відносини розглядаються як безперервне встановлення балансу влади.

Використання соціологічних концепцій у нашому дослідженні виглядає логічним у зв'язку з тим, що проблема "людина - суспільство" є ключовою для соціологічної науки. Політичний

лідер та політична організація в державному управлінні розкривають різні перспективи на один і той самий процес управління суспільним розвитком. Питання взаємної кореляції політичної організації та її лідера є важливим при розв'язанні проблем державного управління. Окреслити цю проблему допомагає введення поняття "габітус" (Н.Еліас, П.Бурдьє) як характеристики, що притаманна всім членам цієї групи. Це дає змогу розглядати соціальне на індивідуальному рівні. Змінюючись, потрапляючи у нові обставини, люди несуть у собі соціально-антропологічні риси того прошарку, в якому народились, як спадковий капітал, або ставку в соціальних змінах. Поняття "габітус" допомогло згладити протиріччя між методологічним індивідуалізмом і методологічним колективізмом [155, с. 19].

Соціологічні методи допомагають пояснити як соціальні процеси, так і поведінку людини, змодельовати їх. Разом з активізацією використання біографічного методу, що охоплює зміни на перетині людського життя та соціальної структури, відроджується зацікавленість макродослідженнями.

Напрацювання нових понять та термінів у сучасному вітчизняному державному управлінні пов'язано з розвитком та удосконаленням української мови, що поступово вилучалась із обігу за радянської доби. Це пов'язано також з пошуком оптимальних способів вираження макро- і мікроформ взаємодії. У зв'язку із загальною методологією цікавою є думка Н.Еліаса, який змінює поняття "система" на "фігурацію", що дозволяє охопити процесуальність і динаміку. Таким чином, рівень індивіда і системи є взаємообумовленими. Якості людини розглядаються виходячи із їх об'єднань. Подібний підхід допомагає краще з'ясувати взаємовпливи політичної системи та політичної структури, а відповідно і державної політики та управління як її складової.

Дж.Марч та Й.Олсен будують свою нову інституційну теорію політики та демократії, відштовхуючись від критичного розгляду найхарактерніших теоретичних підходів у науці з 50-х рр., таких як:

- контекстуальний підхід, схильний розглядати політику як інтегральну частину суспільства і менш схильний відділяти політичну систему від усього суспільства;

- редукціоністський підхід, що розглядає політичні феномени як загальні умови індивідуальної поведінки і менш схильний приписувати результати політики організаційним структурам і правилам відповідної поведінки;

- утилітаристський підхід, що розглядає дії як наслідки раціонально визначеного власного інтересу і не схильний розглядати дії як відповідь на обов'язки;

- інструменталістський підхід, схильний визначати виробництво рішень і розподіл ресурсів як центральні проблеми політичного життя і менш уважний до способів, через які політичне життя організоване навколо руху сенсу і символу, ритуалів і церемоній;

- функціоналістський підхід, схильний розглядати історію як ефективний механізм для досягнення найкращого еквілібріума і менш зацікавлений ймовірністю поганої адаптації і неоднозначністю в історичному розвитку [382].

Французьку політичну науку відрізняє, зокрема, інституційний підхід до вивчення політичних процесів. Цей підхід розглядає політичні інститути як фундаментальні ознаки політики, державного управління і найважливіші фактори стабільності та змін у політичному та державному житті. Інституціональний аналіз, не заперечуючи інших умов політичної організації, все ж наполягає на більш незалежній ролі у політиці політичних інститутів; вони є більш ніж дзеркалом соціальних сил [319, с. 220].

Теорія політичних інститутів розроблялась Ж.Бюрдо, М.Прело, М.Дюверже. На думку М.Дюверже, вивчаються не тільки ті інститути, які регламентуються правом, але головним чином і ті інститути, які повністю або частково ним ігноруються, існують за межами права, наприклад політичні партії, громадська думка, пропаганда, преса, групи тиску тощо. Інституційний підхід дозволив політологам вийти за межі традиційної науки конституційного права. На основі теорії інститутів були проведені дослідження політичних режимів, форму яких визначають політичні партії (Ж.Бюрдо). Р.Арон займався дослідженням реальної взаємодії і функціонування інститутів у поєднанні з іншими соціальними чинниками. Ці дослідження реалізуються у вивченні політичних систем (вплив США), як самостійних соціальних систем, до аналізу яких залучаються політичні партії, конституція, порядок роботи парламенту, його структура, відносини палат з урядом, вибори. Інша точка зору у М.Дюверже. До аналізу політичної системи теж залучаються політичні інститути, які тісно пов'язані з економічною структурою, рівнем розвитку, ідеологією та системою цінностей, з культурними традиціями.

Підхід до тлумачення політичного інституту також із часом змінився. М.Прело розрізняє інститути-організми (це людський

колектив, з'єднаний ідеологією або загальною потребою, який підкоряється авторитету та фіксованим правилам) та інститут-річ (це проста система норм права).

М.Дюверже розглядає вже інститут як модель людських відносин, з яких копіюються конкретні відносини, набуваючи таким чином характеру стабільних, стійких. Вони відрізняються від відносин, що виникають поза межами інституційних моделей, що складаються з двох елементів: структурного та вірувань, колективних уявлень. М.Дюверже розрізняє два типи інститутів: 1) проста система відносин, що була скопійована зі структури моделі (розглядає як інститут статус особистості, її соціальні ролі, соціальні класи); 2) інші мають додаткову технічну та матеріальну організацію (парламент, міністерства, профспілки, асоціації (партії)).

Процес демократизації держави здійснюється або не здійснюється, демократії зміцнюються чи не зміцнюються залежно від структури і характеру діючих політичних інститутів, а також від інституційних реформ, які повинні мати всебічний і перманентний характер. Так, Д.Марч і Й.Олсен вважають, що для сучасної демократії важливим є те, на який тип держави орієнтована інституціональна реформа: корпоративно-операційну (corporate bargaining) модель чи суверенну, інституціональну, ринкову (supermarket) державну моделі.

Останнім часом значну увагу стали приділяти не факторам, що стосуються зовнішніх умов демократизації (мається на увазі весь комплекс - економічні, соціальні, культурні, міжнародні та інші умови навколишнього середовища), а внутрішнім для політичної системи - інституційним факторам. Цю проблему можна позначити як інституціоналізм - екологізм.

Новий інституціоналізм як методологічна орієнтація дослідження демократії у порівняльній політології базується на переконанні, що політична демократія залежить не лише від економіки і соціальних умов, а також від композиції політичних інститутів. Цей методологічний підхід сприятиме об'єктивності досліджень і в державному управлінні.

Сучасні дослідники проявляють інтерес до визначення ролі форми державного правління (парламентська чи президентська республіки) у процесі демократичної консолідації, використовуючи інституційний підхід. А.Степан і К.Скеч вважають, що чистий парламентаризм (глава виконавчої влади повинен бути підтриманий більшістю законодавчого органу влади і може піти у відстав-

ку, якщо отримає вотум недовіри; виконавча влада - звичайно спільно з головою держави - мають право розпустити органи законодавчої влади і призначити вибори) має тенденцію більше корелювати із подібною консолідацією, ніж чистий президентіалізм (законодавча влада має фіксований електоральний мандат, який є її власним джерелом легітимності, голова виконавчої влади - фіксований електоральний мандат, який є його власним джерелом легітимності).

Х.Лінц у своїх публікаціях висловлює думку про те, що парламентські системи є кращими для стабільної демократії, ніж президентські [186, с. 802-827]. А.Ліппгарт висуває суперечливе твердження про те, що система пропорційних виборів більше корелюється зі стабільними демократіями, які є парламентарними [185, с. 774-802].

А.Пшеворський, застосовуючи новий інституціоналізм до аналізу демократій третьої хвилі, визначає демократію як систему керованої відкритої завершеності або організованої невизначеності, формулює проблему здатності демократії до підтримки свого власного існування на мові теорії ймовірного колективного вибору або децентралізованої стратегічної угоди. За Пшеворським, політичні сили погоджуються із нинішньою поразкою, оскільки вони вірять, що інституціональна структура, яка організовує демократичну конкуренцію в державі, дає можливість їм просунути свої інтереси у майбутньому. При певному наборі соціоекономічних умов деякі інституціональні структури можуть бути консолідовані, а інші - ні. За інших умов жоден комплекс інститутів не може запобігти поразці [282, с. 605-649].

Центральною проблемою політичних досліджень є джерела легітимації демократичного режиму. Ця проблема сьогодні як ніколи актуальна для державного управління в Україні. Умовно цю проблему можна окреслити як самолегітимація - легітимація економічною ефективністю. Традиційно легітимація демократичних режимів пов'язувалась з їх здатністю розв'язувати економічні проблеми і на цій основі задовольняти потреби населення. Починаючи із М.С.Ліпсета, який вважав, що легітимність сильно корелюється з ефективністю політичної системи, більшість дослідників розглядали рівень розподіленого статку суспільства як важливу ознаку ефективності системи. Мірою, якою політична система задовольняє основні функції управління, визначено як очікуваннями більшості членів суспільства, так і очікуваннями таких влад-

них груп всередині, які б могли погрожувати системі, наприклад, збройні сили.

Сучасна наука і, зокрема, державного управління, орієнтується на дослідження складних систем, що розвиваються в часі. Це вплинуло на переорієнтацію ідеалів і норм дослідницької діяльності. Історичність системного комплексного об'єкта, вербальність його поведінки передбачають широке застосування особливих способів його опису і передбачення його стану - побудову сценаріїв та моделей можливих напрямів розвитку системи в пунктах біфуркацій [333, с. 17].

Людина постає у центрі наукових пошуків, що безпосередньо заторкує гуманістичні цінності. Пошук істини орієнтується на стратегії, шляхи їх практичної реалізації, трансформуючи ціннісні ідеали. Розвиток нових методологічних установок і уявлень про досліджувані об'єкти приводить до суттєвої модернізації філософських основ науки державного управління. Відповідно, модернізуються і дослідження у цій галузі. З'являється нове коло проблем, пов'язане з новим баченням самої науки. Вона починає аналізуватись у контексті особливостей її соціального буття як частина життя суспільства, детермінована на кожному етапі свого розвитку станом культури даної історичної епохи, її ціннісними орієнтаціями та світоглядними установками.

Політичні партії, незважаючи на їх порівняно недавнє походження, є одним із важливих інститутів політичного, державного життя, громадянського суспільства. Як свідчить історичний досвід, різноманітність інтересів, орієнтацій, установок, цінностей, що є основоположною характеристикою будь-якого складного й життєздатного суспільства, неминуче зумовлює різне розуміння ролі держави, взаємовідносин держави і окремої людини й, відповідно, різні філософські та ідейно-політичні настанови.

Люди об'єднуються за спільними поглядами та розуміннями, що визначають політичні напрями в державному житті. У тому випадку, коли суспільство використовує ці напрями у державній політиці - вони стають політичними партіями з певною структурою, організацією і програмою.

Наявність партій відображає той незаперечний факт, що люди від природи різні і мають різні інтереси. Цей феномен намагається пояснити методом конструктивістського структуралізму П.Бурдьє [54]. Сьогодні дослідники відходять від бачення соціальних груп як сформованих класів, за К.Марксом ("Маніфест Кому-

ністичної партії”) і В.Леніним (“Великий почин”), тобто великих об’єднань людей, суб’єктів соціальних практик, що відрізняються один від одного колективними характеристиками. П.Бурдьє виходить з того, що існує соціальний простір, або простір соціальних відмінностей, на основі яких можуть виникати всі види практичних груп - історично визначених колективних агентів, мобілізованих для спільної боротьби і володіючих єдністю дій від політичної інституції до родини.

Існуюча система позицій поля створює передумови для практик індивідуальних та колективних агентів. Практики змінюються відповідно до законів-тенденцій поля та своїх власних, у результаті змін можуть з’явитись нові соціальні відносини. Конкурентна боротьба в політиці, владі, спонукає агентів до пошуку ефективніших інвестицій своїх капіталів, створювати та брати участь у нових політичних, владних відносинах. Оскільки ці відносини є новими, їхні суб’єкти є малочисельними. Беручи в них участь, можна порівняно швидко досягнути збільшення політичного капіталу просто за рахунок екстенсивної стратегії, наприклад, урядовці, або парламентарі. Ю.Качанов, Н.Шматко вважають, що таким способом зробили кар’єру в Росії члени різноманітних комітетів і комісій з приватизації, по земельній реформі, тобто, використовуючи ресурси і переваги державної влади [152, с. 93].

Конструювання суспільних груп є продуктивним для розуміння природи представництва та можливостей цих груп. Так, групи, що володіють незначним обсягом культурного капіталу, значно більше схильні до відчуження практики представництва і більше покладаються на інституції, ніж групи, що володіють культурним капіталом: асоціації (партії), ініціативні групи, групи тиску тощо.

Якщо розглядати характерні для пострадянського суспільства принципи диференціації, то можна побачити головну відмінність між соціалістичним та капіталістичним суспільствами: економічний капітал при соціалізмі офіційно не мав великого значення. За такої ситуації вага культурного капіталу суттєво виростає, але різниця в шансах отримати блага або послуги не співвідносяться з цими типами капіталів. Значить, існує інший тип диференціації, інший тип капіталу, нерівний розподіл якого лежить в основі існуючої відмінності при соціалізмі. Цей тип диференціації П.Бурдьє називає бюрократичним капіталом, який сьогодні в Україні трансформувався у політичний або партійний капітал. Бюрократичний капітал важко піддається управлінню, тому

що він не має юридичних гарантій. Він створюється і накопучується на практиці через діяльність соціальних груп. Цей капітал неможливо передати у спадок. Нестійкість його зумовлена тим, що як тільки партійний функціонер залишає посаду, то позбавляється доступу до ресурсу.

Дослідження цього феномена українських реалій є актуальною проблемою сьогодення. Дана робота має на меті з'ясувати умови та механізми перетікання різних видів капіталів у пострадянському суспільстві на прикладі розвитку політичних партій. Відповідно до П.Бурдьє, держава є завершенням процесу концентрації різних видів капіталу: засобів примусу, економічного, культурного, або інформаційного, символічного тощо. Бюрократичний капітал може бути, через його природу, перетворений в інший вид капіталу. Сьогодні ми бачимо інтенсифікацію процесу перетікання бюрократичного капіталу в економічний і навпаки.

К.Джанда зауважував, що партія - це організація, яка переслідує мету заміщення урядових посад своїми визнаними представниками. Партія, чи як її називає Р.Доуз, найполітичніша з усіх суспільних організацій, є найбільш яскравим і характерним представником спеціалізованих організованих груп інтересів.

Прискорення соціального розвитку людства у XX ст. загострило проблему міжлюдських комунікацій, спілкування, подолання відчуження особистості від неї ж породжених соціальних структур. Ускладнення світу людей та розширення поля комунікації викликало необхідність їхнього осмислення та пояснення.

Наш час характеризується дедалі зростаючим "творенням" дійсності у засобах масової інформації, функціональним підходом до конструювання соціальної дійсності та світу праці й позбавлення досвіду його чуттєвого виміру.

Процес операціоналізації концепцій, ідей та методів пізнання є поштовхом до подальшого розвитку думок і досліджень. Зміна природи сучасного знання може суттєво вплинути на державу, примушуючи її переглянути правові й фактичні відносини з громадянським суспільством та приватними підприємствами. Для цього необхідні умови прозорості й лібералізму. Політичні партії є тим інститутом, що за будь-яких обставин забезпечить зв'язок між державою і громадянським суспільством та бізнесом.

1.3. Джерельна база вивчення інституту політичних партій та державної політики й управління в Україні

Початок ХХІ ст. приніс із собою низку викликів для країн світу, зокрема для України. Найсерйознішим викликом для нашої країни є необхідність будувати нову демократичну державу в умовах розвитку глобалізаційних процесів. Саме глобальні процеси підштовхують Україну до вирішення низки внутрішніх питань, розроблення нової стратегії і тактики розвитку суспільства в сучасних умовах. Країна змінюється, зокрема, і під зовнішнім тиском.

Масштабні зміни в Україні після розвалу Радянського Союзу визначили особливу увагу дослідників, політиків, партійних працівників до проблем змін політичної системи та державного управління, напрямів суспільного розвитку та умов і інституцій, що його забезпечують.

Стан демократії в Україні, адже ми заявили про демократичний шлях розвитку нашої країни, викликає занепокоєння як у наших співвітчизників, так і серед міжнародної спільноти. Демократичні зміни вимагають з'ясування загальної та локальної специфіки державотворчих, політичних та інших процесів на пострадянському просторі, ретельного вивчення ключових державно-владних інститутів, способів їх функціонування, механізмів формування та урівноваження.

У загальному плані розробки проблем методології в контексті порівняльних досліджень в Україні, зокрема, у державному управлінні, варто відзначити роботи таких авторів, як: О.Валевський [57], Ю.Кальниш [141], В.Пилипенко, Ю.Салюк, С.Кримський [174], Ю.Павленко, Ю.Пахомов [234], В.Селіванов [314] та ін.

У працях зазначених авторів у різнопланових варіантах і версіях поєднуються інституційний та процесуальний аналіз. Інституційний аналіз звертається до розгляду статичних структур та інститутів влади. Процесуальний аналіз орієнтує на вивчення складної динаміки політичних процесів, діяльності, орієнтацій, відносин. Перший підхід, як правило, застосовується щодо стабільних соціально-політичних систем. Другий - при дослідженні неоднозначних ситуацій, латентних політичних явищ.

Враховуючи великий масив публікацій, присвячених політичним інститутам, зокрема політичним партіям та їх участі в державному управлінні, виглядає доцільним зосередити увагу здебільшого на монографіях, дисертаційних роботах.

Українська партологія виникає на початку 90-х рр. XX ст. і в її розвитку можна виділити два етапи: перший - формування основної парадигми, накопичення і узагальнення емпіричного матеріалу та другий етап - формування головних напрямів вивчення генези партійної сфери нашої країни. Окремим напрямом є дослідження функціонування політичних партій як інституту громадянського суспільства. Низка наукових праць, присвячених політичним партіям, зосереджена на їх участі в управлінні державними справами.

У 1990-1994 рр. Є.Базовкін [17], А.Білоус [39], Є.Бистрицький [35], Д.Видрін [71], О.Гарань [349], В.Кремень [18], А.Колодій [158; 159], О.Корнієвський [164], Т.Кузьо [177], В.Литвин [183; 184], В.Полохало [261; 262; 264], М.Попович [265], А.Слюсаренко, М.Томенко [318], В.Якушик публікують свої перші праці, в яких намагаються осмислити феномен української багатопартійності, здійснюють поділ партій відповідно до традиційного - на лівих, центр і правих, роблять порівняльний аналіз їхніх програмних документів, намагаються зробити прогнози на майбутнє. Таким чином, були закладені основи української партології як науки з її категоріями, поняттями, методами.

В.Кремень та Є.Базовкін на основі соціологічних даних охарактеризували об'єктивні та суб'єктивні передумови формування багатопартійності. Визначили місце та роль політичних партій у політичній системі суспільства, запропонували їхню класифікацію. Ще на початку 90-х років минулого століття вони помітили та вказали негативну тенденцію перманентного протистояння представницької і виконавчої влади, що мала руйнівний вплив на партійну систему України [167].

Незаперечне науково-практичне значення для розвитку державного управління і дослідження ролі політичних партій в ньому мають праці М.Михальченка [209; 210], Ф.Рудича [253; 300; 302], де аналізуються соціально-політичні процеси, розглядаються загальні проблеми пізнання сучасного суспільства в контексті системно-цивілізаційної методології. Слід також виділити праці Е.Афоніна [11; 12], С.Рябова [305; 309], присвячені історичним передумовам і сучасним особливостям політики, ідеології, людсь-

кого потенціалу та іншим детермінантам цивілізаційного становлення і розвитку України.

У контексті досліджуваної нами проблеми великий інтерес становлять праці Д.Видріна, А.Гальчинського, В.Кременя, Д.Табачника, В.Ткаченка, де аналізуються трансформаційні процеси та український шлях розвитку [64; 74; 166; 168; 169], а також фундаментальні дослідження Національного інституту стратегічних досліджень, що викладені у ряді монографій [133; 246; 322; 350], Національної академії державного управління при Президентові України [55; 154; 175; 287; 344; 366], Інституту соціології НАН України [88; 89], Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України [145], Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України [112] та інших навчальних і наукових закладів [157; 171; 216; 222; 278; 346].

Крім того, створюються підручники та навчально-методичні посібники з питань теорії політичних партій та їх участі у державному управлінні та виробленні державної політики [58; 93; 94; 188; 248; 252; 286; 339].

Слід також зазначити, що дедалі більше виокремлюються прикладні аспекти досліджень. Так, зокрема, В.Бебик [28], Д.Видрін [70], А.Пойченко [245] досліджують технології партійно-політичної діяльності в суспільстві й державному управлінні.

Українські дослідники переважно зосереджуються на з'ясуванні об'єктивних труднощів та суб'єктивної специфіки формування демократичної політичної системи, особливостей трансформацій державних органів та гілок державної влади, умов ефективної діяльності механізмів стримувань та противаг.

Колективна монографія "Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку" за загальною редакцією професора Ф.Рудича стала результатом узагальнення й аналізу розлогого теоретичного і емпіричного матеріалу за перші десять років незалежного розвитку України [247].

Питання функціонування владних інституцій в Україні розглядаються достатньо широким колом вітчизняних суспільствознавців. Зокрема, на окремих аспектах трансформаційних і модернізаційних зрушень в українському соціумі й політиці зосередили свою увагу Ю.Алексєєв [5], С.Балан, О.Бандурка, В.Барков [25], А.Білоус [38], О.Бойко [46], А.Гальчинський [74], В.Греченко [99], В.Журавський [128; 129], В.Іщук [138], Т.Каменчук, О.Категоренко, В.Коновалов, О.Гарань, В.Кулик, О.Лисенко, О.Май-

борода [328], С.Наумкіна [220; 221], М.Ніколаєва, В.Ребкало, С.Рябов, П.Сацький.

Монографія В.Журавського “Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект)” присвячена комплексному політико-правовому аналізу загальних методологічних та теоретичних проблем формування політичної системи України, функціонування її суб’єктів та інститутів, їхнього співвідношення та взаємодії, зокрема щодо розбудови правової держави та громадянського суспільства. Особливу увагу приділено співвідношенню легальної (конституційної) політичної системи та реального політичного режиму, ролі політичної системи у розбудові правової держави і громадянського суспільства, проблемі пошуку шляхів формування оптимальної політичної системи, її демократичних інститутів.

Дослідження особливостей виникнення й еволюції національної партійної системи, порівняльний аналіз функціонування політичних партій у перехідних суспільствах, аналіз програмних документів політичних партій, а також висвітлення правових і політичних проблем парламентських виборів в Україні та їх правового забезпечення здійснено у роботах В.Базіва [15; 16], В.Бичека, С.Здіорука, М.Білецького, М.Погребинського [37], Л.Кормич [163], І.Калмакан, О.Бриндак [140], І.Кресіної, Є.Перегида [170], Ф.Рудича [299], М.Томенка [345], Ю.Шведи [361] та ін.

Проблемою правового забезпечення діяльності політичних партій у виборчому процесі, зокрема і фінансування, займалися В.Аніщук, Л.Амджадін [6], Л.Бернштейн, С.Василук, Н.Гаєва, В.Долежан, А.Коваленко, А.Колпаков, Д.Лук’янов, О.Мазур, О.Миланко, Є.Перегида, А.Романюк [294], О.Совгіря [320], М.Ставнічук [325-327], С.Телешун [336; 340], Ю.Шведа, О.Шумельда та інші дослідники.

Постійне протистояння політичних сил в Україні спонукало до досліджень опозиційної діяльності, її принципів, організаційних форм впливів та наслідків для суспільного розвитку. Суті та напрямам розвитку опозиції присвятили роботи Ю.Бадзьо, Д.Видрін, С.Губерський, О.Жданов, І.Курас, І.Когут, Л.Кірієнко, М.Михальченко, В.Полохало, Р.Павленко, Г.Постригаль, С.Рябов, З.Самчук, М.Томенко, Л.Тупчієнко, В.Фесенко, В.Чепінога, Д.Шемет, П.Шляхтун, В.Якушик, О.Якубовський.

Результати парламентських виборів 1994, 1998, 2002, 2006 та 2007 рр. висвітлені та проаналізовані в роботах таких авторів,

як В.Бала [19], Р.Балабан [20-22], В.Вітковський [67], О.Гарань [77; 79], О.Дергачов [107-111], І.Жданов [125; 126], В.Кампо [144], І.Кресіна, О.Лукаш, В.Олійник [227], Я.Павловський, Є.Перегу-да, М.Плав'юк [242], М.Рагозін [283], М.Рибачук [291], І.Рожко-ва [292], В.Якушик та інші.

Вплив історично зумовлених політичної культури та політичної свідомості, менталітету на стан та перспективи суспільної трансформації досліджують як зарубіжні, так і українські вчені. Проблеми національної самосвідомості, політичної культури та її трансформації в умовах становлення нового демократичного режиму, специфіку української ментальності, особливості політичної поведінки, роль суспільних ідей як чинника формування політичної нації з'ясовують В.Дем'яненко [106], Ж.Деркач [113], Н.Жабінець [124], М.Іванов [137], В.Іщук [138], С.Кальцева [142], С.Катаєв [150], А.Лясота [194], Л.Нагорна [217], Т.Нагорняк [218], І.Поліщук [259], Т.Пояркова [267], М.Розумний [293], В.Ясинська [367].

Зокрема, проблеми трансформації партійної номенклатури як фактичної "партії влади" у посткомуністичних умовах та специфіку становлення нової української бюрократії досліджують В.Горбатенко, В.Цветков [356], А.Круглашов [173], А.Кудлай [176], Л.Мандчій [201], С.Наумкіна [221], В.Полохало [260; 263], В.Пугач [280], В.Скрипнюк [316].

Обґрунтовуючи вирішальний вплив номенклатурного прошарку на суспільство і політику у посткомуністичний період, вітчизняний правознавець О.Мучник зазначає, що в умовах очевидної здатності номенклатури до соціального клонування (самовідтворення певного соціального прошарку із запрограмованим психологічним, моральним та фінансово-економічним кодом) були закладені підвалини для існування в Україні номенклатурної олігархії, яка, сформувавшись морально та психологічно в епоху радянського тоталітаризму, зберігає в перехідний період монополію на державну владу, дістаючи при цьому свої основні доходи з тіньової економіки [215].

Цікавими і важливими для розбудови нашої державності є дослідження І.Варзара, в яких він розвинув раніше ним запропоновану концепцію етнополітичної партії [59].

Безпосередньо проблеми політичної системи та державної влади в контексті порівняльної політології розглядають Г.Зеленько, В.Кремень, М.Ніколаєва [224], Ф.Рудич [300].

За період існування незалежної України та переходу суспільства до багатопартійності побачили світ докторські та кандидатські дисертації політико-правового, історичного, політичного, державно-управлінського характеру, в яких простежувалися процеси зародження, розвитку, становлення та функціонування партій, а також трансформації партійної системи України. Зокрема, слід відзначити дисертаційні дослідження С.Бабія [13], В.Базіва [14], О.Бойко [45], І.Гладуняка [84], Л.Дунаєвої [120], Д.Лук'янова [191], В.Малярчука [200], Є.Пуфлера [281], С.Рябова [306], Ю.Шведи [362]. Одним із перших предметом дисертаційного дослідження обрав політичні об'єднання України А.Білоус [39].

Проблема опозиції досліджується філософськими, політичними, юридичними науками, а також наукою державного управління, зокрема у працях М.Червоної "Феномен опозиції в Україні: соціально-філософський аналіз", О.Совгирі "Правовий статус парламентської опозиції (політико-правовий аналіз)". Н.Вінничук у дослідженні "Політична опозиція як інститут сучасної демократії" виділила кілька характерних моделей опозиції: британська, німецька, американська [66]. С.Бондар досліджувала можливості та перспективи політичної опозиції у системі владних відносин [48]. Н.Піскарьова розглядала становлення та розвиток опозиції як політичного інституту у процесі демократизації [241]. Політичні партії як інститут внутрішнього контролю, коли опозиція контролює більшість і навпаки, забезпечуючи таким чином інтереси громадянського суспільства, розглядає у своїй дисертації О.Чувардинський [360].

Політичній відповідальності державної влади та громадянина перед суспільством присвячено дисертаційне дослідження В.Торяника [348]. Співвідношення політичної та конституційно-правової відповідальності у здійсненні державної влади досліджував С.Балан [23]. Парламентську відповідальність уряду вивчав Р.Павленко [232]. До політичної компетенції державної влади в системі управління звертається Т.Каменчук [143]. Суб'єктність політичних партій у владних відносинах розглядала С.Топалова [347].

Необхідно окремо виділити дисертаційні дослідження з державного управління. Так, Б.Максимець досліджує місце і роль партій у формуванні та реалізації державної політики. Дослідник доходить висновку, що в теорії державного управління відчувається брак досліджень, в яких партії розглядалися б не лише під кутом зору маркетингових уявлень стосовно участі та конкуренції на ринку політичних послуг, а і їх участі у формуванні та реалізації

державної політики. Виявивши тенденцію до зростання ролі партій у демократичній політичній системі, Б.Максимець доводить, що, стаючи правлячою, партія бере безпосередню участь у формуванні та реалізації державної політики, насамперед приймаючи політичні рішення [198].

В.Місюра присвятив роботу аналізу особливостей взаємодії політичних партій та органів місцевого самоврядування [213]. Дослідник обґрунтував теоретико-методологічні підходи та сформулював практичні пропозиції щодо оптимізації механізмів взаємодії політичних партій та органів місцевого самоврядування у розбудові громадянського суспільства в Україні. На основі системного підходу розкрив процеси інституціоналізації органів місцевого самоврядування та їх взаємодії з суб'єктами громадянського суспільства як механізму державного управління. Значну увагу приділив вивченню та узагальненню позитивного досвіду співпраці державної влади та політичних партій на всіх рівнях державного управління та в місцевому самоврядуванні країн розвинутої демократії й постсоціалістичних держав Європи.

Дисертаційне дослідження П.Ворони присвячено пошукам шляхів удосконалення системи місцевого самоврядування в Україні як складової публічної влади. Висвітлена роль політичних партій різного спрямування в цих процесах. Детально аналізуються теоретичні засади розвитку місцевої демократії на сучасному етапі формування громадянського суспільства. На основі узагальнення світового досвіду, контент-аналізу документів політичних партій та виборчих блоків, Європейської хартії місцевого самоврядування дослідником запропоновано та описано три основні моделі системи місцевого самоврядування за участю партій: радикальна, еволюційна, радянська [68].

В.Баштанник досліджує особливості діяльності органів влади з врахуванням політико-партійного впливу в період 1991-2001 рр. Узагальнивши вітчизняний та зарубіжний досвід організації демократичного державного управління, він охарактеризував стан владно-партійної взаємодії під час виборчих процесів, обґрунтував необхідність підвищення ефективності діяльності управлінських структур регіонального рівня в контексті демократизації суспільних відносин в Україні [27].

Проблемам державного управління присвячена дисертація М.Харитончука [355]. О.Стойко, досліджуючи особливості реформування політико-владних відносин у перехідних суспільствах,

відмітила зайву політизацію системи політико-адміністративних відносин, що суперечить висновкам попередніх дослідників адміністративних реформ Східної Європи, які прогнозували поступовий перехід до веберівської моделі бюрократії. Дослідниця робить висновок, що для створення незаполітизованого державного чиновника потрібно, щоб перший незалежний уряд, сформований опозиційними демократичними партіями, був готовий подолати спротив реформ у середовищі бюрократів [334].

Значний масив наукових досліджень присвячений політичним ідеологіям та їх носіям - політичним партіям. Специфіку та особливості формування політичного центрizmu у сучасному житті України визначив А.Бородай [51]. Є.Перевода [235] присвятив працю вивченню лівих ідей та їх втіленню у діяльність політичних партій України. Зміни соціал-демократичної парадигми досліджували С.Остюченко [231], О. Швець, О.Грицина, вивчаючи партії християнської орієнтації в сучасній Україні, дійшов невтішного висновку, що успішна діяльність всехристиянської партії в Україні неможлива [100]. Але його думка про те, що християнські партії зможуть набутися популярності лише коли наберуть конкретних вузькоконфесійних обрисів, видається хибною.

Ретельно вивчаються науковцями і програмні документи політичних партій. Так, зокрема, І.Михальський здійснив всебічний аналіз джерел з історії українських політичних партій кінця ХІХ - початку ХХ ст. Розглянув історіографію партійного джерелознавства, визначив особливості формування бази джерел на території України, що входили до Російської й Австро-Угорської імперій.

Особливу увагу цим дослідником приділено джерелам партійного походження: подається їхня класифікація, визначаються особливості кожної групи джерел та їхня наукова значущість. Проаналізовано використання джерел з історії українських політичних партій у сучасних наукових дослідженнях. Розглянуто значення використання окремих груп джерел непартійного походження в процесі вивчення діяльності українських політичних партій [207].

Діяльності політичних партій України на початку їхнього становлення присвячена робота О.Кривобока [172] .

Р.Малиновський [199] та Т.Бевз [29] вивчали діяльність окремих партій протягом певного часу та визначили їх внесок у розвиток інституту політичних партій. О.Слободян на прикладі Української республіканської партії розглянув проблеми створення та діяльності політичних організацій в сучасній Україні [317].

Перспективи воєнно-політичного розвитку України в партійних програмах дослідив В.Богайчук [42]. Національні питання в програмах політичних партій в історичній ретроспективі вивчав С.Телешун [338]. Погляди на державний устрій України у програмах політичних партій проаналізував Б.Гдичинський [80].

Трансформаційні процеси партійної системи України дослідив О.Бойко [45]. Особливості розвитку партійних систем у пострадянських країнах вивчали О.Нікогосян [223], О.Стаценко [331]. Багатопартійність як фактор переходу від тоталітаризму до демократії розглядав І.Рябіка [304].

Важливим проблемам сучасної політичної реформи присвячена низка досліджень, зокрема, інституціалізацією змін у політичній системі сучасної України цікавились і вивчали Р.Мартинюк [203], М.Ніколаєва [224], О.Полішкарів [258]. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи і України провели О.Категоренко [151], А.Романюк [295], П.Сацький [313]. О.Чемшит [358] розглянув оптимізацію демократичного розвитку політичних систем у контексті співвідношення державної влади та політичної участі. А.Черній визначив чинник кризовості у трансформуванні суспільно-політичних систем перехідного періоду [359].

Дослідженню інституту парламентаризму присвятив свою роботу Ю.Ганджуров [76]. Політичні партії в умовах парламентаризму вивчав Б.Гагалюк [335]. Інституціональний вимір бікамеральних систем - В.Звірко [132], М.Новіков [226]. В.Голишев детально розглянув діяльність у парламенті депутатських фракцій та коаліцій, правові засади їх формування та роботи [87]. Переконливо звучить його висновок, що бажаний для України напрям еволюції інститутів влади лежить через підвищення ролі політичних партій, що може забезпечити впровадження парламентсько-президентської моделі змішаної форми правління.

Б.Гагалюк проаналізував діяльність політичних партій в умовах парламентаризму, взаємозв'язок ідейно-теоретичних, соціально-політичних умов і розвитку партійних систем. Дослідник підтримує думку інших науковців щодо необхідності закріпити законодавчі вимоги до парламентської більшості та опозиції. Можна сперечатися з висновком автора про те, що партійні коаліції поступово розвивають сенс існування самостійних політичних організацій. У роботі проаналізовано поняття "правляча партія" і "партія влади". Окрему увагу автор приділяє політичній реформі та місцю в ній політичних партій, підкреслюючи, що місце по-

літичних партій в системі державного управління посіли адміністративно-економічні групи та політичні групи тиску, що реалізують власні економічні інтереси, нерідко при цьому завдаючи шкоди інтересам держави. Б.Гагалюк висловлюється на користь введення відкритих регіональних списків [73]. Можна не погодитись з дослідником, що реальна участь політичних партій у формуванні та реалізації державної політики в умовах парламентаризму стає можливою, якщо вони перебувають при владі. Адже демократичне правління відзначається суттєвою роллю опозиції. Для цього необхідно законодавчо закріпити її статус, права та можливості, а також відповідальність за їхнє недотримання.

Інститут президентства як політичний інститут, проблеми його становлення та розвитку досліджували І.Батраков [26], М.Зелінська [134], Н.Кононенко [161], Ю.Стасюк [330].

В.Колюх дослідив взаємовпливи форми правління, виборчої системи та партійної системи [160]; розглянув політичні партії як інституційні чинники політичної стабільності у демократичних державах і порівняв з українською дійсністю. Взаємовпливи виборчої системи та політичного процесу вивчав О.Мазур [195]. Політичну участь громадян України в сучасних умовах аналізував В.Бортніков [52]. Виборчим системам та їх впливу на партійну структуру суспільства присвячена праця Т.Дешко [114]. Р.Старовойтенко [329] досліджував політичну партію та її імідж у контексті виборчого процесу. Роль виборчих технологій у процесі парламентських виборів в Україні проаналізувала Л.Кочубей у дослідженні “Виборчі технології в Україні (За досвідом парламентських виборів)” [165].

Партійні процеси в контексті європейських політичних процесів досліджувала К.Меркотан [205]. Взаємозв'язок зовнішньої політики України та діяльність політичних партій розглядав І.Ломко [190]. В.Малярчук [200] вивчав міжнародну діяльність політичних партій. Становлення та функціонування органів державної влади України в контексті євроінтеграційних процесів вивчав О.Лисенко [182].

У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу науковий доробок М.Примуша, присвячений порівняльному аналізу механізмів інституціалізації і структурної трансформації політичних партій в європейських державах загалом та в Україні зокрема, конкретизований у двох монографіях, докторській дисертації та численних статтях із зазначеної тематики [271-273].

Механізмам інституціоналізації групової політики в умовах перехідного суспільства присвячені праці Я.Боренько [50], І.Рейтеровича [290], Ю.Сабанідзе [310]. О.Лісничук, зокрема, констатує той факт, що нерозвиненість інститутів громадянського суспільства, значні відмінності цінностей, інтересів і орієнтацій роблять досягнення суспільного консенсусу проблематичними. Дослідник пропонує нейтралізувати можливі загрози суспільному спокою шляхом послідовної реалізації реформ: сприяти зростанню ролі політичних партій у політичному процесі і формуванню відповідного ідеологічного дискурсу як форми агрегування і артикуляції суспільних інтересів [187].

Теоретичні засади сучасних реформ аналізує І.Бідзюра [36]. І.Воронов вивчає правову державу як предмет політології [69]. В.Тертичка досліджує специфіку аналізу та впровадження державної політики в Україні [341]. В.Токовенко розглядає можливості оптимізації взаємодії політичного керівництва та державного управління в умовах модернізації політико-адміністративної системи України [343]. Зокрема, дослідниця концептуально обгрунтувала засадничі принципи оптимізації взаємодії політичного керівництва і державного управління як чинника модернізації українського суспільства та його політичної системи. Їй вдалося здійснити системний аналіз проблеми взаємодії політичного керівництва та державного управління за умов переходу від посттоталітарного до демократичного суспільного устрою, науково обгрунтувати підходи та конкретні технології оптимізації політико-адміністративних відносин у структурі державного апарату сучасної України на центральному та регіональному рівнях, визначити основні напрями підвищення ефективності взаємодії політичного керівництва і державного управління в процесі реформування інститутів політичної системи України.

Незаперечний науковий інтерес становлять матеріали вітчизняних і міжнародних науково-практичних конференцій, наукових семінарів та круглих столів, проведених у різних регіонах та присвячених обговоренню і розв'язанню проблем, пов'язаних з тенденціями формування багатопартійності в Україні, реаліями політичного фінансування на сучасному етапі, результатами парламентських виборів, сучасним станом та трансформацією партійної системи, концептуальними засадами реформування вітчизняної політичної системи, дослідженнями новітніх виборчих технологій та виборчого законодавства, проблемами партійного будівництва

в Україні, перспективами співпраці громадських організацій і політичних партій, станом регіональної політики у нашій країні, тощо. Це щорічні конференції Національної академії державного управління при Президентові України, його регіональних інститутів. Щорічні науково-практичні конференції Києво-Могилянської академії, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Донецького, Таврійського університетів, Острозької академії, фонду “Демократична освіта” тощо.

Розширення такого роду досліджень слугувало удосконаленню методології та повнішому застосуванню засад теорії демократії, громадянського суспільства, політичних партій і партійних систем до вивчення вітчизняних умов суспільно-політичного розвитку. Серед праць, присвячених питанням методології суспільних наук, слід виділити наукові доробки Ю.Загороднього [130; 131], М.Михальченка [208], В.Степаненка і Ю.Привалова [332], О.Резніка [289], Ф.Рудича [298; 301], С.Рябова [307] та ін.

У контексті досліджуваної теми вважається за доцільне зазначити окремі інформаційно-довідникові, академічні й енциклопедичні видання, політологічні словники, матеріали і статті яких суттєво доповнюють політичні надбання вітчизняних науковців. Так, одним з перших вийшов друком “Політологічний енциклопедичний словник” (за ред. Ю.Шемшученка), який справив визначальний вплив на розробку аналогічних видань в Україні [254; 255].

“Філософія політики” (2002 р.) - перше в Україні видання, в якому здійснено системний розгляд предмета, структури, функцій, методів та категоріального апарату філософії політики, а також висвітлена інформація про основні персоналії та теоретичні напрями філософсько-політичної думки [351; 352].

“Політологічний словник” (за редакцією М.Головатого та О.Антонюка) є спеціальним науковим та навчальним виданням, в якому подані основні фундаментальні термінологічні поняття політологічного характеру, що активно використовуються у вітчизняній та зарубіжній політичній науці та політичній практиці [256]. Крім цього, у даному словнику подано персоналії науковців, науковців-політологів, вказані їх напрацювання, школи та відповідні здобутки. Словники доповнюють довідкові видання, що надають оперативну інформацію [250; 251; 257; 318].

Досить численною й вагомою для дослідження проблем розвитку багатопартійності в Україні є група опублікованих документальних джерел: збірки документів, передвиборних програм

українських політичних партій [61; 227; 233; 349], рейтинги виборчих блоків та партій, результати голосування, довідники. Так, зокрема, Інститут політики у 1997 р. заснував серію щорічних довідникових видань “Абетка української політики” [1; 2]. Публікації аналітичних і дослідних центрів, експертні оцінки, статистичні дані та результати соціологічних досліджень, присвячені проблемам розвитку багатопартійності в Україні, реформуванню її політичної системи, результатам парламентських виборів в Україні та звіти ЦВК про них [63; 219; 268; 269].

Не можна обійти увагою законодавчу базу дослідження. Важливим джерелом є Конституція України (ст. 5, ст. 36, ст. 69) [162], закони України [274-276], законодавчі акти [277]. Складовою джерельної бази дослідження є документи суб’єктів державно-політичних змін - політичних партій, їх програми та статuti, матеріали сайтів, виступи політичних лідерів, розробки політичних програм тощо [383-388].

Значний емпіричний матеріал дають соціологічні дослідження та статистичні данні, а також публікації у періодичних виданнях [88; 89].

Таким чином, огляд джерел та літератури, що стосуються досліджуваної тематики, пов’язаної з проблемами розвитку інституту політичних партій та їх взаємодії з державним управлінням, засвідчує значні здобутки вітчизняної політичної, історичної, соціологічної науки та державного управління у цій царині. Разом з тим більшість досліджень ґрунтується на формально-юридичному підході, який зводить аналіз механізмів поділу влади до текстового аналізу Конституції та відповідних законів, а це зумовлює недостатню увагу науковців до феномена президентської влади як особливої структури в механізмі державної влади [246].

Попри існування значного масиву літератури, в якій більшою чи меншою мірою висвітлюються різні аспекти зазначеної проблеми, глибшого дослідження потребує механізм формування владних інститутів, зокрема, з’ясування через здійснення порівняльних досліджень закономірностей та особливостей формування, функціонування інститутів президентської, законодавчої, виконавчої влади та участі у цих процесах політичних партій.

Потребують подальшого вивчення залежності якості інституту законодавчої влади від партійної системи, структури партій та їх культури. З’ясувати причини протистояння законодавчої та виконавчої гілок влади допоможе глибоке вивчення інституту по-

літичних партій, їх місця у політичній системі та ролі у системі владних відносин. Дослідження організаційної структури політичних партій та їх внутрішньопартійні відносини допоможуть усвідомити, чому українські партії не здатні забезпечити становлення демократичного політичного режиму на сучасному етапі. Вивчення політичних партій як інституту державної системи дозволить вивявити взаємоз'язки партійної дисципліни і прийняття законів у парламенті, виконання цих законів урядом, політичної програми партії та напряму суспільного розвитку, який пропонує президент країни, або та чи інша парламентська фракція. Актуальним залишається питання політичної реформи, зокрема, необхідно відкинути старий радянський підхід до президентської влади, що робить її позапартійною і безвідповідальною.

Наукових уточнень потребують визначення взаємовідносин держави і політичних партій як фактора забезпечення сталого демократичного розвитку; процедури та специфіка просування суспільних інтересів через політичні партії, а також їх узаконення (процедура лобювання); відповідальність політичних партій за втілення своєї політичної програми у державних документах, державній політиці; моделі політичних партій у сучасних умовах системних трансформацій.

Важливою проблемою залишається створення умов для повноцінного функціонування політичних партій, виконання ними таких функцій, як виховання еліти, створення ефективної програми суспільного розвитку, розвиток внутрішньопартійної демократії на базі гендерної рівності тощо. Зокрема, потребують уваги питання, пов'язані з прийняттям рішень на всіх рівнях - від первинного осередку політичної партії до парламенту і уряду, маючи на увазі моделі прийняття рішень, процедури прийняття та втілення рішень і відповідальність за результати діяльності. Це стосується і тих прихованих, латентних, явищ і процесів, що визначальним чином впливають на якість прийнятих рішень та можливість їх реалізації, від яких залежить доля державно-владних реформ.

Малодослідженою темою залишається вплив ментально-психологічних особливостей населення на моделі політичних об'єднань та варіанти політичної реформи, співвідношення процесів побудови правової демократичної держави та формування української політичної нації і місця в них політичних партій.

Висновки до першого розділу

1. Сьогодні політичні партії розглядаються як суспільно-історичний феномен, який має суттєвий вплив на державне управління та суспільні трансформації, змінюючись, у свою чергу, під їхнім впливом. З'ясовується місце партій у політичній структурі суспільства, вивчається історичне призначення політичної партії, її соціально-політичні функції з метою віднайти загальні закономірності діяльності та розвитку партій, їх впливу на розвиток суспільства. Останнім часом особливу увагу дослідники приділяють участі політичних партій в організації державної влади, державного управління.

2. Партії як тимчасові об'єднання людей, що борються за владу, існували ще за часів античності. Наукові дослідження феномена політичних партій розвивались з огляду на розвиток ідеї про представницьку владу, яка в різних державах у різний час мала свою специфіку. У період XVI-XVII ст. англо-саксонські мислителі намагаються знайти аргументи на користь партій, що справило вагомий вплив на наступний розвиток теорії. Французька буржуазна революція сприяла кристалізації політичних ідей і більш чіткому розмежуванню партійно-політичних сил. Американська теорія зазнає на собі впливу європейської традиції упередженого ставлення до політичних партій. Самі ж американські партії головним чином були націлені на розв'язання практичних, переважно локальних, проблем. У центрі уваги німецької політичної теорії перебувала більше ідеологічна сторона діяльності партійних угруповань, ніж політико-практична.

Зміни в соціально-економічній і політичній сферах життя суспільства, що пов'язані із переходом від феодалізму до капіталізму, вплинули на розвиток як політико-правової думки загалом, так і теорії політичних партій зокрема. Партії поступово зміцнили свій правовий і політичний статус і стали сприйматись як необхідний та невід'ємний елемент політичного життя суспільства.

У період після Другої світової війни політичні партії змінюють свою структуру, стають менш ідеологізованими, зводять роль окремих членів партії до завоювання якомога більшої кількості виборців. З 50-х по 90-ті рр. XX ст. зростає диференціювання партійних досліджень за різними напрямками, спеціалізаціями, зокрема розглядається роль партій в державному управлінні. Усі науковці однакові щодо кардинальних змін у XXI ст. самої структури та функцій політичних партій. Основний акцент робиться на

порівнянні партій, партійних систем та електоральних процесів у різних країнах. Хоча й досі залишається питання створення комплексної партійної теорії. Сьогодні дослідники зосереджують свою увагу на раніше не досліджуваних аспектах партії, зокрема її відносинах з державою, еволюції структури партії та партійних об'єднань тощо. У зв'язку з цим підвищується актуальність даного дослідження.

3. Сучасна наука і, зокрема, державного управління, орієнтується на дослідження складних систем, що розвиваються в часі. Це вплинуло на переорієнтацію ідеалів і норм дослідницької діяльності, що, у свою чергу, не може не заторкнути механізми передачі влади та її інститути, до яких належать політичні партії. Партії здійснюють одну із найважливіших функцій у сучасному суспільстві - комунікативну: держава - партія - суспільство.

Українська партіологія виникає на початку 90-х рр. XX ст. Низка наукових праць, присвячених політичним партіям, зосереджена на їх участі в управлінні державними справами. Огляд наукових джерел, що стосуються тематики, пов'язаної з проблемами розвитку інституту політичних партій та їх взаємодії з державним управлінням, засвідчує значні здобутки вітчизняної політичної, історичної, соціологічної, юридичної науки та державного управління у цій царині. Попри існування значного масиву літератури, глибшого дослідження потребують механізм формування владних інститутів, зокрема, з'ясування через здійснення порівняльних досліджень закономірностей та особливостей формування, функціонування інститутів президентської, законодавчої, виконавчої влади та участі в цих процесах політичних партій.

Розділ 2

Концептуальні засади
суспільного
реформування

*Яка користь від даремних законів
там, де немає моралі?
Що важать порожні закони без
звичаїв?
Що важать закони без моралі,
що важить мораль без віри?*

К.Г.Фланк

2.1. Теоретичні підходи щодо реформування політичної системи України

Е.Тоффлер достатньо влучно підмітив глобальну світову тенденцію кінця XX ст.: “Сьогодні розпочалися пошуки нових шляхів організації... політичне керівництво воює проти своїх власних бюрократів” [474, с. 205]. Отже, кінець минулого - початок нового XXI ст. позначився пошуком нових організаційних форм національних держав, що не могло не вплинути на їх політичну систему та такий інститут, як політичні партії.

Масштаби перетворень, що відбуваються як у глобальному суспільстві, так і на локальному й регіональному рівнях, не вкладаються у звичні теоретичні схеми, які дотепер пояснювали соціальні, економічні, політичні, культурні процеси і які здебільшого ґрунтувалися на детерміністських і лінійно-прогресистських ідеях. Відповіді на цивілізаційні виклики, що демонструють сучасні народи, країни, культури, настільки неоднозначні й непередбачувані, що визначити якусь цілком певну й безальтернативну тенденцію розвитку, а тим більше єдину парадигму дослідження й політичного дискурсу, неможливо.

Визначаючи методологічний контекст проблеми, потрібно орієнтуватись на сучасні поширені форми державної і суспільної організації.

Поняття “демократія” одне із найпоширеніших у сучасних наукових розробках. Цей термін є багатозначним. Він вживається як для визначення типу держави і політичної системи в цілому (форма політичної організації суспільства), заснованої на визнанні народу джерелом влади, його права брати участь у здійсненні державних справ.

Демократія також використовується для визначення форми устрою будь-якої організації, що базується на принципах рівноправності її членів, періодичності виборів органів управління, прийнятті рішень більшістю голосів. Тобто йдеться і про політичні партії.

Поняття “демократія” також застосовується для визначення заснованого на відповідних цінностях ідеалу суспільного устрою, якими є свобода, рівність, права людини, участь громадян в управлінні державними справами [467, с. 130-140; 143-245].

Серед методологічних підходів до дослідження демократії виділимо нормативний і описово-емпіричний (дескриптивний).

Перший підхід - нормативний - передбачає конструювання ідеальної моделі демократії, обґрунтування її переваг порівняно з іншими формами правління, аналіз шляхів здійснення демократичного ідеалу.

Другий підхід - описово-емпіричний - аналізує демократію в реальному вигляді [445, с. 22]. Ці підходи взаємопов'язані.

Демократична форма устрою має відповідати певним принципам. Прозорість, відкритість та передбачуваність (прогнозованість) - це основні вимоги до ефективної демократичної державної влади, сформованої демократичним шляхом. Якщо ці вимоги відсутні, суспільний контроль за діями влади неможливий. Лише в тому випадку, якщо влада прозора, відкрита, публічна у своїх намірах, можна зіставити, наскільки її дії відповідають закону та моральним нормам суспільства.

Інститути, які забезпечують діяльність демократичної держави, зокрема політичні партії, мають відповідати її вимогам. Інститут розглядається сучасними науковцями як "правила гри", встановлені не тільки законодавцем, але й різноманітними "політичними гравцями", часто позаправовим шляхом, а також безпосереднє формалізоване утворення, як структурний елемент механізму державної влади, його фактичну діяльність, партійну практику, залежну від форми та типу управління. М.Кармазіна зазначає, що використання неоінституційного підходу до аналізу сучасних політичних інститутів "забезпечує повноту політичного аналізу, що, в свою чергу, уможливорює раціональні перетворення на шляху трансформації влади" [420, с. 39]. Використання неоінституційного методу дослідження в державному управлінні також сприятиме розширенню його меж та об'єктивізації.

Від часу проголошення незалежності України народом було визначено нову державотворчу модель, яка спрямовувала українське суспільство на побудову демократичної правової держави з ринковою економікою. Втілення цієї моделі ініціювало низку реформ, насамперед у тому секторі суспільних відносин, що підлягає державному управлінню [419, с. 112-124]. Однак вітчизняні політики замість того, щоб всіляко сприяти процесу демократизації захопились розподілом суспільних благ.

Слід відзначити, що від свого початку вітчизняна державна влада, а відповідно і політична система, формувалась як непрозора. Причиною цього було тривале панування тіньових практик, які майже всіх абсолютно влаштовували. Невирішеність суспіль-

них проблем призвела до кризової ситуації 2004-2009 рр. У результаті постала нагальна потреба створення ефективних механізмів відкритості та прозорості формування державної політики, що знизило б ризик та невизначеність їх дій і наслідків.

Сьогодні істотно посилюються претензії до влади з боку суспільства. У масовій свідомості закріпився образ влади як суцільно корумпованої. Отже, назріла суспільна потреба в прозорій, відкритій та відповідно передбачуваний державній владі, інституції якої були б спроможні забезпечити внутрішньоелітний консенсус, збалансувати розподіл повноважень між гілками влади, визначити нові технології творення державної політики та здійснення державного управління.

Зміст сучасного переходу об'єктивно визначається необхідністю встановлення цих універсальних правил гри для всіх суб'єктів побудови держави та творення державної політики, які б забезпечували державі роль неупередженого арбітра. Істеблішмент має перейти від попередньої системи взаємодії, що ґрунтувалась на індивідуальній домовленості, до прозорих універсальних правил гри. Цьому сприяє становлення політичного ринку в Україні та розвиток багатопартійності.

Поняття прозорості також пов'язується з комунікацією між владою і суспільством, суспільною думкою. Довіра до влади сьогодні стає багато в чому можливою завдяки новому суспільному (громадському) запиту, який орієнтується на відтворення дієздатних владних інститутів. Проте влада не може будувати політику виходячи лише із суспільних очікувань, інакше це буде популізм. У даному контексті виникає проблема розуміння суспільством цілей та змісту дій влади за раціоналістичним сприйняттям цих дій. Саме у цьому плані в суспільній свідомості актуалізується тема прозорості намірів влади. Підвищується вага комунікацій, а відповідно, і такого інституту, як політичні партії, що покликаний здійснювати комунікацію між громадою і владою.

Зміни в українському суспільстві відбуваються в умовах так званої “навздогінної” моделі розвитку, коли перевага традиційно надається владно-командним способам впливу на економіку (і суспільство в цілому), що погано узгоджується з природою автономних від держави громадських ініціатив.

Україна в процесі переходу від тоталітаризму до демократії “застрягла” на етапі перетворень, замість того, щоб наполегливо проводити радикальні політичні й економічні реформи. Як на-

слідок - країна потрапила в період стагнації, або “сіру зону” (за Т.Каротерсом) [483, с. 5-21], де утвердився квазідемократичний режим з притаманними йому рисами, а саме:

- легітимація цього режиму базується на поєднанні формально демократичних принципів з поверненням до психології і політичної культури підкорення;

- рівень практичного використання цим режимом демократичних процедур, особливо вільних виборів, варіюється;

- подібні режими є олігархіями і спираються вже не на державну партію, а скоріше на більш-менш формалізовану, проте корумповану “партію влади”, яка формується навколо лідера;

- служби державної безпеки і найбільш важливі військові підрозділи використовуються для захисту інтересів правлячої олігархії, не в останню чергу проти її економічних та політичних опонентів.

Основні атрибути демократичного політичного життя в Україні - наявність опозиції, елементи незалежного громадянського суспільства, регулярні вибори і демократичні інституції - утвердилися в 90-рр. XX ст. Однак дефіцит демократії полягає в тому, що всі ці механізми не забезпечують головного - представництва інтересів людей [393, с. 232-242], про що свідчить низький рівень довіри пересічних громадян до владних інституцій, за даними Інституту соціології НАН України. Так, Президенту України у 1994 р. довіряли 16,1% громадян, у 2004 р. - 15% громадян, у 2008 р. - 23,3%; Кабінету Міністрів України у 1994 р. довіряли 11,4% громадян, у 2004 р. - 11,4% громадян, у 2008 р. - 15,7%; Верховній Раді України у 1994 р. довіряли 9,7% громадян, у 2004 р. - 9,1% громадян, у 2008 р. - 12,2% [408, с. 24-25].

Починаючи із середини 1990-х рр., уявлення про те, що декларовані цілі розходяться з повсякденною політичною практикою, з'явилися у середовищі українських науковців, політиків, а згодом поширилися серед значної кількості громадян України.

В.Полохало започаткував дискусію в редактованому ним журналі “Політична думка” щодо недемократичної спрямованості перехідного періоду в Україні і запропонував тезу про неототалітарний характер політичного режиму в Україні. Він визначив сім рис посткомуністичного неототалітаризму, що були характерні для більшості пострадянських країн: 1) відчуження більшості суспільства від влади за одночасної залежності від неї; 2) однобічне підкорення громадян правилам, нормам і безконтрольне здійснення

державою своїх повноважень; 3) брак реальних гарантій декларованих прав людини, безпорадність індивіда перед чиновниками; 4) тіньовий розподіл загальнонародної власності за панування клієнтських зв'язків; 5) поєднання корумпованої політичної влади, тіньової економіки і кримінального світу; 6) домінування ролі номенклатурно-корпоративних кланів, симбіоз олігархії та авторитаризму; 7) утилітарне використання олігархами демократичних норм і процедур [451-453].

В Україні виникла дивна ситуація - суспільство не рухалося вперед, не розвивалося, однак і не поверталось до попереднього стану, натомість спостерігаємо парадоксальне явище - фіксацію перехідного стану суспільної свідомості.

Наслідком цієї ситуації "консервації перехідності" для країн Східної Європи стало створення моделі своєрідного авторитарного корпоративізму, контрольованого ринку і керованої демократії. Усе це мало негативні наслідки і для будівництва політичних партій, сприяло появі так званих "партій влади".

Серйозною перешкодою для України на шляху до демократії стали, з одного боку, помилки із зволікання проведення реформ; з другого - прагнення влади втримати соціальну рівновагу за допомогою мінімізації соціальних змін і збереження старих структур, механізмів соціального управління.

Результатом цього, з одного боку, стала відсутність широкомасштабних конфліктів у насильницьких формах, а з другого - спад економіки і, відповідно, зниження соціальних стандартів.

Загострення системної кризи в суспільстві напередодні парламентської (2006 р.) виборчої кампанії у постпомаранчевий етап розвитку України цілком правомірно (з огляду на кон'юнктуру соціетальних змін в Україні) розглядати в контексті другої хвилі процесів демократизації суспільства, що беруть свій початок від конституційної кризи 1995-1996 рр., яка була, на думку Е.Афоніна, в цілому успішно подолана прийняттям Конституції України 28 червня 1996 р. [389, с. 242-251].

В основі обох цих хвиль лежить єдина суспільна потреба в реформуванні державної влади як центральної категорії політичної системи на демократичних принципах. Здійснення адміністративної реформи, що невід'ємна від політичної, відповідає ідеям і світовій практиці удосконалення державного управління. У період із середини 1980-х до кінця 1990-х рр. у багатьох демократичних країнах були реалізовані широкомасштабні та комплексні ре-

форми системи державного управління на базі нових концептуальних підходів до державного управління (New Public Management) [401, с. 24-46]. Важливим аспектом реформування стало залучення інститутів громадянського суспільства до виконання функцій, які раніше виконувала держава. Експерти вважають, що саме техніко-економічні зміни у поєднанні із соціальними зсувами покликали до життя нові моделі відносин держави і громадянського суспільства [464, с. 9].

В Україні ефективність інститутів громадянського суспільства, а відповідно і політичних партій, дуже низька. Це пояснюється як суб'єктивними, так і об'єктивними причинами, зокрема, недостатнім ресурсним забезпеченням самодіяльної ініціативи. Як наслідок, можливість громадсько-політичних організацій взяти на себе виконання окремих державних функцій - обмежена. Це призводить до ситуації, коли функції громадянського суспільства узурпуються структурами-симулякрами (наприклад організованою злочинністю).

Нинішня криза в Україні постає як логічне продовження розпочатої конституційної реформи та не розв'язання її ключових проблем. Сучасний етап політичної реформи об'єктивно потребує від державотворців подальшого розвитку ідеї розподілу функцій державної влади, і зосередження їх реформаторських зусиль на чіткому розподілі повноважень між суб'єктами державної влади, державою та органами місцевого самоврядування.

Реформа політична (від лат. *reformo* - перетворюю) - перетворення, зміна, переустрій політичного життя суспільства (відносин, порядків, інститутів, установ), що здійснюються без зміни основ існуючого ладу. Політична реформа передбачає еволюційний розвиток суспільства та його політичних і неполітичних інститутів влади. Вона може здійснюватись трьома способами: згори (реформи Атаюрка в Туреччині; спроба реформ М.Хрущова у 60-х рр. XX ст., М.Горбачова у 80-х рр. XX ст.), відмова від влади пануючих політичних сил, які не бачать перспективи свого владарювання (Е.Хонекер в НДР, Г.Гусак в ЧССР 1989 р.), поступове реформування влади погодженими зусиллями політичних сил, які перебувають при владі. По суті, це перетворення у владних відносинах, наповнення їх новими зразками політичної культури, звернення до компромісів, створення коаліцій тощо. Користь політичної реформи для суспільства полягає у запобіганні використанню насильницьких методів, конфронтації та політичним конфліктам, безкри-

зовому прогресивному розвитку і поступовому вдосконаленню політичної системи суспільства [450, с. 569-570].

В умовах України середини 90-х рр. XX ст. зі слабоструктурованим малопрофесійним парламентом сильна виконавча влада повинна була бути достатньо незалежною, а отже, спиратися на легітимність Президента України та очолюватися ним. Тому згідно зі ст. 19 Конституційного договору Президент України визначався главою держави і главою державної виконавчої влади України [424].

Потреба в укладанні подібних конституційних договорів виникала і в інших країнах, які перебували на перехідному етапі свого розвитку і корінним чином змінювали суспільний спосіб життя, організації своєї державності. “Конституційний договір за своєю суттю є особливим джерелом конституційного права. У створенні цього джерела беруть участь одночасно або всі гілки влади, або законодавчої і виконавчої влади. Об’єкт конституційного договору мають становити суспільні відносини, виникнення і розвиток яких пов’язані з найважливішими (фундаментальними) аспектами побудови та функціонування держави як організації влади. Йдеться, зокрема, про статус різних гілок влади, про принцип розподілу влад, механізм його здійснення тощо” [429, с. 9-14].

Президент України як глава державної виконавчої влади здійснював цю владу через очолювані ним уряд - Кабінет Міністрів України та систему центральних і місцевих органів державної виконавчої влади. Верховна Рада України визначалась єдиним органом законодавчої влади держави, що розглядає і вирішує питання державного і суспільного життя, що потребують врегулювання законами України, а також здійснює установчі та контрольні функції [429, с. 9-14].

Парадоксально, але з цього ж часу бере відлік новий етап політичного реформування країни в бік посилення ролі парламенту. Важливим елементом цього процесу стало закінчення в 1999 р. терміну дії Перехідних положень Конституції України, які надавали право Президенту видавати укази з економічних питань, не врегульованих законами. Зазначене положення не було пролонговане, а відтак відповідні повноваження автоматично перейшли до компетенції парламенту. Формування постійно діючої парламентської більшості на початку 2000 р. стало наступним кроком у посиленні ролі парламенту в суспільно-політичному житті держави.

Офіційним початком політичного реформування українського суспільства в бік парламентсько-президентської форми

правління стало телевізійне звернення тодішнього президента України Л.Кучми з нагоди підписання Указу про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України “Про внесення змін до Конституції України” від 5 березня 2003 р. У цьому зверненні Л. Кучма наголосив на тому, що суспільний прогрес держави гальмується через протистояння законодавчої та виконавчої влади, механізм якого було закладено Конституцією України 1996 р. Ключовими елементами крокування до парламентсько-президентської республіки європейського зразка були названі пропорційна система виборів, створення парламентської більшості, формування уряду парламентом.

Серед політиків - прибічників політичної реформи можна виділити О.Мороза, В.Литвина, представників партій “Регіони України” (ПРУ), Соціал-демократичної (об’єднаної) (СДПУ(о)), Комуністичної (КПУ) та ін. Неприйняття реформи виявили партії Народний Рух України, Українська народна партія (УНП), Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) тощо, які виходили з припущень, що нова модель управління дозволить сконцентрувати владу в парламенті, а концентрація влади в єдиному центрі веде до безконтрольності, безвідповідальності. Цієї ж думки дотримувались й окремі вітчизняні науковці (І.Кресіна, Є.Перегида), які аргументували своє ставлення до подібного варіанта реформи існуючими політичними умовами: відсутністю розвиненої демократії, розвиненого громадянського суспільства, демократичних інститутів, сталих демократичних традицій тощо, в яких зміна форми правління перетворюється на кулуарний перерозподіл існуючого політичного капіталу і не має нічого спільного з процесами демократизації [429, с. 9-14].

В.Ребало та О.Валевський виділяють такі пріоритети реформування:

- демонтаж застарілих політичних інститутів;
- становлення якісної політичної системи, адекватної реаліям гармонізації взаємодії всіх складових частин політичної системи: держави, політичних партій, органів місцевого самоврядування, громадян;
- забезпечення реалізації принципу розподілу функцій влади, чіткого визначення повноважень гілок влади;
- забезпечення принципу прозорості в діяльності всіх органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- забезпечення політичної та духовної консолідації суспільства;
- розвиток політичної та правової освіти, культури населення [465, с. 7-17].

За умов дотримання вищезазначених пріоритетів і критеріїв тільки й можливе, на думку фахівців кафедри державної політики та управління політичними процесами Національної академії державного управління при Президенті України, ефективне політичне реформування, основною метою якого стає перехід до парламентсько-президентської (змішаної) форми правління європейського зразка. Разом із тим перехід до зазначеної форми правління мав би здійснюватись поступово.

Реформа не матиме перспектив, якщо її цілі не збігатимуться з об'єктивними потребами трансформаційного розвитку країни. У процесі перерозподілу повноважень між Президентом і Верховною Радою України акцент має здійснюватися не на обмеженні повноважень глави держави, а на підвищенні відповідальності й організованості парламенту, а також на ефективності здійснення цими державними інститутами своїх повноважень, якими їх наділило легітимним шляхом українське суспільство. Ці обов'язки покладають велику відповідальність на політичні партії, що формують представницькі органи влади.

Як свідчить практика демократичних країн, розширення повноважень парламенту, насамперед надання йому права формувати уряд, передбачає істотні зміни в його діяльності, зокрема, обов'язкову наявність стабільної парламентської більшості, відповідальної за формування і діяльність уряду. Слід зазначити, що "посилення ролі якогось політичного суб'єкта в процесі прийняття політичних рішень має базуватися насамперед не на негативній програмі обмеження повноважень іншого суб'єкта, а навпаки - на позитивній програмі зростання першого. Тобто збільшення ролі парламенту має базуватися не на обмеженні повноважень президента, а на зростанні організованості, консолідації самого парламенту, взяття ним відповідальності на себе" [428, с. 11]. Отже, можна допустити, що перехід від однієї до іншої форми правління в умовах демократії означає не перерозподіл існуючого, а накопичення нового політичного капіталу.

У світлі конституційної реформи втратила актуальність так і нездійснена адміністративна реформа. Замість її здійснення український істеблішмент повертається до регулювання відносин між вищими органами державної влади. Це було і під час конституційного процесу 1993-1996 рр., 2000 р., 2004-2009 рр., замість того, щоб реалізовувати Конституцію низкою законодавчих і підзаконних актів. Тим часом неузгоджене законодавство дозволяє мож-

новладцям робити те, що їм заманеться. Для дотримання законодавства потрібна політична воля, або жорстка відповідальність, відповідна правова культура. Отже, це виключно політичне явище. І саме політична традиція і політична воля реалізують коаліційні домовленості, коаліційні уряди, політичну відповідальність уряду перед парламентом.

Звичайно, є й позитивні моменти у змінах до Конституції України 2004 р. Йдеться про те, що коли немає зв'язку між політичними партіями і урядом (як це було до 2004 р.), то політичний процес заповнюється квазіполітичними і квазіуправлінськими речами, яким є інститут державних секретарів, інститут представників президента, спосіб призначення регіональної і місцевої виконачої влади та її повноваження. Разом із тим таким змінам мають відповідати добре організовані парламентарські партії.

Таким чином, Україна перебуває в процесі демократизації, політичну суть якого складає розподіл державно-владних повноважень між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади, між центральними та регіональними структурами й органами місцевого самоврядування. Ця політична сутність постає через президентсько-парламентарську форму державно-владних відносин (як таку, що зумовлена логікою трансформаційного процесу переходу від тоталітаризму до демократії) і знаходить своє остаточне вираження в змішаній формі правління, що відповідає історичній спадщині, політичній традиції, культурній ментальності України та реаліям сьогодення, а також перспективам подальшого демократичного поступу.

Аналізуючи причини, які призвели до гальмування реформ у Східній Європі, більшість дослідників вказують не лише на суто економічні прорахунки чи помилки, а й на суспільно-політичні та соціокультурні аспекти проблеми переходу. Однією з основних передумов успішної трансформації і здійснення справжньої демократизації є прихід до влади переконаних антикомуністів, які здатні до демонтажу інститутів попереднього політичного режиму. Цю умову було виконано в країнах Центральної Європи (зокрема шляхом проведення люстрації), а на пострадянському просторі нею знехтували, за винятком країн Балтії.

У даному контексті завдання оптимізації виконання державою своїх функцій по відношенню до суспільства безпосередньо пов'язане із системою функціонування політико-адміністративного управління. Проблема його вдосконалення має як теоретичний, так і практичний рівень, які досліджує В.Голубь-Токовенко [473].

В європейських країнах сьогодні благополучно працює система аполітичної державної служби, так звана замкнута система державної служби. Це досягається за рахунок загальнодержавного, загальносуспільного консенсусу з приводу основних цінностей держави, основного напрямку її розвитку.

С.Здіорук на одному із круглих столів, організованих Українським незалежним центром політичних досліджень, достатньо влучно охарактеризував нашу систему влади: на жаль, державний, політичний механізм в Україні ще на 50% не є українським по духу [430]. Можливо, в цьому суть проблеми. Адже можновладці, спілкуючись російською мовою, нав'язують українському населенню ментально чужі йому конструкції влади та відносин, що закладені в мові, як носії історичного досвіду, державотворчого досвіду тощо.

Без широкої суспільної підтримки, що базується на бажанні змін, неможливо здійснити перетворення самої системи, зробити цей процес незворотним. У цьому зв'язку актуалізується питання здатності членів суспільства до згоди, консенсусу, компромісу, відповідно, підвищується роль політичних партій як механізмів, здатних забезпечити потрібні домовленості. Можна стверджувати, що чим вища ця здатність, тим ближче суспільство наблизилось до демократичних стандартів і процедур.

В Україні актори суспільних інституцій ще не готові до відкритого дискурсу ні між собою, ні з владою. Така ситуація значно ускладнює процес становлення демократичного суспільства, підриває довіру до його структур. За даними соціологічних опитувань, кількість членів усіх партій України у 2008 р. становила не більше 3% виборців. Що стосується громадських і політичних організацій та рухів загальнодержавного та локального рівнів, то лише 14% населення брало участь у їх діяльності [408, с. 10]. В умовах реального невдоволення населення ситуацією в країні люди продовжують ігнорувати легальні канали впливу на владу через політичні партії та громадські організації. Це можна пояснити як низьким рівнем довіри до влади, з одного боку, так і низьким рівнем суспільної свідомості - з другого.

Отже, можна охарактеризувати соціально-політичний та психологічний стан українського суспільства як "пасивне громадянство", що є чинником консервації існуючого політичного устрою та системи державного управління.

Безпосередня суб'єктність партій у політичному процесі визначається їхніми функціями та організаційною спроможністю їх виконання. У ХХІ ст. суттєво змінюється інфраструктура економіки, перетворившись на багатошарові комунікативні мережі. Зростання цієї системи спричиняє нову боротьбу за контроль над знаннями і засобами комунікації - боротьбу, що видозмінює владу окремих осіб, компаній, індустрій, секторів та країн. Якщо партії розглядати як інститут комунікації, то стає зрозумілою зростаюча боротьба навколо них.

Сьогоднішня влада не стільки залежить від грошей, скільки від розуму - інтелекту, що ним наділені комп'ютери, програмне забезпечення та електронні мережі, тобто засоби комунікації, вважає Е.Тофлер [474, с. 156-158].

Політичні партії України ще не набули ознак, що мають партії у країнах розвинутої і стабільної демократії. Вони не виконують ще повною мірою своїх функцій у політичній системі українського суспільства. Але зацікавленість у стабільному демократичному правлінні змушує політичні партії організаційно зміцнюватися та ставати більш впливовими на політичній арені держави.

Для цього вони повинні виконувати свої функції. Виходячи із визначення політичної партії як постійно діючого інституту політичної системи, що бере участь в організації та здійсненні державної влади, витікають функції та завдання політичної партії. Під функціями політичних партій розуміють постійно повторювані ролі, які партії виконують у політичній системі суспільства.

Дослідники політичних партій називають різну кількість функцій, але всі вони однакові в тому, що сьогодні політичні партії виконують важливі функції у формуванні та здійсненні державної політики та управління (табл. 2.1) [392, с. 64; 418, с. 109-112; 434, с. 58-65; 480, с. 312-318; 484, с. 264-268; 485, с. 28].

Особливої уваги заслуговує думка Е.Шаттшнайдера щодо подолання розбіжностей всередині партії у боротьбі за владу. Партія, яка спромоглася чітко визначити свої позиції для громадської думки, має всі шанси стати правлячою.

М.Дюверже підкреслював, що добір політичних діячів серед однодумців дозволив виправити погіршеності, властиві політичній олігархії, замінивши керівну еліту, яка завдячувала своїм становищем своїм вродженням чи майновим положенням, новою елітою, яка вийшла з усіх суспільних верств. Система однодумців

не пододала олігархічну форму, якої важко уникнути, але вона її оздоровила і зробила більш демократичною [416, с. 183].

Таблиця 2.1

Функції політичних партій у державному управлінні

Дослідник	Функції партій у державному управлінні
Е.Шаттшнайдер	1. Підбір державних лідерів
К. фон Бойме	1. Формування уряду
Дж.Сарторі	1. Розроблення політики 2. Виховання політичних лідерів
М.Дюверже	1. Підбір політичних еліт 2. Зміна керівних еліт
Е.Хейвуд	1. Формування державницької еліти 2. Визначення суспільної мети 3. Організація уряду
І.Ільїнський, Л.Енті	1. Боротьба за володіння урядовою владою в центрі та на місцях 2. Участь у формуванні і діяльності усіх ланок урядового апарату 3. Пряма або непряма участь у розробленні, формуванні та здійсненні внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу держави
К.Малов	1. Вироблення та здійснення політики 2. Просування кандидатів в органи влади
Б.Ісаєв	1. Зв'язок між державою і громадянським суспільством 2. Стабілізація уряду 3. Просування керівників партій на державні посади 4. Нормалізація діяльності уряду після виборів 5. Розроблення політики

Усі дослідники політичних партій виділяють їх державницькі функції, що дає підстави зараховувати політичні партії до інститутів державної політики та управління.

У демократичних системах партії виконують ряд важливих функцій, що допомагають зберігати політичну систему як єдине ціле і підтримувати її в робочому стані. Наявність правлячих і опозиційних партій створює механізм політичної відповідальності влади перед виборцями. Правлячі партії зазнають критики з боку опозиції, що впливає на якість прийнятих ними рішень. Узагальнення попередніх досліджень дає можливість виділити функції політичних партій у державному управлінні (рис. 2.1).

У жодній демократичній системі немає повного аудиту партії над урядом, оскільки створені бюрократичні структури уряду самі володіють значною владою. Партії намагаються контролювати уряд, але їм це не завжди вдається.

Отже, аналізуючи процес реформування політичної системи суспільства, можна виділити дві його складові.

Перша складова - це структурно-функціональний аспект змін, що пов'язаний із становленням нових інститутів політичного управління відповідно до нормативної бази та нового функціонального імперативу системи. Друга складова - це соціокультурний аспект змін, що стосується процесу формування нової си-

стеми принципів, цінностей, орієнтирів та критеріїв управління, а відтак - нових моделей управлінської діяльності і взаємодії. Велика відповідальність у цьому процесі покладається на новий демократичний інститут - політичні партії.

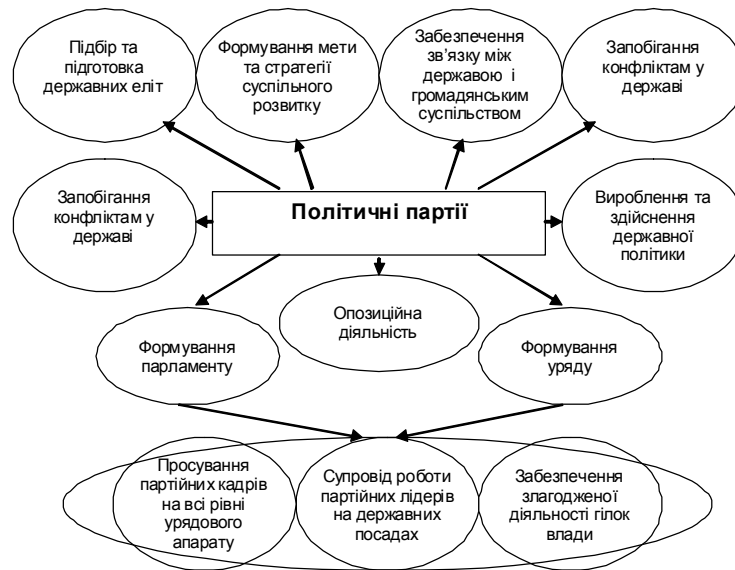

Рис. 2.1. Функції політичних партій у державному управлінні

Завершити роздуми над реформуванням політичної системи хочеться словами Е.Тоффлера: “Наразі настає світанок ери перетворення влади. Ми живемо в часи коли розхитується вся структура влади, що колись тримала світ укупі. Натомість формується докорінно інакша структура й таке відбувається на всіх рівнях людського суспільства” [474, с. 19].

Широкомасштабні реформи системи державного управління в усьому світі зумовлені низкою причин, серед яких необхідно виділити глибокі зсуви в системі соціальних зв'язків і технологій організації сучасного суспільства. Зміна технологічної парадигми, як правило, пов'язана з трансформаціями інструментів управління і, у першу чергу, державного.

2.2. Роль та місце ідеології у реформуванні політичної системи

Одним із головних завдань політичних партій є виокремлення та об'єднання інтересів різних прошарків населення при узгодженні їх позицій. Цим вони сприяють консолідації суспільства. Адже суспільство не стоїть на місці, а постійно розвивається. У ньому старе відмирає і зароджується нове, а відповідно, діалектично існують напрями різного роду: охоронні та прогресивні, а значить, і політичні партії, що базуються на відповідних ідеологіях.

Грунтуючись на конструктивістському структуралізмі П.Бурдьє, виходимо з того, що існує соціальний простір, або простір соціальних відмінностей, на основі яких можуть виникати всі види практичних груп - історично визначених колективних агентів, мобілізованих для спільної боротьби і володіючих єдністю дій - від політичної інституції до родини. В основі їх об'єднання є цінності, що в сукупності складають ідеологію.

Принцип політичного плюралізму відображено у Законі України "Про політичні партії в Україні" (ст. 4, 12) [458].

У сучасному розумінні ідеологія - це система поглядів стосовно основних принципів організації суспільства, його цінностей та місця в ній людини [468].

Саме слово "ідеологія" вперше вжив ще у 1796 р. французький філософ Дестют де Трасі для позначення нової науки про ідеї, що мала досліджувати походження наших думок (ідея-логія). Питання взаємозв'язку ідеологій та діяльності політичних партій досліджував ще у XVIII ст. Д.Юм. Ця проблема залишається актуальною і сьогодні.

У виникненні політичних партій прослідковується певна хронологічна послідовність, залежна від ідейної орієнтації. Лібералізм і ліберальні партії виникли в боротьбі проти феодальних режимів. В Європі в середині XIX ст. ліберали створили свої організації з власною ідеологією і фракціями в парламенті. Такими організаціями стали прогресивна партія в Німеччині, Бельгійська ліберальна партія тощо. За їх прикладом подібні організації створили і консерватори, наприклад, Клуб консерваторів в Англії. Вони досить довго вважали себе не партіями, а об'єднаннями однодумців. Подальше розширення виборчого права сприяло їх організаційному оформленню.

Французька революція, що стала переломним етапом у переході від феодалізму до капіталізму, дала сильний поштовх появі на європейському континенті різномірних консервативних угруповань, що називали себе “аристократами”, “роялістами”, “придворними партіями”, а в другій половині XIX - на початку XX ст. сформувалися і консервативні партії. Вони виникли як реакція і протидія ліберальним партіям. Робітничі партії виникли у боротьбі з капіталістичною системою, аграрні - як реакція проти індустріального розвитку, християнські - у боротьбі проти секулярних, клерикальних рухів, комуністичні - проти соціал-демократії, а фашистські - проти демократії в усіх її формах [456, с. 27].

Ідеологія є одним із критеріїв класифікації політичних партій, насамперед їх поділу на дві великі групи: праві і ліві. Серед лівих найбільш відомими є соціал-демократичні, соціалістичні та комуністичні партії, а серед правих - ліберальні та консервативні.

Політичними ідеологіями називають політичні концепції, що відіграють інтегруючу роль щодо політичних рухів і зміщують наголоси від концептів до цінностей. Політична ідеологія - це форма політичної свідомості. У широкому значенні - це синтезована сукупність поглядів, які віддзеркалюють і захищають інтереси тієї чи іншої суспільної групи, її цілі та завдання під час завоювання та утримання влади. Кожна з політичних ідеологій має одну (іноді кілька) головну цінність - Бога, людину, націю, клас, людство, порядок, свободу тощо.

У вузькому значенні політична ідеологія - це доктрина, на якій ґрунтується прагнення відповідної групи до влади, і тому передбачає ту чи іншу стратегію політичних дій. Кожен суспільно-політичний устрій спирається на відповідну ідеологію, яку пропонує та чи інша політична партія [436; 447].

Одними з найстаріших партій Європи є клерикальні (релігійні) партії, що базуються на ідеології християнства.

У багатьох католицьких західноєвропейських державах після Другої світової війни до влади прийшли партії, які декларували християнські цінності (Християнсько-демократична партія (ХДП) в Італії, Християнсько-демократичний союз (ХДС) і Християнсько-соціальний союз (ХСС) у ФРН та ін.) Їхні лідери, політичні діячі загальноєвропейського масштабу - К.Аденауер, Л.Ерхард, Г.Коль у ФРН, А. де Гаспері, А.Моро, А.Фанфані в Італії - відіграли значну роль у модернізації економіки своїх країн й розвитку європейської інтеграції. Щодо ідеологічних засад християнських демократів,

то вони обстоювали “принцип солідарності”, який пронизує всі верстви суспільства, включаючи солідарність багатого з біднішим. У практичній площині це означало визнання ролі профспілок, співпрацю з ними над поліпшенням соціальних умов на національному рівні й підтримку програм соціальної дії європейських співтовариств - на загальноєвропейському.

Зміни в ідеології християнських демократів відбулися в 1960-х рр. У 1961 р. вони об'єднуються у Всесвітній союз християнських демократів. Ватикан припинив надання прямих рекомендацій виборцям. Саме в цей період християнська демократія пережила спад популярності, один із найбільших у своїй історії. Так, у ФРН після тривалого перебування при владі ХДС/ХСС змінили у 1972 р. соціал-демократи. Смуга електоральних невдач християнських демократів припинилася у другій половині 1980-х рр. Прагматизм влади допоміг християнським демократам сприйняти ліберальні реформи, здійснення яких раніше категорично відкидалося. Лідер ХДС Г.Коль, перебуваючи в опозиції, доклав максимум зусиль, щоб перетворити його на масову партію, яка була б спроможна скласти конкуренцію соціал-демократам (кількість членів ХДС із 355 тис. у 1971 р. зросла до 734 тис. у 1983-му). У партійній програмі цього періоду ХДС обіцяв зниження податків і збільшення соціальних виплат.

Партійні реформи зробили вагомий внесок у відродження європейського християнсько-демократичного руху. Його розширення на Схід відбулося одразу після 1989 р., коли християнсько-демократичні партії з'явилися в Центральній і Східній Європі та пострадянських державах. Значної ваги вони набули в країнах Балтії, у Чехії, Угорщині, Румунії, Словаччині та Словенії. Тоді ж таки було створено й першу в Україні християнсько-демократичну партію (УХДП). Утім корупційні скандали в Італії, під час яких було викрито зв'язки верхівки ХДП із мафією, а згодом і пов'язаний із Г.Колем скандал навколо незаконного фінансування партійних структур ХДС (хоча й з'ясувалося, що Г.Коль особисто не привласнив ні пфеніга) призвели до електоральних невдач у 1990-х рр. [435].

В Україні до релігійних партій відносять: Християнську демократичну партію України (ХДПУ), Християнсько-ліберальну партію України, Партію християнсько-демократичний союз (ПХДС), Республіканську християнську партію (РХП), Партію мусульман України, Українську політичну партію “Християнський рух”, Соціально-християнську партію. Зокрема, у програмі ХДПУ

зазначається, що стратегія і тактика реформування в Україні має виходити із загальнолюдських цінностей і християнської моралі, християнської та вселюдської культури [448].

Консервативні партії базуються на ідеології консерватизму. Консерватизм (від лат. - зберігати, охороняти) характеризується такими рисами, як: визнання недосконалості людської природи й обмежених можливостей розуму; орієнтація на загальнорелігійний порядок; переконання у природній нерівності людей; упевненість у необхідності панування закону і законслухняності як форми індивідуальної свободи тощо. Людська особистість формується нацією, мовою, культурою і державними інституціями. Тому це все повинно зберігатися, оскільки зміни матимуть шкідливі для людини наслідки.

Уперше термін “консерватизм” був вжитий французьким письменником Ф.Шатобріаном для позначення ідеології феодально-аристократичної реакції періоду французької буржуазної революції 1789 р. Оформлення ідей консерватизму у цілісну систему поглядів здійснили англійський політичний діяч Е.Берк, французькі дослідники Ж.Местр та Л.Бональд. Праця Е.Берка “Роздуми про Французьку революцію” - одне із найфундаментальніших досліджень про ідеологію консерватизму. Український консерватизм розвивали В.Липинський, С.Томашівський.

Суспільство, згідно з консерватизмом, має ієрархічну структуру: від родини до держави. Стабільність цієї ієрархії дозволяє людині знайти своє місце в житті. Нерівність щодо посад і влади вважається природною і має зберігатися.

Консерватизм не робить поділу на публічну й приватну сфери, тому поняття “громадянське суспільство” не залучається до розгляду ідеологією консерватизму. До ідеї громадянського суспільства трохи наближається поняття традиційного корпоративізму, коріння якого сягають у середньовіччя.

Держава вважається історико-політичною спільнотою, яка не є витвором людської думки чи волі, а являє собою природну цілісність, продукт історії. Так само як і людська природа і суспільство, держава також вважається містичним тілом, аналогічно до християнського поняття церкви. Оскільки між індивідом і державою існують природні й органічні зв'язки, між ними немає антагонізму. Крім того, держава тісно пов'язана із суспільством як засіб для досягнення спільної мети суспільства. За допомогою законів держава підтримує порядок у суспільстві. Розуміння кон-

серватизмом позитивної ролі держави є дещо суперечливим. Більшість схильна вважати, що через вади людської природи є потреба у сильній державі на чолі із сильним президентом.

У середині 70-х рр. XX ст. починає формуватися неоконсерватизм, що ґрунтується на принципі віднаходження “золотої середини” між деструктивністю необмеженої ринкової стихії і неефективністю тотального державного регламентування. Це є своєрідний синтез консерватизму і лібералізму. Неоконсерватори вважають, що пріоритетними в соціальному розвитку є інтереси держави та нації, а не окремого індивіда.

Основні ідеї неоконсерваторів можна подати таким чином:

- обмеження індивідуалізму сучасної людини; природна нерівність людей та ієрархічна побудова суспільства;
- зміцнення політичної та духовної єдності нації, збереження її самобутності;
- інтегративна свідомість і традиційна мораль як основа збереження нації.

До консервативних партій належать Республіканська партія (США), Національний союз консервативних і юніоністських організацій (Консервативна партія Великобританії). У 1978 р. було створено Європейський демократичний союз із консервативних та християнсько-демократичних партій Європи. У 1983 р. він переріс у Міжнародний демократичний союз.

В Україні консервативні партії на західний взірєць ще не склалися, адже повернутися можна лише до соціалістичних цінностей. Отже, консервативною скоріше можна назвати Комуністичну партію України, на думку А.Колодій [421, с. 3-24]. Л.Шкляр вважає, що сьогодні Комуністична партія України є реакційно-радикальною партією лівого спрямування, відповідно до її ідеології. Хоча до консервативної ідеології тяжіють такі партії, як Конгрес українських націоналістів (КУН), Українська народно-консервативна партія (УНКП), Українська консервативна партія (УКП) тощо.

С.Багрянний називає єдиною яскраво вираженою “правою” політичною партією, що має певні перспективи, ВО “Свободу” О.Тягнибока. Для підвищення популярності ВО “Свободі” необхідно стати “правою” партією європейського типу з європейським лідером, з програмою, що декларує європейський вектор у зовнішньополітичних пріоритетах країни. На думку С.Багряного, це має бути саме націонал-демократична партія, без натяку на націонал-радикалізм.

Досить поширеними у розвинених країнах є партії ліберального напрямку, наприклад, Демократична партія (США), Ліберально-демократична партія (Великобританія).

Ліберальні партії базуються на ідеології лібералізму (від лат. - вільний). Об'єднують прихильників парламентського устрою, вільного підприємництва та демократичних свобод. Відносини між людьми і державою повинні мати договірний характер. Вплив держави конституційно обмежено, вона не повинна втручатися в економічне життя суспільства. Лібералізм виходить із положення, що світ підпорядкований законам, які нам не підвладні, тому природним принципом поведінки людини має бути здоровий глузд, зважені дії. Свобода індивіда - наріжний камінь системи цінностей лібералізму.

У широкий суспільно-політичний вжиток термін "лібералізм" був введений на початку XIX ст. французькими просвітниками, а у середині XIX ст. - сформувався як ідеологія та філософія. Засновниками лібералізму є англійські мислителі Дж.Локк, А.Сміт, І.Бентам; французькі вчені - Ш.-Л.Монтеск'є, Ф.Гізе; німецькі - І.Кант, В.Гумбольт; американські - Т.Джеферсон, Д.Медісон та ін. Оформлення ідей лібералізму в цілісну систему поглядів здійснили Б.Констан та А. де Токвіль. Серед українських мислителів яскравими представниками лібералізму можна назвати Б.Кістяківського, І.Лисяк-Рудницького, Б.Туган-Барановського та ін.

Сучасна ліберальна ідеологія збігається як з деякими ідеями консерваторів, так і соціал-демократів. Характерною ознакою оновленого лібералізму є розуміння необхідності обмеження ринку як єдиного механізму регулювання економічних і суспільних відносин. Разом із тим основою господарства вважається ринковий механізм і вільна конкуренція. Тобто неолібералізм базується на двох основних ідеях: ринку та індивідуальній свободі.

Державі відводяться функції підтримки економічної рівноваги, визнається необхідність збільшення її регулятивної функції у суспільстві. Держава має стати гарантом не тільки політичних, а й соціальних прав людини, адже неминучим наслідком науково-технічного прогресу є соціальна нерівність. Разом з тим рівність може гальмувати ініціативність та підприємливість особистості, отже, заширока система соціального захисту породжує споживачке ставлення громадян до держави, спад особистої ініціативності й відповідальності за власну долю. Неолібералізм робить ставку на самодостатність індивіда, його відчуття відповідальності

та підприємливість. Традиційно сильними ліберальні партії є у Великобританії, Італії, Канаді, Німеччині.

Основні цінності неолібералізму зводяться до такого:

- держава розробляє загальну стратегію економічного розвитку і захищає ринок від монополізму;
- забезпечує соціальний захист громадян;
- захищає основні права людини.

Ліберальне розуміння свободи включає гарантію прав особи, захист від свавілля влади, можливість впливати на рішення влади [472, с. 211].

У 1947 р. в Оксфорді 19 ліберальних партій об'єднались у Ліберальний інтернаціонал, який сьогодні значно розширився та став впливовою силою в Європі та світі.

В Україні до цього типу партій відносять Ліберальну партію України, Ліберально-демократичну партію України, Ліберальну партію України (оновлену), Демократичну партію України, політичну партію “Трудова Україна”, партію “Реформи і порядок”, що свого часу була перейменована в “Нашу Україну”, а потім під тиском відмовилась від цієї назви на користь іншої [455, с. 6].

Соціалістичні і соціал-демократичні партії виникли наприкінці XIX - на початку XX ст. як організації робітничого класу і залишаються в розвинених країнах й нині одними з найбільш масових партій, наприклад, Лейбористська партія (Великобританія), соціал-демократичні партії ФРН, Австрії, Швеції тощо.

Ці партії не зазіхають на підвалини економічних і політичних засад капіталізму. Про це свідчить досить тривале перебування їх при владі у Великобританії, ФРН, Франції, Скандинавських країнах, Новій Зеландії, Австралії. У 1951 р. на I конгресі Соцінтерну була прийнята Франкфуртська декларація. У ній обґрунтовувалась нова ідейна платформа соціал-демократії - “демократичний соціалізм”, що містила гостру критику радянського соціалізму й політичних режимів “народної демократії”, встановлених за підтримки СРСР у Східній і Центральній Європі.

У 1959 р. СДПН (Соціал-демократична партія Німеччини) заявила про відмову від класових позицій і про намір стати партією усього народу. По цьому ж шляху пішли й інші соціал-демократичні партії Європи. Починаючи з січня 1990 р., Соціалістична партія Франції на чолі з Ф.Міттераном оновила свою “декларацію принципів”, відійшовши від антикапіталістичного та революційного соціалізму. Вони визначили себе як “партію об'єднання”, а

не як класову, взявши на озброєння реформування замість соціального та політичного зламу.

Соціал-демократія ґрунтується на трьох основних принципах, а саме:

- свобода;
- соціальна справедливість;
- солідарність.

Соціал-демократія відстоює нереволюційний, реформістський шлях змін суспільно-політичного устрою. Перехід до соціалізму має відбутися внаслідок соціалізації капіталу (поліпшення матеріальних умов громадян, підвищення заробітної плати, скорочення робочого часу тощо). Соціалізм, на їх погляд, не означає якогось реального ладу. Ідея соціалізму - це, скоріше за все, морально-політичний ідеал.

У сучасному світі існує понад 80 партій соціал-демократичної орієнтації. Переважна більшість їх об'єднана у Соціалістичний інтернаціонал, заснований у 1951 р. [418, с.195].

У 80-х рр. XX ст. соціал-демократичні партії “повернули” у бік класичного лібералізму і почали акцентувати увагу на зростанні виробництва, а не на перерозподілі прибутків серед різних груп населення. Наприклад, намагання лейбористських лідерів та ідеологів Великобританії виступити представниками інтересів найширших прошарків англійського суспільства призвело до напруження програми, що представляє складний симбіоз соціалістичних та ліберальних ідей і поглядів. Цементуючим стрижнем лейбористської ідеології, що забезпечує єдність цих двох основних компонентів доктрини, є реформізм, що проявляється у вигляді “ліберальної робочої політики”, прихильності до узаконених методів політичної боротьби. Найбільш адекватним виразником симбіозу соціалістичних та ліберальних ідей виступало і виступає фабіанство, що сформувалося в історичному плані на базі “старого” лібералізму і “нового” соціал-демократизму.

В Україні до партій із соціал-демократичною ідеологією належать Українська селянська демократична партія, Соціалістична партія України, Селянська партія України, Соціал-демократична партія України, Соціал-демократична партія України (об'єднана) тощо.

Комуністичні партії набули поширення під впливом російської революції 1917 р. Їх легко ідентифікувати за назвами, програмами та історичними традиціями. Це Ліва партія (Швеція),

усі комуністичні партії до середини 80-х рр. та їх теперішні спадкоємці.

До характерних ознак комуністичної ідеології відносять:

- жорстке регламентування з боку держави процесів виробництва і розподілу продукції;
- заборону приватної власності і визнання лише публічної (колективної, державної, колгоспно-кооперативної тощо) форми власності;
- декларування абсолютної рівності громадян в одержанні матеріальних і духовних благ.

В Україні до партій з комуністичною ідеологією відносять Комуністичну партію України (КПУ), Прогресивну соціалістичну партію України (ПСПУ) тощо.

Ультра-праві партії, до яких належать фашистські та неофашистські, діють сьогодні у більшості країн світу, хоча світове співтовариство рішенням ООН 10 грудня 1948 р. засудило антигуманний фашистський режим. Ідеологія цих партій спрямована на пропаганду расистських і антисемітських поглядів. Ст. 37 Конституції України забороняє створення фашистських партій.

Націоналістичні партії ґрунтуються на ідеології націоналізму - самоідентифікація нації у розв'язанні різноманітних проблем суспільного розвитку (Конгрес Українських Націоналістів, Політична партія "Організація Українських Націоналістів" (ОУН), ВО "Свобода"). Національний фронт (Франція) на чолі з Ж.-М. Ле Пенем виступає як національна, народна і соціальна партія правих сил. Основний акцент у програмних документах цієї партії робиться на питаннях імміграції та неприйнятті влади, яку вона вважає корумпованою і декадентською, а також мобілізації усіх зусиль проти комунізму.

Уперше термін "націоналізм" вжили у розумінні певного соціального і політичного поняття німецький філософ Й.Г.Гердер та французький церковник-контрреволюціонер абат О. де Барюель наприкінці XVIII ст. Головні завдання націоналізму:

- національна автономія;
- національне об'єднання;
- національна ідентичність [471].

В українському націоналізмі вирізняють кілька напрямів: націонал-державницький (С.Дніпрянський); націонал-демократичний (І.Франко); інтегральний націоналізм (М.Міхновський, Д.Донцов, М.Сціборський, Я.Стецько).

Останнім часом помітного впливу і популярності набули **екологічні партії**, які борються за збереження природного середовища від руйнівних дій людства. Такі партії діють майже у всіх країнах Європи і в багатьох країнах світу. В Україні - це Зелена партія України (ЗПУ), Партія Зелених України (ПЗУ) тощо. Зокрема, у програмі ПЗУ зазначається, що вона домагається: повної заборони об'єктів ядерної енергетики, перетворення України на без'ядерну зону, структурного переустрою економіки, упровадження державної програми природокористування, демонополізації економіки та децентралізації управління її галузями, приватизації більшої частини основних фондів та безпосередньої участі громадян у приватизаційних процесах. Також партія домагається впровадження в життя державних програм економічної освіти та виховання; відродження української національної культури та мови; пріоритетності міркувань екологічного характеру над політичними і господарськими.

З поглибленням європейської інтеграції та поширенням радіуса її дії на нові ділянки громадського життя на рівні Європейського Союзу формуються **транснаціональні партійні блоки**, в яких національні партії країн-членів ЄС спільно працюють над втіленням волевиявлення громадян Союзу в життя.

В основу роботи фракцій Європарламенту, сформованих відповідними європейськими партіями, покладено Розділ V Регламенту ЄП та інші обов'язкові норми внутрішньої організації діяльності Парламенту [439].

Найвищим органом європейських партій, уповноваженим приймати рішення, є з'їзд, який скликається щорічно (ЛДПР), кожні два (ЄНП/ХД), або три (ЄФПЗ) роки.

Європейська народна партія - Християнські демократи (ЄНП/ХД) - заснована 29 квітня 1976 р. у Брюсселі у формі блоку дванадцяти християнсько-демократичних партій семи країн-членів ЄС. На противагу іншим блокам у ЄНПХД практикується індивідуальне членство. Сьогодні до блоку входять 22 членські партії країн-членів ЄС, 7 партій з асоційованим статусом та 6 - зі статусом спостерігача з країн Центральної та Східної Європи. Після виборів до Європарламенту 1999 р. блок здобув 233 мандати, став найпотужнішою фракцією і делегував зі своїх лав Голову Парламенту. Тенденція до лідерства в європарламенті збереглася і після виборів 2004 р. (295 мандатів) [414, с. 2-3]. Під час виборів 2009 р. отримали 263 мандати.

Найважливіші напрями діяльності: зміцнення валютного союзу, неухильне розширення на схід, антимонопольна політика, боротьба з міжнародною організованою злочинністю, подальший розвиток спільної європейської оборонної політики [411].

Соціал-демократична партія Європи (СДПЄ). Магістральним напрямом у роботі партії є здійснення справедливої соціальної політики, подолання безробіття та нарощування зусиль у сфері політики зайнятості в ЄС, ухвалення Європейської хартії фундаментальних прав людини та поглиблення співпраці в галузі оборони між країнами ЄС відповідно до принципів ООН. Після виборів 1999 р. партія мала 180 місць у Європарламенті, а після виборів 2004 р. - 232, 2009 р. - 184, є другою за впливовістю фракцією [412].

Європейська ліберально-демократична партія реформ (ЛДПР) здобула 50 мандатів у 1999 р. та близько 90 - у 2004 р., 2009 р. - 80. Приділяє особливу увагу механізмам конкуренції в умовах вільного ринку та створенню законодавства у сфері надання притулку і в'їзду на територію ЄС. Більшість партій - прихильників ліберальної ідеології об'єдналося в Ліберальний Інтернаціонал, у 1947 р. прийнято "Маніфест лібералів" [409].

Європейська федерація партій "зелених" (ЄФПЗ) мала близько 50-ти мандатів у парламенті попереднього скликання та має зараз, після виборів 2009 р. - 52. Вона є пан'європейською спілкою, до якої належать понад 30 членських партій. Разом із тим гетерогенність структури, яка знаходить свій вияв і в ідеологічній орієнтації окремих членських партій, ускладнює формування єдиної позиції всередині ЄФПЗ [410].

Як показує порівняння ідеологій, зокрема, неолібералізму, неоконсерватизму, соціал-демократії тощо, вони не є герметично закритими системами мислення, а навпаки, є рухливими і багато в чому перетинаються між собою. Особливо це характерно для сучасного стану речей. За влучним висловом Е.Хейвуда, політичні ідеології на глибинному рівні нагадують політичні філософії, а на рівні дій - наближуються до політичного руху.

Партії спираються на "групові інтереси" й орієнтуються на певні кола виборців, але у сучасних умовах, на відміну від XIX - XX ст., це не мусять бути цілі класи. Єдиними у своїх політичних вимогах частіше бувають невеликі групи людей (частини певних класів, верств і міжкласові конгломерати), що домагаються певних політичних цілей. Об'єктивно будь-який політичний рух, тим більше організований, спирається на одну з політичних ідеологій,

розглядаючи суспільство крізь призму власних цінностей, принципів організації та відносин усередині цього суспільства. Від прихильності партії до певної ідеології залежать обрані нею методи і засоби діяльності у боротьбі за владу, а також певним чином її внутрішня структура. Виборовши владу, партії, відповідно до своєї ідеології, формують державну політику та здійснюють державне управління.

Кінець ХХ ст. ознаменувався кризою як консервативної і ліберальної доктрин, так і соціалістично-комуністичної, а відповідно, і кризою такої організаційної форми об'єднання індивідів, як політична партія. Під тиском цих обставин змінюється внутрішня структура і життя самої партії. На перший план виходять завдання роботи партійних активістів у самому громадянському суспільстві, артикуляція інтересів громадян. Разом із тим говорити про кінець партій зарано, оскільки немає інституту, який міг би успішніше, ніж політичні партії, справитися з передачею влади, політичною мобілізацією мас, легітимацією існуючих режимів. Партії залишаються процедурним механізмом і інститутом політичної системи, за посередництва якого забезпечується функціонування представницької демократії, тобто здійснюється державна політика та управління.

Попри модифікації політичних партій незмінною, поряд з політичною, залишається їх ідеологічна функція. Це універсальна риса діяльності партій. Під час політичної діяльності створюються складні конструкції у вигляді доктрин, тобто комплекс ідейно-ціннісних засад для визначення політичної діяльності.

Про кінець ідеологій стало модним говорити в основному під впливом розпаду Радянського Союзу.

Глибинною причиною цьому явищу слугувала економічна криза, як відмічає російський вчений Г.Пирогов. Суспільство масового споживання - масового виробництва, засноване на екстенсивних і енерговитратних масових технологіях, вичерпало свої можливості. Назрів перехід до інтенсивного науковитратного виробництва ресурсозберігаючого постіндустріального типу.

Нові технології по-новому ставлять проблему ефективності збільшення масштабу виробництва. Нові можливості отримав дрібний та середній бізнес. Перехід на нові технології і до нових структур вимагав звільнення фінансових ресурсів і розвитку підприємницької ініціативи. Головною стратегією вивільнення ресурсів стала політика обмеження і скорочення держави "загаль-

ного добробуту” [409]. Економіка розвинених країн у цей час гостро потребувала посилення впливу “ринкового фільтра” для відсівання зростаючого потоку нових технологій [410].

Якщо деполітизувати ідеологічний конфлікт ХХ ст., то його філософською суттю буде протистояння, або балансування на межі “свобода - справедливість”. Це, власне, дві сторони однієї медалі. Індивідуальна свобода (основа ліберальної ідеології) завжди була в конфлікті із соціальною рівністю (основною соціалістичної ідеології).

Для ідеологічного забезпечення виходу з кризи і подальшого суспільного розвитку почали створюватися новітні ідеологічні доктрини.

Спочатку з’явилася ідеологічна доктрина “нових правих”. Однією із ідейних основ цього руху була критика держави за нехтування традиційними інститутами родини, релігії, школи.

Значний внесок у формування ідейного клімату Великобританії в 70-х рр. зробив Ф.Гаєк, розробивши концепцію ринкового обміну та розширеного порядку людської співпраці, заснованого на вільному обміні інформацією у суспільстві [399, с. 762-774; 400, с. 20-35].

Концепцію “негативної” і “позитивної” свободи, важливу для обґрунтування скорочення функцій держави в суспільно-економічному житті, розвинув І.Берлін [394, с. 546-584], К.Поппер концепцію критичного раціоналізму протиставив “колективному раціоналізму” і “утопічній інженерії” [454].

Серед британських консерваторів були популярні концепції Р.Нозіка та М.Ротбарта “морального”, “етичного” індивідуалізму, що відповідали теорії природних прав. Економічні теорії “нових правих” базувалися на досягненнях австрійської і чиказької (М.Фрідман) [479, с. 774-784] шкіл.

Ідеологічним інструментом нової стратегії капіталізму для консерваторів було обрано відродження ліберальної доктрини. Передбачалася приватизація державного сектору, дерегулювання економіки, перехід держави до управління економікою в основному монетарними засобами, обмеження функцій держави у соціальній сфері, відкриття митних кордонів тощо [423].

Широко відоме втілення теорій “нових правих” у дійсність як “тетчеризм” та “рейганоміка”, де розробка нового напрямку суспільного розвитку проходила на тлі критичної переоцінки ідейної спадщини традиційної консервативної думки у поєднанні з творчим розвитком класичного і нового лібералізму.

Пошуки соціал-демократами і лібералами нового шляху суспільного розвитку вилилися у творенні концепції “третього шляху” (рис. 2.2).

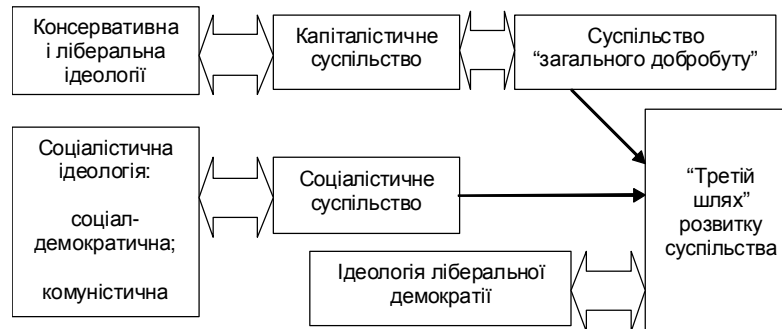

Рис. 2.2. Утілення ідеологій у державно-політичній практиці

У 1990-х рр. почала змінюватися розстановка політичних сил на світовій арені. У США отримав перемогу Б.Клінтон, у Голландії прем'єр-міністром стає В.Кок, у Великобританії до влади приходить Т.Блер, а у Франції - Л.Жоспен, Італії - Р.Проді, Німеччині - Г.Шрöder. Це відкриває нову сторінку в історії європейської соціал-демократії. У Великобританії перша спроба модернізувати класичні лейбористські принципи була зроблена в 1987 р. зі створенням партійної комісії “Перегляду політики”.

Концепція “третього шляху” розвитку суспільства має різнобарвну ідейну основу, включаючи ідеї комунітаризму (Д.Грей, Д.Маркуенд), демократичного, етичного, ліберального соціалізму та “новітніх лівих”, християнську демократію.

Значний внесок у розвиток концепції “третього шляху” зробив директор Лондонської школи економіки Е.Гіденс. На його думку, держава “загального добробуту” сприяла паразитизму і її слід замінити державою “соціальних інвестицій”. Замість поняття класової належності він вводить терміни “включеність” і “виключеність”. “Нові лейбористи” ставлять перед собою завдання включити людей в економіку, засновану на знаннях, сприяти їх освіті, що в нових соціально-економічних умовах не тільки можливо, але й необхідно. Включеність - це єдиний засіб гарантувати безпеку людей у суспільстві ризику. Отже, рівність трактується як включеність у суспільство, а нерівність - як перешкода соціальної

гармонії. Усе це охоплюється формулою “суспільство співучасті”, тобто суспільство, що пронизане знизу вгору різноманітними формами взаємодії людей і груп.

Е.Гіденс відходить від постмодерністів в оцінюванні теперішнього етапу розвитку суспільства. На його думку, сучасне суспільство переживає стадію зміни посилок до своєї зміни, що супроводжується глобальними ризиками. Змінюється система цінностей, що переорієнтовується з матеріальних об’єктів на нематеріальні, - це руйнує підвалини традиційного капіталістичного суспільства. Іншим фактором підризу традиційних устоїв стала глобалізація [402-406].

Не можна покладатися на стабільність соціальних відносин - вони не є спадковими, а створюються людиною, а це, у свою чергу, веде до невизначеності та ризику, але водночас відкриває можливість нових стилів життя. Якщо не сприяти відкритості суспільства, то альтернативою стане насильство різних форм фундаменталізму. З цієї причини Е.Гіденс закликає до створення “держави соціальних інвестицій” як механізму соціального страхування індивідуального ризику (а не механізму перерозподілу прибутків).

Ідеологія “третього шляху” визнає державу життєво важливою економічною та соціальною силою. За державою сьогодні залишається функція сприяння міжнародній конкурентоспроможності національних економік через розвиток освіти і системи професійної підготовки, а також стримування глобальної ринкової стихії підтримкою місцевих співтовариств та громадянського суспільства в цілому. У зв’язку з цим політика “третього шляху” являє собою різновид ліберального комунітаризму [480, с. 72-73].

Ідейною основою “третього шляху” в економічному плані стала концепція “суспільства співласності” (Д.Маркуенд, У.Хаттон), де право власності накладає на власника ряд обов’язків перед суспільством.

Політичний процес “третього шляху” опирається на “демократію діалогу” - централізований механізм прийняття рішень з участю добровільних груп громадян і суспільних рухів, неурядових організацій на базі “активної довіри”, а не за посередництвом звичних інститутів влади. Засіб досягнення мети - активний вплив індивідів і інститутів громадянського суспільства на державу і соціальні процеси. Прийняті рішення повинні бути комплексними і націленими не на реагування, а на мобілізацію - прийняття превентивних заходів, що підвищують життєві шанси і індивіду-

альний вибір (наприклад охорона здоров'я має бути пов'язана із заходами щодо захисту навколишнього середовища).

Як теоретичний конструкт концепція “третього шляху” ще перебуває на стадії становлення, але вже утвердилася як офіційна ідеологія лейбористської партії. Ця концепція викликає значний інтерес ще тому, що претендує на статус ідеології всіх лівоцентристських сил. Про що свідчить жорстка полеміка Е.Блера і Г.Шрьодера з традиційними соціал-демократатами в Соцінтерні (1999 р.) з приводу маніфесту “Третій шлях / Новий центр”. У маніфесті наголошувалося, що використання держави у виправленні недоліків ринку й компенсації пов'язаних із ними збитків, як правило, мали своїм результатом надмірне розширення її прерогатив, а відповідно - й бюрократії, унаслідок чого близькі громадянам цінності, як-то особистий успіх, дух підприємництва, персональна відповідальність вважалися другорядними. Цей документ закликав соціал-демократів відмовитися від “старих лівацьких догм”, стати більш гнучкими та відійти від політики регулювання, скоротити державні витрати, реформувати систему соціального страхування, сприяти партнерським відносинам найманих робітників і підприємців [417, с. 199-230].

У листопаді 1999 р. реформаторів підтримали учасники семінару “Прогресизм ХХІ століття”, що пройшов у Флоренції за участю Т.Блера, Г.Шрьодера, Л.Жоспена, італійського прем'єра М.д'Алеми, американського президента Б.Клінтона і бразильського Ф.Кардозо. У липні 2000 р. у Берліні відбулася міжнародна конференція 14-ти соціал-демократичних партій під гаслом “нового управління в ХХІ столітті”, учасники якої схвалили зміни, що пропонувалися [435].

Нові європейські соціал-демократи намагаються поєднати переваги ринкової економіки з “всезагальною соціальною справедливістю”. Як і нові консерватори, вони переносять центр ваги з допомоги і перерозподілу на створення таких умов, щоб люди могли самі себе забезпечувати. На перший план виходять моральні, сімейні цінності. Отже, у морально-етичному плані ідеологія “третього шляху” базується на цінностях християнської демократії. До речі, сам термін “третій шлях” має християнсько-демократичне походження.

Ідеальною для демократичного суспільства є модель, коли виборці обирають ідею, яка їм більше імпонує, і своїми голосами підтримують партію, яка відстоює саме цю ідею. Оскільки виборці

не читають партійні програми, то завдання партії - будь-яким чином ідентифікувати свою назву з даною ідеєю та донести її до електорату.

Отже, з наукової точки зору ідеологія - це цілісний набір ідей, що є основою для організованих політичних дій, які націлені на збереження, заміну, або знищення існуючої системи влади. Всі ідеології пропонують свій погляд на існуючий політичний порядок, як правило, у формі світосприйняття, а також пропонують власну модель майбутнього суспільства і, відповідно, засоби просування до цього майбутнього.

Досить складно визначити “ідеологічне забарвлення” трьох найвпливовіших сил українського політикуму - БЮТ, НУНС та Партії регіонів.

На думку експертів, зокрема, С.Багряного, ці три сили мали б поділити вітчизняний електорат за ідеологічними симпатіями у такий спосіб: Блок Юлії Тимошенко повинен був би зайняти позицію ліво-центристів, яку в Європі зазвичай займають соціал-демократи, Партія регіонів - центр і НУНС - місце право-центристів [390].

Але останні події засвідчили, що насправді конфігурація може бути й іншою.

Посилення співпраці БЮТ (і ВО “Батьківщина”) та її лідера особисто з Європейською народною партією, активне налагодження відносин з консервативним президентом Франції Н.Саркозі, певне переорієнтування на західноукраїнський електорат нашої думку, що БЮТ є найбільш імовірним кандидатом на “правий спектр” в українській політиці. Хоча представники блоку говорять про це досить стримано. Відповідно до ідеології консервативної партії вони мають будувати державу із сильною президентською владою.

Схожа ситуація і з Партією регіонів: вони навряд чи найближчим часом задекларують себе тією чи іншою за ідеологічним забарвленням силою. Вони, по суті, є центристською силою, з незначним ухилом вліво (відповідно до гасел). А оскільки догми соціал-демократії для партії великого бізнесу, якою, по суті, і є Партія регіонів, неприйнятні, “регіонали” можуть себе позиціонувати як ліберальна сила, використовуючи ліві гасла як мобілізаційний механізм. Сучасному лібералізму більше імponує парламентська форма правління.

Набагато складнішою є ситуація з блоком НУНС, який було створено з трьох ідеологічно різних компонентів: “Народної са-

мооборони”, якій притаманний “лівий ухил”; “Нашої України” (ліберали) та “Української правиці” (консерватори). Гостро постає питання, яку ж ідеологію візьме НУНС собі на озброєння.

Україна проходить етап свого розвитку як створення і становлення незалежної європейської держави. На сьогодні важливим є визначення стратегії і тактики подальшого суспільно-політичного поступу. Розв’язання цих завдань можливе лише шляхом розгортання широкого суспільного діалогу між усіма суспільно-політичними силами, що репрезентують основні соціальні групи населення України.

Протягом перших років незалежності, приблизно до середини 90-х рр., головним чинником створення партій в Україні був ідеологічний. Партійні структури будувалися як відповідь на певний соціальний запит у зв’язку зі структуризацією суспільства. Так з’явилися УРП, НРУ, СПУ, відтворена КПУ тощо. Пізніше на перший план вийшли інші чинники створення політичних партій: адміністративний, бізнесовий, особистісно-суб’єктивний. Із 125 партій, що діяли в Україні у 2002 р., тільки 33 можна було віднести до ідеологічних, за оцінками експертів УЦЕПД [449, с. 15-32]. Сьогодні цей спектр звужується.

На думку В.Полохала, у пошуках стабільності різні партії українського політикуму гуртуються довкола політичного центру, який сьогодні ще не має соціального підґрунтя, а відповідно, й ідеологічного. Тим самим здійснюється суто популістський маневр - узгодження несумісних соціально-політичних концепцій.

У сучасних умовах українським політикам не можна забувати, що ідеології пов’язують політичну теорію з політичною практикою, тобто практикою державного врядування. З одного боку, ідеології наближені до політичних філософій, оскільки пропонують певний набір цінностей, теорій та доктрин - тобто певне світосприйняття. З другого боку, ідеології виливаються в широкий політичний рух і виражаються у діяльності політичних лідерів, партій, суспільно-політичних угруповань. Разом із тим усі партії мають своє ”праве” та ”ліве” крило, що може викривити політико-ідеологічну палітру. Більше того, у процесі електорального суперництва ідеологічні відмінності між партіями зовсім зникають. Так, Лейбористська партія Великобританії у пошуках підтримки виборців різко еволюціонувала в бік центру і є скоріше ліберальною, ніж соціалістичною партією.

Наріжним каменем на цьому шляху є переорієнтація державної політики з принципу “людина для держави” на принцип “державна для людини”.

Суспільство повинно мати системи цінностей власного існування і розвитку, згідно з якими будуються форми суспільної організації і державного устрою. Сукупність цих цінностей визначається формулою “національна ідея”, що формує фундамент національної ідентичності суспільства як основи державного будівництва. Для перехідних суспільств формування власної національної ідеї є ключовим чинником у визначенні головних орієнтирів суспільного поступу і національних інтересів, наголошує О.Валевський. У випадку принципових розбіжностей бачення пріоритетів у державному розвитку суспільство піддається діям саморуйнівних конфліктів, що і довели 2004-2008 рр. нашого розвитку. Величезна відповідальність у процесі формування національної ідентичності, відсутність якої є серйозною загрозою національній безпеці держави, покладається на політичні партії. Адже це є їх важливим функціональним завданням. З метою активізації конструктивної діяльності партій необхідно внести доповнення у Закон України “Про політичні партії в Україні” щодо контролю над виконанням їх функцій та матеріального стимулювання якісного їх виконання. Необхідно розробити норми для статуту політичної партії, реєструючий орган має чітко дотримуватись вимог законодавства.

Отже, метою будь-якої ідеології є визначення ціннісних орієнтацій та політичних інтересів певної спільноти людей. Суттєвою характеристикою ідеологічної доктрини є прагнення представити окремі політичні інтереси і цінності як загальнонаціональні. Але загальнодержавна ідеологія має об’єднувати в собі інтереси всього суспільства. Завданням держави є створення умов і механізмів узгодження різноманітних ідеологічних систем та цінностей, що існують у суспільстві на базі конституційних норм.

2.3. Вплив політичних партій на процеси суспільних трансформацій

Трансформація - це процес зміни форми, виду, характеру суспільства, правил, норм, механізмів. Вона допускає одночасне співіснування процесів модернізації, постмодернізації і традиціоналістського відступу. Вітчизняний політолог М.Михальченко

відмічає єдність кількох складових процесу змін: трансформація політичної системи суспільства, трансформація “політичної людини” (особа, еліта, колектив, організація), трансформація політичної культури суспільства і особи (ідеї, норми, рівень політичних відносин тощо).

Трансформація супроводжується кардинальними або поступовими змінами взаємовідносин держави, суспільства і людини, конфліктом політичних та моральних цінностей. У результаті політичної трансформації, одним із механізмів якої є політичні партії, відбуваються зміни в соціальній, економічній та духовній структурах суспільства. Для трансформаційних процесів необхідним є визначення цілей, методів, засобів, об’єктів та суб’єктів трансформації, врахування специфіки країни та тенденцій загальносвітового розвитку [450, с. 667]. Саме ці умови мають відобразитись у документах політичних партій, що збираються змінювати наше суспільство.

Необхідність і неминучість трансформації для України була зумовлена як зовнішніми історичними обставинами, так і внутрішніми потребами. У результаті розпаду СРСР і поразки комуністичної ідеології як політичної програми і системи господарювання та врядування нашої державі довелося вирішувати одночасно кілька нагальних завдань: утворення незалежної держави; становлення політичної нації; творення основ громадянського суспільства; формування нової моделі економіки на базі ринкових відносин. Складність завдань та відсутність досвіду самостійного розвитку зумовили драматичний і суперечливий характер трансформаційних процесів, фактичну відсутність зацікавлених у них впливових соціальних груп та відносно пасивну реакцію суспільства взагалі [433].

Аналізуючи причини успіхів і невдач у просуванні до здійснення намічених політичних стратегій, порівнюючи економічний розвиток країн, що трансформуються, аналітики (економісти, політологи) дійшли важливого висновку: не економічні передумови лежать в основі швидшого чи повільнішого просування країн до стандартів демократичного розвитку, а саме політико-інституційний чинник. Як слушно зауважує Гжегож Колодко, цілком очевидно, що глибоку трансформаційну депресію 90-х рр. XX ст. не можна пояснити виключно спадщиною минулого чи впливом зовнішніх шоків. Ці причини, без сумніву, відіграють значну роль, але не вирішальну. Ключова позиція належить політиці, яка нерідко була, а подекуди і залишається, помилковою [422, с. 152-155].

У сучасній державній політиці партії відіграють провідне місце і це доводить аналіз їх участі у політичному процесі та місце, яке вони посідають у політичній та владній системі. На нашу думку, суттєво змінилась роль політичних партій у сучасній політичній системі, громадянському суспільстві, а відповідно, і у державній владі. Сьогодні від партії скоріше вимагається здійснення комунікативної функції, ніж боротьба за владу. Цей висновок підтверджується присутністю політичних партій на всіх етапах політичного процесу.

Політичний процес (від лат. *processus* - просування) - це функціональна характеристика політичної системи. У сучасній політичній науці поняття "політична система" розроблено як категорію, яка охоплює всі головні сторони й елементи організованої у межах даного суспільства політичної діяльності та політичних відносин. Це поняття охоплює сферу політичної діяльності всіх осіб і всі інститути, які беруть участь у політичному процесі. Політична система - це визначення організованої взаємодії (відносин) політичних суб'єктів, пов'язаних із здійсненням влади і управлінням суспільством.

Політична система, оскільки вона є знаряддям здійснення влади, а також виявом захисту і реалізації загальних, обов'язкових для більшості громадян, інтересів, виступає щодо інших систем суспільства домінуючим фактором.

Економічна сфера, соціальні структури, культурологічні фактори - усі вони спираються на політичну систему, яка забезпечує їх організованість, легітимність, закріплює саме ці структури як провідні, пануючі в суспільстві. У цьому розумінні можна говорити про першість політики щодо інших систем суспільного організму.

Політичний процес - це є форма функціонування політичної системи суспільства, яка еволюціонує в просторі й часі. А.Пойченко зазначає, що саме різноманітність і суперечливість інтересів учасників політичного процесу зумовлюють його складну структуру, рухливість стадій та напрямів, непослідовність вияву у кризових ситуаціях. У кінцевому результаті процес владарювання складається із взаємодії державного управління і громадянського тиску, політичної участі, іншими словами, процесів, що йдуть зверху і знизу [444, с. 10-14]. Отже, спрямованість політичного процесу визначає і напрям суспільного розвитку на конкретному етапі існування держави, а відповідно, впливає на державну політику та управління.

А.Дегтярьов підкреслює, що до поняття політичний процес обов'язково входить функціонування таких інститутів, як уряд, парламент, силові структури, діяльність партій і груп тиску, індивідуальна активність громадян. Тому політичний процес нерідко трактують як складну конфігурацію усвідомленої діяльності, тобто дій, що регулюються державою, і стихійної діяльності, тобто спонтанних акцій груп і окремих індивідів [415, с. 23-26].

Модель, що описує функції інститутів у політичному процесі, розробили Г.Алмонд і Г.Пауел. Вони виокремлюють п'ять основних функціональних фаз політичної динаміки і відповідних їм носіїв у вигляді інститутів, що переважно здійснюють ту чи іншу функцію у політичному процесі (рис. 2.3) [444, с. 15-16].

Рис. 2.3. Функціональні фази політичної динаміки за Г.Алмондом і Г.Пауелом

Отже, Г.Алмонд і Г.Пауел політичним партіям надають пріоритетну роль тільки на другому етапі політичного процесу, коли ті відбирають і об'єднують у свою партійно-політичну програму різні інтереси та бачення індивідів і груп.

Але, виконуючи свої функції, політичні партії стають причетними до здійснення усіх етапів політичного процесу прямо чи опосередковано.

Так, однією із головних їх функцій є висловлювання, тобто артикуляція інтересів своїх членів і тих прошарків суспільства, на яких вони базуються. А значить - вони відіграють значну роль при здійсненні першої фази політичного процесу. Е.Хейвуд також відносить до головних функцій політичних партій артикуляцію інтересів та їх агрегування, своєрідно поєднавши два етапи політичного процесу за Г.Алмондом і Г.Пауелом. На його думку, визначення мети партії потребує виокремлення та врахування інте-

ресів різних прошарків суспільства. Досить часто партійні структури розвиваються як організації, за посередництвом яких ділові кола, релігійні общини, професійні спілки та інші групи проводять в життя свої інтереси (наприклад партія Трудова Україна - виразник інтересів великого капіталу). Наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. Лейбористська партія Великобританії була заснована профспілками за підтримки ліберальної партії та інших політичних сил. Інші партії самі шукали ті електоральні групи, які могли б створити їм базу, зокрема, американські партії кінця ХІХ - початку ХХ ст. намагалися привернути до себе потоки іммігрантів.

Оскільки суспільство різнопланове і має багато різних груп, інтереси яких відрізняються, партії агрегують ці інтереси, поєднують їх в єдине ціле, знаходячи спільний знаменник для них. Правлячим партіям це доводиться робити, щоб зберегти свої електоральні позиції.

Е.Хейвуд підкреслює, що іншим чином, як через партії ніякі суспільні інтереси і не висловлюються, оскільки саме партії мають найтісніші відносини з державою, будучи джерелом формування різноманітних органів влади. Разом із тим заради справедливості необхідно уточнити, що навіть багатопартійні системи всіх суспільних інтересів не висловлюють. Інтереси маргінальних прошарків, як правило, залишаються без уваги [480, с. 316-317].

Під час виборів політичні партії отримують певну кількість місць у представницьких органах. Так, в українському парламенті першого скликання працювало трохи менше 30% партійних депутатів, у 1998 р. парламент вже на 68% складався з представників політичних партій, 2002 р. - на 67%, а 2006 р. - 75%, 2007 р. - 82% [413, с. 90; 438]. Отже, опосередковано, через своїх представників у парламенті, політичні партії виконують функцію вироблення політичного курсу. Хоча необхідно наголосити, що специфікою України є те, що політичний курс досить часто виробляється Президентом та його адміністрацією (секретаріатом), а не законодавчим органом, як це записано у Конституції.

Наступний етап політичного процесу - здійснення прийнятих рішень. Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України, відповідно до нової редакції Конституції, вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України та кандидатур до складу Кабінету Міністрів України.

Отже, опосередковано через свої фракції у парламенті, політичні партії впливають і на реалізацію прийнятого політичного курсу держави.

Ю.Шведа відзначає, що метою політичної партії є керівництво суспільством через організовані для цього суспільні групи та відповідним чином налагоджені механізми діяльності державного апарату. Саме виконання цих функцій визначає місце та роль політичних партій у політичній системі суспільства [481, с. 193]. Власне виконання названих функцій визначає і місце політичних партій у формуванні та здійсненні державної політики та управління.

Щодо етапу контролю, необхідно пам'ятати про парламентський контроль, який здійснюється за допомогою депутатських запитів, рахункової палати, за посередництвом бюджетного процесу та звітності уряду тощо.

М.Головатий вважає, що активними суб'єктами політичного процесу партії стають за наявності трьох важливих ознак. Солідарність, що базується на усвідомленні колективної належності до однієї організації. Спільна мета, що записана у програмних документах і деклараціях. Загальна згода (домовленість) щодо засобів досягнення визначеної мети [407]. На нашу думку, сьогодні скоріше варто говорити про корпоративізм і залученість до суспільно-політичної сфери, а через неї - до державного управління.

Ю.Шведа висловлює достатньо суперечливу думку, що політичні партії є гарантами демократично організованого політичного процесу. Він виходить з розуміння партії як організації, яка бореться за владу парламентськими методами. На нашу думку, це не зовсім відповідає дійсності, оскільки крайні праві й радикально налаштовані ліві партії, як правило, пов'язані з екстремістськими організаціями, що ведуть боротьбу з існуючою владою терористичними методами (ЕТА і баські націоналісти в Іспанії, Червоні бригади і Комуністична партія Італії). Власне, Ю.Шведа аргументує свою думку тим, що партії найтісніше пов'язані з демократичним політичним устроєм і виникли вони одночасно з демократизацією державного устрою XIX-XX ст. Змістом їх діяльності є організація цілого суспільства для участі у політичному житті [481, с. 193]. Але варто згадати ту роль, яку відіграли націонал-соціалісти у Німеччині. Адже саме вони спровокували падіння Веймарської республіки, достатньо демократичної. Тому неправильним є абсолютизація демократичності такої організації, як політична партія. Таку ж думку свого часу висловлював Р.Михелс [437, с. 540-551].

Незважаючи на певні негативні моменти в діяльності політичних партій, вони є важливим і необхідним елементом здобуття, впливу та здійснення політичної влади, державної влади в демократичній політичній системі суспільства.

Таким чином, політичні партії відіграють якщо не провідну, то принаймні значну роль на усіх етапах політичного процесу, а отже, посідають провідне місце серед політичних інститутів не тільки у сучасній Україні, а й у світі.

Протягом останнього століття політико-управлінська діяльність держави стала об'єктом досліджень у багатьох країнах світу. Основні дискусії присвячені проблемі співвідношення політичної і управлінської діяльності держави та характеру політико-управлінських відносин у системі "суб'єкт управління - об'єкт управління". Зміст політико-управлінської діяльності держави можна визначити як діяльність (активність, свідомий цільовий вплив) держави щодо забезпечення політично-доцільного, закономірного функціонування суспільства і розвитку суспільних відносин, у процесі якого відбувається управління державою за допомогою людських і фінансових ресурсів. Безпосередній зміст цієї діяльності визначається ступенем врахування політичних інтересів тих сил, що обіймають і здійснюють державну владу, та їх відповідності загальносоціальним інтересам [398, с. 31].

Досліджуючи сутність політико-управлінської діяльності, С.Рябов підкреслює складну, суперечливу та об'єктивну її природу. Так, ця діяльність виступає осередком змагань різних суспільних верств між собою і водночас спрямована на стримування цієї боротьби, примирення інтересів її учасників. Зміст політико-управлінської діяльності держави є вторинним від функцій держави і спрямований на їх виконання. У процесі реалізації кожної функції сама політико-управлінська діяльність держави наповнюється конкретним змістом.

Законодавчій функції відповідає діяльність, що полягає у встановленні норм і вимог, дотримання яких обов'язкове для всіх громадян та установ. Ця діяльність покликана забезпечити функціональну стабільність суспільства.

Організаційній функції відповідає діяльність щодо створення й дотримання певного порядку у суспільстві, налагоджування господарських, транспортних зв'язків, мобілізація населення і матеріальних засобів на здійснення громадських справ.

Політичній функції відповідає діяльність, що полягає в забезпеченні домінуючого становища груп, які є носіями суспільної влади на даний час.

Економічній - формування державного бюджету, впливи на експортно-імпортну політику, упровадження економічних санкцій, протекціонізму тощо.

Соціальній - задоволення потреб населення у житлі, роботі, охороні здоров'я, соціальному захисті.

Культурно-освітній - організація державної підтримки науково-дослідницької роботи, створення умов для задоволення культурних потреб людей, забезпечення якості освіти, надання можливості загальної освіти [469, с. 41, 83-84].

Політичні партії є тими інститутами, що покликані здійснювати окремі функції політико-управлінської діяльності держави. Для здійснення кожної функції відповідні державні інституції, зокрема, парламент, уряд та інші зосереджують та спрямовують необхідні ресурси. Функціональна діяльність держави перегукується з функціональною характеристикою політичної системи, складовою якої вона і є, і де яскраво проявляється державницький зміст політичних партій.

В історичному контексті політичні партії відіграли неоднозначну роль у відродженні та трансформації Української держави.

На початку XX ст. в українському політичному русі чітко простежуються два погляди на розвиток українського суспільства: національно-демократичний (що ставить своїм головним завданням національне визволення України) та соціал-демократичний (спрямований на розв'язання соціальних проблем). Це наклало відбиток і на розвиток національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. До Української Центральної Ради увійшли партії, що репрезентували весь спектр політичних сил: Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична партія (ліві); Українська партія соціалістів-федералістів, Українська партія соціалістів-самостійників (центр); Українська демократично-хліборобська партія (праві) та ін. [477]. Українська демократична держава була створена на базі багатопартійності. Після об'єднання УНР і ЗУНР партійні системи обох частин України уніфікувалися.

У Західній Україні напередодні створення ЗУНР найбільш впливовими були Українська національно-демократична партія (найчисельніша), Українська соціал-демократична партія, Українська радикальна партія. Комуністична партія була створена у 1919 р. за сприяння боротьбистів з Наддніпрянщини.

Партійне життя України зазнало великих змін після поразки національно-визвольних змагань. Політичні партії соціалістичної орієнтації (Українська соціал-демократична партія, Українська партія соціалістів-революціонерів) сподівалися на еволюцію більшовицького режиму, вважаючи терор тимчасовим явищем воєнного часу. Вони згодом були знищені фізично, а Комуністич-

на партія Західної України була розпущена III Інтернаціоналом без жодних підстав. Після чого український комунізм вже не відродився і сьогодні ми не маємо лівих партій, що відстоювали б інтереси українського народу, а відповідно, не маємо теоретичних розвідок соціалістичної та комуністичної ідеології на теренах України.

На західноукраїнських землях, що були окуповані Польщею, діяли Українська народно-трудова партія, Українська радикальна партія, Українська соціал-демократична партія і Українська християнсько-суспільна партія (Галичина) та Українська соціал-демократична робітнича партія, Українська партія соціалістів-революціонерів (Волинь) та ін. У 1929 р. була створена Організація українських націоналістів на засадах всеукраїнства, надпартійності й монархізму.

На виборах до парламенту Польщі у 1928 р. Українська соціалістична радикальна партія здобула 8 депутатських мандатів, що дозволило створити власну фракцію. Таким чином, українські політичні партії, що діяли у Польщі, мали можливість набувати досвід парламентської боротьби [431; 446].

Після закінчення Великої Вітчизняної війни і приєднання Західної України до радянської України про діяльність цих партій не було й мови. Таким чином, остаточно утвердилась комуністична ідеологія та однопартійна держава на теренах України.

В умовах радянського тоталітарного режиму ідея української державності утверджувалася як ідея руйнації неоімперських структур. Це проявилось у специфічному відтінку нецензурованої суспільно-політичної думки, носіями якої стали учасники руху опору діючому режимові. У публіцистиці другої половини 40-х - початку 50-х рр. знайшла відображення програма соціально-економічних і політичних перетворень майбутньої України, прийнята на III Зборі ОУН (1943 р.).

Дослідники вважають, що український політичний національно-визвольний рух у своєму розвитку пройшов кілька етапів - від збройного підпілля до просто підпілля (наприклад група "Об'єднання", що діяла наприкінці 50-х рр. у Комі АРСР та Україні).

Хрущовська "відлига" спричинилася до появи таємних організацій, спрямованих на вихід України з Радянського Союзу. Українська робітничо-селянська спілка (1959) під керівництвом Л.Лук'яненка ставила за мету вихід України з СРСР шляхом декларованого Конституцією права на такий вихід за посередництвом всенародного референдуму. Становище України оцінювалося як колоніальне. У критиці суспільства Л.Лук'яненко був стриманіший, ніж націоналісти, однак наголошував, що в Союзі панує дик-

татура партії, а народ усунено від влади, робітників нещадно експлуатують, становище селян підневільне.

Проте дисидент не піддав сумніву жодного з положень марксизму-ленінізму. По суті, це була ревізія марксизму в умовах України. Виникнення цієї течії було закономірним: більшість учасників національного руху була знайома тільки з ідеологією марксизму і мусила пройти шлях від націонал-комунізму до його заперечення.

Політично цікавою була організація “Український національний фронт” (1964 р., Д.Квецько, З.Краківський). Вони вважали, що тоталітарний режим в Україні має бути замінений “народним соціалізмом”, побудованим на принципах самостійності, народовладдя, процвітання, соціальної справедливості й свободи. Вимагали відокремлення від Росії і створення української самостійної держави в її етнографічних межах. На їх думку, лише з появою незалежної України можна буде говорити про незалежність від Москви інших народів Східної Європи. Це була розробка моделі нового суспільства на зразок тодішньої соціал-демократії в традиціях пізньої ОУН.

Чільне місце в українській не підцензурній суспільно-політичній думці цього періоду займала течія, що складалася з досить різnorідних представників, які тяжіли до загальнолюдських цінностей демократії та свободи. Серед публіцистики 60-х рр. яскраво виділяються В.Мороз, І.Дзюба, Ю.Бадзьо, В.Марченко, Є.Пронюк тощо.

З середини 70-х рр. в опозиційному українському русі наголос переноситься на правозахисну діяльність, що було пов’язано з прийняттям Гельсінських угод (1975 р.) та посиленням репресій проти національного руху опору тоталітарним режимом. У 1976 р. була створена Українська гельсінська спілка, засновниками якої стали М.Руденко, О.Мешко, О.Бердник, Л.Лук’яненко, Ш.Кандиба, О.Тихий, що фактично ототожнювалася з національно-визвольним рухом.

Таким чином, розвиток української суспільно-політичної думки відбувався шляхом ревізії націоналізму і марксизму. У суспільно-політичній думці 40-80-х рр. не були добре продумані перспективи соціально-економічного, а почасти й політичного розвитку нинішньої України [476].

Наприкінці 80-х рр. на розвиток українського громадського руху значний вплив справили рухи, що виникли у колишніх республіках СРСР та країнах соціалістичного табору. Ці рухи були закономірними. Незадоволення політикою компартійного керівництва набуло масового характеру. Як наслідок, у Польщі виникає “Солідарність”, у Литві - “Саюдіс”, у Росії - “Демократична Росія”, рух за возз’єднання Нагірного Карабаху з Вірменією тощо.

У 1987 р. створюються Український культурологічний клуб, клуб “Спадщина”. Як організації радикального спрямування були створені у середині 1988 р. Демократичний союз і Українська Гельсінська спілка. Це були угруповання відверто антикомуністичного спрямування. У 1989 р. було засноване Товариство української мови ім. Т.Г.Шевченка і Народний рух України. Основою для створення широкої демократичної коаліції стала національно-демократична ідея духовного відродження українського народу. За статистикою ЦК КПУ на березень 1989 р. в Україні нараховувалося 60 тис. “неформалів”, які провели 1200 мітингів та зборів, до яких було залучено 13 млн осіб [475].

Правове оформлення багатопартійності сучасної України було започатковане в 1990 р. унаслідок скасування ст. 6 і 7 Конституції СРСР, в яких закріплювалася однопартійна система.

Перший період української багатопартійності хронологічно охоплює відрізок часу від утворення перших сучасних партій - до юридичного узаконення самостійного статусу України. Восени 1989 р. створено Українську національну партію на чолі з Г.Приходьком. У 1990 р. створено, а в 1991 р. зареєстровано Українську республіканську партію, що фактично започаткувало диференціацію НРУ на окремі партії. Майже одночасно з УРП зорганізувалася Демократична партія України. Самі назви партій засвідчують намагання копіювати партійну систему США. Процес виникнення політичних об'єднань в Україні не був пов'язаний із структуризацією суспільства на певні соціальні групи. У тоталітарному суспільстві таких не існувало.

Основними спільними рисами політичних партій, що утворилися в процесі самоорганізації, була слабка організаційна стійкість, значний рівень персоніфікації партійного курсу з іміджем лідера, високий ступінь впливу міжперсональних відносин на організаційну єдність партії. Системи ідеологічного забезпечення усіх партій, їх ідейне кредо були значною мірою уніфіковані.

Виявилась схожість поглядів різних політичних сил на проблеми державотворення, соціально-економічного устрою суспільства, релігійного об'єднання, культурологічні, екологічні та ін. Програми партій характеризувалися загальнодекларативними гаслами, аби не зменшити зони ідеологічного впливу. Саме цим пояснюють А.Білоус і М.Томенко наявність у документах різних партій великої кількості загальнодемократичних догматів (усі, крім Комуністичної партії, відстоювали ідеї парламентської демократії і приватної власності).

Нові партії були малочисельними (за півтора року створено більше 20-ти партій із загальною кількістю близько 30 тис. членів), політично наївними, не залученими до механізмів державної політики. Між ними почалися розмежування, тертя, протистояння лідерів. Незважаючи на подібні негативні тенденції, діяльність цих партій сприяла проголошенню незалежної демократичної України [395; 470].

У 1989-1991 рр. створення політичних партій переважно відбувалося “знизу”, із неформальних рухів, коли політично активна частина населення вбачала у створенні партій основний засіб реалізації політичних поглядів, що відрізнялися від офіційної точки зору. Такі партійні угруповання зародилися в результаті ініціативи груп осіб і спочатку функціонували як неформальні об’єднання (Народний рух, із партійних клубів комуністів, критично настроєних по відношенню до КПРС і КПУ, виникла Партія демократичного відродження України тощо). Пізніше ці об’єднання еволюціонували до більш складних організаційно-правових форм. Завершальним етапом такого розвитку стало їх утвердження як самостійних політичних партій.

З 1991 р. почався процес “оксамитового” одержавлення партій. Такий процес спричинив розкол опозиції. Значна частина партійних структур і громадсько-політичних організацій стала на підтримку Президента і уряду. Створений Конгрес національно-демократичних сил теоретично і практично обґрунтували тезу: “Підтримка всенародно обраного Президента України - це підтримка розбудови незалежної держави”. Відповідно: “Опозиція до Президента - це руйнація незалежної держави”. Політичні сили навколо Руху та “Нової України” знайшли місце в ніші конструктивної опозиції, тобто системної опозиції. Починає формуватися так звана “партія влади”. Саме в цей період (1992-1994 рр.) формуються основні політичні сили нашого суспільства - носії альтернативних ідеологій - КПУ та НРУ, інтенсивно заповнюється політичний простір партіями “брендового” типу (соціалістична, соціал-демократична, ліберальна).

Наступний етап становлення української багатопартійності охоплює період з 1995 по 1998 рр. і характеризується першими розколами в партіях “брендового” типу (утворення ПСПУ, СДПУ(о)). Започатковано тенденцію до утворення партій адміністративним шляхом, а також партій - “політичних проєктів” фінансово-промислових груп та окремих осіб. Один із варіантів організації партії - створення її на базі блоку виборців з опорою на вже

існуючі передвиборчі структури в регіонах. Саме таким шляхом у січні 1994 р. було створено міжрегіональний блок реформ як передвиборчий блок Кучми-Гриньова. Але згодом цей шлях став витіснятися іншим - попереднім конструюванням політичної організації "згори" - у парламенті або в адміністрації Президента.

Значна кількість політичних партій виникла шляхом розколу раніше утворених і виходу з них деяких авторитетних лідерів. Зовсім незначною є тенденція до створення нових партій шляхом об'єднання під яскраву особистість (або адміністративний ресурс) кількох недостатньо вагомих для самостійної діяльності суб'єктів політичної системи.

Наступний етап розвитку багатопартійності розпочався у 1999 р. і характеризується розподілом політичного простору найбільш впливовими партіями. З одного боку, посилюються тенденції розколів "брендових" партій, а з другого - відбувається об'єднання маловпливових партій спільного ідеологічного спрямування. Українська християнсько-демократична партія, Українська республіканська партія і Українська народна партія "Собор" об'єдналась в Українську республіканську партію "Собор". Партія регіонального відродження України, Партія праці, партія "Солідарність", партія "За красиву Україну" та Всеукраїнська партія пенсіонерів об'єднались у Партію регіонального відродження "Трудова солідарність України" із співголовами В.Рибаком, В.Ландиком та П.Порошенком. З 2001 р. партія отримала назву "Партія регіонів" і очолив її М.Азаров, який тоді обіймав посаду голови Державної податкової адміністрації України.

Переломним етапом у розвитку держави та української багатопартійності став 2004 р., що продемонстрував і світу, і Україні помаранчеву революцію. Політичні партії поступово переорієнтують свої програми і гасла на пошук внутрішніх моделей розвитку держави і суспільства, об'єднавчої ідеї. Ведеться активне обговорення конституційної реформи. Партії цікавлять питання доступу до влади та можливостей розподіляти ресурси серед своїх прихильників все більше, ніж зовнішньополітичні вектори. Пропорційна виборча система сприяла збільшенню кількості політичних партій від 96 у 2004 р. до 172 у 2009 р. і доступу їх до владних ресурсів.

Проблемою сучасних політичних партій є послаблення суспільного впливу малих позапарламентських політичних партій. Це пов'язано більшою мірою з тим, що члени партії сприймають її як трамплін для кар'єрного зростання, проникнення у вищі ешелони влади і не дбають про виконання функціональних обов'язків.

Ще однією проблемою сучасних політичних партій є посилення впливу суб'єктивних чинників на їх ідейну спрямованість та організаційну єдність.

Сьогодні, як і 10 років тому, українську багатопартійність характеризують такі риси: наявність великої кількості слабо організованих партій, що не мають соціальної бази. За даними соціологічних досліджень, членами політичних партій у 2008 р. себе визнали тільки 2,8% населення України [408, с. 10].

У створенні партій продовжує домінувати принцип клієнтності: створення партій навколо відомих політичних діячів, члени партій пов'язані відносинами особистої лояльності й вірності лідеру. Існує невелика група партій, які виділяються лідируючим становищем, тобто приймають необхідні їм рішення [427; 472].

За таких умов партії неспроможні повною мірою виконувати основні свої функції, а саме: контроль за урядом і організація дебатів у законодавчих органах; вираження і збалансування "народної волі", її трансформацію в урядову політику; визначення стратегії уряду, забезпечення його відповідальності перед народом; координація діяльності виконавчої і законодавчої влади; досягнення консенсусу між різними групами інтересів.

Протягом останніх років на порядку денному постійно перебуває проблема ефективності функціонування інституту представництва (парламенту), його взаємодії з іншими органами влади, складовими політичної системи, державного управління. Щоб оцінити вирішення зазначених питань потрібен зважений підхід, глибокий аналіз програмних можливостей партій, що перебувають при владі.

Партія регіонів вважає, що досягнення сучасних стандартів життя має стати основою ідеї, яка об'єднає усіх громадян [442].

"НУ-НС" заявляє, що Україна пройшла довгий шлях дискусій щодо ідеї, яка краще підходить для нашого суспільства. І пропонує своє бачення такої ідеології - любити Україну, жити в Україні разом [440].

На думку БЮТ, новою національною ідеєю повинно стати будівництво найкращої, найоптимальнішої системи організації суспільства, яка дасть кожній людині відчуття справедливості, гармонії, захищеності та відкритості всіх омріяних можливостей [441].

Після проголошення незалежності у 1991 р. Україна декларувала вибір демократичного шляху розвитку, який передбачає побудову відкритого суспільства, орієнтацію на ринкову економіку, зміцнення демократичних засад політичного життя, підвищення рівня та якості життя населення, що мало масову підтримку з

боку населення. Майже всі учасники виборчого процесу 2007 р. декларують свою прихильність до побудови демократичної держави.

З'ясування співвідношення демократичних норм і принципів та популістських гасел у виборчих програмах партій дали можливість побачити реальну картину сучасного політичного життя України. Складність полягає в тому, що всі політичні гравці бачать демократію по-своєму. Хоча це можна пояснити. Є кілька визначень демократії, є різні її моделі, але незмінною залишається теза про участь громадян у прийнятті державних рішень.

Міра демократичності держави визначається саме можливістю громадян впливати на прийняття державних рішень. Ключовими критеріями для дослідження є рівень демократизації та верховенства права. Перший критерій вимірюється шляхом оцінки виборчого процесу, громадянського суспільства, незалежних ЗМІ та державного управління. Верховенство права оцінюється за допомогою зіставлення рівня розвитку конституційної, законодавчої та судової системи; а також рівня корупції. На цих індикаторах базується, зокрема, "Freedom House", що систематично вивчає розвиток демократії на макрорівні. Отже, виходячи із індикаторів демократизації спробуємо проаналізувати виборчі програми та виступи лідерів партій-блоків, найбільш впливових суб'єктів виборчого процесу.

Стратегічна мета партій і блоків. Стратегія "Українського прориву" БЮТ базується на будівництві справедливої та конкурентоспроможної держави, на формуванні чесної і відповідальної політики. Її виконання передбачає реалізацію дванадцяти стратегічних ліній [441]. Гаслом передвиборчої кампанії БЮТ стало старе і добре відоме гасло, що асоціюється з відродженням України початку ХХ ст. "Свій до свого по своє" і також об'єктивно спрямоване на консолідацію нації.

Стратегічною метою Партії регіонів є реалізація низки політичних і економічних реформ, що забезпечать динаміку та ефективність механізмів соціально-орієнтованої ринкової економіки, сприятимуть утвердженню в Україні консолідованої демократії [442; 443]. Свого часу Д.А.Растоу зазначив, що основною умовою для розвитку демократії є національна єдність. Отже, спочатку треба знайти об'єднавчу ідею, а потім - буде консолідація.

Стратегічна мета "НУ-НС" відповідає принципам демократії: створити підзвітну громадянам правову державу. Втілити нову економічну стратегію. Об'єднати націю через духовне відродження. Українські традиції і духовні цінності зцементують країну [440].

Соціалістична партія України вважає, що виконання її програми-мінімум передбачає усунення кланового режиму і встановлення народно-демократичної системи влади, програми-максимум - перехід до суспільства демократичного соціалізму [462].

Замість демократії комуністи вживають термін народовладдя і пропонують: “Відродити народовладдя, контроль трудящих за діяльністю владних структур” [460].

Комуністична партія ставить собі за мету перетворити Україну на парламентську республіку. А Партія регіонів виступає за поглиблення політичної реформи та зміцнення в Україні парламентської демократії. Н.Вітренко вбачає майбутнє України у федеративному устрої з автономією Закарпаття і Галичини та подвійним громадянством. Її метою є справедливість, добробут, народовладдя, союз із Росією та Білоруссю, захист східнослов'янської цивілізації і канонічного Православ'я [443].

Блок Литвина йшов на вибори, щоб “подолати бідність та відновити соціальну справедливість, забезпечити особисту свободу кожному і національний престиж держави”. Стратегію розвитку країни бачить як освітній, науковий та інноваційний прорив [461].

Об'єктивно програми партій і блоків спрямовані на розвиток демократії, навіть якщо вони її називають народовладдям. Але як громадяни визначають свій рівень можливості впливати на прийняття рішень? Більше 63% вважає, що неспроможні впливати на рішення влади, а більше 70% вважає, що не має можливості контролювати владні органи [397, с. 384-387].

Яким чином політичні партії будуть залучати громадян до участі у політичному процесі? Які вони бачать шляхи подолання відчуження влади від народу?

Зокрема, БЮТ запропонував Всенародний референдум щодо схвалення і прийняття нової Конституції. Звісно, референдум - це елемент прямої демократії. Але чи можливий він в Україні? Разом із тим тільки 8,9% громадян вірять у дієвість референдуму [397, с. 387]. Це зрозуміло, ми маємо негативний досвід референдуму 2000 р., коли народ проголосував, а політики сказали, що не мають механізму імплементації рішень референдуму. Рішення Конституційного Суду від 5 жовтня 2005 р. щодо дієвості референдуму настільки розпливчате, що юристи трактують його кожний по-своєму [466].

Так, В.Шаповал вважає, що народ має право безпосередньо ухвалювати Конституцію на референдумі, а П.Євграфов дотримується тієї точки зору, що результати всенародного опитування всеодно мають затверджуватися Верховною Радою.

На думку З.Лунь, прийняття нової Конституції відбувається, як правило, з огляду на якісні зміни в державному і суспільно-політичному житті країни, і якщо це - держава демократична, держава, в якій прийнятною є ідея установчої влади, то суб'єктом прийняття Основного Закону є народ, який прямо (на референдумі) чи при посередництві іншого суб'єкта (парламенту, установчих зборів) реалізує свої повноваження. При цьому прийняття нової Конституції України не передбачено діючою і, на думку деяких учених, - це є цілком природно, оскільки вона приймається "не за моделлю фіктивного шлюбу, тобто укладеного без відповідних намірів" [432]. Частково цю тезу підтверджує рішення Конституційного Суду України від 5 жовтня 2005 р. у справі про здійснення влади народом. Правова позиція Конституційного Суду України полягає в тому, що право народу приймати Конституцію впливає з норми ст. 5 Конституції України (п. 4.3), а Всеукраїнський референдум є способом її прийняття (п. 4.1). Але аналізуючи абзац 3 п. 4.1 цього рішення, можна зробити висновок, що орган конституційної юрисдикції створив норму, визначивши спосіб прийняття Конституції України в цілому.

В.Литвин, лідер блоку свого імені, вважає, що референдуми потрібні, думку людей треба питати, але думка людей буде реалізована під час дочасних виборів. При цьому, за його словами, влада не повинна перекладати на людей ті завдання, які вона має вирішувати сама. Разом із тим Президент України позитивно сприймає ідею референдуму. Позитивно до неї ставиться і Партія регіонів, задекларувавши у своїй програмі необхідність проведення референдуму під час вирішення питання про вступ України до НАТО.

Свобода вибору вимірюється не тільки можливістю тих чи інших політичних сил застосовувати адмінресурс, а і можливостями громадян впливати на результати виборів. Голосування за пропорційною виборчою системою за закритими списками суттєво обмежує виборче право громадян і сприяє розвитку політичної корупції.

Цю проблему пропонує вирішити програма "Блоку Литвина": "Повернення до мажоритарної системи виборів до Верховної Ради та місцевих органів влади; упровадження механізму звітування народних депутатів та їх відкликання; скасування депутатської недоторканності та ліквідація всіх депутатських привілеїв".

Сприяння розвитку громадянського суспільства. Програма БЮТ у цілому спрямована на розвиток громадянського суспільства, зокрема створення громадського телебачення сприятиме свободі слова та формуванню громадської думки, як і інтер-

нетизація країни. Партія регіонів заявляє про себе як про партію соціального партнерства держави і українського народу: “Зосередження на завданнях регіонального відродження та сприяння місцевій громадській ініціативі не означає для нашої партії втрату концептуальної масштабності, стратегічного бачення політичних завдань та цілей”.

Верховенство права. Верховенство права БЮТ забезпечуватиме, зокрема, судово-правовим проривом, який включає в себе підвищення рівня заробітної плати суддям, скасування судового мита для громадян за спеціальним переліком справ, надання безкоштовних адвокатських послуг для соціально незаможних громадян.

Разом із тим БЮТ не розглядає створення суду присяжних як інститут громадянського суспільства. А блок “НУ - НС” пропонує ввести інститут виборних мирових суддів. “Невідкладною є судова реформа, яка затвердить незалежне правосуддя та пряму виборність суддів громадянами”. Одностайна зі своїми опонентами і Партія регіонів.

Боротьба з корупцією. Основна увага всіх партій і блоків зосереджена на боротьбі з корупцією, що є актуальним для сьогодення. БЮТ пропонує такі реальні речі, як передача опозиції Рахункової палати України, що позитивно вплине на розвиток інституту опозиції. Але для цього необхідно законодавчо визначити, хто представляє опозицію в Україні. Натомість “НУ - НС” обмежується тезою: “Створимо національне антикорупційне бюро, яке перевірить відповідність видатків високопосадовців задекларованим доходам”. Цікаво, яким чином збирається ця політична сила забезпечити громадську експертизу та публічну оцінку виконання партіями передвиборчих зобов’язань? Найрадикальніше до вирішення питання викорінення корупції підійшов “Блок Литвина”, запропонувавши прирівняти корупцію до державної зради. Партія регіонів вважає необхідним боротись із корупцією за допомогою неухильного дотримання законів. Але як цього досягти, коли високопосадовці самі ж і порушують закони?

Система державного управління та місцевого самоврядування. У першому розділі програми блоку “НУ - НС” робиться наголос на вдосконаленні системи врядування, відносин між центральними і місцевими органами влади. Про необхідність збалансованого підходу до цієї проблеми наголошує і “Блок Литвина”. Зокрема, пропонується реформування міжбюджетних відносин. Передати у власність територіальним громадам об’єкти комунальної власності, що перебувають в обласному підпорядкуванні, зокрема: водоканали, газомережі, електромережі, теплоцентралі.

Соціалістична партія говорить про необхідність подолати відчуження між державою і людиною, залучити населення до активної участі у справах держави. Шляхом виконання цього завдання є завоювання влади соціалістами.

Партія регіонів, у свою чергу, пропонує надати достатні фінансові ресурси місцевим бюджетам. “Місцеве самоврядування повинне стати реальним фундаментом народовладдя”, - йдеться у програмі Партії регіонів. Шлях до цього - максимальна передача владних та фінансових повноважень місцевим органам влади для втілення регіональних і локальних стратегій розвитку.

Що ж до покращання системи врядування у “Блоці Литвина” також є пропозиції: скорочення вдвічі державного апарату управління та витрат на його утримання з посиленням повноважень органів місцевого самоврядування; зменшення складу Кабінету Міністрів України.

Програми партій лівого спектра. Протилежною до попередніх програм є виборча програма комуністів, хоча реальною її назвати важко.

Вони вже не настільки радикальні щодо економічних реформ і обіцяють: “Гарантування рівних правових умов функціонування підприємств і господарств різних форм власності, набутої законним шляхом. Всіляко підтримуватимемо чесну підприємницьку діяльність”. Тільки залишається питання: хто буде визначати законність набуття власності? За якими критеріями? За якими законами? Що є мірилом чесної підприємницької діяльності?

Комуністи одностайні з БЮТ щодо зниження податкового тиску, скасування податку на додану вартість.

А для того щоб позбавитися диктату і “послуг” американської адміністрації, Міжнародного валютного фонду, інших фінансово-політичних спрутів підтримали уряд Януковича, що збільшив заборгованість нашої країни цим так званим спрутам. Такі парадокси української політики.

Про подолання дискримінації щодо жінок в усіх сферах життя йдеться тільки в програмі “Блоку Литвина”.

Усі політичні сили обіцяють, що будуть спрямовувати розвиток економіки на забезпечення гідного життя людей.

Дослідження Інституту соціології НАНУ показують, що майже половині наших співвітчизників бракує юридичної допомоги для захисту своїх прав і інтересів (47,3%), а третина не має можливості купувати найнеобхідніші продукти (35,7%). Більше половини громадян не мають захисту від злочинності (53,3%), 61%

не бачать керівників, здатних управляти державою, і вважають, що в країні не дотримуються права людини; 45,2% громадян не бачать політичних ідеалів, що заслуговують на підтримку, а 77,3% не вистачає державного захисту від зниження рівня життя, 72,2% - стабільності. Майже 70% громадян вважають, що в країні не дотримуються закони [478, с. 484-507].

Аналізуючи виборчі програми, можна зробити висновок, що політики цікавляться соціологічними дослідженнями, особливо у частині чого бракує населенню. Тому їх програми базуються на таких словах, як “порядок”, “законність”, “боротьба з корупцією”, “стабільність”. Але це не означає, що розроблені дієві програми для розв’язання зазначених проблем.

Разом із тим не можна не помітити тенденції до написання повноцінних виборчих програм, що все більше нагадують програми дій уряду. До такої тенденції більшою мірою схильні правоцентристські партії і меншою - лівоцентристські. Наведені критерії аналізу виборчих програм можуть слугувати критеріями моніторингу діяльності партій в державному управлінні.

На загал у програмах партій більше популістських гасел, ніж реальних кроків розвитку країни, а звідси й емоційність, а не логічна доказовість політичних дискусій, і нерозуміння дій уряду пересічними громадянами.

Мета реформування українського суспільства - створення необхідних політико-правових умов ствердження демократичних цінностей у нашому суспільстві, державній політиці та управлінні. Для цього необхідні трансформації ідеологічної складової політичної системи. Але сьогодні ми можемо констатувати, що теоретичних ідеологічних розробок наукового рівня майже не існує. Найбільш розробленою в теоретичному плані є ідеологія українського націоналізму, але завдяки попередникам, зокрема Міхновському, Сціборському, Донцову та ін.

Процес демократизації у більшості країн Східної Європи і на пострадянських теренах ще далекий до завершення і має суттєві відмінності по темпах перетворень, змісту політичних перетворень, формах переходу до демократії, чинниках трансформації, масштабах залучення до суспільних перетворень різних соціальних і політичних сил, інституціональних передумовах, проте дає змогу визначити певні закономірності трансформації політичних систем у країнах “нових” демократій.

Досягнення суспільного консенсусу з питань державного устрою є передумовою стійкого суспільного розвитку. Національ-

ний консенсус з питань державного устрою є необхідною та достатньою умовою виникнення громадянського суспільства. Українські політичні партії мають пройти довгий шлях становлення як демократичні інститути, оскільки вони покликані відіграти значну роль у розвитку та зміцненні Української держави.

Висновки до другого розділу

1. Початок ХХІ ст. позначився пошуком нових організаційних форм національних держав, що вплинуло і на політичні партії. У період із середини 1980-х до кінця 1990-х рр. у багатьох демократичних країнах були реалізовані широкомасштабні та комплексні реформи системи державного управління на базі нових концептуальних підходів до державного управління (New Public Management). Важливим аспектом реформування стало залучення інститутів громадянського суспільства до виконання функцій, які раніше виконувала держава.

В Україні ефективність інститутів громадянського суспільства, а відповідно і політичних партій, дуже низька. Зміни в українському суспільстві відбуваються в умовах так званої “навздогінної” моделі розвитку, коли перевага традиційно надається владно-командним способам впливу на економіку (і суспільство в цілому), що погано узгоджується з природою автономних від держави громадських ініціатив і гальмує розвиток політичних партій.

У демократичних системах партії виконують ряд важливих функцій, що допомагають зберігати політичну систему як єдине ціле і підтримувати її в робочому стані. Головне функціональне завдання політичних партій полягає в акумулюванні суспільних інтересів та сприянні їх організованому і цілеспрямованому просуванню у процесі прийняття політичних рішень. Власне, цим і обумовлюється державницький характер політичних партій.

2. Важливе значення для реалізації свободи політичних партій як специфічного виду свободи об’єднання має в ідеологічному розумінні принцип ідеологічного плюралізму. Він полягає в конституційному визнанні вільного існування різноманітних ідеологічних течій, інституційним оформленням яких у сучасному світі і є політичні партії. Цей принцип визнаний законодавством усіх демократичних країн (Закон України “Про політичні партії в Україні” (ст. 4, 12). Ідеальною для демократичного суспільства є модель, коли виборці обирають ідею, яка їм більше імпонує, і своїми голосами підтримують партію, яка відстоює саме цю ідею.

Досить складно визначити ідеологічне забарвлення трьох найвпливовіших сил українського політикуму - БЮТ, НУНС та Партії регіонів. Ці політичні сили могли б поділити вітчизняний електорат за ідеологічними симпатіями та сприяти його ідеологічній структуризації.

Метою будь-якої ідеології є визначення ціннісних орієнтацій та політичних інтересів певної спільноти людей. Завданням держави є створення умов і механізмів узгодження різноманітних ідеологічних систем та цінностей, що існують у суспільстві на базі конституційних норм. Ідеологічні конфлікти XX ст. привели до переосмислення багатьма ідеологіями своїх традиційних засадничих принципів. На думку Ф.Фукуями, теза про "кінець ідеологій" слугує доказом, що ідеологія ліберальної демократії взяла гору над своїми суперниками.

3. Необхідність і неминучість трансформації для України була зумовлена як зовнішніми історичними обставинами, так і внутрішніми потребами. Для успіху трансформаційних процесів потрібно визначити цілі, методи, засоби, об'єкти та суб'єкти трансформації, врахувати специфіку країни та тенденції загальносвітового розвитку. Саме ці умови трансформації мають відображатись у документах політичних партій, що збираються змінювати наше суспільство. Українські політичні партії поступово переорієнтовують свої програми і гасла на пошук внутрішніх моделей розвитку держави і суспільства, об'єднавчої ідеї. З'ясування співвідношення демократичних норм і принципів та популістських гасел у виборчих програмах партій дали можливість побачити реальну картину сучасного політичного життя України та прагнення політичних партій.

В історичному контексті політичні партії відіграли неоднозначну роль у відродженні та трансформації Української держави.

Досягнення суспільного консенсусу з питань державного устрою є передумовою стійкого суспільного розвитку. Національний консенсус з питань державного устрою є необхідною та достатньою умовою виникнення громадянського суспільства. Українські політичні партії мають пройти довгий шлях становлення як демократичні інститути, оскільки вони покликані відіграти значну роль у розвитку та зміцненні Української держави. Головним предметом політичної боротьби партій є вплив на здійснення державної влади, її влаштування, власне, сама державна влада. Завоювавши державні позиції, право й можливість виконувати державні функції, партія впродовж певного часу може реалізовувати загальнодержавний інтерес.

Розділ 3

Політико-
адміністративні
засади діяльності
політичних партій

*Міцна тільки та влада, якої
слухаються добровільно.*

Н.Мак'явеллі

3.1. Організаційна побудова політичної партії: норми та принципи

У сучасному світі політичні партії відіграють надзвичайно важливу роль, тому науковці значну увагу приділяють партійній побудові. Внутрішня організація партії дозволяє зрозуміти як розподіляються владні повноваження. Ця проблема набагато глибша суто партійної, адже вивчаючи побудову партії, її внутрішню структуру, можна зрозуміти та передбачити поділ влади у суспільстві в цілому. Ще у XIX ст. А.Лоуелл звернув увагу на взаємозв'язок внутрішньої структури партії та форми державного правління і застерігав від побудови горизонтальної партії, тобто партії одного класу, що може виродитись у тиранію [510, с. 33-36].

Стан демократії в Україні викликає занепокоєння як у наших співвітчизників, так і серед міжнародної спільноти. Науковці, як і політики-практики, впевнені, що утвердженню демократичного процесу в Україні до цього часу заважає методологічно й історично не розв'язана проблема вибору ціннісних орієнтирів. Це справедливе твердження.

Разом із тим необхідні досконалі й свідомі носії демократичних цінностей. Такими носіями мають бути політичні партії, які зараз формують політичний простір України. Саме з політичних партій обирається парламент, який, у свою чергу, обирає та призначає уряд. Президент країни є також представником політичної партії. Виникає необхідність дослідити як, яким чином, на основі яких принципів будується внутрішня структурна організація політичної партії, що як фундамент дає змогу будувати державні структури у демократичному суспільстві.

Партійному будівництву завжди приділялась особлива увага, оскільки партії - це основний механізм передачі влади легітимним шляхом від однієї політичної сили до іншої, починаючи з XIX ст. За Радянської доби партія виконувала керівну і спрямовуючу роль у суспільстві. Партійному будівництву навіть був присвячений спеціальний журнал "Партийное строительство", що виходив з 1929 по 1946 рр. двічі на місяць.

У перехідному суспільстві як ніколи необхідні знання про будівництво політичних партій, оскільки в цей час політична система трансформується від системи монопольного панування однієї партії до багатопартійності. Поступово складаються умови партійної конкуренції в нашій країні. Сама ж політична система для її

стабільності потребує потужних партійних структур як активних учасників політичного процесу, створення системи стримувань і протипаг державного механізму.

Знання суті проблем партійного будівництва має велике теоретичне та практичне значення. Важливою умовою успішної діяльності політичної партії є глибоке вивчення закономірностей партійного будівництва та використання їх у практичній роботі.

Що являє собою таке утворення, як політична партія? Її можна уявити у вигляді елементів, що пов'язані між собою і утворюють системно-структурну організацію, а саме:

Політична партія = ідеологія + лідер + організаційна структура + фінансова база + соціальна база + форми роботи + електорат.

Такої думки дотримуються сучасні українські політологи, зокрема, А.Білоус, О.Хімченко [488, с. 28; 551, с. 13].

Усі елементи цієї формули пов'язані між собою. Крім того, вони формуються під значним впливом зовнішніх умов. На структуру партії суттєвий вплив справляють політичне середовище її діяльності, правова база тієї чи іншої країни, економічні умови, культурне середовище, до якого належать історичні традиції та ментальність; географічні умови та міжнародні відносини, нарешті, рівень розвитку знань та інформації в даному суспільстві, а також напрям світового суспільного розвитку.

Форми партійної організації та методи її роботи визначаються конкретними історичними умовами окремої країни та завданнями, що витікають з цих умов.

Партійне будівництво охоплює питання членства в партії, побудови центральних та місцевих органів партії, методів керівництва, питання роботи з кадрами та організаційної роботи серед населення. Основним документом, де зафіксовані організаційні основи партійного будівництва, є статут партії.

У радянському енциклопедичному словнику поняття “партійне будівництво” визначається як сукупність принципів керівництва та норм партійного життя, що регулюються статутом [539, с. 972].

Статут фіксує форми організації, методи партійної роботи та принципи взаємодії. Процеси формування ієрархії всередині партії, своєрідна вертикальна залежність також знаходять своє закріплення у нормах статуту.

Виходячи із визначення партійного будівництва його основою є поняття “норми” і “принципи”.

Ще античні філософи прагнули віднайти принцип існування усіх речей і зазвичай пов'язували його із субстанцією. В європейській філософії XVI-XVII ст. принцип почали тлумачити здебільшого як категорію теоретико-пізнавальну на основі розрізнення того, що лежить в основі дійсності. У подальшому розуміння принципу переміщується у сферу логічного виразу пізнання.

Принцип (від лат. *principium* - початок, основа) - базове, початкове становище теорії, вчення, науки, світогляду, політичної організації тощо. Внутрішнє переконання людини, що визначає його ставлення до дійсності, норми поведінки та діяльності [521, с. 588].

Філософський енциклопедичний словник дає ширше визначення поняття "принцип". Це є першопочаток, те, що лежить в основі певної сукупності фактів, теорії, науки. Принцип є центральним поняттям, основоположною ідеєю, що пронизує певну систему знання і субординує його. У межах теоретичного знання принцип означає вимогу розгортання самого знання в систему, де всі теоретичні положення логічно пов'язані між собою і впливають певним чином одне з одного. Будь-яка теоретична система знання, а отже, і знання про партійне будівництво, ґрунтується на принципах, пов'язаних між собою [549, с. 519].

Говорячи про партійне будівництво, можна виділити такі його принципи: ідеологічний, політичний, організаційний.

Одним із головних завдань політичних партій є виокремлення та об'єднання інтересів різних прошарків населення у разі узгоджування їх позицій. Цим вони сприяють консолідації суспільства. Отже, організаційний принцип тісно пов'язаний з ідеологічним.

У вузькому значенні політична ідеологія - це доктрина, на якій ґрунтується прагнення відповідної групи до влади, і тому передбачає ту чи іншу стратегію політичних дій. Наріжним каменем сучасних політичних ідеологій є питання про міру та спосіб регулюючого впливу держави на суспільні процеси (насамперед на процеси виробництва та обміну). Те чи інше уявлення людей про належний спосіб розв'язання цього питання буває зумовлене їхнім соціальним походженням і станом, особистими переконаннями та суб'єктивними уподобаннями, пише С.Рябов. На його думку, у цьому аспекті слушно говорити про відповідність тієї чи іншої ідеології актуальним потребам суспільного життя [534, с. 96].

Кожен суспільно-політичний устрій спирається на відповідну ідеологію з її цінностями, яку пропагує та чи інша політична

партія (про що йшлося у попередньому розділі). Так, основними цінностями соціал-демократів є свобода, справедливість та солідарність. Саме ці цінності визначають мету політичної діяльності, яка спрямована на суспільство, де люди живуть у соціальній справедливості, взаємній солідарності та вільні від будь-якої форми гноблення. Отже, гасла соціал-демократичних партій мають відповідати соціальній компенсації у суспільстві, а діяльність спрямовуватись на захист незахищених прошарків населення. Інструментом їх роботи є перерозподіл національного доходу у вигляді державної благодійності для соціальної компенсації.

Цінностями сучасного лібералізму є свобода, захист прав особи, приватної власності, демократії, громадянського суспільства. Лібералізм спрямовує діяльність політичних партій на підтримку та розвиток правової держави. Його метою є збереження і захист природних прав людини, а верховенство закону є інструментом соціального контролю. Економічне життя суспільства регулюється обмеженим впливом держави. Ліберальні партії діють в інтересах високоморальної особистості, що поєднує власні інтереси з інтересами суспільства і несе відповідальність за нього. Гаслами лібералізму є особиста ініціатива, відповідальність та свобода вибору.

Консерватизм орієнтується на традиційні цінності, морально-правові засади та збереження існуючих форм соціальної структури (тому в українському політикумі тільки створюються умови для становлення консервативних партій). Гаслами цієї ідеологічної течії є конституціоналізм, орієнтація на загальний морально-релігійний порядок, стабільність, авторитет. Власне, зміцнення законності і порядку. Суспільство - вище за окремого індивіда, а права людини впливають з їх обов'язків. Партії цього напрямку у своїй діяльності орієнтуються на обмежене втручання держави в економічну сферу, стимулювання розвитку приватного підприємництва.

Ідеології утворюють таку духовну конструкцію, що викликає симпатії людей та бажання їх реалізувати у власних інтересах. "Тому будь-яка ідеологія не конструюється, а існує об'єктивно у вигляді духовної реальності, зміст якої завжди замкнено на визначені стереотипи свідомості загалу, які пов'язані з перевагами того або іншого способу життя і його цінностей" [551, с. 52].

Саме орієнтація на конкретну ідеологію допомагає політичній партії визначити перспективи її діяльності та створити програму суспільного розвитку, що буде підтримуватись населенням;

допомагає вихованню політично активних громадян, що поділяють суспільні ідеали партії; орієнтує агітаційно-пропагандистську роботу, поширення в масах партійних ідей тощо.

Д.Юм у праці “Про партії” (1760 р.) зазначав, що програма, яка базується на ідеології, відіграє головну роль тільки на початковій стадії, коли вона слугує об’єднанню індивідів. Пізніше на перший план виходить організація, а платформа залишається тільки аксесуаром. Хоча для деяких партій тоталітарних суспільств доктрина має майже релігійний характер, що дає їм абсолютну владу над людьми. На організаційній парадигмі будував свою концепцію М.Дюверже. Тобто партії розглядались як соціальні і політичні інститути, що мають певну структуру, ієрархічність, норми та правила внутрішнього розпорядку. При чому вони є інститутами як громадянського суспільства, так і держави. Тому важливим завданням для дослідника є розуміння та пояснення партії з огляду на її організацію. Поняття структури організації партії дає природа участі у партійній діяльності, поняття членства партії та ступеня причетності, базові елементи та спосіб їх інтеграції, спосіб структурування [500, с. 5, 47-105].

Організаційний принцип партійного будівництва відображає закономірності функціонування політичної партії. Організаційна побудова партії має відповідати її місії - просуванню в життя певного напрямку суспільного розвитку. Організація є засобом реалізації ідей, досягнення поставлених на їх основі завдань.

Б.Ісаєв, розглядаючи організаційні принципи побудови партії, окрему увагу звертає на її базову основу, партійну дисципліну, відповідальність за її порушення, умови існування фракцій, ступінь централізації, розвиненість горизонтальних та вертикальних зв’язків, умови членства, принципи побудови та спосіб обрання лідера. На цьому підґрунті Б.Ісаєв виокремлює партії ліберально-демократичного (американського типу), соціал-демократичного (європейського типу) та тоталітарно-комуністичного (російського) [504, с. 146-147].

Для просування ідей і цінностей політичної ідеології створюється певна організаційна структура зі своїми правилами і нормами внутрішньопартійного життя, стилем керівництва та механізмами взаємодії із суспільством.

Власне, форми організаційного будівництва політичної партії багато в чому визначаються базовою ідеологією. Як правило, комуністичні, соціалістичні, соціал-демократичні партії більш

централізовані й дисципліновані, ніж консервативні і ліберальні. Залежно від типу партії, вона може орієнтуватися на ідеологічні цінності або лідера. Політичні партії в процесі роботи з населенням формують стереотипи, що відповідають програмним установкам. Отже, побудова потужної і дієвої організаційної структури політичної партії без ідеології - даремна справа.

Процес первісної популяризації партійної ідеології та її політичних позицій рекламується за допомогою ЗМІ; може бути продовжений за рахунок законодавчої легалізації партії, пов'язаної з її реєстрацією, розробкою статутних і програмних документів, проведенням засновуючих заходів (конференцій або з'їздів). Вдалу рекламну кампанію навесні 2006 р. провела політична партія "Пора", спричинивши скандал навколо списків, поданих до Міністерства юстиції. Партія була зареєстрована заднім числом (вже в серпні), але її назва була на слуху майже весь рік. Хоча це не допомогло їй пройти до парламенту і досить швидко про її існування забули. Це сталося тому, що партія не мала достатньо осередків і прихильників, які б інтенсивно і постійно поширювали її ідеї, проводили помітні акції. Очевидно, недостатніми були медійний, фінансовий та організаційний ресурси.

Після створення політичної партії, визначення її ідеологічної бази виникає потреба донесення ідей до населення, створення мережі прихильників та симпатиків партії.

У цій справі суттєву допомогу надають регіональні структури та місцеві осередки. Партія має існувати та працювати на загальнонаціональному, обласному, районному та місцевому рівнях. Без життєздатних регіональних та місцевих структур партія може перетворитись на звичайну машину, існування якої є самоціллю. Тобто такий собі бізнес-проект, що реанімується грошовими вливаннями. Політологи однастайні в тому, що для нової політичної партії створення регіональних структур є справа суперактуальна.

Регіональні партійні структури із самого початку мають формуватися як постійно діючі, підтримувати тісний зв'язок із центральними органами та перебувати в активному працюючому стані. Активізує постійний зв'язок між регіональними осередками і центральними органами партійна преса: як друкована, так і електронна (веб-сторінка з форумом, тобто зворотним зв'язком). Центральні органи мають постійно відстежувати динаміку зростання регіональних, а регіональні - місцевих осередків. Особлива увага має приділятися підбору, підготовці та освіті партійних

кадрів. Гасло доби соціалізму “Кадри вирішують усе” актуальне зараз в Україні як ніколи.

Організаційна структура партії базується, в основному, на практичних установках та неписаних правилах. На думку відомого французького партолога М.Дюверже, структура партії регулюється традицією. Статут й інші внутрішні регламенти описують тільки частину реальності, у повсякденному житті їх рідко дотримуються. Отже, статут політичної партії має бути чітким і лаконічним, щоб його не тільки читали, а й запам’ятовували члени партії, адже це є керівництво до дії. Так, наприклад, Народний Рух України має статут, що містить 56 сторінок. Це робить його неефективним, незважаючи на чіткі та зрозумілі принципи, які закладені в його основу. Перед партійними функціонерами постає дилема: чітко виписати процедуру взаємодії всередині партії, як це зроблено у статуті НРУ, або зробити її схематичною, як це зроблено у статутах НДП, СДПУ(о) та інших українських партій.

На нашу думку, статут варто залишити простим і схематичним, а нюанси поведінки членів партії розписати у додатковому документі - це може бути “Пам’ятка члена партії”, або “Меморандум взаємодії” тощо.

Багаторівневі партійні структури притаманні багатьом політичним партіям різних країн, крім тих, що працюють як виборчі машини.

Існують прямі і непрямі партійні структури. Цікавим для створення партійних коаліцій (або колективного членства) може бути питання асоційованого членства, наприклад, у Лейбористській партії Великобританії, Соціалістичній партії Австрії. Як правило, принципи колективного членства використовують Соціалістичні, аграрні, католицькі партії, тобто, коли окремі осередки не поглинаються, а співпрацюють на певних принципах, з якими погодились усі учасники коаліції.

У межах силового поля партії, за висловом М.Дюверже, існують інститути, які тяжіють до неї і створені для об’єднання співчуваючих, або посилення зв’язків зі своїми членами (молодіжні організації, жіночі, спортивні ліги, культурні заклади тощо) [500, с. 44].

Отже, партійне будівництво тісно пов’язане з визначенням та розробкою ідеологічних конструкцій, що становлять основу політичної партії та визначають її орієнтири у розв’язанні важливих суспільних проблем у політичній діяльності, а також визначають організаційну побудову. Відсутність ідеологічної бази часто

веде до занепаду партії (вона діє тільки за наявності фінансових, матеріальних та адміністративних ресурсів) та виникнення конфліктів у регіональних структурах. Програма партії не тільки формує мету та завдання, а також показує шляхи їх досягнення. Масштабом цих шляхів, методів роботи та структур партії є її основні цінності.

Одним із важливих принципів партійного будівництва є політичний принцип. Він полягає у визначенні пріоритетів і тактики партійної діяльності у процесі завоювання та здійснення влади. Тільки чітке визначення програмних цілей і завдань, вироблення науково обгрунтованої, такої, що відповідає на запит суспільства, політики та етапів її реалізації зробить партію спроможною та популярною в конкретній країні.

Політичний принцип, що виражає закономірності діяльності політичної партії, тісно пов'язаний з ідеологічним та організаційним. Неможливо відділити ідеологію від політики чи організації. Єдність ідейних, організаційних та політичних взаємозв'язків забезпечує ефективне функціонування політичної партії.

Політичні партії виявляють, обгрунтовують і формують інтереси різних соціальних груп у вигляді програм, що базуються на обраній ними ідеології. Партії транслують окремі інтереси із сфери громадянського суспільства у сферу політичних рішень, де вони стають фактом політичних вимог (участь у політичному процесі) і перетворюються на державні рішення.

Під час політичної діяльності створюються складні конструкції у вигляді доктрин, тобто комплекс ідейно-ціннісних засад для визначення політичної діяльності. Але через їх складність посилалися на них у практичній роботі неможливо. Тому їх спрощують в ідеологічну доктрину, записану у програмі партії. Г.Каак пропонує розрізняти основну програму, програму дій, виборчу та урядову програми [505, с. 59].

Саме партійні програми відіграють величезну роль у створенні базової організаційної структури та сприйнятті партії населенням. Вони включають у себе довгострокові фундаментальні дослідження економічних і соціальних проблем країни, регіону, соціологічні опитування, збирання і аналіз різноманітної інформації, використання різних методів зв'язку і впливу на електорат, організацію різноманітних акцій. Виборці сприйматимуть ті програми, зміст яких чітко й коротко можна буде сформулювати кількома словами. Наприклад: "Ми - за європейську інтеграцію". Або як у прогресивних соціалістів: "Ми - за союз з Росією і Білоруссю". І вибиратимуть - голосувати за неї чи ні.

Найбільш невтішний висновок полягає в тому, що політичні і соціально-економічні програми партій не підтримуються більшістю громадян України. На це є свої об'єктивні причини: неготовність суспільства до сприйняття партійних програм; регіональні і демографічні відмінності в українському суспільстві; низький вплив партій на формування та реалізацію державної політики до недавнього часу.

До суб'єктивних причин, у першу чергу, належать: неспроможність партій чітко виписати програмні завдання та визначитися з політичним курсом розвитку суспільства, непослідовність діяльності самих партій та невідповідність їх дій основним положенням програми, передвиборчим гаслам. Більшість українських партій порушують принцип ідеологічної побудови партії.

Ідеологічні орієнтації населення України не відповідають тому різноманіттю політичних партій, що заявляють про себе (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Ідеологічні орієнтації населення України

Ідеологічний напрям	Прихильники (%)	
	2006 р.	2008 р.
Соціалістична ідеологія	16%	11,5%
Соціал-демократична ідеологія	15,1%	12,7%
Національно-демократична ідеологія	9,3%	10,7%
Комуністична ідеологія	8,3%	8%
Націоналістична ідеологія	2,8%	2,4%
Християнсько-демократична ідеологія	2,3%	3,3%
Ідеологія екологічних партій	2,1%	2,9%
Ліберальна ідеологія	2,2%	1,9%
Не підтримує жодної ідеології	30,1%	45, 2%

Здійснення основних принципів партійного будівництва тісно пов'язане з основними нормами партійного життя.

Термін “норма” походить від латинського слова *norma*, що означає зразок, правило. Філософи наголошують, що норми є необхідною умовою суспільного розвитку, вони існують і виробляються в усіх сферах суспільної практики та всіх сферах суспільних відносин і, зокрема, у партійному будівництві. Це є загальноприйняті, а також встановлені державою обов'язкові правила й порядок загального характеру [521, с. 419]. Ці правила покликані сприяти регулюванню відносин партійного життя, забезпечувати його зміни та розвиток.

Норми партійного життя є складовою політичних норм і посідають важливе місце у комплексі засобів і методів, які використовуються політичною партією у процесі її функціонування. У свою чергу, норми політичні є складовою соціальних механізмів, з допомогою яких реалізуються вимоги, інтереси, цілі, суспільства чи соціальної спільноти. Отже, за посередництвом норм партійного життя реалізуються інтереси, вимоги та завдання певного прошарку населення, що об'єднано прихильністю до якогось напряму розвитку суспільства, а значить, об'єднаного певною ідеологією.

Норми партійного будівництва та партійного життя використовуються соціальними групами та індивідами у боротьбі за владу та її здійсненні. Їх місія полягає в регулюванні партійних відносин (як усередині партії, так і між партіями), забезпеченні змін та розвитку політичної партії. У практично-політичній діяльності норми партійного життя і будівництва - це складне структурне утворення: внутрішньопартійні відносини, а також політичні відносини між різноманітними партіями та групами, що існують у суспільстві.

Вплив на діяльність та поведінку здійснюються через такі функції, як регулятивна, ціннісно-орієнтаційна, виховна і соціальна. Регулятивна функція полягає у здійсненні соціального контролю з боку політичної партії за діяльністю і поведінкою в даному соціальному середовищі.

Специфікою партійної системи України на цьому етапі розвитку є наявність двох партійних нормативних систем: нормативна система, що залишилась від доби однопартійності, і демократична нормативна система, яка тільки складається і базується на світовому досвіді.

Норми партійного будівництва та партійного життя включають правила, що регулюють внутрішнє життя партії, визначають форми побудови, методи її роботи та поведінку членів партії, відносини між політичними партіями, громадськими організаціями, групами тиску, групами інтересів, органами державної влади та місцевого самоврядування.

Отже, на нашу думку, можна виокремити кілька груп норм партійного життя:

1. *Кадрова.* До неї відносять норми, що регулюють процедуру прийому та виключення з партії, визначають права і обов'язки членів партії. На цих нормах базується кадровий відбір до партії, вони забезпечують якість складу політичної партії.

2. *Внутрішньопартійні відносини.* Виборність, звітність, обговорення. Ця група норм базується на демократичних засадах, до яких належать, зокрема, процедура участі рядових членів партії у виробленні політичного курсу, вплив первинних осередків на прийняття рішень з'їздами партії, участь членів партії у доборі кадрів тощо.

3. *Організаційна будова партії.* Порядок формування керівних партійних органів. Стиль керівництва. Форми організаційної побудови партії, функції та обов'язки партійних осередків та їх керівників. Методи роботи.

Норми є інструментом впливу. Вони не перетворюють реальні суспільні відносини. Це є взірць для діяльності людей, з їх допомогою здійснюються суспільні перетворення. Норми найбільш рухомі, визначаються основними принципами партійного будівництва та закріплюються у статуті партії, а також інструкціях та інших документах.

У своїй діяльності політичні партії дотримуються, у першу чергу, норм законодавства. Вони, як правило, вільно визначають питання стосовно своєї організаційної будови за винятком окремих положень, що відповідно до законодавства належать до сфери публічно-правового регулювання.

Конституція України надає право громадянам на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів [507, ст. 36].

Конституція Франції підштовхує багаточисельні французькі партії до об'єднання в коаліції, обмежуючи їх жорсткими інституційними межами, що дозволяє підтримувати урядову стабільність, певну тривалість перебування тієї чи іншої політичної сили при владі та їх зміну, яка здійснюється демократичним шляхом [508, с. 2-5].

Закон України "Про політичні партії в Україні" висуває такі вимоги до партії, як всеукраїнський статус, фіксоване членство, добровільність діяльності, обов'язкове оформлення організації з центральними керівними органами та місцевими осередками, програмою та статутом, назвою та символікою та реєстрація її в Міністерстві юстиції України [529].

Російське законодавство, наприклад, вимагає від політичних партій виборності та колегіальності роботи керівних органів, дотримання територіального принципу організації структур партії (чого немає в українському законодавстві), періодичне проведен-

ня з'їздів та визначає максимальні терміни повноважень керівних органів партії (чотири роки) та її регіональних відділень (два роки), обов'язковість контрольно-ревізійних структур [517, с. 170].

Правила, що встановлюються політичними партіями стосовно її організації, неоднакові. Частина цих правил торкається безпосередньо внутрішньопартійного життя, а частина - питань формування та функціонування державних інститутів, взаємодія з іншими елементами політичної системи. На думку російського дослідника В.Даниленка, ці норми і правила за формою є суто партійними, але за змістом та значенням об'єктивно виходять за межі виключно партійних настанов, що підкреслює актуальність проблеми організаційного будівництва партії. Правила, що встановлюються політичними партіями стосовно організації, суттєво впливають на життєдіяльність окремих ланок державного механізму [489, с. 79].

Очевидно, цим викликана особлива увага держави до політичних партій. Піклуючись про стабільність політичної системи, держава намагається встановлювати певні правила гри і в партійному будівництві. Визначаючи правила політичної гри, держава законодавчо регулює питання, що стосуються як функціонування, так і організаційної побудови партії. Висуває чітко визначені вимоги щодо структури, чисельності, територіального масштабу діяльності тощо.

Статут фіксує форми організації, методи партійної роботи та принципи взаємодії. Процеси формування ієрархії всередині партії, своєрідна вертикальна залежність знаходять своє закріплення у нормах статуту.

Так, у статуті визначається норма повноти повноважень з'їзду партії. Партія регіонів вважає, що достатньо присутності більше половини обраних делегатів для того щоб вважати з'їзд повноважним. Рішення на з'їзді приймаються більшістю голосів присутніх делегатів, крім питань, щодо яких діючим Статутом передбачений інший порядок прийняття рішень. Така ж норма прописана і у статутах Соціалістичної партії України, Народно-демократичної партії та інших [543-545].

Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина" встановило інші статутні норми для повноважень з'їзду. З'їзд правомочний, якщо у його роботі беруть участь не менше 2/3 обраних делегатів. У статуті партії є цікава норма щодо кооптації керівних органів, яка, на нашу думку, є недемократичною, порушує принцип виборності. "У період між з'їздами Політична рада партії, в разі потреби, у

межах визначеної з'їздом чисельності Політичної ради може кооптувати до свого складу авторитетних членів партії, а також виводити із складу Політичної ради тих її членів, що не беруть активної участі в роботі або втратили зв'язок з партією” [540].

Не всі українські партії нормують статутно діяльність парламентських представників партії, представників партії в органах влади. Як правило, переходячи на державну службу, член партії призупиняє своє членство. Народний рух України визначив, що парламентська фракція є підзвітна Центральному Проводові та Всеукраїнським Зборам (З'їздові) Руху. “За рішенням фракції Руху та Політичної Ради Руху народний депутат України - член Руху може входити до складу іншої фракції (групи) у Верховній Раді України, з якою фракція Руху має угоду про парламентський блок або коаліцію. На вимогу Центрального Проводу Руху народний депутат України - член Руху зобов'язаний невідкладно повернутися до складу фракції Руху. У разі виходу народного депутата України - члена Руху, обраного за партійними списками Руху (виборчого блоку, до складу якого входив Рух), з фракції Руху без згоди фракції та Політичної Ради Руху Центральний Провід Руху розглядає питання про виключення цієї особи з Руху у порядку, передбаченому Статутом” [542].

У статуті Української республіканської партії “Собор” записано: “Члени партії - депутати представницьких органів усіх рівнів утворюють депутатські фракції (групи). Кожен член партії, який є депутатом, зобов'язаний увійти до складу партійної фракції (групи) і виконувати в ній рішення партії.

3.10.2. Відмова увійти до складу партійної фракції (групи) має наслідком припинення членства в партії” [546].

Комуністична партія України статутно зобов'язує своїх членів вивчати і творчо застосовувати в практичній роботі марксистсько-ленінське вчення, Програму та інші документи партії. Самостійна ініціатива члена партії строго заборонена. “Самовисування чи висування членів партії кандидатами в народні депутати України і депутати рад усіх рівнів, а також сільськими, селищними і міськими головами без рішення відповідних регіональних партійних організацій, ЦК або з'їзду Компартії України розцінюються як дії, якими вони ставлять себе поза партією” [541]. Рішення має прийматись керівними органами, а не місцевими осередками, що також не є демократичним.

Як правило, політичні партії вільно визначають питання стосовно своєї організаційної будови за винятком окремих положень,

що відповідно до законодавства відносять до сфери публічно-правового регулювання.

Статутом політичної партії визначаються система керівних органів, обсяг повноважень та принципи взаємодії між ними, взаємодія між центральними органами партії та її регіональними і місцевими відділеннями, система внутрішньопартійних відносин.

Статут політичної партії має відповідати Закону України “Про політичні партії в Україні” (ст. 8).

У плані статусної ролі партій в системі правової держави варто виділити об’єкти політико-правового регулювання внутрішньопартійних організаційних відносин: статут партії, назва і символіка партії; членство в партії; принципи організації і діяльності; структура, порядок формування і компетенція керівних партійних органів; процедура висування партією своїх кандидатів на виборні державні посади; порядок створення організацій, які примикають до партії.

Разом із тим реалії життя полягають у тому, що організаційна структура партії базується в основному на практичних установах та неписаних правилах. На думку М.Дюверже, організаційна структура партії майже повністю регулюється традицією. Статут та інші внутрішні регламенти описують тільки частину реальності, у повсякденному житті їх рідко дотримуються [500].

Таким чином, інституціоналізація політичної партії має важливе значення при визнанні політичних партій де-юре, закріпленні їх правового статусу. Інституціоналізація системи політичних партій безпосередньо пов’язана лише з їх правовим регулюванням. Не можна, проте, забувати, що партія - це, у першу чергу, політичний інститут, тобто формальна організація з усіма властивими їй ознаками, а також державний інститут з відповідними функціями. Цьому сприяють і кваліфікаційні ознаки, властиві політичній партії як правовому інституту. За відсутності хоча б однієї з них об’єднання втрачає юридичну якість партії. Ознаки політичної партії, які знаходять своє закріплення в законодавстві різних країн, надають можливість сформулювати її загальне юридичне визначення, що це є громадське об’єднання, створене для участі в політичному процесі з метою завоювання і здійснення державної влади конституційними засобами, яке діє на постійній основі і має політичну програму [498, с. 17]. Політична партія, з початку свого існування у модерному світі, розглядалась політиками, теоретиками та практиками як важливий інститут державної політики та управління.

Організаційна структура політичних партій є одним із критеріїв їх класифікації. Так, І.Берлін поділяв партії, залежно від їх відносин між керівництвом і рядовими членами, на демократичні і бюрократичні. Подібні класифікації, засновані на організації партії, дали М.Вебер та М.Острогорський. Р.Міхельс ввів поняття “демократична партійна організація” та “олігархічна партійна організація”, а також дав пояснення причинам та способам олігархізації партійних структур.

Після Другої світової війни суттєво змінились умови діяльності політичних партій. Ідеологічні конфлікти, як і релігійні, значно пом'якшились.

Отже, організаційний принцип стає провідним разом із політичним. Саме такої думки дотримуються Ф.Епстайн, О.Кіркхаймер, Ж.Шарло, М.Шмідт, Г.Хазард, Т.Погунтке. Л.Кац та П.Меїр висунули тезу про створення картельних партій, в основі яких лежить процес зміни співвідношення між державою і громадянським суспільством та відповідні завдання політичної партії.

Створення повноцінної, авторитетної, впливової, ефективно діючої політичної партії є справа складна і довготривала. Вирішення цього завдання вимагає значних зусиль та серйозного ресурсного забезпечення.

У перехідних системах, де інститути громадянського суспільства ще не зміцніли, інтегровані суспільні інтереси часто підміняються вузькогруповими інтересами тих, хто створив і фінансує партію. Так виникають клієнтельні партії (кланові, олігархічні), які нічого спільного із становленням громадянського суспільства не мають. Це патронажні організації, які приділяють значну увагу організаційним аспектам роботи, і мають забезпечувати постійне надходження ресурсів для своїх членів і симпатиків. Поширювати свій вплив їм стосовно легко, оскільки лояльність їхніх прихильників повністю базується на наданні їм матеріальних благ і підтримки. Це видозмінені відповідно до пострадянських умов картельні партії. Л.Кац та П.Меїр, досліджуючи зміни партій у кінці ХХ ст., дійшли висновку, що зміцнився зв'язок між державою і партійними структурами (інституціоналізація партій, доступ до державних комунікацій, державне фінансування), а також між партіями, що веде до “змови” між партійними елітами та державними чиновниками. У результаті відбувається розподіл державних посад між професійними політиками та державних субсидій між партіями. З цього картелю виключаються виборці, як і рядові члени партії [506, с. 144-151].

На жаль, в Україні більшість саме таких партій.

Політикам важливо усвідомити, що правила, які встановлюються політичними партіями, суттєво впливають на життєдіяльність окремих ланок державного механізму.

Політична партія сьогодні розглядається науковцями та політиками-практиками як важливий інститут державної політики та управління.

Принципи та норми партійного будівництва випрацьовувались на науковій основі в процесі становлення такого політичного інституту, як політичні партії. Вони є обов'язковою умовою нормального розвитку політичної партії, оскільки виходять із закономірностей розвитку суспільства, а партії мають виконувати суспільне замовлення. Це не є суб'єктивне побажання однієї особи, або групи осіб, їх не можна відірвати від реальної дійсності.

3.2. Внутрішньопартійна демократія як основний напрям розвитку політичних партій демократичного взірця

Значною мірою політичну партію характеризує її внутрішня структура (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Внутрішня структура політичної партії

Внутрішня структура кожної політичної партії відрізняється більшою або меншою гетерогенністю (неоднорідністю), що проявляється в неоднаковому становищі різних груп членів партії. Відносини людей, що посідають різні структурні рівні, утворюють структурно-статусні зв'язки, які структурують відносини всередині партії та сприяють ідентифікації партійців. Термін “член партії” фактично означає відносини між індивідом і політичною організацією, до якої він належить. У правлячих партіях при однопартійній системі (тоталітарні, авторитарні режими) стати членом партії було доволі важко, але це автоматично надавало відчутні привілеї. У громадянських партіях процес вступу є суто технічною операцією і залежить від власного бажання індивіда.

Партія, як правило, крім партійних машин, є вертикальною організацією. Звичайно, партійна структура враховує структуру державного устрою і вибудовується на базі відносин вертикальної залежності між рівнями партійної організації.

Свого часу М.Дюверже запропонував класифікувати політичні партії за організаційною структурою і виділив масові та кадрові партії. Масові партії, як правило, складно структуровані. Більшість партій демократичних країн, що мають пряму структуру, вибудовані таким чином:

- з'їзд (конгрес) організацій нижчого рівня, де приймається статут та програма і вносяться зміни до них, обираються керівні органи та затверджуються партійні списки;
- голова (лідер партії);
- керівний орган партії, що виконує політичні та адміністративні функції, може доповнюватись президією правління чи комісіями, що виконують специфічні функції;
- фракції, що часто мають особливі права;
- контрольно-ревізійні та судові органи, що вирішують внутрішньопартійні конфлікти.

Свого часу ще на початку XX ст. Р.Міхельс сформував “залізний закон олігархії”, який полягає в тому, що будь-яка організація, а тим більше політична, тяжіє до олігархічного порядку діяльності. Демократичні структури не можуть запобігти цьому процесу, а тільки маскують його [512, с. 3-56]. А причиною цього явища є об'єктивні соціальні процеси: розширення робітничих партій за рахунок дрібнобуржуазних елементів, відчуження кращої частини пролетаріату, її депролетаризація та включення до буржуазії, залучення до бюрократичної партійної роботи інтелігенції. Крім соціально-

класових та інтелектуальних причин олігархізації партій, Р.Міхельс також назвав психологічні (пасивність мас) та технічні (кількісне зростання та ускладнення організаційної структури партії, масштабістність партійних завдань) причини.

Ще раніше цю проблему досліджували М.Острогорський [518] та М.Вебер [492, с. 683-688]. Подібної думки дотримується і Р.Маккензі (“Британські політичні партії”), який спростовує погляди на консерваторів як партію еліти, а лейбористів як масову партію з розвиненою внутрішньопартійною демократією. Він вважає, що поділ влади в обох партіях, незважаючи на різницю у їх структурі та системних цінностях, відповідає одній моделі - влада в партіях належить вузькому колу парламентських лідерів. Саме вони приймають рішення і впливають як на політику партії, так і на політику уряду, парламенту, а значить і держави [550, с. 318]. Про це свідчать і статuti, і спосіб прийняття рішень українських політичних партій, зокрема, Комуністичної партії України, Всеукраїнського об'єднання “Батьківщина”, Партії регіонів тощо.

Протягом ХХ ст. у демократичних країнах політичні партії як підтверджували цей закон, так і намагались його спростувати, зробивши суттєві напрацювання у питаннях внутрішньопартійної демократії. Очевидно, це пов'язано зі зміною умов їх роботи, а отже, і зміною акцентів у діяльності. Сьогодні партійні функції частково перебрали на себе громадські організації, частково засоби масової інформації. Партіям доводиться пристосовуватись до нових умов, шукати нові організаційні форми існування, щоб відповідали завданням завоювання і організації влади в державі, а також новим вимогам комунікації в інформаційному суспільстві.

Негативні явища, пов'язані із внутрішньоорганізаційною діяльністю політичних партій, Н.Богашева називає “внутрішнім конфліктом” та “розколом партії”. Розкол партії, або партійний конфлікт, означає появу на її базі двох або більше угруповань, які претендують на назву та статус (“правонаступництво”) відповідної партії. Внутрішній конфлікт локалізується лише в межах керівництва політичної партії (або її структурного територіального утворення) і виражається у появі двох (або більшої кількості) паралельних керівних органів (чи рідше керівників) однакового статусу. Поява таких угруповань або паралельних керівних органів, як правило, викликана порушенням вимог статуту при проведенні відповідних організаційних дій (скликання та проведення з'їзду, обрання керівних органів, внесення змін до статуту) або зловживанням

недосконалістю норм статуту (наявність прогалин регулювання або нечітких формулювань), що регулюють відповідні внутрішньопартійні правовідносини. При цьому відсутність правової та політичної культури партійців органи державної влади компенсують більш деталізованим нормативним регулюванням [489, с. 35].

У сучасному світі партійне будівництво характеризується значним різноманіттям моделей формування постійно діючих колегіальних органів.

Прикладом розвитку внутрішньої демократії є організаційна будова Соціалістичної партії Франції. Фракції, або течії, визначають її діяльність. На місцевому рівні федеральна виконавча комісія (вища партійна інстанція департаменту) обирається федеральним з'їздом на основі пропорційного представництва течій. Таким же чином і на національному рівні виконавчий комітет (справжній партійний парламент) обирається на черговому з'їзді на основі пропорційного представництва тих течій, що змогли зібрати більше 50-ти голосів депутатів. Після 1992 р. Лідера партії обирають прямим голосуванням на національному з'їзді [552, с. 11].

Найбільш ґрунтовні реформи щодо внутрішньопартійної демократії, спрямовані на розширення участі суспільства в політиці, зроблені у США. За традицією філософії “партійної машини” вирішальну роль у справах партії відігравали місцеві партійні керівники, що вели закулісні інтриги. Після бурхливих сутичок та дискусій на загальнонаціональному з'їзді у Чикаго 1968 р. сформувався рух за демократичні реформи з метою послаблення влади місцевих керівників та підсилення участі рядових партійців.

Американські партії працюють на зразок вільних коаліцій, де кожний учасник має свої інтереси, а об'єднує їх бажання провести свого кандидата у президенти. При демократизації внутрішньої структури партії акцент робився на первинні вибори та демократизацію кокусу - наради членів партії, на якій обираються кандидати на вибори і, можливо, обговорюються законодавчі проекти ще до початку офіційної роботи над ними. Ці заходи сприяли зміцненню системи комітетів у Конгресі та Сенаті.

Процес демократизації партійних структур захопив Лейбористську партію Великобританії у 80-х рр. Реформатори на чолі з Е.Блером підсилили непарламентські структури, ввели практику обов'язкового повторного вибору членів парламенту та місцевого врядування так званою електоральною колегією для вибору лідера партії та його заступників, що дозволило рядовим членам партії та профспілці брати участь в обранні лідерів партії.

Розвиток внутрішньопартійної демократії проявився через введення принципу “одна людина - один голос” (1993), зміни четвертої статті Статуту щодо прихильності партії до спільної власності. Слід зазначити, що посилення внутрішньопартійної демократії призвело до розколу партії та виходу з неї у 1981 р. Соціал-демократичної партії. Політологи вважають, що демократизація партії сприяла їй зсуву праворуч.

Можна констатувати той факт, що розвиток внутрішньопартійної демократії спричиняє конфлікти в ідеологічних партіях, які закінчуються розколами. У прагматичних партіях - навпаки тільки урівноважують інтереси зацікавлених сторін. Про це свідчить і розкол Народного руху України, і Української республіканської партії “Собор”. Натомість конфлікти у Партії регіонів не призводять до її розколу.

Е.Хейвуд вважає, що на структуру партії впливає термін перебування її при владі. Фракції всередині партії можуть собі дозволити тільки ті партії, що довгий час є при владі (Лейбористська партія Великобританії, Християнсько-демократична партія Італії, Соціалістична партія Франції, Ліберально-демократична партія Японії). Ті партії, що борються за владу, мають бути монолітними з жорсткою партійною дисципліною. Такої ж думки дотримується і М.Дюверже.

Досліджуючи функції політичних партій, такі як владні, виховання політичних лідерів та еліт, представництва інтересів, соціалізації можна зробити певні припущення щодо взаємозв'язку між організаційною структурою політичних партій, об'єднанням у партійну систему та їх участю у формуванні політичної системи держави, її загальних принципів і компонентів. У своїй діяльності політичні партії дотримуються, у першу чергу, норм законодавства.

У статуті партій, як правило, доволі детально прописані умови вступу та процедура набуття членства, а також обов'язки членів партії та їх права, але не завжди прописана участь рядового члена партії у процедурі прийняття рішення.

Чим приваблює партія пересічних громадян? Тим, що надає відчуття спроможності вирішувати конкретні питання розвитку як усієї країни, так і окремої місцевості. Люди самі хочуть вирішувати свою долю. Зростає їхня політична активність. Це може призвести до конфліктів, а політичні партії України уже були заручниками політичних та міжособистісних конфліктів. Саме тому

окрему увагу у статуті, на нашу думку, необхідно приділити розвитку внутрішньопартійної демократії, передбачити таку форму роботи, як консультації, узгодження позицій, підтримка ініціативи тощо.

Рядові члени партії хочуть брати активну і широку участь у процесах прийняття важливих партійних рішень. Первинні осередки повинні самі ухвалювати рішення без домінуючого впливу вищої ланки, але дотримуючись установчих документів партії. Директива субсидіарності здійснюється за принципом внутрішньопартійної демократії та взяття на себе відповідальності. Субсидіарність означає, що політичні дії відбуваються на рівні, відповідному розв'язанню проблеми. Для цього узгоджуються відносини між різними рівнями управління. Сьогодні принцип субсидіарності відповідає новим тенденціям стійкого розвитку, його розуміють як фактор взаємної поваги та підтримки, дотримання прав меншин.

Головна проблема розвитку внутрішньопартійної демократії: нерозв'язаність протиріччя між організацією і демократією. Наскільки організація може тиснути на особистість, а особистість має підкорятися колективно прийнятим рішенням.

Проблема, як правило, полягає у нерозвиненості первинних осередків. Німецькі дослідники вважають, що активність їх членів налічується від 10 до 40% [513, с. 26-27]. Як активізувати роботу рядових членів партії? Ширше залучати їх до процесу прийняття рішень.

Іншою важливою проблемою внутрішньопартійної демократії є участь рядових членів партії у виробленні політичного курсу. Це і процедура укладання порядку денного з'їзду партії, і вплив первинних осередків на прийняття рішень з'їздами.

Проблематичним залишається участь членів партії у доборі кадрів. Індикаторами внутрішньопартійної демократії тут є термін перебування на посаді (чи дотримано принцип ротації кадрів); накопичення посад у руках постійного керівництва; урахування альтернатив при підборі кадрів (дотримання гендерного принципу); масштаби впливу на кадрові рішення керівних груп.

Ще одним аспектом діяльності політичних партій є процес формування політичної еліти. Добір тих людей, які беруть безпосередню участь у затвердженні та здійсненні політичних рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї, здійснюється, головним чином, через вибори і починається з висування та призначення політичними партіями кандидатів для участі у виборах в органи державної влади та місцевого самоврядування.

Є дві основні вимоги до демократичності цієї процедури: кандидати повинні висуватись представницькими органами партії і шляхом таємного голосування. Висування кандидатів політичною партією належить до сфери внутрішньопартійних організаційних відносин і регулюється її статутом, регламентом та іншими партійними документами. У деяких країнах, наприклад у Німеччині, закон докладно описує, на яких партійних зборах можуть висуватися кандидати. Докладно регламентує процедуру висування кандидатів від партійних організацій Закон України “Про вибори народних депутатів України”.

Специфічною є процедура висування і добору кандидатів у США. Її характерною ознакою є проведення праймеріз - первинних виборів, на яких виборці висловлюються стосовно кандидатів. Види первинних виборів, умови проведення, учасники, способи голосування визначаються як законодавчими органами штатів, так і партійними органами. Тому система праймеріз у різних штатах має великі відмінності.

На процедуру висування і методи добору кандидатів значною мірою впливає тип виборчої системи. Якщо в країні діє пропорційна або змішана виборча система, то партійний список зазвичай затверджує вищий представницький орган партії. За мажоритарної системи виборів в одномандатних територіальних округах кандидати, як правило, висуваються на регіональному рівні.

Після прийняття Верховною Радою Закону про пропорційну (партійну) виборчу систему в Україні вважалося, що створення коаліційного уряду сприятиме партійній структуризації парламенту. Але, на жаль, цього не сталося. Малось на меті встановлення зв'язку виборці → партії → парламент → уряд. Ця проблема пов'язана з фундаментальними чинниками політичного процесу - проблемою узгодження не лише політичних, але й бізнес-економічних інтересів між основними політичними гравцями, що часто призводить до виникнення конфліктних ситуацій, які загрожують не лише ефективності роботи уряду, але й створюють кризові явища, що блокують будь-яку роботу виконавчої гілки влади. Не виправдала себе кон'юнктурна система закритих списків в Україні, коли депутатами ставали люди, віддані фінансисту партії, але нефахівці, без певних політичних переконань та моральних принципів.

Отже, суть діяльності політичних партій полягає ще й у тому, що вони приводять до створення нових еліт як дійсних представників народу. На думку С.М.Ліпсета, будь-який уряд олігархічний за своєю природою, але походження та формування олігархії може бути різним, що і визначає їх діяльність.

Ввести жорстку парламентську дисципліну в українських політичних партіях намагаються через імперативний мандат - правило, згідно з яким депутат представницького органу влади пов'язаний наказами виборців і протягом усієї своєї діяльності відповідальний перед ними. При цьому законодавчо закріплено можливість дострокового відклику депутатів, що не виправдали довіри виборців.

Саме поняття імперативу введено І.Кантом і тлумачиться як загальний закон, вища вимога, найважливіший принцип, що визначає необхідність дії та механізми виконання. Імперативний мандат існує у таких країнах, як Китай, В'єтнам, Індія, Нігерія, Вануату.

Його у сучасному світі пов'язують з тенденціями встановлення авторитарних режимів. Так, з ініціативи В.Путіна у Росії була прийнята пропорційна система виборів до Державної Думи і введено заборону на перехід в іншу фракцію.

У багатьох демократичних країнах такий мандат заборонений конституційно: Франція (ст. 27), ФРН (ст. 38), Італія (ст. 67), Португалія (ст. 14), Данія (ст. 56), Швеція (ст. 1), Греція (ст. 60). Шоста стаття Акта про обрання членів Європейського Парламенту забороняє депутатам обмежуватись інструкціями чи імперативним мандатом [519, с. 48-51].

У демократичних державах імперативний мандат не застосовується через його протиріччя принципу національного представництва. Відповідно до цього принципу народний депутат виражає волю не конкретних виборців, які проголосували за нього, а усіх громадян.

В українській політичній дискусії акцент робиться на зв'язок депутата з керівництвом політичної партії. За допомогою введення імперативного мандата керівництво партії зможе карати депутата, що не дотримується партійної дисципліни. Ще за радянської доби імперативний мандат розумівся трохи інакше, як зв'язок депутата з виборцями, а не партійною верхівкою. Хоча це розуміння було чисто формальним. У випадку сучасної України імперативний мандат характеризує систему корпоративного представництва у владі з притаманними йому принципами та механізмами.

Є.Перегуда зазначає, що в Україні імперативний мандат трансформувався в імперативний партійний мандат з протилежними тенденціями. З одного боку, він може послабити корпоративні впливи всередині самої партії на загальнопартійну стратегію. З другого боку, сприяє закритості, корпоративізації партійно-

го керівництва, згортанню інтенсивних демократичних дискусій всередині партій.

На практиці реалізувати положення щодо імперативного мандата досить важко. Для створення механізму виключення народного депутата з фракції за недотримання дисципліни необхідно внести зміни в Закон України “Про статус народного депутата України”, вважають народні обранці. Залишається відкритим питання, хто буде виключати депутата-порушника з блоку. Процедура створення керівного органу блоку не прописана законодавчо, а отже, і використання імперативного мандата блоком, відповідно.

Красномовним є рішення Конституційного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин п’ятої, шостої ст. 13 Закону України “Про статус народного депутата України”, частини четвертої ст. 61 Регламенту Верховної Ради України та офіційного тлумачення положень пункту 6 частини другої, частини шостої ст. 81, частини шостої ст. 83 Конституції України, частини четвертої ст. 13 Закону України “Про статус народного депутата України” (справа про перебування народного депутата України у депутатській фракції) № 12-рп від 25 червня 2008 р.

Належність народного депутата України до фракції Основний Закон України закріплює як його конституційний обов’язок, а не як право. Повноваження народного депутата України припиняються достроково у разі невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або його виходу зі складу такої фракції (п. 6 ч. 2 ст. 81 Конституції України).

Отже, Конституція України пов’язує чинність представницького мандата народного депутата України з його входженням і перебуванням у депутатській фракції політичної партії (виборчого блоку політичних партій), за списком якої він був обраний. Таким чином, положення ч. 5, 6 ст. 13 Закону України “Про статус народного депутата” щодо права народного депутата України вільно вийти зі складу депутатської фракції (групи) та щодо його права не входити до жодної зареєстрованої депутатської фракції не відповідають п. 6 ч. 2 ст. 81, ч. 6 ст. 83 Конституції України [532].

Європейські країни пройшли довгий шлях еволюції поглядів на роль імперативного мандата у державному управлінні. Вважається, що відповідні відносини зародились ще в античності. У

середньовічній Європі депутати існуючих парламентів вважались делегованими певними суспільними групами, корпораціями і могли приймати рішення з їхньої згоди. Діяв принцип корпоративного представництва. І сьогодні у Бундесраті (верхня палата парламенту ФРН) голосує не вся делегація від землі, а її керівник, оскільки інші члени делегації не можуть голосувати інакше. Заборонивши імперативний мандат у XX ст., європейські політичні партії перейшли до удосконалення партійної відповідальності. У багатьох партіях запроваджується британська модель із суворим дотриманням членів фракції партійної дисципліни, за якою наглядає окрема людина. Члени фракції отримують у письмовому вигляді перелік питань для розгляду в парламенті й рекомендації щодо голосування з визначених питань. Вільне голосування допускається із нестратегічних питань [547].

Необхідно враховувати, що на внутрішньопартійне життя суттєвий вплив справляють фактори зовнішнього оточення, такі як тип виборчої системи, способи партійної конкуренції, політична культура тощо.

Принципово важливим питанням є питання лідера партії та його повноважень. Коли партія не має загальновизнаного лідера, всі важливі рішення приймаються вищим колегіальним органом з головою, функції якого обмежені, або вводиться інститут співголів. Хоча практика доводить, інститут співголів є неефективним через аморфність та потенційну загрозу розколу (УРП “Собор”, НРУ).

Апарат політичної партії виступає в ролі робочого механізму, діями якого забезпечуються усі рішення, заходи, що вимагають попереднього планування та організаційного забезпечення. Апарат партії формується з найманих працівників (юристів, політехнологів, офісних працівників) і є невід’ємною складовою партійної організації, хоча і не належить до керівних та контрольно-ревізійних органів, а лише забезпечує їх діяльність.

Апаратна робота є необхідним елементом існування політичних інститутів і, зокрема, політичних партій. Для ефективної роботи політичної партії її апарат має бути компетентним, кваліфікованим, професійним (тут постає питання: чи є політика професією в Україні?). Співробітники мають бути широко ерудованими, оскільки політична партія є складовою політичної системи суспільства (тут постає наступне питання: політичної освіти).

Партія успішно діє в середовищі односторонців. Отже, залучення активних громадян до роботи партійних осередків є важли-

вим і першочерговим її завданням. У світовій практиці існують партії з фіксованим та нефіксованим членством. Відповідно до Закону України “Про політичні партії в Україні” (ст. 6) членство в партії є фіксованим, це означає, що існують певні відносини між індивідом і політичною організацією, до якої він належить, і регулюються таким документом, як статут. У сучасних українських партіях процес вступу є суто технічною операцією і залежить від власного бажання індивіда.

Сьогодні важливо працювати серед людей, бажано посилити роботу із симпатиками політичної партії, тобто виборцями, або електоратом. Якщо вступ до партії - справа добровільна, і щоденна партійна робота особистих вигод не дає, то в виборчий процес включається, як правило, 60-80% населення нашої країни. З метою ознайомлення населення з ідеологією та завданнями партії, з методами діяльності можна використовувати наявні у будь-якій місцевості бібліотечні ресурси, ресурси виставкових залів та музеїв, виховних та навчальних закладів.

Перспективним способом діяльності осередку політичної партії з реалізації власних ідей на місцевому рівні є ініціювання створення органів самоорганізації населення (відповідно до Закону України “Про органи самоорганізації населення”) [523], організація громадських слухань та місцевих ініціатив (відповідно до Закону України “Про місцеве самоврядування”) [528], організація та проведення референдумів, загальних зборів громадян за місцем проживання. Йдеться про форми прямої демократії, що дозволяють громадянам відчувати себе причетними до прийняття рішення [487].

Особлива увага, що має приділятися політичними партіями внутрішньопартійній демократії, допоможе розширити лави партії, сприятиме формуванню політичної волі в організаційному апараті партії та послабить проблему міжособистісних конфліктів.

Сьогодні в політикумі є популярною тема паритетної демократії (гендерної), хоча і не актуальною для суспільства.

Наша держава закріпила рівноправність жінок і чоловіків у ст. 24 Конституції України, але на сьогодні існує явище гендерної нерівності (що стало темою обговорення на парламентських слуханнях 21 листопада 2006 р.), яке полягає в непропорційній представленості обох статей в різних сферах життя, існуванні стійких гендерних стереотипів, що мають яскраве патріархальне забарвлення, тощо. Парламентські перегони 2006 і 2007 рр., на відміну від 2002 р., не сприяли широкому висвітленню політичними сила-

ми гендерної тематики. Жодна з п'яти політичних сил-переможниць, як і всі інші, що брали участь у виборах, не зробила чіткого акценту у своїй програмі на аспекті гендерної рівності.

Гендерну проблематику, як і інші актуальні проблеми, політичні партії використовують суто у своїх інтересах, спекуюючи на ній у потрібний час. А як наслідок, вони (партії) працюють не на випередження, а навздогін. Політичні партії неспроможні запропонувати таку програму суспільного розвитку, яка б згуртувала український народ. Однією із причин такого стану політичних партій в Україні є їх недосконала (гендерно незбалансована) організаційна структура. Проблема, на наш погляд, полягає у запровадженні механізмів гендерно збалансованого розвитку політичних партій, партійних структур. Найдієвіший механізм цього розвитку, як показує світовий досвід, є введення квот для представників іншої статі або в партійних структурах, або в партійних виборчих списках. Крім того, розрізняють "м'які" та "жорсткі" квоти.

Створення жіночих партій - нежиттєві політичні проекти. Дійсно, жінки не одностайні у своїх політичних симпатіях. Вони мають спільні соціально-демографічні інтереси, але не є однодумцями стосовно напрямку суспільного розвитку, отже, не можуть утворити повноцінну партію, як і тільки чоловіки [501, с. 37].

Введення партійних квот для представництва жінок і чоловіків у партійних структурах та списках тягне за собою низку проблем, до яких належать законодавчо-правове забезпечення, визначення найбільш сприятливої виборчої системи, обґрунтування необхідних квот (критерії квотування), комплексне розв'язання проблеми (інші заходи, спрямовані на підтримку квотування).

Гендерні квоти - це політико-правовий спосіб згладжування наслідків гендерної дискримінації в усіх суспільних сферах шляхом надання легітимної політичної трибуни для артикуляції, представництва та реалізації відповідних соціальних інтересів [516, с. 523].

У світі існує чотири основних правових механізми впровадження квотування, які можуть у деяких випадках поєднуватися:

1. Конституційні положення - застосування принципу рівних можливостей для визначення парламентського представництва (резервування місць у парламенті) може формулюватися у конституції з указанням пропорцій.

2. Виборче законодавство - регламентація застосування принципу рівних можливостей суб'єктами виборчого процесу, визначення гендерної норми і встановлення санкцій за порушення цього принципу у виборчих законах або законах про партії.

3. Окремий закон про рівноправність (рівний статус). Крім того, принцип рівних можливостей тут може підкріплюватися положеннями виборчого законодавства.

4. Статути політичних партій. Близько 200 партій в 61-й країні в такий спосіб регламентують досягнення гендерної рівності.

Названі чотири механізми використовують три різновиди квотування: партійні, електоральні й конституційні (резервування місць у парламенті). У різних країнах може застосовуватися або один із цих різновидів, або відразу кілька в різних комбінаціях. Партійні квоти застосовуються в 61-й державі, електоральні - в 33-х, а резервування місць у парламенті - в 12-ти країнах [490].

Український парламент відмовився від запровадження квот як у Законі України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”, так і в запропонованих змінах до законів України “Про вибори народних депутатів України” та “Про політичні партії”.

У партіях у нашій країні дискусія щодо квотування, як правило, ведеться перед виборами, коли потрібно з різних міркувань ввести до списку ту чи іншу жінку. У ситуації щодо гендерної нерівності квоти вважаються доречним виходом, хоча і висловлюються деякі застереження.

Окремі політики вважають недоцільним введення квотування. Аргументуючи свою думку, вони посилаються на те, що цей шлях є штучним, а отже, проблематичним. Більше того, це є принизливим для самих жінок, оскільки існує можливість використовувати ресурс квотування для несанкціонованого отримання керівних посад не через певні якості, притаманні управлінським лідерам, а лише завдяки “жіночим” квотам. Така практика черговий раз дасть змогу посилити негативний стереотип щодо інтелектуальної нижчості жінок (Маргарет Тетчер пишалась тим, що отримала посаду Прем’єр-Міністра у рівноправній конкуренції з чоловіками). На нашу думку, саме такі погляди і є типовими стереотипами, що заважають поступу в царині рівних прав та можливостей.

Гендерне квотування стимулює партії до активного політичного залучення жінок. Змушує партійні організації займатися підготовкою значної кількості кваліфікованих кандидаток для заповнення квот, опікуватись культурою політичної участі, вільно або мимоволі сприяючи модернізації політичного стилю, роблячи його привабливішим для жінок [494].

З точки зору ефективності механізмів квотування необхідно відзначити, що не в усіх країнах введення квот забезпечило одна-

кове збільшення представництва жінок. Головним фактором, що зумовлює успішність застосування законодавчо закріплених положень про квотування, є детально розроблені та зведені в ранг обов'язкових для виконання норми, а також встановлення санкцій до суб'єктів, які ухиляються від дотримання цих норм (в Аргентині партії, що не дотримались квот у виборчому списку, знімають з перегонів). Не останню роль відіграє і фінансове заохочення з боку держави щодо введення квот у політичних партіях як, наприклад, у Франції.

Загалом демократичний рух на Заході, особливо його жіноча складова, відстоює сьогодні паритетне - 50 на 50 - гендерне представництво в органах влади. При цьому соціологи і суспільствознавці дійшли висновку, що наявність 30% жінок в управлінні будь-якого суспільства приводить до якісних змін щодо прийнятих суспільно вагомих рішень. Тобто 30% - це та "критична маса", що дозволяє не просто задекларувати, а реально відчувати присутність жінок у політиці, істотно впливати на її формування [511, с. 77].

Які критерії необхідно визначити партіям при розв'язанні проблеми квотування? Можливо взяти за основу співвідношення чоловіків і жінок серед членів партії, а можливо серед симпатиків. Рівень освіти та особисті лідерські якості також можуть лягти в основу критеріального ряду для визначення норм представництва статей. Але бажано уже зараз науково обґрунтувати квоту для представництва жінок на керівних посадах у партіях, оскільки саме партія готує кадровий резерв для вищих посадових осіб держави.

Аналізуючи дані дослідження Міжнародного інституту демократії та підтримки у виборах (ІДЕА) та Стокгольмського університету щодо гендерних квот у політичних партіях, можна дійти висновку, що вони коливаються у межах 15-66%, зокрема: 15% - Індійський національний конгрес (Індія); 20% - Соціалістичний рух (Греція), Демократичне конституційне зібрання (Туніс), Соціалістичне об'єднання народних сил (Марокко); 50% - (Партія зелених, Шведська соціал-демократична народна партія, Партія лівих (Швеція), Соціалістична партія (Франція), Громадські дії партії (Коста Ріка). При чому в одній країні в різних партіях встановлюються різні квоти, наприклад, Італія: Народна партія Італії - 20%, Ліві демократи і Комуністична оновлена - 40%, Соціал-демократія Італії - максимум 66% представництва будь-якої статі у партійних структурах і Федерація зелених - 50%. Одні з партій вводять квоти для партійних списків, інші - для представництва в усіх партійних структурах [511, с. 80-84].

Можливим переходом до жорстких квот у партіях може бути запровадження “м’якого квотування” - обов’язкової участі й розгляду в конкурсах на керівні пости осіб обох статей.

За результатами дострокових виборів, до парламенту VI скликання (2007 р.) пройшло 29 жінок, що складає 6,4% від загальної кількості депутатів ВРУ. Серед політичних сил, представлених у парламенті, найбільшу кількість депутатів має Партія регіонів - 175 осіб, з яких 8 - жінки, а 167 - чоловіки, що складає відповідно - 4,6% та 93,4%. У першій десятці - дві жінки, номер 2 - Раїса Богатирьова, а четвертою у списку значиться Інна Богословська. Далі знаходимо жінок після 20 номера депутатського списку. У 2009 р. вони обидві припинили своє перебування у лавах партії.

Погіршила свої фемінні показники і БЮТ при тому, що Блок Юлії Тимошенко значно покращив свої загальні показники представництва у новій ВРУ. За результатами дострокових виборів, від БЮТ до парламенту потрапило 156 депутатів. Серед них - 9 жінок і відповідно - 147 чоловіків. Щоправда, у цьому списку номер перший - жінка, Юлія Тимошенко. Проте вона ж і остання жінка у першому та другому десяткові списку. Отже, у цьому парламенті БЮТ має жіноче представництво у 5,8%.

НСНУ привів до парламенту 72 депутати. З них - 7 жінок (9,7%) та 65 - чоловіків. Дві з них - у першій десятці. Якщо вважати, що напередодні виборів 2006 р. саме “Наша Україна” свідомо працювала із проблемами гендерної рівності, і одним із її передвиборчих гасел була заява Віктора Ющенка про те, що він покладає “особливі надії на українських жінок” і “вірять у них”, то жіноче представництво у НСНУ не надто відрізняється від попереднього.

Стабільні гендерні показники демонструє і Компартія. Так, на дострокових виборах вона набрала 27 депутатських мандатів, серед яких 4 належать жінкам. Це складає відповідно 14,6% від загальної кількості депутатів-комуністів.

Блок Володимира Литвина із жіночим представництвом явно програє. Серед 20 депутатських мандатів цього Блоку лише один належить жінці і той лише у другому десяткові списку. Що ж до Партії регіонів, її 4,6%-а феміністична складова, на думку І.Грибовської, повністю відповідає внутрішньому змісту цієї політичної сили. Адже серед олігархів як українських, так і всього світу жінок фактично немає. Не випадково саме цю партію український виборець сприймає як втілення суто чоловічого домінування у політиці та орієнтовану на жорстку маскулінну позицію [496; 497].

Незважаючи на авторитетність та професіоналізм жінок, що представляють Партію регіонів, до передвиборчої програми Партії регіонів не були включені гендерні питання, а парламентські слухання, присвячені питанням гендерного насильства та гендерної рівності, що пройшли 21 листопада 2006 р., взагалі ними були проігноровані.

БЮТ виступив на виборах з ідеєю солідарності та закликом до відповідальності влади перед народом. Передвиборча програма БЮТ, так само як на минулих парламентських виборах, не порушує питання гендерної рівності.

У передвиборчій програмі блоку “Наша Україна” не висвітлені питання гендеру. У деяких програмах партій, що входять до складу блоку “Наша Україна”, містяться окремі аспекти захисту материнства, наприклад, НСНУ, НРУ.

У програмі Християнсько-демократичної партії відсутні прямі посилання на матеріальне забезпечення материнства та рівність прав жінок із чоловіками.

Українська республіканська партія “Собор” має у своїй програмі чи не найбільший позитив у гендерному аспекті: “партія послідовно сприяє відродженню традиційно високої ролі жінки в українському суспільстві, ліквідації прихованих та відкритих форм дискримінації жінок, створенню умов для підвищення ролі жінки в суспільному житті, збільшенню представництва жінок в органах управління... Утверджуючи рівноправність жінок і чоловіків, партія обстоює принципи гендерної справедливості та реалізації засад паритетної демократії у розв’язанні всіх громадсько-політичних та соціально-економічних проблем українського суспільства. Партія підтримує принцип запровадження квот для жінок у партійних виборчих списках”. З 9 членів проводу партії - 1 жінка [522].

Напередодні вступу до Соцінтерну соціалісти змінили партійну програму (щоб якомога пристойніше виглядати назовні та йти у руслі європейських лівих, які програмово відстоюють гендерні питання), але не винесли цю проблему на загальне обговорення, жодним чином не відобразили її у своїй передвиборчій програмі.

Зіставлення виборчих та політичних програм партій яскраво показує їхню кон’юнктурність. Під час виборів політичні партії бажать подобатися народу, спекуючи на болючих проблемах, а не формують суспільну думку, не мобілізують людей на виконання програми суспільного розвитку. Тобто працюють не на консолідацію суспільства, а на його розкол.

На загал маємо констатувати, що в Україні практично немає повноцінних політичних партій. Це зумовлено складним етапом нашого розвитку. У перехідних системах, де інститути громадянського суспільства ще не зміцніли, суспільні інтереси часто підміняються вузькогруповими інтересами тих, хто створив і фінансує партію. Така партія приваблює на свій бік тих виборців, які сподіваються на отримання певних особистих вигод унаслідок її перемоги. Так виникають клієнтельні партії (кланові, олігархічні, особистісні проекти) - це патронажні організації, які нічого спільного із політичними партіями не мають. Вони приділяють значну увагу організаційним аспектам роботи, але не внутрішньопартійній демократії, і мають забезпечувати постійне надходження ресурсів для своїх членів і симпатиків. Поширювати свій вплив їм відносно легко, оскільки лояльність їхніх прихильників повністю базується на наданні їм матеріальних благ і підтримки.

Значно важче організовувати та розвивати ідеологічні партії, особливо за умов невисокої громадянської свідомості та розбещеності клієнтельними відносинами [514, с. 437]. М.Вебер зазначав, що світоглядні партії менше потрапляють під вплив партійних функціонерів, відмовляються від практики розподілу посад, а в результаті - витісняються з державних органів. Партії такого типу більш уразливі для внутріпартійних розколів. Таким партіям не легко нарощувати свій вплив серед виборців, особливо, не побувавши при владі й не використавши ресурси влади. Однак саме від цих партій найбільше залежить стабілізація демократичних режимів, формування партійних систем демократичного взірця. Діяльність таких партій творить громадянське суспільство і зміцнює державу. Сприяти удосконаленню політичних партій України може розвиток внутрішньопартійної демократії.

3.3. Фінансування діяльності політичних партій

Метою фінансового регулювання діяльності політичних партій з боку держави є їх зміцнення та заохочення громадян до участі у політичній діяльності. А метою фінансового регулювання виборчої діяльності є заохочення вільної конкуренції суб'єктів виборчого процесу.

Виходячи з юридичних доктрин фінансуванням політичної партії можна визначити як врегульовану правовими нормами

діяльність держави, юридичних і фізичних осіб щодо забезпечення грошовими ресурсами матеріальної спроможності та функціонування політичної партії [491, с. 80-85].

Важливою причиною правової інституціоналізації політичних партій стала широко розповсюджена в сучасних державах політична корупція [489]. Регулювання фінансової діяльності політичних партій, зокрема виборчої, має призупинити ці негативні тенденції.

Деякі з найсерйозніших політичних скандалів 1980-х та 1990-х рр. спалахнули навколо зловживань та можливої корупції у зв'язку з внесками на користь політичних партій, зокрема в Італії, Японії, Франції, Німеччині.

У найгірших випадках політиків звинувачували в отриманні грошей від злочинців приватно чи до фондів кампанії. Крах християнських демократів в Італії значною мірою почався із звинувачень у фінансових зв'язках із мафією. Так, наприклад, Дж. Андреотті, Голову Ради міністрів Італії (1989-1992 рр.), лідера християнських демократів, було притягнуто до судової відповідальності.

В Японії політична криза та нападки на правлячих ліберальних демократів зосередилися навколо низки скандалів з приводу витрат політиків на їхні надзвичайно помпезні виборчі кампанії.

Відхід Г.Коля від політики у Німеччині також пов'язаний із корупційним скандалом.

У Франції звинувачення у політичній корупції призвели до запровадження нових правил фінансування політики [520].

Отже, проблеми щодо непрозорого фінансування політичних партій та їх виборчих кампаній існують в усьому світі. Зі зміцненням багатопартійності і плюралізму думок головні опозиційні партії мають можливості викривати фінансові оборудки інших, а особливо, правлячих партій. Їхня опозиційність спонукає їх до проведення реформи щодо фінансового регулювання політичної діяльності, якщо здобудуть перемогу на наступних виборах, принаймні, у своїй передвиборчій агітації.

Законодавці намагалися регулювати фінансову діяльність політичних партій ще з XIX ст. Але, як пише Ю.Юдін, законодавство, що стосувалося відносин між грошима і політикою, було спрямовано проти окремих осіб і мало, як правило, репресивний характер. У Великобританії в 1854 р., Франції - 1914 р., США - 1925 р. були введені карні покарання за корупцію [553, с. 145].

З 60-х рр. XX ст. фінансова діяльність політичних партій стає об'єктом правового регулювання з боку держави. Законодавці

виходять з того положення, що існування у політичних партій нерівних фінансових можливостей викликає нерівність шансів у політичному суперництві.

Проте проблема дотримання закону ставить ще одну дилему. З одного боку, закони нічого не варті, якщо вони не виконуються. З другого - проблеми звітності можуть виявитися настільки обтяжливими, що зроблять виборчі кампанії ще дорожчими. А це може відштовхнути простих громадян від підтримки політичних структур. Сполучені Штати мають такий досвід. Тут механізми оголошення політичних пожертв та про максимально дозволені обсяги плати від кожного жертводавця стали настільки складними, що кандидати були вимушені наймати фахівців-адвокатів та бухгалтерів. Тим самим виборчий закон став широким полем для діяльності й отримання прибутків адвокатів і бухгалтерів.

В економічно стабільних країнах провідною тенденцією є державне фінансування політичних партій. Адже їх діяльність, особливо боротьба за владу, пов'язана з використанням значних ресурсів, зокрема фінансових. Поряд із видатками на виборчі кампанії політичні партії потребують грошей на утримання апарату партійних чиновників, друкування партійних видань, освіту тощо. Власні кошти політичної партії складаються з членських внесків, частки заробітної плати членів партії, які обіймають політичні посади, доходів від партійних заходів, а також від майна і підприємницької діяльності, якщо вона дозволена. До джерел фінансування політичних партій належать пожертви, внески від промислових корпорацій та профспілок.

На початку формування політичних партій добродійні внески індивідів і корпорацій були основним джерелом їх фінансування.

Займаючись пошуком фінансування політичні партії у деяких країнах почали звертатися за допомогою до держави. Їхні вимоги обмежувались, як правило, безкоштовним використанням державних радіо- телебачення. Пізніше було поставлено питання про пряме фінансування.

Уперше державне фінансування діяльності політичних партій було здійснено у Німеччині 1959, 1960 та 1961 рр. Тоді політичні партії отримали 5 млн марок за діяльність з політичної освіти. У 1966 р. державна фінансова допомога була визнана обов'язковою законом про партії. Грошова допомога використовувалась на передвиборчу діяльність. Партія, за яку на виборах проголосувало більше 2,5% виборців, одержувала з держбюджету по 2,5 мар-

ки за кожен голос. Але Федеральний конституційний суд Німеччини, дотримуючись принципу рівності у діяльності політичних партій, у 1973 р. зменшив цей бар'єр до 0,5%. На думку законодавців, це мало сприяти розвитку партійних структур та активізації їх праці [515, с. 243-244].

Виділяють дві групи держав щодо правил правової регламентації фінансової діяльності політичних партій.

До першої групи належать держави, де нормативні акти, що регламентують фінансування політичних партій, приймаються час від часу, починаючи із середини 60-х рр.: Данія, Швеція (1966 р.), ФРН (1967 р.), Фінляндія (1969 р.), Італія, США (1974 р.), Австрія (1975 р.), Португалія (1976 р.), Греція (1984 р.), Франція (1988 р.).

До другої групи належать держави з однопартійною системою, де такої регламентації не було. Тут фінанси і майно правлячої партії не відокремлювалися від фінансів і майна держави. Законодавчо було закріплено зростання правлячої партії з державою. Це стосувалося Радянського Союзу, а сьогодні - Китаю, Куби, Північної Кореї, окремих країн Африки тощо [538, с. 130].

У законодавстві різних держав існують два основних види державного фінансування: цільове і нецільове - коли державні субсидії виділяються на діяльність політичних партій в основному організаційного характеру (проведення зборів, утримання апарату партії, оренда приміщень тощо). У свою чергу, зазначене фінансування поділяється на кілька підвидів. Фінансуються тільки партії, представлені в парламенті, а субсидії розподіляються з урахуванням кількості отриманих на виборах голосів: Іспанія, Кіпр, Португалія. Або ж фінансуються усі політичні партії, що брали участь у виборах, незалежно від того, чи представлені вони у парламенті: Австрія, Греція, Франція, Чехія. Разом із тим у таких країнах, як Бельгія, Нідерланди, Італія державне фінансування політичних партій відсутнє [553, с. 131].

На сьогодні законодавство України гарантує політичним партіям право на кошти та інше майно для здійснення своїх статутних завдань. Водночас чинне законодавство наголошує, що політичні партії є неприбутковими організаціями. Вони зобов'язані щорічно публікувати в загальнодержавних засобах масової інформації фінансовий звіт про доходи та видатки, а також звіт про належне їм майно. Політичні партії, що набули статусу юридичної особи, ведуть бухгалтерську та статистичну звітність, реєструються в органах податкової служби та вносять до державно-

го бюджету, пенсійного фонду платежі в порядку та розмірах, встановлених чинним законодавством [529].

Статут політичної партії визначає джерела надходження та формування її коштів і майна, до яких належать:

1. Щомісячні членські партійні внески. Грошовий внесок до партійної каси кожен член партії має сплачувати особисто. Такий порядок, на думку А.Зельницького та П.Удовенко, має забезпечити матеріальний та організаційний зв'язок члена партії з партією в цілому та конкретним первинним осередком партії, в якому він сплачує внески (перебуває на партійному обліку) [499].

2. Добровільні благодійні внески і пожертви членів партії та громадян України в порядку, визначеному чинним законодавством.

3. Надходження від видавничої діяльності, від продажу суспільно-політичної літератури, інших агітаційно-пропагандистських матеріалів, виробів із символікою партії, проведення фестивалів, свят, виставок, лекцій, інших громадсько-політичних заходів.

4. Інші джерела, не заборонені законодавством.

Відповідно до закону не допускається фінансування політичних партій:

- іноземними державами та їхніми громадянами, підприємствами, установами, організаціями;
- органами державної влади та органами місцевого самоврядування, крім випадків, визначених законодавством України;
- державними та комунальними підприємствами, установами та організаціями, а також підприємствами, установами та організаціями, майно яких містить частки (паї, акції), що є державною чи комунальною власністю або належать нерезидентам; благодійними і релігійними об'єднаннями та організаціями;
- анонімними особами або особами під псевдонімом;
- політичними партіями, що не входять до виборчого блоку політичних партій.

Інформація про надходження на рахунок політичної партії коштів, заборонених чинним законодавством, доводиться відповідною банківською установою до відома Міністерства юстиції України [502, с. 10, 15].

Надходження, що їх політична партія отримує від різних видів своєї діяльності, спрямовуються на фінансування статутних завдань партії і не можуть перерозподілятися між членами партії. Разом із тим рішенням керівних органів партії та її організацій певна частина коштів може бути спрямована на благодійні цілі та надання допомоги окремим членам політичної партії.

Статути політичних партій встановлюють регулярну сплату членських внесків як один із важливих обов'язків членів партії. Процедуру їх збирання, розподілу та використання розкриває "Положення про членські внески в партії". Цей документ готує виконавчий комітет партії. Його обговорюють у регіональних організаціях і після затвердження керівним органом політичної партії надсилають у всі її структурні утворення для керівництва в роботі.

Членські внески, як правило, - це встановлені відсотки від отриманої суми заробітної плати або доходу члена партії, що їх він сплачує до партійної каси. При обчисленні розміру доходу, з якого сплачуються партійні внески, з нього мають бути виключені: допомога багатодітним сім'ям, вихідні (після звільнення з роботи) та одноразова допомога, пенсія на неповнолітніх дітей у зв'язку з втратою годувальника, сплачені аліменти, допомога з відшкодування заподіяної шкоди на виробництві та при виконанні службових обов'язків, страховка, додаткова пенсія ліквідаторам аварій на ЧАЕС, учасникам збройних конфліктів, інвалідам тощо [502, 192-193].

Значне місце у більшості країн посідає приватне фінансування, основним джерелом якого є пожертви фізичних та юридичних осіб. Наприклад, у Канаді та Франції існують податкові привілеї для індивідуальних грошових внесків на користь партій. У Франції політичні пожертви з боку приватних компаній заборонені.

Ефективним засобом заохочення приватних пожертв до благодійних фондів є звільнення їх від оподаткування. Такий же засіб використовується для заохочення пожертв партіями. Для запобігання переваги і впливу багатих донорів світовою практикою було передбачено два уточнення. По-перше, податкові пільги надаються відносно невеликим жертвам. По-друге, аби заохотити до політичних пожертв осіб із низьким прибутком, які не платять податків, використовується відповідний грант, а не звільнення від оподаткування.

У Німеччині пожертви партіям приватними особами відраховуються від податків на суму до 6000 німецьких марок за рік. Тобто сума внеску відраховується від валового до податкового прибутку особи. Це скорочує суму, що підлягає оподаткуванню, залежно від крайньої податкової ставки кожної особи. Пожертви від корпорації дозволяються, але не дають податкових пільг.

У Канаді є система податкових кредитів. На відміну від відрахування податку, податковий кредит передбачає скорочення самої

суми податку, яка сплачується. (Тому вона не залежить від крайньої податкової ставки кожної особи). Людина отримує податковий кредит 75% на перші 100 канадських доларів, які вносяться щорічно. Кредит скорочується до 50% на додаткові пожертви - 100-550 доларів, і до 33,3% для пожертв 550-1150 доларів. За такої системи той, хто платить 100 доларів партії, одержує назад 75 доларів у вигляді податкового кредиту і, фактично, платить лише 25 доларів, а решта додається громадською скарбницею. Цю систему було запроваджено 1974 р. Роль великих внесків обмежилася, політичні партії почали більшою мірою покладатися на невеликі внески [520].

Фінансування політичних партій з державного бюджету може розглядатися як частина державного механізму, що гарантує лояльність вищої державної влади і допомагає партіям трансформуватися із суспільного інституту в державний.

В Україні державна підтримка діяльності політичних партій до останнього часу здійснювалася в частині фінансування їх участі у виборах.

У листопаді 2003 р. Верховною Радою України був прийнятий Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв’язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні”, де визначено, що за рахунок коштів Державного бюджету України фінансується статутна діяльність політичних партій [526]. Щорічний обсяг фінансування статутної діяльності політичних партій (партій, що входили до виборчих блоків політичних партій) з державного бюджету України становить 0,01 розміру мінімальної заробітної плати, помноженого на кількість громадян, включених до списку виборців на останніх чергових виборах народних депутатів України. Але політична партія має право на отримання державного фінансування її статутної діяльності, якщо на останніх чергових виборах народних депутатів України виборчий список кандидатів у депутати від цієї партії отримав чотири (три) і більше відсотків голосів виборців, які взяли участь у голосуванні.

Політична партія також має право на відшкодування витрат, пов’язаних з фінансуванням своєї передвиборної агітації, якщо на останніх чергових виборах народних депутатів України виборчий список кандидатів у депутати від цієї партії отримав не менше чотирьох (трьох) відсотків голосів виборців, які взяли участь у голосуванні.

Законом вводиться державний контроль за цільовим використанням політичною партією коштів, виділених з Державного бюджету України на фінансування її статутної діяльності.

Демократична політика не може існувати без фінансових ресурсів - це є доведений факт. Політичні партії не могли б підтримувати свою організацію, політики не могли б спілкуватися з громадськістю, проведення виборів було б неможливим, якби не збиралися гроші. Тому фінансування діяльності політичних партій не лише необхідне, але й бажане. Фінансова підтримка політичних партій з боку держави має допомогти їм ствердитися як політичним інститутам суспільства та сприяти процесам демократизації.

Таким чином, можна стверджувати, що правове регулювання фінансової діяльності політичних партій було зумовлено зростанням їх ролі в житті держави та вимогами утвердження правової державності й демократизації.

У Великобританії кандидат до парламенту має право просити пошту доставити один примірник виборчої літератури безкоштовно кожному виборцю. Політичні партії також мають право на безкоштовний час на радіо й телебаченні. Правила вимагають від радіо й телебачення чесного розподілу часу для репортажу про діяльність та промови кожної політичної партії в програмах новин під час загальних виборів.

Надання вільного, або субсидованого доступу до телебачення є основним напрямом у регулюванні фінансування політики у світовій практиці. Сполучені Штати є єдиною країною, де кандидати й групи підтримки можуть купувати рекламний час без обмежень, і де субсидії на радіо й телебачення не передбачаються.

У Росії та деяких інших країнах СНД питання про державне фінансування політичних партій викликає чимало суперечок. Політики й громадські діячі виступають проти державного фінансування політичних партій, оскільки партії фактично стають частиною державного механізму у широкому розумінні. Незалежність партій за таких обставин стає сумнівною, адже фінансування означає і контроль над видатками.

Ще раз звернемо увагу на те, що метою законодавчого регулювання політичного фінансування має бути обмеження впливу на політиків з боку фінансистів виборчої кампанії. Адже вибори - це механізм легітимного формування відповідних державних органів влади. Разом із тим вибори - це головна форма вияву народного суверенітету та прояв політичної суб'єктності народу, ос-

новна форма реального впливу громадян на політичний курс держави.

Отже, законодавче регулювання виборчої діяльності має сприяти такому виборчому процесу, який би був доступний усім громадянам, незалежно від їх фінансової спроможності та сприяв підвищенню рівня громадської довіри до політичного процесу в цілому.

Поширеною є думка, що чим активніше громадяни беруть участь у демократичному процесі, тим міцнішою є сама демократія. Участь громадян забезпечує механізм контролю над урядом, зменшує вірогідність того, що деякі їхні інтереси можуть бути проігноровані в процесі прийняття політичних рішень, та допомагає їм сприймати діючий уряд як легітимний.

Деякі регуляторні механізми, такі як державне фінансування політичних партій або податкові знижки для індивідуальних вкладників у партії, можуть сприяти досягненню цієї мети.

Важливими аспектами дослідження проблеми фінансування виборчих кампаній є визначення:

- 1) принципів фінансування;
- 2) джерел та шляхів надання коштів на проведення виборчих кампаній;
- 3) механізмів регулювання фінансового забезпечення;
- 4) механізмів контролю за наданням коштів та їх витратами.

Переглядаючи історію регулювання виборчого фінансування в деяких ліберальних демократіях, можна побачити, що перші законодавчі ініціативи намагалися забезпечити звітність, певну прозорість, рівність і непідкупність настільки, наскільки об'єктивно діяли закони. Ширше розуміння рівності суб'єктів політики з'явилося лише згодом.

Основні завдання щодо фінансування політичних партій втілені у заявах Британського комітету зі стандартів суспільного життя (CSPL) та Канадської Королівської комісії з питань виборчої реформи і фінансування партій (RCERPF), у вимогах, зафіксованих “Рекомендаціями Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1516 щодо фінансування політичних партій” [531] та “Правилами щодо фінансування політичних партій”, прийнятих Венеційською комісією 9-10 березня 2001 р. [530].

Л.Янг виділяє чотири основні вимоги до ефективного регуляторного режиму, що керує політичним фінансуванням: звітність, прозорість, непідкупність і рівність.

Принцип звітності, на її думку, невід'ємний від відповідальності партій та кандидатів за свої дії та за діяльність від їхнього

імені. “Під цим слід розуміти, що партії та кандидати мають бути підзвітними перед виборцями, бо метою демократичних виборів є створення можливості для виборців обирати своїх представників шляхом подання заснованих на повному інформуванні голосів” [554, с. 13].

Прозорість також передбачає повну відкритість джерел надходження коштів, задіяних у виборчій кампанії, а також витрачених сум. Для цього ці дані мають бути своєчасно оприлюднені. Відкритість деталей політичного фінансування озброює громадян інформацією, необхідною для прийняття рішень щодо довіри до кандидатів. Разом із тим усвідомлення того, що фінансові трансакції будуть відкриті для суспільства, має утримати партії та кандидатів від прийняття внесків, за які вони взяли б на себе зобов’язання діяти на користь інтересів спонсора.

Яскравим прикладом дії принципу прозорості може слугувати Великобританія. Консервативна партія зазнала критики за те, що прийняла великі грошові внески від іноземців та іноземних урядів. Звинувачення в національній пресі проти Консервативної партії призвели до розслідування Комітетом Внутрішніх Справ Палати Громад фінансування політичних партій у 1993 р.

У 90-х рр. XX ст. Лейбористська партія, після активної всезагальної критики, була змушена повернути один мільйон фунтів стерлінгів внеску, одержаного від організаторів автомобільних перегонів, який, як виявилось, вплинув на урядову політику стосовно спонсорства автомобільних змагань.

Принцип рівності вимагає від законодавства ставитись до всіх партій та кандидатів однаково. Це означає, що для всіх партій мають діяти одні правила і процедури. Жодна з них не отримає якихось переваг або невинуватого покарання. “Більш широке розуміння рівності вимагає таких заходів, як обмеження витрат чи державного фінансування, щоб вирівняти поле гри для політичних перегонів, або зробити політичний процес більш досяжним для незаможних громадян” [554, с. 14]. У Німеччині закон про партії, що містить понад 40 статей, є директивним документом, яким повинні керуватися політичні партії, він же регулює і значну частину фінансових питань. Політичні партії у ФРН отримують кошти, зокрема й від держави [509]. При цьому законодавець виходив з того, що партії повинні мати рівні шанси в конкурентній боротьбі за виборця. Тому вони одержують субсидії, розмір яких залежить від набраної кількості голосів виборців.

Це так зване відшкодування витрат, пов'язаних з передвиборною боротьбою, має на меті дати змогу навіть бідним партіям витримувати конкуренцію з боку великих і сильних у фінансовому відношенні партій, кошти яких складаються як із внесків, так і з пожертв.

Водночас сувора звітність про доходи має на меті запобігти тому, щоб вони не потрапили в залежність від окремих осіб, фірм чи груп, які підтримують ці партії своїми пожертвами. Щороку президент Німецького бундестагу опубліковує звіти партій, в яких має бути підтверджена кожна окрема жертва на їхні потреби, починаючи від 20000 німецьких марок і вище [536, с. 36-37].

Канада встановила мінімальний рівень оприлюднення 100 канадських доларів (67 дол. США), хоча розглядається законопроект, за яким цей рівень буде збільшений до 200 канадських дол. (130 дол. США). В Америці поріг оприлюднення становить 200 доларів, також рівня дотримується і Квебек. Обмеження, рекомендовані британським Комітетом із стандартів суспільного життя, становлять 5 тис. фунтів стерлінгів (8 тис. дол. США) для вкладників у національні політичні партії та 1000 фунтів - у місцеві партійні асоціації [520].

Разом із тим хоча демократичні країни і визнали необхідність введення правил фінансування політики, це на практиці досить часто призводить до нових проблем. Так, у Сполучених Штатах та Німеччині правила, які були спочатку ухвалені у зв'язку з корупцією, спричинили нові проблеми, які викликали низку реформ.

Політична практика останніх десятиліть підкреслює загальний парадокс законодавчих заходів. Складні обмеження створені для того щоб контролювати приплив грошей у політику, спонукають професійних політиків до творчого пошуку потенційних "щілин" або у застосуванні чинного закону, або при написанні необхідних поправок.

У Великобританії обмеження дозволених витрат на виборчу кампанію усунуло необхідність шукати корпорації, які б зробили внески на вибори. Однак політики намагаються збільшити свої прибутки. Корпорації платять політикам за поради та консультації. Чимало членів Палати Громад мають безпосередні приватні надходження (на відміну від надходжень до їхніх партійних організацій) від корпорацій. У 1994 р. прем'єр-міністр заснував Комітет Нолана (на чолі з головним суддею) для розслідування цієї проблеми.

Корпораціям та профспілкам у Сполучених Штатах не дозволяється робити безпосередні політичні внески, на відміну від

Великобританії. Унаслідок цієї заборони почали створюватися спеціальні організації, пов'язані з окремими корпораціями чи профспілками. Вони збирають гроші безпосередньо не від корпорацій або профспілок, а від їхніх членів. Їх називають “комітетами політичної дії” (КПД).

Сполучені Штати пішли навіть далі у справі регулювання персональних фондів законодавців. Від них вимагається оприлюднення вартості їхньої приватної власності, крім того, накладаються обмеження на всі їхні заробітки, крім офіційних зарплат. Навіть ці суворі закони виявилися неадекватними. Однією з кількох форм побічного заробітку, дозволеного конгресменові, були авторські гонорари за книги. Спікер Палати Представників був змушений піти у відставку після викриття того, що він одержав значну суму грошей у вигляді авторського гонорару, яка насправді була прихованим внеском [520].

Багато громадян у Німеччині вважають, що активна участь у діяльності будь-якої партії, або активна підтримка однієї з них, є особистою справою, яка не повинна фінансуватися за рахунок платників податків. На їхній погляд, партії та громадяни, які їх активно підтримують, мусять самі віднайти кошти, необхідні для проведення передвиборчих кампаній.

Водночас меценати, що роблять цим організаціям грошові пожертви, мають зовсім незначні податкові пільги, оскільки за партіями у Німеччині, на відміну від добродійних чи спортивних організацій, не визнається так звана суспільна користь. Це призводить до того, що партії дедалі частіше намагаються шукати інші, незаконні шляхи фінансування. Так, наприклад, членські внески у християн-демократів відповідають річній частці відшкодування витрат, пов'язаних із передвиборною боротьбою. У невеликих партіях, наприклад “зелених”, сума цих відшкодованих витрат більш ніж удвічі перевищує суму їхніх доходів від членських внесків [536].

У 1988 р. виборчі кампанії Джорджа Буша та Майкла Дукакіса удвічі перевищили дозволений законом ліміт на вибори. Це трапилося тому, що американський закон дозволяє будь-кому проводити так звану “незалежну” кампанію “за” чи “проти” будь-якого кандидата, якщо ці незалежні витрати робляться без консультації або співробітництва з самим кандидатом чи його кампаніями.

Виборчу кампанію президента Росії 1996 р. експерти оцінили в 10-15 млрд дол., що перевищила офіційні 140 млн приблизно в 100 разів [503].

Згідно із Законом України “Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських рад”, що діяв під час виборів 2002 р., виборчий фонд кандидатів на посаду голів міст, включаючи обласні міста та Київ, складав всього 50 неоподаткованих мінімумів (800 грн) [524]. Зрозуміло, що реальні видатки перебільшували законодавчий ліміт. Ця норма даного Закону, безумовно, ускладнювала можливості прозорого фінансування партійної виборчої діяльності.

Відповідно до положень Закону України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” № 1667-IV від 6 квітня 2004 р. гранична сума витрат виборчого фонду місцевої організації партії (блоку) не може перевищувати:

- 1) для територіальних громад із чисельністю до 20 тис. виборців - 20 тис. грн;
- 2) для територіальних громад районів, районів у містах із чисельністю до 50 тис. виборців - 50 тис. грн;
- 3) для територіальних громад районів, районів у містах із чисельністю до 100 тис. виборців - 100 тис. грн;
- 4) для територіальних громад районів, районів у містах із чисельністю до 500 тис. виборців - 250 тис. грн;
- 5) для територіальних громад районів, районів у містах із чисельністю до одного мільйона виборців - 500 тис. грн;
- 6) для територіальних громад районів, районів у містах із чисельністю понад один мільйон виборців - 500 тис. грн;
- 7) гранична сума витрат виборчого фонду кандидата на посаду сільського, селищного, міського голови не може перевищувати половини названих сум, а кандидата у депутати - 50 мінімальних заробітних плат (ст. 86) [525].

Удосконалення виборчого законодавства є важливою проблемою для українських парламентарів. Напередодні виборів 2006 р. проводились круглі столи, конференції, наради, під час яких їх учасники (громадські діячі, парламентарі, представники виконавчої влади, політики, науковці) обговорювали різні аспекти фінансування діяльності політичних партій і виборчих кампаній в Україні, зокрема шукали можливості прозорого фінансування політичної діяльності в умовах несталої демократії та контролю за фінансуванням політичних партій.

За результатами цих обговорень, були внесені зміни до законів України “Про політичні партії в Україні” та “Про вибори

народних депутатів України”, що в ідеалі мають на меті сприяти формуванню в державі стабільної та розвиненої партійної системи, політичних партій, здатних взяти належну участь у процесі державотворення.

Порівняно з редакцією Закону України “Про вибори Президента України” від 1999 р., його редакція від 2004 р. забезпечила більшу прозорість фінансування виборчої кампанії. Закон значно більше лібералізовано, а саме: ліміт на розмір виборчого фонду збільшено з 1,7 млн грн до 10,025 млн грн.

Однак і вартість кампанії з того часу зросла в кілька разів. За оцінками експертів, достатня сума для проведення кампанії прохідного кандидата становить 70 млн дол., і, враховуючи результати спостереження за перебігом кампанії, можна судити про переважання нелегальної частки коштів у передвиборчих фондах кандидатів. Оскільки ліміт на розмір виборчого фонду є неправдоподібно низьким, то, закономірно, рух більшої частини виборчих коштів під час виборчої кампанії стає неконтрольованим.

За оцінками аналітиків, використання адміністративного ресурсу під час виборчих кампаній є прихованим джерелом фінансування. Так, під час виборів Л.Кучми у 1999 р., при мінімальних витратах у 12 млн дол. офіційно було витрачено 4,5 - 5,2 млрд дол. [486].

Аналіз структури витрат є яскравим проявом використання політиками адмінресурсу. Якщо Л.Кучма у 1999 р. не витратив жодної копійки з особистого виборчого фонду на зустрічі з виборцями та інші масові заходи, то інші кандидати не обійшлися без витрат на масові заходи. Так, Н.Вітренко витратила 4984,00, О.Мороз - 2400,0, О.Ткаченко - 109183,07 грн [493, с. 251; 537, с. 15].

Таким чином, фінансові звіти кандидатів на пост президента, що подаються до ЦВК протягом 5-ти днів після виборів, стосуються лише верхівки айсберга: виборчі фонди виконують роль завіси для грошових махінацій. Досвід показує, що основний масив коштів на ведення кампанії перебуває не на офіційному накопичувальному рахунку, а на рахунках в офшорних зонах або зберігаються в готівковій формі. Такого висновку дійшли в Інституті масової інформації. Цієї ж думки дотримуються й інші фахівці [535].

Згідно із Законом України “Про вибори народних депутатів України” 2005 р. [527] фінансування виборів відбувається за рахунок коштів Державного бюджету України і виборчого фонду політичної партії, або блоку (ст. 48).

Виборчі фонди партій (блоків) - це фонди, кошти яких мають спеціальне, цільове призначення. Напрямом використання

коштів виборчих фондів є фінансування партіями (блоками) своєї передвиборчої агітації.

Питання формування виборчих фондів партій (блоків), використання їх коштів та здійснення за ними контролю регламентується зазначеним вище Законом і відповідними нормативно-правовими актами. Ст. 53 цього Закону визначає принципи формування виборчого фонду та порядок використання його коштів. Зокрема, забороняється робити добровільні внески іноземцям та особам без громадянства, а також анонімним жертводавцям. Добровільний внесок не може перевищувати чотирьохсот мінімальних розмірів заробітної плати. Але власні кошти партії (блоку) не підлягають обмеженням за сумою і кількістю перерахувань.

Таким чином, законодавець не встановив верхньої межі витрат на передвиборчу кампанію політичної партії або блоку. Це відкриває можливість для зловживань політиків-шахраїв.

Контроль за надходженням, обліком і використанням коштів виборчих фондів партій або блоків здійснюється Центральною виборчою комісією та установою банку, в якій відкрито рахунок виборчого фонду даної політичної сили [527, с. 51-56].

У багатьох країнах на виборчі комісії покладаються контрольні повноваження щодо всієї фінансової діяльності політичних партій, а не тільки пов'язані з їхньою участю у виборах.

Однак наприклад, в Австрії закон 1975 р. ввів при міністерстві внутрішніх справ спеціальну Комісію з перевірки коштів, призначених для передвиборчої агітації. Члени Комісії призначаються Федеральним урядом: семеро - за пропозицією партій, представлених у Головному комітеті Національної ради (один із найважливіших робочих органів нижньої палати парламенту), троє (експерти в галузі реклами) - за погодженою пропозицією інших семи членів. Головує в Комісії федеральний міністр внутрішніх справ. Комісія перевіряє і публікує звіти про кошти, витрачені політичними партіями на передвиборчу агітацію.

Чинне російське законодавство також передбачає подвійну систему контролю.

А.Романюк, О.Шумельда, Ю.Шведа ретельно проаналізували механізми фінансового контролю за діяльністю політичних партій взагалі. Майже в усіх країнах існують державні органи зі спеціальною компетенцією з нагляду за виборчими витратами. Наприклад, Комісія з контролю за виборчими витратами і звітами політичних партій у Бельгії, Національна комісія з контролю за

звітами виборчої кампанії і політичного фінансування у Франції. У ряді країн такі органи створюються парламентом або є його структурними підрозділами (недолік таких органів полягає в їхній залежності від політичних сил) [533].

Відповідно до ст. 98 Закону України “Про вибори народних депутатів України”, “партії (партії, що входили до блоків), виборчі списки яких отримали три і більше відсотків голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, отримують право на відшкодування за рахунок Державного бюджету України витрат, пов’язаних фінансуванням своєї передвиборної агітації, у розмірі фактично здійснених витрат, але не більше ста тисяч розмірів мінімальних заробітних плат для кожної партії (блоку)”.

Рішення про відшкодування приймає Центральна виборча комісія на підставі фінансового звіту про надходження та використання коштів виборчого фонду партії (блоку), поданого у визначеному законом порядку.

Розподіл цих коштів між партіями блоку також здійснюється ЦВК на підставі подання керівного органу блоку. Керівний орган блоку визначає пропорції, в яких кошти, призначені на відшкодування партіям, що входили до блоку, мають бути розподілені між партіями, що входять до блоку.

Кошти для відшкодування партіям витрат, пов’язаних із фінансуванням їхньої передвиборної агітації, мають бути передбачені Державним бюджетом України “на рік, наступний за роком проведення виборів народних депутатів України”. Тобто партії зможуть отримати відшкодування своїх передвиборчих затрат 2006 р. в 2007 р. Якщо виходити із розміру мінімальної заробітної плати в 350 грн (як це передбачалося бюджетом на 2007 р.), то партії мали отримати 35 млн грн компенсації. У 2006 р. до парламенту потрапили 5 політичних суб’єктів. При чому до блоку “Наша Україна” входять 6 політичних партій, а до БЮТ - 2 політичні партії. Подібна ситуація склалася у 2007 р., тільки Соціалістичну партію замінив Блок Литвина, який складається з двох партій.

Загалом на пряме фінансування політичних партій у 2007 р. за приблизними підрахунками держава витратила понад кілька сотень мільйонів гривень.

Відповідно до принципу прозорості й відкритості фінансові звіти політичних партій мають публікуватися в офіційних друкованих органах (наприклад в Австрії - у Службовому додатку до Віденської газети, в Анголі - в Офіційному бюлетені), бути до-

ступними кожному громадянину, засобам масової інформації. Так, у США Федеральна виборча комісія видає кожному, хто до неї звернувся (не потрібно вказувати причину), для ознайомлення звітну інформацію у вигляді мікрофільмів, вводить інформацію в базу даних, і комп'ютерні матеріали надаються усім бажаючим.

На жаль, в Україні фінансові звіти знайти досить нелегко, хоча можливо. Але через 4 місяці після виборів багато інтернет-сторінок з фінансовими звітами просто не відкриваються. На сайті ЦВК знайти сторінку з фінансовими звітами можуть тільки кібернетичні генії.

Деякі законодавчі заборони досить легко обійти. Наприклад, заборону на закордонні внески для виборів. В окремих випадках партії, які хотіли б одержувати іноземні внески, засновували “незалежні й позапартійні” фундації для отримання грошей. В інших випадках внески робилися через внутрішні філії іноземних кампаній.

Одна із найвідвертіших програм була використана радянськими органами влади для передачі грошей комуністичним партіям Західної Європи. Коли окремі італійські корпорації підписували контракти про експорт товарів до Радянського Союзу, однією з умов була передача узгодженої частки прибутку місцевій комуністичній партії. Таким чином, партія одержувала допомогу з-за кордону, але гроші кордону не перетинали.

У такій дискусійній та складній царині, як фінансування партій та виборчих кампаній, потрібен ефективний нагляд за дотриманням закону.

Німеччина є прикладом того, як закон про фінансування політичних партій не було виконано. На початку 1980 рр. у зв'язку зі “Справою Фліка” з'ясувалося, що мало місце, принаймні, 2000 випадків порушення закону з боку практично всіх основних партій, окремих найвищих політичних постатей та багатьох провідних бізнесових корпорацій країни. На початку 90-х рр. в Італії внаслідок розслідування під назвою “Операція чисті руки” було звинувачено сімох високих посадових осіб, включаючи колишнього міністра, котрий наклав на себе руки після того, як отримав офіційне повідомлення про розслідування у зв'язку з порушенням законів про партійне фінансування. 1 500 політиків, включаючи двох колишніх прем'єр-міністрів, а також багатьох бізнесменів було ув'язнено й допитано, а шість міністрів і чотири голови основних політичних партій пішли у відставку [520].

Отже, пошук дієвих механізмів контролю за наданням коштів та їх витратами залишається актуальним для багатьох демократичних країн.

Для України важливим є дотримання принципів прозорості, відкритості, підзвітності в процесі фінансування виборчих кампаній. І не останню роль тут мають відіграти громадські організації як показник розвитку громадянського суспільства і свідомості громадян.

На жаль, про незалежність ЗМІ не варто і говорити, оскільки вони в основному належать “олігархам”, що хочуть або одноосібно приймати рішення у парламенті, або через своїх довірених осіб.

Проблема виборчого фінансування широко почала обговорюватися після виборів 2002 р., коли місце у списку за неофіційними даними коштувало 1-2 млн дол. А фінансування виборчої президентської кампанії 2004 р. широко публікувалося на Інтернет-сайтах.

Хід виборчої кампанії 2006 р. перебував під постійним наглядом громадських організацій. Зокрема, був відкритий і активно працював проект “Громадський моніторинг фінансування парламентських виборів 2006 р.” за підтримки Національного Демократичного Інституту та Фонду “Демократичні інститути і практики” Посольства Канади в Україні. На своїх прес-конференціях вони оприлюднювали результати моніторингу фінансування виборів 2006 р., висловлювали коментарі експертів щодо особливостей і тенденцій фінансування парламентських виборів 2006 р. [555]. Так, Н.Склярова підраховувала ефективність виборчих кампаній окремих партій і блоків через витрати на кожен голос виборця, а саме:

- Партія регіонів використала коштів виборчого фонду з розрахунку на одного виборця в сумі 3 грн;
- Блок “НАША УКРАЇНА” - 1,97 грн;
- Соціалістична партія України - 0,94 грн;
- “Блок Юлії Тимошенко” - 0,36 грн;
- Комуністична партія України - 0,22 грн [537, с. 11-26].

Аналіз структури витрат виборчих фондів доводить, що основні витрати йдуть на використання засобів масової інформації, що свідчить про медіатизацію політичного поля України. Це засвідчили і дострокові вибори 2007 р. Наше законодавство має оперативно реагувати на нові тенденції і регламентувати віртуальну діяльність політичних партій.

Проблема дотримання закону в Україні ставить ще одну дилему. З одного боку, закони нічого не варті, якщо вони не виконуються.

З другого - проблеми звітності можуть виявитися настільки обтяжливими, що зроблять виборчі кампанії ще дорожчими, що відштовхне простих громадян від підтримки політичних структур.

А.Романюк зазначає, що молода Українська держава ще не має досвіду контролю за процесом виборчого фінансування політичних партій. З ним важко не погодитись. Ця проблема є актуальною і для країн зі стабільним розвитком та сталою демократією. Прикладом може слугувати скандал із таємними рахунками ХДС-ХСС під час перебування при владі уряду Г.Коля. На думку А.Романюка, видатки політичних партій, у тому числі й на вибори, відображають рівень “тіньової” економіки країни [533]. Відмінність Німеччини від України полягає в тому, що Г.Коль поніс покарання та зійшов з політичної арени. В Україні ще жодна висока посадова особа чи політик не були покарані за зловживання, порушення законодавства.

Варто погодитись з А.Романюком, який вважає, що які б не були організаційні форми і масштаби контролю, самі по собі вони не можуть забезпечити дієвість його механізму. Для цього необхідно встановити юридичну відповідальність політичних партій за виявлені в процесі контролю правопорушення. Така відповідальність у різних її формах (конституційна, адміністративна, а в деяких країнах навіть карна) передбачається законодавством, яке широко використовує інститут юридичної відповідальності в різних його формах, формулюючи численні склади правопорушень, пов'язаних із всіма аспектами фінансової діяльності політичних партій. Крім того, варто підкреслити, що в багатьох країнах юридичну відповідальність несуть не тільки партії чи посадові особи, але також усі фізичні і юридичні особи, що порушують розпорядження про фінансування партій (Ангола, Бенін, Канада). Ця практика є цікавою і була би корисною для впровадження в Україні.

Покладання юридичної відповідальності не тільки на політичні партії, але й на всіх осіб, що порушують розпорядження про їхнє фінансування, безсумнівно, підвищує ефективність зусиль у боротьбі з політичною корупцією.

Закон про вибори парламенту Грузії 1995 р. встановлює сувору відповідальність кандидатів від політичних партій і блоків за перевищення граничного розміру виборчого фонду або непредставлення у встановлений законом термін звіту про використані засоби. Згідно зі ст. 11 вони позбавляються отриманих мандатів, їм заборонено брати участь не тільки у виборах на місця депу-

татів, що вибули (тобто вони не можуть брати участі в додаткових виборах, зокрема проведених у зв'язку з позбавленням їхніх мандатів), але й на наступних парламентських виборах.

Найбільш широко застосовуваною формою юридичної відповідальності політичних партій є адміністративна відповідальність, тому що більшість фінансових правопорушень розглядається як адміністративні. За їхнє скоєння встановлюються такі види адміністративних стягнень, як грошові штрафи, конфіскація незаконно отриманих засобів, позбавлення фінансових привілеїв і пільг тощо. Так, непредставлення фінансового звіту (а в деяких країнах і незатвердження його компетентним державним органом) тягне за собою позбавлення партії державних субсидій (Австрія, Ангола, Бразилія, Гвінея).

Правова регламентація фінансової діяльності політичних партій, що здійснюється в багатьох країнах, свідчить про прагнення держави ввести цю діяльність у суворі правові рамки, поставити під свій нормативний контроль. Основні цілі такої регламентації - покінчити з політичною корупцією, багато в чому пов'язаною з діяльністю партій, оздоровити політичне життя, підтримати нормальне функціонування багатопартійної системи. Було б, однак, наївно думати, що ці цілі можуть бути досягнуті винятково за допомогою правових засобів. Про це, зокрема, із всією очевидністю свідчить хроніка безпосередньо пов'язаних із діяльністю політичних партій фінансових скандалів у багатьох країнах, де створений і постійно удосконалюється правовий механізм її регламентації і контролю.

Питання чесної, законної і демократичної діяльності політичних партій без перебільшення є ключовим для реалізації стратегічного плану України, спрямованого на остаточне утвердження демократичних стандартів життя, демократичного державного управління.

Правила фінансування політичних партій та виборчих кампаній мають базуватись на принципах, рекомендованих Парламентською Асамблеєю Ради Європи:

- обґрунтований баланс між державним і приватним фінансуванням;
- справедливі критерії розподілу державної допомоги партіям;
- суворі правила щодо приватних пожертв;
- встановлення межі для партійних видатків, пов'язаних з виборчими кампаніями;

- повна прозорість звітності;
- створення незалежного органу аудиту та встановлення адекватних санкцій для порушників правил [531].

Це вимагає внесення доповнень до ряду законів України, зокрема, необхідно враховувати фінансування політичних партій при прийнятті закону про бюджет.

Питання прозорості і підзвітності фінансових фондів політичних партій, а також законність їх формування залишається найбільш темною плямою у сфері політичної корупції. Зокрема, тіньове фінансування виборчих кампаній виступає важливим інструментом поглиблення процесів “захоплення держави” з боку окремих фінансово-політичних угруповань. Незаконне використання виборчих фондів дозволяє маніпулювати політичною владою і результатами народного волевиявлення на свою користь. Незаконне використання владних посад та їх можливостей, яке в Україні називають “адміністративним ресурсом”, порушує принципи рівності можливостей та дозволяє використовувати державні ресурси в інтересах окремих політичних партій. А в результаті, непрозоре формування політичної еліти під час виборів створює умови для розвитку авторитаризму і корупції.

Відсутність прозорості та недостатність юридичних механізмів контролю за фінансовими фондами політичних партій дають можливість фінансово-промисловим угрупованням маніпулювати політичною владою, а не вирішувати питання на користь суспільства.

Висновки до третього розділу

1. Вивчення партійного будівництва розкриває закономірності виникнення, становлення та розвитку політичної партії, принципи її побудови, форми організації, норми партійного життя, методи та засоби політичної боротьби та організаційної роботи в масах, норми та принципи управління державою (якщо партія при владі) та опозиційної діяльності, методи взаємодії з громадськими організаціями та іншими партіями.

В основу партійного будівництва покладені ідеологічний, політичний та організаційний принципи. Партійне будівництво тісно пов'язане з визначенням та розробкою ідеологічних конструкцій, що визначають орієнтири партії у розв'язанні важливих

суспільних проблем, організаційну побудову. Партії транслиують окремі інтереси зі сфери громадянського суспільства у сферу політичних рішень, де вони стають фактом політичних вимог і перетворюються на державні рішення.

Принципи та норми партійного будівництва є обов'язковою умовою нормального розвитку політичної партії, оскільки виходять із закономірностей розвитку суспільства, а партії мають виконувати суспільне замовлення.

2. Головна проблема розвитку внутрішньопартійної демократії полягає у нерозв'язаності протиріччя між організацією і демократією. Причиною є, як правило, нерозвиненість первинних осередків. Другою причиною є участь рядових членів партії у виробленні політичного курсу: це і процедура укладання порядку денного з'їзду партії, і вплив первинних осередків на прийняття рішень з'їздами. Проблематичним залишається участь членів партії у доборі кадрів. Значення партій полягає в тому, що вони приводять до створення нових еліт як дійсних представників народу. Індикаторами внутрішньопартійної демократії можуть бути: термін перебування на посаді (чи дотримано принцип ротації кадрів); накопичення посад у руках постійного керівництва; врахування альтернатив при доборі кадрів (дотримання гендерного принципу); масштаби впливу на кадрові рішення керівних груп. Сьогодні принцип субсидіарності відповідає новим тенденціям стійкого розвитку, його розуміють як фактор взаємної поваги та підтримки, дотримання прав меншин. На структуру партії впливає також термін перебування її при владі.

Ще одна проблема внутрішньопартійної демократії - "залізний закон олігархії" Р.Міхельса, коли влада, як правило, належить вузькому колу парламентських лідерів, які приймають рішення і впливають як на політику партії, так і на політику уряду, парламенту, а значить, і держави. Світоглядні партії менше потрапляють під вплив партійних функціонерів, відмовляються від практики розподілу посад, а в результаті - витісняються з державних органів. Посилення внутрішньопартійної демократії призводить до розколів в ідеологічних партіях. У прагматичних партіях - навпаки, урівноважують інтереси зацікавлених сторін.

Одним із способів розширення внутрішньопартійної демократії є гендерне квотування, яке стимулює партії до активного політичного залучення жінок, змушує займатися підготовкою значної кількості кваліфікованих кандидатів для заповнення квот, опікуватись культурою політичної участі.

3. Метою фінансового регулювання діяльності політичних партій з боку держави є їх зміцнення та заохочення громадян до участі у політичній діяльності. А метою фінансового регулювання виборчої діяльності є заохочення вільної конкуренції суб'єктів виборчого процесу. У законодавстві різних держав існують два основних види державного фінансування: цільове і нецільове.

У такій дискусійній та складній царині, як фінансування партій та виборчих кампаній, потрібен ефективний нагляд за дотриманням закону. Аналіз структури витрат виборчих фондів доводить, що основні витрати йдуть на використання засобів масової інформації, що свідчить про медіатизацію політичного поля України. Наше законодавство має оперативно реагувати на нові тенденції і регламентувати віртуальну діяльність політичних партій.

Для дієвого контролю необхідно встановити юридичну відповідальність політичних партій за виявлені правопорушення. Така відповідальність у різних її формах (конституційна, адміністративна, а в деяких країнах навіть карна) передбачається законодавством. Крім того, у багатьох країнах юридичну відповідальність несуть не тільки партії чи посадові особи, але також усі фізичні і юридичні особи, що порушують розпорядження про фінансування партій. Покладання юридичної відповідальності не тільки на політичні партії, але і на всіх осіб, що порушують розпорядження про їхнє фінансування, безсумнівно, підвищує ефективність зусиль у боротьбі з політичною корупцією.

Розділ 4

Політичні партії
і виборчий процес

*Залишалася непеременною сама
ворожнеча, цілком природна для всіх
держав, ворожнеча між вельможами
та народом, бо народ хоче жити
законами, а вельможі намагаються
ними верховодити.*

Н.Мак'явеллі

4.1. Виборчі системи та умови їх застосування

Головним питанням політичної боротьби XIX і XX ст. було визначення тих, хто має обирати і володіти правом представництва. Розвиток інституту виборів, що виражають саму суть політичного процесу, тісно пов'язаний із становленням демократичних форм державного правління та розвитком ідеї демократії [625, с. 39-44]. Політична і державно-правова практика виробили різні форми здійснення безпосереднього народовладдя, але найбільшого визнання й поширення набули вибори до органів державної влади та місцевого самоврядування [568, с. 106-120]. Хоча ставлення до самого інституту виборів є неоднозначним. К.Победоносцев, наприклад, вважав парламентаризм однією великою брехнею, оскільки народні обранці керуються власними розрахунками та уподобаннями [601, с. 99-104]. Д.С.Міл, а пізніше А.Ліпхарт, Р.Даль, В.Шаповал та інші вважали вибори оптимальним кроком у розвитку людства. Е.Арблестер зауважив, що тільки у XX ст. теоретики спробували витворити варіант демократії, за якого до участі народу в політичному житті ставляться з підозрою, або вважають її небажаною [556, с. 43].

Нині демократичність держави та рівень розвитку громадянського суспільства визначається передусім досягнутим рівнем розвитку народовладдя, тобто тим, наскільки реально існуючі процедури виявлення та реалізації волі народу впливають на управління державними і суспільними справами. Найреальніше такий вплив здійснюється у формі прямого (безпосереднього) народовладдя, під яким розуміють безпосередню участь громадян при виробленні й ухваленні державних рішень і формуванні органів державної влади. Така форма народовладдя історично існувала першою. Ще в умовах первісного суспільства вона здійснювалася у вигляді загальних зборів членів спільноти. У перших державних утвореннях пряме народовладдя виявлялося у вигляді народних зборів, віче у Київській Русі.

Із розвитком держави стало неможливим вирішувати всі питання шляхом залучення до цих процесів усього населення. Зародилася інша форма народовладдя - непряме, або представницьке, коли громадяни визначають певні групи своїх представників, яким від свого імені доручають вирішувати більшість питань, що мають загальне значення. Але при цьому безпосереднє народо-

владдя не виключається з державно-правової та політичної практики. Його значення навіть підвищується, зокрема у вирішенні тих завдань, які мають принципове значення для функціонування, розвитку держави та інших суспільних інститутів - саме тут необхідний механізм безпосередньої демократії.

Світовий досвід функціонування демократичних режимів засвідчує, що розвинені демократії не можуть існувати без партій. Існування політичних партій належить до засад репрезентативної функції у демократичній системі [577]. Саме партії є механізмом передачі влади за посередництвом виборів.

Дж.Сарторі, зокрема, звернув увагу на те, що сучасні демократії залежать від виборчих процедур (а це механізми прямої демократії), а також від обмеженого врядування більшості (повноцінна діяльність опозиції) і представницької передачі влади [624, с. 35]. Також велике значення правилам гри, або жорсткому дотриманню виборчих процедур надавали Р.Таагепера і М.С.Шугарт, М.Уоллестайн та ін. [586; 591; 628, с. 115; 632, с. 157].

Нині для України актуальним є питання не стільки ствердження демократичних форм та принципів виборів, скільки справедливої виборчої системи, що дозволить зробити народне представництво дійсним. Для цього необхідно визначитись із конкретними принципами представництва: за яких умов людина, що обрана, є представником і кого саме (суспільної групи, групи інтересів, групи тиску) обранець представляє. Чи має політичний діяч керуватись політичною та виборчою програмою своєї партії, блоку? Чи має обранець об'єднувати інтереси різних прошарків суспільства? Як узгодити власні і суспільні інтереси? Намагаючись знайти відповіді на ці питання науковці розробили різні моделі представництва, в основу яких покладено ідеї довіри, делегування, мандата, пропорційності. Адже йдеться про представницьку демократію, що забезпечується за допомогою виборів.

Перші дві моделі представництва - довіри та делегування склались за відсутності такого механізму передачі влади, як політичні партії.

Модель довіри свого часу розробив Е.Берк, вважаючи, що обранець має робити все можливе для громади, що його обрала, але самостійно приймаючи рішення на користь громади [558, с. 739-746]. Погляди Е.Берка розвинули у ліберальній теорії представництва Дж.С.Міль, запропонувавши "множинність голосів" [595, с. 132-276].

Друга модель - делегування - робить наголос на неможливості обранців самостійно приймати рішення, а лише діяти на базі чітко сформованих доручень чи інструкцій. Т.Пейн вважав, що для ефективності цієї моделі необхідно вибори робити частіше і чергувати виборців та обранців. На нашу думку, ідея ротації кадрів актуальна і сьогодні, а механізм їх контролю, відкликання і широке використання референдуму варто активніше використовувати в Україні.

Основна ідея мандатної моделі представництва полягає в тому, що партія, отримавши перемогу на виборах, бере специфічний мандат від суспільства. Мандат - це інструкція або наказ, що видає влада вищого ступеня і який обов'язково виконується. Це означає, що суспільство підтримало виборчу програму конкретної партії, або політичного лідера. Для здійснення партійної програми необхідна дисципліна та єдність партійних рядів, а політик має бути відданим політичному курсу партії. Е.Хейвуд вважає, що ця модель хоч і правильно враховує практичне значення партій та партійної політики, але може бути використана тільки у мажоритарних системах за умови отримання партією більше 50% голосів виборців [633, с. 280-285]. В умовах України, коли відбувається процес становлення політичних партій і вони ще не набули якостей сформованих, дисциплінованих, ідеологічно відданих - мандатна модель представництва виглядає недоречною.

В основу моделі пропорційного представництва покладена ідея про те, що представляти ту чи іншу групу виборців можуть тільки вихідці з цієї групи, що мають однаковий з нею досвід, інтереси та потреби. На жаль, українські партії ще не відповідають вказаним вимогам, вони не представляють інтереси певного прошарку населення, а лише своїх фінансистів.

Палким прихильником пропорційної системи виборів як парламентських, так і місцевих був Отто Ейхельман, автор Конституції УНР 1918 р. Хоча він ідеалізував дещо спрощену (не за списками політичних партій) форму пропорційної виборчої системи [572].

Кожна з наведених моделей має свої переваги і недоліки. Науковці та політики-практики в усьому світі і досі не можуть визначитись з найкращою моделлю представництва, хоча суттєво розширили і модифікували попередні уявлення про вибори та виборчі системи. Про це свідчить зміна виборчих систем (Італія, Угорщина, Україна).

Демократичні вибори є одним з основних шляхів завоювання та утримання політичної влади, на противагу насильству. Вони

дають змогу громадянам обирати і змінювати державних діячів. У принципі, вибори чи не єдиний засіб впливу на державних і політичних лідерів, завдяки якому навіть найпасивніші члени суспільства можуть опосередковано реалізовувати свою політичну волю й побажання. Питання сьогодні, як і двісті років тому, полягає в тому, чи наявна форма представництва відображає повною мірою потреби суспільства чи ні. Демократичність політичної системи багато в чому залежить від норм та механізмів, що регулюють проведення виборів, а також від політичної культури суспільства.

Відносна легкість, з якою можна замінити чинний уряд у країні, значно зменшує гостроту можливих вимог про зміну політичного режиму та його інститутів, зменшує загрозу збройного протистояння. Саме це й зумовлює сьогодні перетворення інституту загальних виборів на один із найважливіших елементів держави, політичної системи в цілому, що діє в більшості країн світу і прийшов на зміну внутрішнім збройним конфліктам. Але для того щоб загальне виборче право було запроваджене в політичній практиці, знадобилося понад двісті років наполегливої боротьби.

Якщо вибори - це головна форма вияву народного суверенітету та прояву політичної суб'єктності народу, то необхідно з'ясувати хто і на які посади у державі обирається. Чи потрібно обирати суддів, наприклад, чи тільки політиків? Хто і як здійснює своє виборче право? Чи дозволяти громадянам самостійно вирішувати питання участі у виборах, як у США, чи зобов'язати їх голосувати, як у Австралії, Бельгії та Італії? Чи має бути голосування "таємним", чи відкритим? Найважливіше питання: чи є вибори усвідомленим кроком громадян?

Заохочення громадян до політичної участі також є важливим, оскільки це робить вибір громадян свідомим і відповідальним. В Україні станом на 2005 р. склалася ситуація, коли певною мірою цікавилось політикою 67,7 % населення, а дуже цікавилось - 21,1%. Разом із тим беруть участь у діяльності політичних партій тільки 2,5% громадян, а в діяльності громадських організацій ще близько 20% [631, с. 466-468].

У 2008 р. певною мірою цікавились політикою 69,7% українців, а дуже - 14,8%. У політичних партіях працювало 2,8%, а в громадських організаціях ще близько 14% [566, с.10]. Тоді як в європейських країнах показник зацікавленості політикою простих громадян значно нижчий: Австрія - 36,3% цікавиться і 13,9% дуже цікавиться, Данія - 49,1% і 18,7%, Швейцарія - 46,9% і 14,9%. А

що стосується участі громадян у діяльності партій, то цей показник вищий порівняно з Україною. Так, в Австрії визнають себе членами партії 14,8% громадян, Данії - 7%, Швейцарії - 7,4% [565, с. 15, 22].

Основна форма реального впливу громадян на політичний курс держави у сучасному світі є механізмом легітимного формування відповідних державних органів влади. Законодавче регулювання виборчої діяльності політичних партій сприяє такому виборчому процесу, який би був доступний усім громадянам, не залежно від їх фінансової спроможності та підвищував би рівень громадської довіри до політичного процесу в цілому.

Протягом останніх років в Україні на порядку денному постійно перебувають ефективність функціонування інституту представництва (парламенту), його взаємодії з іншими органами влади, складовими політичної системи, державного управління. Щоб оцінити вирішення зазначених питань потрібен зважений підхід, глибокий аналіз законодавчої бази, програмних можливостей партій, що перебувають при владі, суспільних потреб тощо.

У країнах ліберальної демократії вибори в політичній системі відіграють роль, аналогічну ролі ринку в економічній системі. Вони оцінюють у певні проміжки часу ціну і якість конкуруючих товарів, тобто партійних програм, обіцянок лідерів. Вибори визначають відповідні частини ринку для різних політичних “підприємств”. Результати виборів сповіщають таким чином тим, хто програє, про недоліки їхньої продукції.

В.Бушанський у своїй статті “Попит і пропозиції на виборчому ринку” дає визначення “політичний ринок”: “Ним позначаються політичні цінності, які, з одного боку, поділяються громадянами, їхні очікування щодо політичного процесу, а з другого - програмові засади, цілі, проголошені політичними партіями, громадськими організаціями чи політиками одноособово. Безперечно, на становлення поняття вирішальний вплив справило (істинне чи позірне) уподібнювання політичного процесу з ринковими відносинами. Про певний розквіт “політичного ринку” можна говорити за умов демократії, що забезпечує широкий доступ до державної та муніципальної влади, а також гарантує недоторканність політичних суб’єктів, вільне висловлювання й обстоювання політичних цінностей” [560].

У сучасних демократичних умовах вибори є:

- основним механізмом легітимного формування державних органів влади та місцевого самоврядування;

- головною формою вияву народного суверенітету та проявом політичної суб'єктності народу як єдиного виразника інтересів суспільства в органах влади;

- основною формою реальної участі громадян у політичному житті, їх впливу на політичний курс держави.

Вибори також виконують низку важливих функцій, до яких відносять:

- конструктивну: створення представницьких органів влади та управління; послаблення соціальної напруги, досягнення суспільного консенсусу;

- програмну: оголошення партійних програм та їх конкуренція; формування державної програми на засадах програми партії (блоку партій), що перемогла на виборах;

- контрольну: створення представницьких органів, що контролюють діяльність уряду та виконавчих структур; затвердження виборів як важливого інституту відбору і контролю;

- артикуляційну: об'єднання інтересів різних соціальних груп населення у виборчих процесах; визначення можливих напрямів та реальні умови реалізації різновекторних інтересів населення;

- інтеграційну: об'єднання більшості громадян навколо тих політичних програм, на підставі яких розробляється державна політика та платформа діяльності уряду; об'єднання зусиль населення значно підвищує ефективність діяльності окремих лідерів та урядових структур;

- комунікативну: налагодження безпосередніх контактів між громадянами і кандидатом та зворотного зв'язку між громадянами і владою, у ході якого коригуються й уточнюються виборчі платформи;

- генеративну: формування політичних еліт; стимулювання змін, прискорення соціальних процесів у напрямі прогресу або регресу [570, с. 138-139].

Отже, можливість громадян демократичним шляхом впливати на поведінку своїх правителів має кілька важливих наслідків.

Вибори формалізують і фундаментально змінюють характер суспільного впливу на дії уряду, хоча, звичайно, громадська думка може впливати (і впливає) на державних діячів задовго до проведення виборів.

Створення механізму демократичних виборів, однак, свідчить, що і за умов, коли правляча еліта має змогу силовим шляхом примусити до покори, значення громадської думки не знижується.

ся. Просто вибори сприяють інституціоналізації впливу громадської думки, певною мірою “випускають пару”, знімають соціальне напруження в суспільстві. Вибори є засобом урахування масових настроїв, які можна формально і неформально контролювати.

У демократичних країнах вибори здійснюються на основі прямого загального голосування всіх громадян, за винятком осіб, позбавлених права голосу згідно з чинним законодавством. У міжнародному виборчому праві існує кілька загальновизнаних принципів, згідно з якими проводяться сучасні вибори: всезагальності (фундаментальний), рівності при таємному голосуванні. Вибори можуть бути прямими і непрямими, як, наприклад, обирають Президента США. Будь-які обмеження означають виключення певних груп громадян з участі у виборах з економічних, політичних чи соціальних причин і називаються цензами.

Механізм голосування та розподіл депутатських мандатів залежить від типу виборчої системи, що визначає характер процедури виборів, співвідношення політичних сил у парламенті, ступінь впливу на формування уряду. У кожній країні виборча система визначена законодавством, що деталізує основні положення, зафіксовані в конституції. У законодавстві відображені положення про порядок висунення кандидатів, вимоги до них, процедуру голосування й підрахунок голосів, джерела фінансування тощо.

На відміну від інших країн світу, структура виборчої системи України не виписана в Основному Законі. У ньому зазначені тільки загальні умови виборчого процесу (ст. 76, 77). Україна дотримується стандартів проведення виборів, визначених відповідними ратифікованими міжнародними угодами, зокрема підсумковим документом Копенгагенської конференції від 29 червня 1990 р. [582].

Існують різні типи виборчих систем відповідно до правил, за якими встановлюються результати виборів; форми висунення кандидатів та способу голосування; типу виборчого списку та способу його заповнення.

Виборча система - це порядок організації і проведення виборів у представницькі органи влади, закріплений в юридичних нормах і політичній практиці.

Історично першою стала мажоритарна виборча система, в основі якої лежить принцип більшості (франц. *majorite* - більшість). Обраними вважаються ті кандидати, які отримали встановлену більшість голосів. Ця система застосовується у 76 країнах світу. Переможці визначаються за більшістю голосів, отриманих у ви-

борчому окрузі (одномандатному або багатомандатному). Мажоритарна система буває: **абсолютної більшості; відносної більшості; обмежено-мажоритарна; преференційна; альтернативне, або пільгове, голосування.**

У цілому мажоритарні системи сприяють “зайвому” представництву сильнішої сторони. Переможець за системою “той, хто фінішував першим” отримує все (у випадку двох кандидатів переможець повинен отримати $\geq 50\%$ голосів; понад двох кандидатів - $\leq 50\%$ голосів). Тобто часто $\geq 50\%$ виборців “дарма” використовують право голосу [602, с. 12].

Переваги мажоритарної системи полягають у:

- 1) гарантованості обрання урядової більшості, і як наслідок - уряду;
- 2) керованості обранців;
- 3) створенні безпосередніх взаємовідносин між виборцями і їхніми представниками;
- 4) підвищенні “якості” обраних осіб.

Вже на початку становлення конституційного ладу стали пропагуватися ідеї пропорційного представництва політичних об'єднань, згідно з якими кількість мандатів, що одержані такими об'єднаннями, відповідає кількості поданих за його кандидатів голосів. Метою цієї виборчої системи є полегшити доступ до представництва меншинам. Уперше пропорційна система була застосована в Бельгії у 1889 р., де етнічні меншини сформували етнічні партії і прагнули представляти свої інтереси у владі. Наразі вона існує більш ніж у 60-ти країнах світу. Передбачає голосування за партійними списками, розподіл депутатських мандатів здійснюється пропорційно кількості голосів, отриманих партією на виборах. При цьому встановлюється бар'єр, що їй необхідно подолати, щоб бути представленою у законодавчому органі (як правило, 4-6%). З метою зменшення великої кількості партій встановлюють “критичну” межу для прийняття представництва (залежно від конкретних умов у кожній країні). У Німеччині - 5%, Ізраїлі 1-1,5% (з 1992 р.), Туреччині - до 10% (1983-1991 рр.), Греції - понад 15%, Іспанії - 4%, Аргентині - 3%.

Розрізняють такі моделі пропорційного представництва:

- повне пропорційне представництво існує за умови, що вибори відбуваються в єдиному виборчому окрузі, який включає всю територію країни (Нідерланди, Ізраїль, Парагвай, Молдова, Словенія);
- обмежене пропорційне представництво - за умови, що вибори відбуваються в кількох багатомандатних округах, на рівні яких розподіляються місця.

Розподіл депутатських мандатів відбувається в два етапи: на першому визначаються виборчі квоти, а на другому відбувається розподіл зайвих голосів і незаповнених місць (Польща, Чехія, Португалія, Австрія, Швеція, Іспанія, Фінляндія, Італія).

Існують три типи обрання кандидатів від партії. Перший тип - закритий партійний бюлетень: список контролює виключно партія (Португалія, Україна). Другий тип - пільгові списки: виборці у межах списку самі визначають послідовність проходження кандидатів від партії до парламенту (Австрія, Швейцарія). Третій тип - роздільне голосування: виборці можуть обирати кандидатів із різних партійних списків (Фінляндія, Бельгія, Нідерланди). А.Романюк звернув увагу на те, що комбінація загальнонаціонального виборчого округу та закритих партійних списків серед демократичних країн застосовується лише в державі Ізраїль, але кількість її населення майже у 8 разів менша за Україну [620].

Позитивною якістю цієї системи є справедливість у представництві. Недолік - складність формування парламентської коаліції та нестабільність урядів [605, с. 238].

А.Ліппгарт зауважував на необхідності зваженого підходу до пропорційної системи, адже кількісно невисока багатопартійність та стримана пропорційність (Німеччина, Швеція) дають більш привабливий результат врядування, ніж крайні прояви пропорційності, як в Італії та Нідерландах. Пропорційне представництво вимагає від партій організованості, дисципліни та розвинутої партійної інфраструктури, чим перешкоджає індивідуалістичним та анархічним тенденціям.

Пропорційна виборча система може стати стимулятором багатопартійності, оскільки має так званий “прирощувальний ефект” (М.Дюверже).

Багатопартійна система вважається найбільш демократичною, оскільки пропонує громадянам широкий вибір альтернатив, змушує партії у парламенті об’єднуватись, шукати компроміс, укладати угоди, бо жодна з них не може правити самотійно. Багатопартійне правління є менш стабільним, порівняно з двопартійним, але більш гнучким.

Парадокс багатопартійності полягає в тому, що за наявності великої кількості партій реальну участь у здійсненні влади бере їх значно менша кількість.

З початку минулого століття пропонувались компромісні ідеї, спрямовані на забезпечення хоча б часткового представництва

меншості. Деякі з них застосовуються до цього часу, оскільки дозволяють зменшити дефекти мажоритарної системи, не здійснюючи при цьому повний перехід до пропорційності. Такі системи отримали назву змішаної виборчої системи.

Змішаними виборчими системами є такі, за допомогою яких у ту саму палату обирають шляхом поєднання пропорційного критерію і критерію відносної більшості (Дж.Сарторі) [623]. Це так звані паралельні змішані системи. Вони застосовуються у тих країнах, де є необхідність досягнення компромісу між принципом представництва у парламенті різних політичних сил та стабільністю сформованого ними уряду. Тобто йдеться про укладення “пактів” між правлячими партіями і опозиціями (М.Уоллерстайн) [632, с. 32-45].

За такої системи формування представницьких органів державної влади відбувається з використанням деяких (відмінних у різних національних законодавствах) елементів мажоритарної і пропорційної виборчих систем (Італія з 1993 р. - 75/25, Японія, Росія з 1993 р., Німеччина, Литва, Грузія, Угорщина, Україна до 2006 р. - 50/50) [629, с. 96].

Найпростішим варіантом змішаної виборчої системи є паралельне комбінування: частина представницького органу обирається за мажоритарним принципом, частина - за пропорційним. Вибори проводяться одночасно за партійними списками у багатомандатних округах і в одномандатних за правилом відносної або абсолютної більшості [562; 627].

Дж. Сарторі наголошує, що поняттям “змішана система” часто зловживають, зокрема, сприймаючи виборчу систему Німеччини як змішану. Вона є змішаною з погляду критерію голосування. За результатами виборів, вона є цілком пропорційною для Бундестагу. Змішані виборчі системи практично позбавлені будь-якої частки “пов’язаності”. Якщо йдеться про парламент, в якому нижню і верхню палату обирають за різними системами, то сумарну виборчу систему не можна назвати змішаною.

Змішана система приводить до створення органу управління, склад якого містить у собі пропорційне і непропорційне представництво його членів, тобто приводить до напівпропорційного (чи напівмажоритарного) результату. Справжня змішана система - це та система, за якою членство в парламенті відображає пропорцію, якій протистоїть диспропорція. За Дж.Сарторі, прикладом дійсно змішаних систем є італійська, японська та російська виборчі системи.

У Росії змішана виборча система існувала у період 1993-2003 рр. Половина депутатів Державної Думи обиралась за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах (225), інша половина (225) обиралась за пропорційним представництвом по федеральному виборчому округу, який включав в себе територію всієї Російської Федерації. Для розподілу депутатських мандатів за пропорційною системою використовувались правило найбільшого залишку та виборча квота Т.Хера, згідно з якою загальна сума голосів, які були віддані за партії, що подолали 5% бар'єр, має поділитися на кількість мандатів [567, с. 12-24].

В Україні змішана виборча система діяла у період з 1998 по 2006 рр. з рівним співвідношенням мажоритарної та пропорційної частин [610].

Представницька, або куріальна, виборча система передбачає гарантовані квоти, або норми, представництва для певних етнічних або соціальних груп (Нова Зеландія, Зімбабве, Фіджі). Недоліком цієї системи є складність існування ефективних урядів [598, с. 123].

Проте немає жодної моделі виборчої системи, яка б гарантувала повне й справедливе втілення в життя ідеалів демократії. Отже, перед українським законодавством і науковцями постало завдання продумати таку форму виборів, яка б включала як загальновизначені демократичні права і свободи громадян, так і враховувала традиції й образ мислення виборців України [561, с. 111-117].

Україна розвивається у руслі тенденцій, що мають місце в європейських країнах із незначним досвідом демократичного управління, де відсутні стабільні політичні партії, триває процес активної політичної структуризації суспільства тощо. Так, за пропорційною системою обирається Сейм Польської республіки, нижні палати парламентів Чехії, Естонії, Російської Федерації, Литви. Пропорційна система характерна і для країн Західної Європи, що порівняно недавно стали на шлях демократичного розвитку, зокрема для Іспанії, Португалії, Греції.

Що стосується усталених європейських демократій, то тут у значній кількості випадків перевагу надано мажоритарному принципу формування парламенту. Так, за мажоритарною системою обирається повний склад Національної асамблеї та половина Сенату Французької Республіки, Палата громад у Великій Британії, 75% складу Палати депутатів та Конгресу Італії тощо.

Хоча можна зазначити, що у реформі виборчих систем, яка відбувається у світі, немає закономірностей. Так, коли Нова Зеландія у 1994 р. ввела пропорційну систему, Італія перейшла до виборів більшої частини парламенту на мажоритарній основі. Взагалі, напрошується висновок, що про реформи виборчих систем говорять ті партії, яким загрожує втрата влади (лейбористи Великобританії у 1980-х рр., соціалісти у Франції в 1980-90-ті рр.), або партії, які не можуть за існуючої системи прийти до влади (французькі націоналісти під проводом Ле Пена). Тобто від виборчих реформ більше залежать долі політичних партій, ніж суспільства в цілому. Таким чином, зміна виборчої системи скоріше є формою боротьби за владу в нових умовах.

А.Ліппгарт вважав, що обрання виборчої системи, особливо між пропорційною і мажоритарною, - найважливіше із конституційних виборів, які необхідно зробити для утвердження демократії. Хід подій у нових демократіях підтверджує цю думку - реформи виборчих систем доволі часто призводили до важливих і непередбачуваних політичних наслідків. Так, зміна виборчої системи України у 2004 р. призвела до серії дострокових виборів, постійної щорічної зміни урядів, збільшення кількості партій.

А.Ліппгарт став головним адвокатом пропорційного представництва і багатопартійності в нових демократичних державах. Він довів абсурдність ідеї ефективної економічної політики за авторитарного правління, оскільки, за його висловлюванням, економічний розвиток потребує не стільки "сильної", скільки "надійної руки". Учений стверджує, що пропорційна система і парламентаризм краще справляються із завданнями представницького правління, захисту інтересів меншості, політичної участі виборців і контролю за безробіттям, ніж альтернативні системи, засновані на принципі відносної більшості [588, с. 136-146].

Ця теза зазнала різкої критики зі сторони К.Квейда, який виступив на захист системи відносної більшості. Система простої більшості змушує політичні партії, що змагаються між собою, приймати установку на формування політичної більшості. У результаті, партії схиляються до поміркованості, пошуків примирення, згладжування гострих кутів. Інакше кажучи, до готовності робити ще до виборів те, здатність до чого після виборів викликає захоплення А.Ліппгарта. Думку К.Квейда підтримує і Г.Лердірет, який також вважає, що в умовах системи простої більшості партії тяжіють до поміркованості, оскільки це дозволяє їм отримувати

голоси тих, хто відкладає свій вибір на останній момент. У відповідь на критику А.Ліппгарт вказував, що багато країн обирали пропорційну систему, щоб адаптуватися до нових соціальних розколів. Країни з пропорційною системою досягли більших успіхів в економічному розвитку, натомість, системи відносної більшості часто породжують штучну більшість, а це є недемократично. На нашу думку, доводи А.Ліппгарта є більш доказовими і прийнятними для України.

Незважаючи на наукові суперечки, нові демократії випробовують різні виборчі системи, йдучи шляхом проб і помилок на практиці. Дж.Хоббінг і С.Паттерсон описують складну виборчу систему Угорщини, яка поєднує елементи пропорційного представництва і системи відносної більшості, у цілому висловлюються на користь останньої і проти чисто пропорційної системи. Аналіз ситуації в Польщі привів К.Ясевича до висновку, який ми повністю підтримуємо, що головне джерело неприємностей - не пропорційна система, а відсутність зрілих партій, хоча і аргументи А.Ліппгарта не були ним підтримані. Пізніше він використав аналіз запроваджених в Угорщині, Польщі та Чехословаччині виборчих систем для перевірки висловленої С.Рокканом гіпотези, згідно з якою зміцнілі буржуазні партії кінця минулого століття (як і комуністичні партії в кінці 80-х рр.) віддавали перевагу пропорційному представництву, тому що бачили в ньому засіб збереження хоч якоїсь влади в умовах тиску зі сторони нової хвилі виборців. А.Ліппгарт робить висновок, що ця гіпотеза знаходить своє підтвердження, принаймні, в Польщі, де дійсно була прийнята достатньо радикальна форма пропорційного представництва [588, с. 136-146].

Р.Катц пропонує дедуктивну теорію для визначення оптимальної виборчої системи, що пояснює проблемні орієнтації, ідеологічні стилі й структурну узгодженість представлених у парламенті партій. В основі теорії лежить положення про те, що партійна організація в парламенті являє собою продовження організації, яка веде виборчу кампанію, а тому повинна мати такі ж структурні характеристики, як раціонально організована кампанія, що підпорядковується виборчій системі. Виходячи з припущень відносно виборців та передвиборчої конкуренції Р.Катц висуває дванадцять гіпотез, у тому числі й дві такі:

- в умовах пропорційної системи з великими виборчими округами партії будуть більш ідеологізованими, ніж в умовах системи відносної більшості;

- партії, які конкурують між собою в малих округах, будуть переважно орієнтуватися на персоналії лідерів і патронаж, тоді як партії, які конкурують у великих виборчих округах, будуть схильні до проблемної орієнтації [633, с. 295].

Виборча кампанія в Україні переконливо спростовує ці гіпотези. Пропорційна виборча система з великими округами не вплинула на інтенсивність ідеологізації наших партій. Хоча разом із тим сприяє політичному структуруванню українського суспільства, що необхідно в процесі творення нової держави. Так, кількість людей, які не визначились з прихильністю до тієї чи іншої політичної течії в Україні, знизилась на 19,6% у 2008 р. порівняно з 1992 р. Кількість людей, які негативно сприймають політичні течії, також зменшилась за цей період на 11,7% [566, с. 10].

Українська політична практика спростовує й іншу тезу Р.Катца, що партії, які конкурують між собою в малих округах, будуть переважно орієнтуватися на персоналії лідерів і патронаж, тоді як партії, які конкурують у великих виборчих округах, будуть схильні до проблемної орієнтації. Оскільки наші партії всі персоніфіковані, населення майже не знає про роботу первинних осередків партій у міжвиборчий період, проте всі знають лідера партії. Про це свідчать і іменні блоки під час виборів.

Під час оцінювання виборчих систем орієнтуються на такі критерії, як якість представництва та ефективність державного управління.

Мажоритарна система виборів створює умови для існування двопартійної системи та однопартійного уряду. Це не завжди відтворює вподобання виборців. Наприклад, у Великій Британії Консервативна партія ніколи не отримувала більше 43% голосів на виборах, але це не завадило їй впродовж довгих років реалізовувати свою політичну програму. Отже, формальна більшість виборців перебуває в опозиції до правлячої партії і важко довести, що вона отримала вотум довіри, або мандат. Слабкість мажоритарної системи проявляється при забезпеченні народного представництва. Крім того, ця система не забезпечує пропорційного розподілу мандатів. Так, у 2001 р. Лейбористська партія отримала 63% місць у парламенті при 41% отриманих голосів, а Консервативна партія Великобританії 25% при 31% голосів, а такі дрібні партії, як Ліберальні демократи - усього 8% при 18% голосів. Таким чином, виходить, що пропорційні системи точніше відтворюють представництво різних прошарків населення у питаннях здійснення державної влади.

Якщо говорити про представництво пропорційних систем, то тут також не може бути однозначності. Коаліційний уряд має опиратися на підтримку мінімум 50% виборців, але його політична поведінка визначається тільки після виборів та коаліційних перемовин. Це свідчить про те, що коаліційний уряд не завжди дотримується передвиборних обіцянок окремих партій чи коаліцій, а значить, не можна стверджувати, що виборці схвалили їхню програму. Усередині коаліції реальний вплив може мати партія, що отримала незначну підтримку на виборах, наприклад, Вільні демократи у Німеччині, які диктують свої умови таким потужним партіям, як ХДС та СДПГ.

Вважається, що мажоритарні системи забезпечують стабільний уряд, а отже, і ефективність його діяльності. Разом із тим, маючи перевагу в парламенті, такі уряди можуть уникати парламентської відповідальності. Виконавча влада в такому випадку домінує над законодавчою, за допомогою партії, що сформувала уряд і працює в парламенті. Головним питанням державного управління постає здатність управляти (Австралія, Канада, Нова Зеландія, Велика Британія).

Коаліційні уряди мають ширшу електоральну підтримку і, вважається, що краще забезпечують спадковість у справах державного управління. Так, Італія, незважаючи на зміну 59-ти урядів у період з 1945 по 2001 рр., продемонструвала стійке економічне зростання і посідає одне із провідних місць серед держав ЄС за рівнем життя. Спадковість урядової політики тут забезпечувала Християнсько-демократична партія, що незмінно була присутня в урядах до 80-х рр., коли погрузла у корупційних скандалах [633, с. 293-296]. Пропорційне представництво асоціюється з багатопартійними системами, коаліційними урядами, урівноваженням сил законодавчого і виконавчого органу влади і головне питання - представництво різних груп населення в управлінні державою (Австрія, Бельгія, Данія, Фінляндія, Німеччина, Італія, Швеція).

А.Ліппгарт, розглядаючи питання ефективності систем мажоритарного і пропорційного представництва, виходив з положення про те, що тип виборчої системи суттєво пов'язаний з розвитком партійної системи країни, що, у свою чергу, визначає тип існуючої виконавчої влади, спосіб її формування та відносини між виконавчим і законодавчим органом.

Він проаналізував 14 демократій за такими критеріями, як представництво жінок у легіслатурах, індекс інноваційної якості політики щодо підтримки родини, активність виборців, нерівність доходів та показник якості демократії за Р.Далем. У результаті

вийшло, що найвищий показник представництва жінок, рівень участі у голосуванні, підтримка родинам забезпечується пропорційною виборчою системою та парламентською формою правління [587].

При мажоритарній системі як за парламентської, так і президентської форми правління, рівень представництва жінок однаковий, спрямованість на підтримку родини однакова, трохи менша, ніж за умови пропорційності. За парламентської форми правління і мажоритарної виборчої системи - вища зацікавленість у голосуванні виборців, ніж за президентської форми правління з мажоритарною виборчою системою.

А ось економічні успіхи країн не визначаються урядовою побудовою, чи типом виборчої системи. Так, світ здивувала Італія своїм різким зростанням ВВП у 1987 р. У цілому ж економічні успіхи країн з парламентсько-пропорційною системою і президентсько-парламентсько-мажоритарною є однаковими [634].

А.Ліппгарт вважав, що два важливих фактори вплинули на прийняття пропорційної системи виборів у континентальній Європі: проблеми етнічного та релігійного представництва і динаміка процесу демократизації. У зв'язку з процесами демократизації дослідник піднімав питання їх якості. Чи є наявними ці фактори в Україні? Чи саме ці фактори вплинули на прийняття пропорційної системи виборів у 2004 році для нашої країни?

Якщо зважити на те, що у Росії початку ХХ ст. багато партій будувалось за етнічною ознакою, то для того часу, напевно, пропорційна виборча система була б актуальною. У сучасній Україні створюється штучний розкол за мовною ознакою, при чому не враховуються мови більше 100 народів і національностей, що проживають в Україні. Йдеться про російську та українську мови. Отже, скоріше спрацьовує постколоніальний синдром, ніж реальне бажання етнічного та релігійного представництва.

Україні при обранні виборчої системи необхідно орієнтуватись на існуючу партійну систему та її спроможність забезпечити ту чи іншу форму правління для ефективного врядування. Д.Горівіц зауважував, що суспільства, які демократизуються, повинні серйозно і наполегливо подумати про виборчі системи, які сприяють примиренню, і про системи врядування, що радше залучають, ніж відкидають [569, с. 833]. Роль партій у виборах визначається тим місцем, яке вони посідають у виборчому процесі, та значенням у формуванні гілок влади (рис. 4.1).

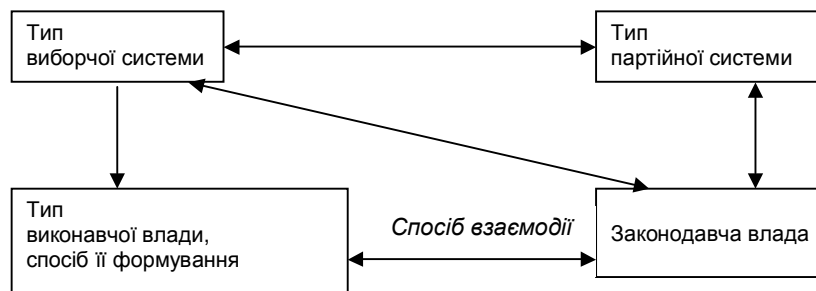

Рис. 4.1. Роль партій у формуванні гілок влади

Разом з тим не можна перебільшувати вплив тієї чи іншої виборчої системи на суспільство. Е.Тоффлер вважає, що не має значення, скільки партій змагаються поміж собою на виборах і хто саме здобуде більшість голосів. Головне одне: завжди виграє тільки одна партія - невидима партія бюрократії [630, с. 311].

Вибірчі процедури дають змогу тим, хто перебуває при владі, контролювати можливі наслідки масової участі громадян у політичному житті. Однак подібні технологічні хитрощі не обов'язково призводять до обмеження можливостей громадян впливати на правлячі кола. У кожному суспільстві (це стосується і України) точиться діалектична боротьба за демократію, з одного боку (з боку народу), і обмеження її - з другого (з боку влади). Цей процес нескінченний, оскільки він рухає суспільний прогрес [557, с. 283].

Вибори багато в чому залежать від виборців, на яких, у свою чергу, впливають як короткотермінові умови, так і глобальні фактори. До короткотермінових впливів належать економічні показники: рівень інфляції, доходів, життя, зайнятості населення. Чим нижчі ці показники, тим більша ймовірність обрання крайніх політичних сил.

Для зрівноваження цих впливів політики використовують гнучкі терміни проведення виборів із тим, щоб синхронізувати сприятливий момент економічного розвитку та виборів. Очевидно, саме цими міркуваннями пояснюється послаблення натиску Президента України на парламент щодо дострокових виборів у 2008 р.

Не менше впливає на результати виборів особистісний фактор - імідж та репутація партійного лідера, що перетворюється на обличчя політичної сили. Після парламентських виборів 2002 р. в Україні соціологи констатували, що імідж лідера дорівнює іміджу

партії. Світовий досвід переконливо свідчить, що при втраті партією електоральної підтримки, як правило, змінюється лідер (Маргарет Тетчер, 1990 р.; Боб Хоук, 1991 р.).

Не менше попередніх факторів на вибір громадян впливають і інтенсивність та технології виборчої кампанії. Одним із провідних механізмів впливу на результати виборів стало опитування громадської думки. А роль ЗМІ годі вже і переоцінити. Адже саме представники мас-медіа розставляють акценти та вибірково подають події, тлумачать факти. Вагається, що саме прихильність концерну Мердока сприяла перемозі Лейбористської партії Великобританії наприкінці ХХ ст. А українські олігархи, перед тим як йти на вибори, розподілили медіа-простір. Залишившись без впливу на медіа-простір, втративши вплив на прийняття державних рішень, українські політичні партії навряд чи зможуть повернутись до активної політичної діяльності (НДП, СДПУ(о) та ін.).

Враховуючи всі можливі впливи на виборців у сучасній політичній науці, виокремлюється низка класичних теорій голосування: модель ідентифікації з партією, соціологічна модель, модель раціонального вибору, модель пануючої ідеології.

Модель ідентифікації з партією базується на психологічних факторах традиційної підтримки. Але сьогодні розвивається сама основа такої підтримки, зв'язок клас - партія. Це пов'язано зі зміною соціальної структури суспільства. У першу чергу, від цього потерпають ліві партії, що традиційно спирались на класові зв'язки [637; 638]. Це явище спонукало СДПН у 1959 р. заявити про відмову від класових позицій і про намір стати партією всього народу. По цьому ж шляху пішли й інші соціал-демократичні партії Європи. На початку 60-х рр. серед членів партій ХДС і ХСС у ФРН, які загалом спираються на підтримку великого бізнесу, все ж таки було, відповідно, 13% і 17% робітників (а голосували за ці партії до 25% робітників). І то за умови, що у ФРН діє впливова Соціал-демократична партія. До неї, у свою чергу, крім робітників (47%), належать інтелігенція, дрібні власники та ін. [606, с. 209]. У США чисельність офіційно зареєстрованих республіканців та демократів скоротилась, кількість громадян, що вважають себе політично незалежними, збільшилась з 9% у 1920 р. до 30% у 1980-х рр. А у Великобританії показник сильної ідентифікації знизився майже на 30% за 30 років [633, с. 303].

Соціологічна модель голосування базується на соціальних зв'язках, припущенні, що громадянин обирає відповідно до еко-

номічного і соціального становища своєї суспільної групи. Хоча той факт, що лейбористи у 1987 р. отримали більше голосів робітників розумової праці, ніж фізичної, свідчить не на користь цієї моделі [576, с. 235; 638].

Модель раціонального вибору базується на особистому інтересі індивіда. Тобто голосування громадянин використовує для досягнення своїх власних цілей [575; 639; 640]. Ця модель тісно пов'язана з так званим “проблемним голосуванням”, або “проблемною мобілізацією” населення під час виборів, коли головну роль у підтримці певного діяча відіграє не його партійна належність, а націленість на вирішення конкретного політичного питання (наприклад вибори Президента Франції у 1981 р., коли еволюція виборчої кампанії, зміна порядку пріоритетів - проблема безробіття стала важливішою за проблему безпеки країни - привели до перемоги Ф.Міттерана).

Вважається, що “проблемне голосування” як новий соціальний процес постмодернізму виник у результаті посилення плюралізму та індивідуалізму і став причиною перегляду традиційних моделей голосування.

Існує ще і радикальна модель пануючої ідеології. Її прихильники вважають, що уподобання громадян формують система освіти, держава і, найбільше, ЗМІ. Скорочення впливу класової ідеології на електоральну поведінку через об'єктивні причини суспільного розвитку підсилює вплив ЗМІ на партійну конкуренцію та партійні дискусії. Цей процес Ж.Бодуен назвав “медіатизацією політики”. ЗМІ здатні викривляти потоки політичної комунікації, формувати свій політичний порядок денний, тим самим формуючи переваги, симпатії та антипатії виборців. Напевно, тому так приваблюють ЗМІ українських політиків. Можливо, слабкість Президента України В.Ющенка частково визначається тим, що він програв інформаційну війну своїм опонентам, здавши всі провідні ЗМІ, які підтримували його під час помаранчевої революції.

Н.Ротар, аналізуючи моделі та цикли політичної участі громадян України посткомуністичного періоду, вважає, що механізми участі громадян у висуванні претендентів на посаду президента країни суттєво змінились. Це повинно схилити громадян до більш активного використання інституту політичних партій та сприяти завершенню політичної структуризації суспільства. Основні чинники активізації політичної діяльності - мобілізаційні. Наразі можна говорити про електоральну модель політичної участі громадян України [621, с. 122-123].

Мобілізаційні форми, що притаманні електоральній моделі політичної участі, мають такі негативні риси, як відтворення патронатно-клієнтельних зв'язків між громадянами і владною елітою та проявляються у використанні адміністративного ресурсу. Це дає змогу місцевим елітам визначати вектор електоральної участі громадян за пасивною згодою з боку останніх.

На нашу думку, політикам необхідно звернути увагу на модель раціонального вибору як найперспективнішу для їх успішного просування.

Досліджуючи електоральні поля партійних систем Європи, М.Педерсен констатував зміни електоральної підтримки провідних партій, що визначалось зниженням партійної ідентифікації та збільшенням неконвенційної поведінки виборців. Для вирахування названих характеристик та електоральної нестійкості партійних систем він запропонував індекс електоральної нестійкості, що отримав назву індексу Педерсена (IPed):

$$IPed = \frac{(P1-P'1)+(P2-P'2)+\dots+(Pi-P'i)}{2},$$

де P_i - процент голосів, наданих виборцями за партії на поточних виборах; P'_i - процент голосів виборців на попередніх виборах.

Відповідно до системи М.Педерсена межею стабільної партійної системи є 15. Якщо індекс партійної системи перевищено - вона вважається електорально нестійкою. Крім цього індексу, для вирахування оптимальної кількості ефективних політичних партій у суспільстві також використовується індекс політичного розвитку Катрайта, індекс демократичного розвитку Нейбауєра, індекс демократії Ванханена тощо [574, с. 361-363].

Роль виборів у демократичному суспільстві в узагальненому вигляді можна сформулювати так: висловлення та представлення позицій соціальних груп; легітимація політичної системи й уряду; об'єднання окремих громадян і соціальних груп; мирна конкурентна боротьба різних ідеологій; утворення парламентської більшості як системи стримувань і противаг; формування уряду; контроль чиновників; визначення опозиції як органу, що контролює правлячу еліту. Головним суб'єктом виборів є політичні партії.

4.2. Вітчизняне виборче законодавство: недоліки та напрями удосконалення

Процеси державотворення стимулювали пошуки розв'язання проблем законодавчого забезпечення суспільних реформ, зокрема виборчої. Так, протягом 90-х рр. XX ст. - початку 2000-х рр., поступово формувалася погляд на партійну структуру українського парламенту як одну з необхідних передумов ефективності законодавчого процесу, хоча партіям в Україні доводиться завойовувати авторитет у виборців, долаючи негативні стереотипи й недовіру.

Багатьом українським партіям заважає відсутність розвинутої організаційної інфраструктури, насамперед у регіонах. Але поступово роль політичних партій у виборчому й законодавчому процесі зростає, про що, зокрема, свідчить зростання частки депутатів від політичних партій у складі Верховної Ради України з кожними новими виборами (див. розд. 2).

Демократизаційна хвиля наприкінці 1980-х - початку 1990-х рр. спричинила появу цілої низки політичних партій. Більшість їхніх представників бачила перспективи подальшого політичного реформування у посиленні ролі партій у державному управлінні через зміну виборчого законодавства. Особливо активно за введення пропорційної виборчої системи виступили правочентристські та деякі центристські сили. Ними, а також окремими громадськими організаціями, які брали активну участь у політичних процесах (наприклад Асоціацією молодих політиків та політологів), була розроблена низка проектів виборчого закону, які передбачали змішану систему виборів.

Результатом політичних дискусій стало прийняття Закону України від 18 листопада 1993 р. № 3623 “Про вибори народних депутатів України” [607], який зберіг систему виборів усіх 450 депутатів по одномандатних виборчих округах. Вибори мали проводитися на основі абсолютної більшості.

До позитивних здобутків цього Закону політики і політологи відносять:

- введення самого поняття партій;
- проголошення прав міжнародних спостерігачів на виборах (ст. 6);
- зобов'язання виборчих комісій, органів державної влади та місцевого самоврядування надавати мас-медіа право безпереш-

кодного доступу на всі збори та засідання, пов'язані з виборами, інформацію щодо підготовки і проведення виборів тощо.

Закон запобігав можливому посиленню ролі силових структур у країні, що було актуальним в умовах економічної кризи та низької ефективності значної частини інститутів державного управління. Зокрема, військовослужбовці, представники особового складу Служби безпеки, МВС тощо мали право бути зареєстрованими як претенденти у кандидати у народні депутати лише в разі подання заяви про згоду на звільнення їх з посади при обранні депутатами (ч. 2 ст. 5).

Виборцям дозволялося підтримати лише одного претендента на кандидата (ч. 4 ст. 24). Що, на думку дослідників, вигідно відрізняє цей Закон від його наступників.

Н.Богашева вважає, що головною рисою цього Закону була дискримінація політичних партій. Максимально ускладнювалась діяльність партій у всіх виборчих механізмах і процедурах порівняно з іншими суб'єктами номінації кандидатів. Так, партія, що була вже зареєстрована Мін'юстом, мала перереєстровуватись Центральною виборчою комісією (могли і відмовити), провести конференцію обласної організації і подати список не менше 100 членів із зазначеними адресою, датою народження, серією і номером паспорта [559].

У подальшому Закон від 18 листопада 1993 р. неодноразово “шліфувався” Верховною Радою другого скликання, враховуючи досвід попередніх виборів [608; 609; 610; 616].

Отже, Закон України “Про вибори народних депутатів України”, який було прийнято у 1993 р. і який регулював парламентські вибори протягом 1994-1997 рр., став подальшим кроком у процесі становлення національного виборчого законодавства. Він увібрав політичний досвід початку 1990-х рр. і віддзеркалив такі тогочасні суспільні реалії: становлення багатопартійності, початок інформаційного забезпечення демократизаційних процесів, кризу центральних органів державної влади, збереження місцевих еліт та партійно-господарської еліти і її подальшу трансформацію.

Водночас в умовах перехідного, з точки зору економічних та політичних реформ, періоду, відсутності належного досвіду державного управління він не міг бути досконалим, містив істотні суперечності й був розрахований на обмежений проміжок часу.

Новий етап еволюції виборчого законодавства припадає на період між прийняттям у 1996 р. Конституції України та виборчою кампанією 1997-1998 рр.

Проблема полягала в тому, що переважна більшість політичних партій не були активними суб'єктами політичної системи українського суспільства, державного управління, виборчого процесу. Потрібен був новий механізм активізації діяльності політичних партій, залучення їх до виконання владних функцій, переорієнтація свідомості громадян щодо оцінки ними не тих чи інших осіб, а політичних програм партій.

Кроком на шляху вирішення цього питання стало запровадження змішаної (мажоритарно-пропорційної) системи, згідно з якою половина складу парламенту (225 народних депутатів) обиралася за списками політичних партій, виборчих блоків партій, а інша половина - в одномандатних виборчих округах [610].

Політичним партіям та блокам як суб'єктам виборчого процесу було надано право представництва у виборчих комісіях, висування кандидатів у депутати в багатомандатному загальнодержавному та в одномандатних виборчих округах, проведення передвиборчої агітації, рівний доступ до засобів масової інформації з державною участю та до інших державних та недержавних джерел інформації, спостереження за ходом виборів та присутність при визначенні їх результатів. Таким чином, підвищилась роль політичних партій у формуванні законодавчого органу влади, а партії поступово ставали реальними суб'єктами виборчого процесу.

На час прийняття Закону 1997 р. процеси політичної структуризації, централізації політичного і державного управління в країні вже прогресували порівняно з початком 1990-х рр. Разом із тим політичні конфлікти між різними органами державної влади, пов'язані з пошуком оптимального розподілу повноважень та балансу системи стримувань і противаг, були далекими від завершення. Не сформованими залишилися еліти.

Отже, напередодні виборчої кампанії 1997-1998 рр. реформування виборчого законодавства диктувалося необхідністю його адаптації до новітніх суспільних, економічних, соціальних, політичних та духовних змін, які відбулися після 1996 р. Необхідно було привести законодавство у відповідність із нормами Конституції України, а також стабілізувати процес формування та функціонування законодавчого органу України [583, с. 206].

З 18 січня по 18 жовтня 2001 р. Верховна Рада України п'ять разів приймала Закон України "Про вибори народних депутатів України", а Президент України чотири рази накладав на нього вето і тільки останній варіант був підписаний. Основна політична боротьба точилась навколо моделі виборчої системи, тривалості виборчої кампанії, порядку формування виборчих комісій.

Результатом стало прийняття 7 червня 2001 р. Верховною Радою нового Закону України "Про вибори народних депутатів України". Згідно з ним 115 депутатів мали обиратися по мажоритарних округах, а 335 - за партійними списками. Для партій та блоків було збережено 4-відсотковий бар'єр. Встановлювалося, що виборчі комісії формуються з представників партій, які подолали цей бар'єр на попередніх парламентських виборах [612].

Проте розвиток суспільства і держави вимагав підвищення якості влади, посилення її відповідальності перед народом. Цьому мала сприяти структуризація парламенту за партійною ознакою (хоча дещо штучна) [562]. Це дало можливість прийняти Закон України "Про вибори народних депутатів України" на пропорційній основі [613]. У п. 3 даного Закону йдеться про те, що депутати обираються за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків політичних партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі.

Право висування кандидатів у депутати належить громадянам України, які мають право голосу. Це право реалізується ними через партії та блоки партій, що суттєво підвищує роль останніх у державотворчому процесі.

До принципових змін Закону можна віднести внесення грошової застави замість збирання підписів на підтримку політичної партії або блоку (15 тис. неоподаткованих мінімумів доходів громадян), чи кандидата у депутати (60 неоподаткованих мінімумів доходів громадян). На нашу думку, це дозволило купувати партії. Було втрачено значення загальнонародної підтримки та свідомого вибору громадян.

Набуття нового політичного досвіду зумовило глибшу регламентацію виборчого процесу. Зокрема, були введені положення щодо порядку оскарження рішень виборчих комісій (ст. 15), виплати зарплат членам комісій (ст. 17), механізмів недопущення використання в інтересах ведення передвиборчої кампанії службового становища (ст. 13), зокрема працівниками засобів масової інформації (ст. 10), а також недопущення "купівлі" голосів (ст. 12)

тощо. Розширено і положення щодо документів, які подавалися кандидатами і партіями/блоками (ст. 24, 25), щодо прав спостерігачів від партій та міжнародних структур.

Отже, до позитивних результатів прийняття нового Закону України “Про вибори народних депутатів України” слід віднести подолання певних суперечностей між Конституцією України і виборчим законодавством. Об’єктивно посилювалась роль партій у виборчому процесі, що сприяло реалізації інтересів політичних груп впливу. Поступово законодавчий процес набував більшої організованості. Зменшувався ризик необрання законодавчого органу державної влади.

Проте Закон містив і низку недоліків, юридичних невідповідностей. В умовах недостатньої фінансової спроможності багатьох партій організувати вибори значного поширення набула, за свідченнями експертів, негативна і аморальна практика торгівлі місцями у партійних списках, зокрема в їхніх прохідних частинах. Це призводило до посилення впливу корпоративних інтересів фінансово-економічних еліт на діяльність партій, а відповідно, і на діяльність органів державної влади. Отже, бажання надати можливість політичним групам реалізовувати свої впливи на владу насправді вилилось у представництво суто фінансово-промислових груп та нехтування громадськими інтересами, що засвідчили наступні виборчі кампанії.

Не достатньо ефективними виявилися і передбачені заходи щодо контролю за перебігом передвиборчої кампанії. Зокрема, оприлюднені розміри виборчих фондів свідчили про можливість приховування досить значних сум. Зріс рівень криміналізованості передвиборчої кампанії (напад на представників Блоку Наталії Вітренко, бійка у Мукачеві тощо).

Нарешті, слід зазначити безпосередні порушення законодавства в процесі виборів. Це, зокрема, агітація у день виборів, виявлення надмірної кількості бюлетенів у скриньках, перевищення повноважень членами виборчих комісій, недопущення спостерігачів до контролю за ходом виборів та підрахунком голосів, недотримання таємниці голосування, відсутність охорони приміщень, де зберігалися бюлетені, тощо [583, с. 115].

Отже, варто констатувати низку недоліків у виборчому законодавстві, що не були усунені протягом останнього десятиліття. По-перше, в Україні, на жаль, зберігається негативна тенденція вжиття заходів щодо вдосконалення виборчих законів напередодні чергових виборів.

Здавалось би, що парламентом подолана ця негативна практика, оскільки вперше за роки незалежності України Закон України “Про вибори Президента України” та Закон України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” були прийняті відповідно у березні та квітні 2004 р., тобто практично за два роки до виборів і були, як відомо, результатом великих політичних компромісів і домовленостей у парламенті. Однак правовий аналіз їх положень, на думку досвідченого юриста М.Ставнійчук, засвідчує те, що ці закони вимагають докорінного доопрацювання [627, с. 170-175].

По-друге, від виборів до виборів зберігається тенденція внесення змін до виборчого законодавства безпосередньо під час виборчого процесу. Це засвідчили вибори до парламенту 1998 р. (парламентом прийнято п’ять законів щодо змін до Закону України “Про вибори народних депутатів України” тощо), вибори Президента України 1999 р. (двічі приймалися закони щодо змін до Закону України “Про вибори Президента України”). Під час виборів народних депутатів України 2002 р. (одним Законом України від 17 січня 2002 р. були внесені значні зміни до Закону України “Про вибори народних депутатів України”).

Найскладніша ситуація мала місце, як відомо, під час президентських виборів 2004 р., коли, зважаючи на рішення Верховного Суду України від 3 грудня 2004 р., з метою забезпечення реалізації конституційних прав громадян, відкритості, законності, прозорості виборчого права Верховною Радою України був прийнятий Закон України “Про особливості застосування Закону України “Про вибори Президента України” при повторному голосуванні 26 грудня 2004 р. Цим Законом практично було змінено правове регулювання майже всіх виборчих процедур, починаючи від формування виборчих комісій та закінчуючи процедурою встановлення результатів виборів Президента України [618].

По-третє, зберігається ще одна тенденція, пов’язана із системою законодавства, що регулює порядок виборів.

Ст. 77 та 103 Конституції України визначають, що порядок проведення виборів встановлюється законом. Більше того, п. 20 ч. 1 ст. 92 Конституції встановлює, що організація і проведення виборів та референдумів в Україні визначається виключно законами. На практиці, незважаючи на те, що українські виборчі закони чи не найбільш процедурно виписані, під час виборів вади їх

правового регулювання доводиться знівельовувати Центральній виборчій комісії. Це, насамперед, пов'язано з тим, вважає М.Ставнійчук, що, якщо конкретизувати цілий ряд загальних повноважень Центральної виборчої комісії, їй надається право безпосереднього прийняття обов'язкових для застосування виборчими комісіями роз'яснень з питань його реалізації [627, с. 170-175].

Із ухваленням 25 березня 2004 р. нового Закону "Про вибори народних депутатів України" було запроваджено пропорційну систему виборів до Верховної Ради України за закритими загальнонаціональними списками [613]. Головними цілями цього кроку стали поглиблення політичної структуризації українського суспільства, посилення ролі партій у політичному житті країни та у процесі прийняття рішень у сфері державного управління, їхнє укрупнення, зміцнення взаємодії між урядом та парламентом тощо.

Крім очевидних переваг, запроваджений в Україні різновид пропорційної системи має і низку недоліків, головними з яких є зменшення особистої відповідальності депутатів, послаблення їхніх зв'язків із виборцями, можливість виникнення диспропорцій у представництві в парламенті окремих регіонів, надмірне зростання ролі партійних лідерів (лідерів фракцій), зростання політичної корупції, тощо.

На існування подібних недоліків вказували представники як українських, так і закордонних політичних та експертних кіл, зокрема, європейська комісія "За демократію через право", більш відома як Венеціанська комісія, що є дорадчим органом Ради Європи з конституційних питань. Після свого створення Венеціанська комісія активно працює у галузі виборчого законодавства шляхом прийняття висновків та рекомендацій щодо законопроектів. Нею були виявлені деякі ключові проблеми сучасного виборчого законодавства України. Сьогоднішня пропорційна система проведення парламентських виборів має певні недоліки стосовно регіонального представництва. Краще було б включити територіальні елементи до української виборчої системи для того щоб зробити обраних представників більш відповідальними перед виборцями, посилити зв'язок партія - виборець. Що стосується місцевих виборів, їх регулювання має бути надалі гармонізоване зі стандартами регіональних виборів та рекомендаціями ОБСЄ та Ради Європи. Ще одна проблема, над якою варто було б подумати, це той факт, що виборче законодавство і далі потребує гармонізації. Його можна було б звести до єдиного Виборчого кодексу для того щоб

уникнути можливих конфліктів з положеннями в інших законах. Третім питанням може бути створення сучасної ефективної реєстрації виборців, що буде запроваджена завдяки закону про державний реєстр виборців України [564, с. 95-96].

Необхідність якомога ширшого представництва інтересів регіонів у випадку значних територіальних розмірів країни підтверджується практикою відповідних країн-членів ЄС [580]. Аналіз їхнього виборчого законодавства свідчить, що у кожній з цих країн у тій чи іншій формі реалізовано принцип регіонального представництва. Так, у Федеративній Республіці Німеччини обрання половини складу Бундестагу здійснюється за пропорційною схемою за регіональними списками кандидатів від політичних партій. За тим же принципом обирається Конгрес депутатів Іспанії. У Польщі, незважаючи на її унітарний адміністративно-територіальний устрій, існує верхня палата, депутати до якої обираються на мажоритарній основі із врахуванням чисельності виборчих округів. В Італії за регіональними списками обираються 25% депутатів Сенату - верхньої палати парламенту [592].

Доцільно вивчити можливі варіанти запровадження в Україні виборчої системи, що забезпечила б ефективне представництво регіонів у Верховній Раді, та передбачити внесення відповідних змін до Закону “Про вибори народних депутатів України”, адже сьогодні громадяни не мають зворотного зв’язку з обранцями та не можуть озвучити у парламанті свої інтереси.

Важливим інструментом подолання розпорошеності парламенту є запровадження так званих “прохідних бар’єрів”, які мають подолати партії або коаліції партій для участі у розподілі місць у законодавчому органі при пропорційній системі виборів. Згідно із Законом “Про вибори народних депутатів України” від 25 березня 2004 р. для проходження до Верховної Ради України політична партія або блок повинні отримати не менше 3-х відсотків голосів виборців. Незважаючи на те, що до нинішнього парламенту потрапила рекордно низька кількість політичних партій, перспектива формування розпорошеного парламенту була доволі реальною.

Подібна небезпека усвідомлюється багатьма представниками українських політичних кіл, які все частіше заявляють про необхідність внесення змін до цієї норми Закону “Про вибори народних депутатів України”.

Виборча кампанія 2006 р. висвітила надзвичайно гостру проблему адміністрування виборів. Принцип формування складу

виборчих комісій за поданнями кандидатур політичними партіями (блоками), закладений у новому Законі, на жаль, себе не виправдав, більше того, ледве не поставив вибори під загрозу зриву через те, що партії (блоки) не надали достатньої кількості підготовлених людей для роботи у виборчих комісіях усіх рівнів. Окремі партії та блоки взагалі спромоглися подати лише по дві-п'ять чи трохи більше десятка кандидатур на 34 тис. місць у виборчих комісіях. На думку С.Серьогіної, такий важливий аспект виборчого процесу, як персональний склад виборчих комісій не може ставитись у залежність від обставин. Політичні партії мають бути рівномірно представлені у виборчих комісіях або мати можливість спостерігати за їх роботою [625, с. 44].

Необхідно доопрацювати на законодавчому рівні питання щодо прозорості процесу отримання і надходження інформації з дільничних, окружних виборчих комісій і введення цих даних у комп'ютер.

Навесні 2007 р. у вітчизняному політикумі, у численних засобах масової інформації все частіше велися дискусії про можливість дострокового припинення повноважень і проведення позачергових виборів Президента України, Верховної Ради України, місцевих рад, сільських, селищних та міських голів. Повноваження Верховної Ради України V скликання кілька разів припинялися указами Президента України.

Проблема дострокових виборів є комплексною, тобто такою, що передбачає низку складових: правові підстави, політичну доцільність, організаційну спроможність і вимагає серйозного опрацювання.

Конституцією та законами України визнаються такі підстави дострокового припинення повноважень Президента (ст. 108 Конституції України): відставка; неможливість виконувати свої повноваження за станом здоров'я; усунення з поста через імпічмент; смерть.

Згідно зі ст. 103 Конституції України: "У разі дострокового припинення повноважень Президента України вибори Президента України проводяться в період дев'яноста днів з дня припинення повноважень". Рішення про відставку та про призначення дострокових виборів Президента приймає Верховна Рада України. При цьому, згідно зі ст. 112 Конституції, виконання обов'язків Президента України на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради.

Президент України має достроково припинити повноваження парламенту (ст. 90 Конституції) якщо: протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій; протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України; протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Цією ж статтею Конституції введені й певні обмеження реалізації цього права Президента:

- повноваження Верховної Ради України, що обрана на позачергових виборах, не можуть бути припинені протягом одного року з дня її обрання;

- повноваження Верховної Ради України не можуть бути достроково припинені Президентом України в останні шість місяців строку повноважень Верховної Ради України або Президента України.

Згідно з ч. 28 ст. 85 Конституції України, Верховна Рада України може достроково припинити повноваження ВР АРК та призначити позачергові вибори до неї за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України.

Щодо місцевих рад, відповідно до ст. 28 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні”, повноваження сільської, селищної, міської, районної в місті, районної, обласної ради можуть бути достроково припинені у випадках:

- якщо рада прийняла рішення з порушенням Конституції України, законів, прав і свобод громадян, ігноруючи при цьому вимоги компетентних органів про приведення цих рішень у відповідність із законом;

- якщо сесії ради не проводяться без поважних причин у строки, встановлені цим Законом, або рада не вирішує питань, віднесених до її відання;

- за рішенням місцевого референдуму.

Згідно із ст. 79 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні”, повноваження міського голови можуть бути достроково припиненими Верховною Радою у разі:

- його звернення з особистою заявою до відповідної ради про складення ним повноважень голови;

- припинення його громадянства;

- набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;

- порушення ним вимог щодо обмеження сумісності його діяльності з іншою роботою (діяльністю), встановлених цим Законом;
- визнання його судом недієздатним, безвісно відсутнім або оголошення таким, що помер;
- його смерті;
- за рішенням місцевого референдуму;
- за рішенням відповідної ради, прийнятим шляхом таємного голосування не менш як двома третинами голосів депутатів від загального складу ради.

При цьому рішення про проведення місцевого референдуму щодо дострокового припинення повноважень сільського, селищного, міського голови приймається сільською, селищною, міською радою як за власною ініціативою, так і на вимогу не менш як однієї десятої частини громадян, що проживають на відповідній території і мають право голосу [617]. Але ця норма може безкарно ігноруватись міськими головами, як у випадку Л.Черновецького.

За наявності рішень суду про визнання розпоряджень чи дій сільського, селищного, міського голови незаконними, висновків відповідного комітету Верховної Ради, вона може призначити позачергові вибори сільського, селищного, міського голови. Питання про призначення Верховною Радою України позачергових виборів сільського, селищного, міського голови може порушуватись перед нею відповідною сільською, селищною, міською радою, головою обласної, Київської, Севастопольської міської державної адміністрації [571].

Порядок проведення цих виборів регулюється Законом України "Про вибори народних депутатів України" від 7 липня 2005 р. [614]. До зазначеного Закону було внесено зміни 17 листопада того ж самого року та ще тричі у 2006-му (19 січня, 9 лютого і 14 березня), тобто під час останніх виборів народних депутатів України.

На думку М.Рябця, особливості підготовки і проведення позачергових виборів народних депутатів України у зазначеному Законі регулюються лише однією ст. 102, що складається з 12-ти частин. На жаль, положеннями цієї статті врегульовані тільки питання, що стосуються порядку утворення виборчих округів, дільниць, виборчих комісій; висування і реєстрації кандидатів у народні депутати України; виготовлення інформаційних плакатів; затвердження форми і тексту виборчого бюлетеня [622].

Відомий український правозахисник Є.Захаров проаналізував недоліки дострокових виборів і зазначив наступне.

По-перше, норма голосування виключно за місцем реєстрації є, на його думку, дискримінаційною. Побояючись фальсифікацій з відкріпними посвідченнями, законодавець у 2006 р. значно обмежив, а у 2007 р. взагалі заборонив їхнє використання. Отже, велика кількість людей, які мешкають і працюють не за місцем реєстрації, могли проголосувати, тільки спеціально поїхавши на день виборів у відповідне місто чи село. Скільки таких людей? Тільки в Києві, за різними оцінками, таких мешканців від чотирьохсот до восьмисот тисяч.

По-друге, втратили право голосу ті, хто, не маючи роботи в Україні, були змушені виїхати за кордон на заробітки і не перебували на консульському обліку, тобто нелегальні трудові мігранти. А таких з 2003 р. до середини вересня 2007 р. з України виїхало і не повернулося приблизно 3,3 млн громадян (за даними МВС).

По-третє, багато хто не зміг проголосувати, якщо виїхав за кордон після 1 серпня 2007 р. Відповідно до п. 9 ст. 102-3 Закону України “Про вибори народних депутатів України” [615] органи державної прикордонної служби “за три дні до виборів подають до окружних виборчих комісій відомості про осіб, які зареєстровані в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці, фактично перетнули державний кордон України і на момент подання відомостей відсутні дані про їх повернення на територію України”. Окружні комісії викреслили цих людей зі списків, і поновити себе в них вони вже фактично не мали можливості. І таких людей було доволі багато. За оцінками спостерігачів, наприклад, у Львівській області - до 50 тис., у Луганській та Харківській областях - до 40 тис. виборців. Крім того, прикордонники, порушуючи цю норму Закону, надсилали дані раніше, ніж за три дні до виборів. Так, дані на 4842 виборці до окружної комісії виборчого округу № 173 були надіслані 23 вересня.

По-четверте, якість списків була вкрай низькою, вони були складені значно гірше, ніж у 2006 р. [578].

За оцінками Комітету виборців України, через недоліки у складанні списків виборців могли бути позбавлені права голосу близько 1,5 млн громадян (включно з тими, хто викреслений зі списків за даними прикордонної служби). Це пов’язане з тим, що робочі групи з обліку виборців, утворені при органах місцевого самоврядування та райдержадміністраціях, брали за основу старі списки 2006 р. або навіть 2004 р. Унаслідок цього в списках було багато “мертвих душ” - померлих, людей, які змінили місце про-

живання тощо, а також були відсутні молоді люди, яким виповнилося 18 років. Не враховані були пропозиції Венеціанської комісії, Бюра з демократичних інституцій та прав людини [594, с. 75-82].

Крім того, багато проблем зі списками виникло внаслідок використання неперевіреного програмного забезпечення, за допомогою якого намагалися скласти щось на кшталт електронного реєстру виборців, і недостатньої кваліфікації працівників. Комп'ютерна програма часто ідентифікувала дані одного і того самого виборця як різні, у результаті чого у списках виявилася велика кількість двійників. Так, у Харківській області було виявлено 94 тис. двійників, у тому числі в Харкові - 44 тис. (близько 4%), у Севастополі - понад 5 тис. двійників (близько 3%). У 2006 р. ці помилки виправлялися в ЦВК і в обласних комісіях, а на виборах 2007 р. ця невдячна праця випала на долю окружних та дільничних комісій і показала їхній непрофесіоналізм та низький рівень освіти.

У результаті в день голосування на дострокових виборах 2007 р. дуже велика кількість людей так і не змогла проголосувати. Якщо порівняти дані ЦВК щодо голосування на виборах до парламенту 2006 і 2007 р., то виявляється, що в 2007 р. кількість українців, що взяли участь у виборах, зменшилася на 1,775 млн (порівнювалися дані на момент закінчення голосування). Очевидно це зменшення відбулося внаслідок системних недоліків Закону про вибори.

Як і в 2006 р., вибори 2007 р. продемонстрували велику кількість технічних помилок членів виборчих комісій, які в цілому не змогли впоратися з усіма деталями виборчого закону. Наслідками цього стали дуже напружені відносини між членами комісій, які представляли різні політичні партії, взаємні підозри і обвинувачення у фальсифікаціях, і навіть бійки [573].

Можна зробити висновок, що намагання творців Закону надати достатні юридичні гарантії захисту від фальсифікацій і забезпечити прозорість виборів призвели до надмірної складності Закону про вибори - детальної регламентації виборчих процедур, складної структури протоколів виборчих комісій тощо. Закон розрахований на досвідчених бюрократів, а не на волонтерів політичних партій, які через низку об'єктивних і суб'єктивних причин не змогли повністю опанувати складними процедурними моментами [619, с. 92-99]. І на виборах 2006 р., і на дострокових виборах 2007 р. це призвело до плутанини під час заповнення протоколів, спровокувало необгрунтовані підозри у корумпованості персоналу комісій, змусило оскаржувати результати виборів на багатьох

дільницях у суді. У загальному масштабі намагання уникнути фальсифікацій призвело до втрати права голосу мільйонів виборців.

Мусимо констатувати, що виборча система в Україні в цілому побудована на взаємній недовірі суб'єктів виборчого процесу. Тенденція до ускладнення законодавства призводить тільки до подальших втрат і росту цієї недовіри, тим самим спростовуючи головну ідею виборів - поєднання держави і громадянського суспільства на базі єдиної політичної нації.

Проте проблема введення пропорційних виборів не була єдиною в процесі реформування виборчого законодавства. Крім вищезазначених, існувала ще одна проблема - порогу явки громадян на вибори. Аналіз даних про частку виборців, які брали участь у чергових парламентських та інших виборах в Україні, засвідчує, що протягом 1990-х рр. цей показник скоротився. Серед причин цього явища, яке відбувалося в умовах економічного спаду та скорочення життєвого рівня населення, можна назвати якісну зміну ролі держави в забезпеченні економічного розвитку. В умовах відсутності розвиненого громадянського суспільства значними темпами зростає "відстань" між політикумом та іншими групами населення.

Необхідно змінити парадигму виборчого законодавства, основними рисами якого мають стати гарантії свободи, демократії і довіри до людини. Тільки таким чином можливе включення окремих особистостей в політичну спільноту. А гарантії проти зловживань мають забезпечити якісний електронний реєстр виборців і розвинені процедури його перевірки.

Водночас, незважаючи на всі складнощі та негативні тенденції, варто зауважити, що постійно триває процес інтенсивного напрацювання нових за змістом та формою законодавчих актів, пошуку нових виборчих процедур, які, з одного боку, намагаються гарантувати виборчі права громадян України, з другого - забезпечують або спрямовані на забезпечення контролю за законністю виборів, унеможливлення фальсифікацій. Виборче законодавство розвивається системно і комплексно.

Аналіз перебігу парламентських виборів 2006 р. та дострокових 2007 р. дозволяє констатувати, що порівняно з попередніми роками рівень їхньої відкритості, прозорості та демократичності суттєво підвищився. Цей висновок підтверджується думкою численних міжнародних спостерігачів, які засвідчили, що, незважаючи на наявність деяких порушень виборчої процедури, вибори 2006,

2007 рр. до Верховної Ради України відповідали більшості норм та стандартів демократії, свободи, прав людини і громадянина.

Недостатніми є нормативно-правові механізми недопущення застосування так званого “адміністративного ресурсу”, забезпечення неупередженого ставлення органів державної влади до всіх без винятку суб’єктів виборчого процесу, унеможливлення використання під час виборів коштів з Державного бюджету України, крім випадків, передбачених Законом, тощо. З цією метою необхідним вважається, зокрема, включення до Закону України “Про вибори народних депутатів України” норми про обов’язковість тимчасового, на час виборів, призупинення виконання службових обов’язків особами, що обіймають посади у середній та вищій ланках державного управління.

Надзвичайно важливого значення в умовах зростання ролі засобів масової інформації набуває забезпечення рівного доступу до них усіх суб’єктів виборчого процесу, посилення об’єктивності та неупередженості поширюваної інформації, заборони використання “брудних” технологій, спрямованих на дискредитацію тих чи інших політичних сил або окремих осіб.

Значним позитивом існуючого законодавства є застосування у ньому принципу “жорсткої рівності”, що, на відміну від принципу “пропорційної рівності”, передбачає однакові можливості для усіх політичних сил отримувати доступ до ЗМІ, а також брати участь у роботі виборчих комісій всіх рівнів, незалежно від досягнутих ними результатів на попередніх виборах. Унеможливлення узурпації виборчого процесу кількома великими потужними силами в умовах неусталеної демократії досягається завдяки використанню принципу “жорсткої рівності”.

Необхідним вважається створення постійного реєстру виборців, який має оновлюватися з нормативно визначеною періодичністю. Подібна практика поширена в країнах Європи і визначена як бажана в Кодексі належної діяльності при проведенні виборів (Code of Good Practice in Electoral Matters), прийнятому Європейською комісією “За демократію через право” (Венеціанською комісією) у 2002 р. [579, с. 86-110]. Це дозволить значно зекономити кошти і час на підготовку голосування, зменшить кількість помилок у списках виборців та звужити поле для можливих фальсифікацій.

Крім цього, слід проаналізувати юридичні та технічні можливості оформлення посвідчень виборця, в які б проставлялися відмітки про участь у голосуванні. Із розвитком технологій на ос-

нові Інтернету використання подібних документів із можливістю зчитування інформації могло б у подальшому зняти проблему відкріпних посвідчень. У Кодексі Венеціанської комісії вказується також на небажаність використання так званих пересувних урн для голосування осіб, які за станом здоров'я не можуть прийти на виборчу дільницю, оскільки цей спосіб створює найбільше можливостей для фальсифікації. Більш безпечним у такому випадку вважається голосування поштою або електронним способом, але лише у разі надійності відповідних ліній комунікації, їхньої захищеності від зовнішнього втручання та можливості підтвердження факту голосування (особливо при електронному голосуванні). Однак у такому випадку виникає можливість впливу на волевиявлення виборця, яку можна зменшити за умови присутності представників дільничної виборчої комісії у приміщенні, де бюлетень заповнюється та запечатується у поштовий конверт.

Відтак пріоритетними завданнями органів державного управління і політичних партій мають стати:

- 1) забезпечення законності проведення виборів;
- 2) забезпечення легітимності проведення виборів;
- 3) підвищення рівня довіри громадян України до виборів;
- 4) зведення до мінімуму претензії міжнародної спільноти щодо чесності та прозорості виборчих кампаній в Україні.

Разом із тим якщо проаналізувати наявну законодавчу базу, то можна стверджувати, що підвалини для створення в майбутньому виборчого кодексу українським законодавством фактично закладено. Зараз необхідно систематизувати і кодифікувати чинні нормативні документи.

В умовах демократизації виборчих процесів має також значно підвищитися відповідальність політичних партій за дотримання ними морального кодексу чи норм поведінки. Під час виборчих кампаній практично кожна з партій - суб'єктів виборчого процесу утворює виборчі штаби, робота яких спрямована на забезпечення участі партії у виборах. Отже, діяльність таких штабів обов'язково має бути нормативно регламентованою, у тому числі в частині їх фінансово-матеріальних надходжень та витрат, оскільки саме обсяги обігових коштів є фактично підводною частиною айсберга, значно більшою за його верхівку, відображену у фінансових звітах партій (блоків). Демократизації виборчого процесу сприятиме і чітке законодавче регламентування громадського контролю за перебігом виборчої кампанії. В Україні відсутня національна

система підвищення правової культури учасників виборів (виборців, членів виборчих комісій, активістів політичних партій). На нашу думку, провідну роль у просвітницькій роботі мають відігравати політичні партії, чого можна досягнути через цільове державне фінансування.

Отже, виборче законодавство в Україні далеке від досконалого. Це, у першу чергу, пов'язано з недосконалістю головних суб'єктів виборчого процесу - політичними партіями. Тільки спрямовані на вирішення суспільних проблем партії сприяють справедливому представництву, зміні еліт, стабільності політичного курсу.

4.3. Роль, місце і функції політичних партій у виборчому процесі

Українським виборчим законодавством передбачені виключні права та повноваження партій (та їх структурних територіальних утворень) у виборчій діяльності, зокрема, право номінації кандидатів (списків кандидатів) на відповідних виборах (цей механізм номінації має альтернативою лише близькі за природою процедури самовисування, існує на виборах Президента України, а також на місцевих виборах при застосуванні виборчих систем з одномандатними округами). До виключних прав політичних партій належить право пропонувати кандидатури до складу виборчих комісій (безпосередньо або через депутатські фракції у відповідних представницьких органах). А також статус суб'єкта відповідного виборчого процесу (самостійно або у складі виборчого блоку), що дає право на широкі можливості ведення передвиборної агітації (у тому числі її фінансування), спеціальне представництво (уповноважені особи), право спостереження на виборах [593, с. 319-322].

Відродження політичних партій в Україні почалось у період перебудови і було пов'язане з боротьбою проти тоталітаризму, за демократію і незалежність Української держави. Перші партії були зареєстровані у 1990 р., але їх участь у виборчому процесі була недостатня.

У 1991 р. із семи кандидатів, зареєстрованих для участі в президентських виборах, п'ять презентували нові політичні партії. "Партійна опозиція" отримала разом 34,24% голосів виборців, які взяли участь у голосуванні. Лідер Народного Руху України (НРУ) В.Чорновіл посів друге місце у виборчих перегонах - отримав 23,3% голосів.

Уже через три роки, у 1994 р., із семи зареєстрованих кандидатів тільки один безпосередньо представляв конкретну політичну партію. Але і він - О.Мороз - спирався не стільки на СПУ, скільки на організаційні ресурси Верховної Ради України. Різні стратегії розвитку України на президентських виборах 1994 р. були репрезентовані не партіями, а особистостями політичних лідерів. Головна боротьба точилася між позапартійними кандидатами - Л.Кравчуком, який мав партійну підтримку, і Л.Кучмою, якого підтримували "червоні директори".

На президентських виборах 1999 р. з 15-ти кандидатів у Президенти України, зареєстрованих ЦВК, 12 представляли політичні партії. Підтримкою широких коаліцій політичних партій користувалися і формально позапартійні кандидати (Л.Кучма і Є.Марчук). Лідери політичних партій, які брали участь у президентських перегонях, отримали в першому турі виборів 49,63% голосів виборців [599, с. 329-331].

Таким чином, на трьох президентських виборах у сучасній історії України перемагали позапартійні кандидати, які обіймали вищі державні посади в країні і були тісно пов'язані з державною бюрократією. І тільки у 2004 р. головні претенденти на найвищий пост у країні представляли політичні партії. Хоча В.Ющенко був самовисуванцем, за ним стояв виборчий блок партій "Наша Україна".

Отже, вплив партій на вибори глави держави поступово посилюється. У сучасних українських реаліях (фрагментарності та значної регіоналізації навіть провідних політичних партій) електоральна база кандидата на посаду президента від будь-якої партії є об'єктивно обмеженою. Навпаки, позапартійний кандидат, позбавлений жорсткої партійно-ідеологічної ідентифікації, має більше можливостей для політичного маневрування і формування широкої електоральної бази.

Подолати це протиріччя і посилити вплив партій на вибори глави держави можна двома шляхами. Перший, який пропонується представниками низки партій і деякими фахівцями-політологами, - висування кандидатів на посаду президента лише від політичних партій. Але це суто формальний спосіб штучного посилення ролі партій. Така норма обмежуватиме конституційне право громадян, які не належать до політичних партій, бути обраними на вищу посаду в державі.

Другий шлях - створення великих партійних коаліцій на підтримку окремих кандидатів на посаду президента (за прикла-

дом Франції). Такі коаліції є першим кроком в об'єднанні ідеологічно споріднених партій, у створенні на їх основі більш потужних політичних формувань. Таким чином, не тільки посилюється вплив партій на президентські вибори, а й долається фрагментарність партійної системи, стимулюється процес укрупнення і зміцнення політичних партій в Україні.

Аналіз виборчого процесу показує, що переважна більшість політичних партій з початку нашої державності (1991 р.) не була активним його суб'єктом. Об'єктивно вони такими і не могли бути, оскільки за теорією З.Ноймана мобілізаційний потенціал мають тільки ідеологічні дисципліновані кадрові партії. Британські консервати у 1980-му році при Маргарет Тетчер використали активну мобілізаційну стратегію "політику переконання", спрямовану на зниження податків, підтримку підприємництва, скорочення ролі профспілок з акцентом на особисту відповідальність [633, с. 311].

В Україні потрібен був новий механізм активізації діяльності політичних партій, залучення їх до виконання владних функцій, переорієнтація свідомості громадян щодо оцінки ними не тих чи інших осіб, а політичних програм партій. Таким механізмом стало виборче законодавство.

Кроком на шляху розв'язання проблеми активізації діяльності політичних партій було запровадження змішаної (мажоритарно-пропорційної) системи, закріпленої у Законі України "Про вибори народних депутатів України", прийнятому Верховною Радою України у жовтні 1997 р. Згідно із Законом половина складу парламенту (225 народних депутатів) обиралася за списками політичних партій, виборчих блоків партій, а інша половина - в одномандатних виборчих округах.

Політичним партіям та виборчим блокам як суб'єктам виборчого процесу було надано право представництва у виборчих комісіях, висування кандидатів у депутати в багатомандатному загальнодержавному та в одномандатних виборчих округах, проведення передвиборчої агітації, рівний доступ до засобів масової інформації з державною участю та до інших державних та недержавних джерел інформації, спостереження за ходом виборів та присутність при визначенні їх результатів. Таким чином, підвищилась роль політичних партій у формуванні законодавчого органу влади, а партії почали ставати реальними суб'єктами виборчого процесу.

Зміни виборчого законодавства України сприяли в цілому активізації діяльності політичних партій у державотворчому про-

цесі, а також процесі становлення політичних партій як повноцінного політичного інституту суспільства.

Вибори засвідчили, яка велика відповідальність покладається на політичні партії, виборчі блоки партій при висуванні кандидатів у Президенти України, у народні депутати України, у депутати місцевих рад. Досвід виборчих кампаній висвітлив деякі проблеми, що стосуються участі політичних партій у цих процесах, а саме: недостатній рівень знань виборчого законодавства, усвідомлення відповідальності та обґрунтованості при підборі кандидатур до складу виборчої комісії, вади правової культури, пошуки джерел фінансування. Фактично з виборів 1998 р. партії переорієнтовуються з пошуків народної підтримки на підтримку “грошових мішків”.

Проте розвиток суспільства і держави вимагає підвищення якості влади, посилення її відповідальності перед народом. Парламентські вибори 2006 р. стали першими виборами за новим електоральним форматом, отже, їхні результати водночас є попередніми наслідками електоральної реформи. Важко не погодитися з експертами, що цілі електоральної реформи необхідно розглядати в комплексі з цілями конституційної реформи. Таким чином, обидві вони мали виконувати завдання “партизації” влади (структуризації відповідно до суспільного розшарування) в процесі поступового набуття політичною системою України рис парламентаризму.

Розширення повноважень законодавчої гілки влади передбачало чіткішу структурованість парламенту та посилення партійної дисципліни й, отже, зміцнення власне партійної системи. Основним засобом досягти цього було обрано перехід до пропорційної виборчої системи за жорсткими партійними списками. Як фактор стабілізації також розглядалися зростання партійного контролю і керівності партій лідерами, чому мало би сприяти введення імперативного мандата. Сильний парламент із дисциплінованими партіями повинен був стати одним із базових елементів нової моделі стримувань і противаг, зокрема - як інститут, здатний сформувати ефективну більшість і здійснювати контроль над коаліційним урядом.

Водночас збереження парламентською більшістю єдності заради існування “свого” уряду мала стати кроком на шляху до зменшення протистояння між політичними партіями та знаходження компромісу під час прийняття рішень.

Світовий досвід переконливо свідчить, що успіх або провал електоральної реформи великою мірою залежить від політичної традиції і суспільного середовища.

У випадку з виборами 2006 р. є достатньо підстав стверджувати, що у політичних партій майже не було стимулів грати за новими правилами, оскільки конституційна реформа сприймалася основними акторами не з інституційно-системної, а з політико-інструментальної точки зору. Інакше кажучи, політична система залишається об'єктом “експериментального моделювання”, оскільки не актори підпорядковуються їхнім системним позиціям (інституціональним ролям), а позиції (ролі) трансформуються залежно від того, хто саме їх займає. Можливість для цього надає, насамперед, недосконалість законодавчого забезпечення як конституційної, так і виборчої реформи.

Відповідно, викривлених форм у цій ситуації набуває й “парламентаризація” влади. Ця тенденція була очевидною вже під час виборчої кампанії 2006 р., коли парламентські вибори відверто проголошувалися виборами прем'єр-міністра, й триватиме надалі, оскільки баланс сил, який складає основу коаліційних домовленостей, трактується майже виключно у перспективі виборчої кампанії Президента України 2010 р. За результатами соціологічного опитування 2006 р. Центру економіко-статистичних досліджень і практичної політології Державної академії статистики, жодна політична партія чи блок не відображає у своїх програмних документах ієрархії соціальних цінностей, яку поділяють громадяни [560].

Системна невідповідність парламенту новій інституціональній ролі великою мірою є наслідком збереження українською політичною культурою президентоцентричного формату. Більшість населення вимагає сильного лідера і персональної відповідальності очільника, про що свідчать результати соціологічних опитувань (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Роль Президента України в управлінні державою¹

	1994	1996	1999	2002	2006	2008
1. Президент має бути главою уряду і приймати на себе всю повноту відповідальності за зовнішню та внутрішню політику (як у США)	52,5	47,1	61	56,8	37,2	42
2. Президент має поділити владу з прем'єр-міністром, який затверджується парламентом (як у Франції)	10,3	10,9	7,6	12,6	29,5	23,9
3. Президент має бути главою держави, “символом нації” без владних повноважень, які має прем'єр-міністр, обраний парламентом (як в Італії та ФРН)	5	7,7	7,3	8,2	11,8	11
4. Президент Україні взагалі не потрібен	6,6	5,8	5,9	5,3	5,0	7,2
5. Важко сказати	24,9	28,5	17,7	17,2	16,5	15,9
Не відповіли	0,7	0	0,5	0,1	0	0

¹ Головаха Є. Українське суспільство 1992-2008 : соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. - К. : Ін-т соціології НАНУ, 2008. - С. 13.

Перші вибори до Верховної Ради України (2006 р.) за пропорційним форматом не зміцнили, а, навпаки, послабили такі елементи консенсусної демократії, як інклюзивність та децентралізацію процесу прийняття рішень. Розгортання передвиборчої конкуренції за сценарієм “революційної інерції” призвело до проходження у Верховну Раду України лише п’яти політичних сил й, отже, на думку експертів, до звуження представництва соціальних груп.

Але з цим твердженням можна не погодитися, оскільки зменшення кількості партій у парламенті добиваються усі демократичні країни під приводом ускладнень прийняття рішень. Для цього і вводяться бар’єри у вигляді відсотків для проходження політичних сил до парламенту.

На думку Ю.Ключковського, підсумки участі партій у виборах 1998, 2002 та 2006 рр. показують, що пропорційна складова виборчої системи реально сприяла становленню впливових і суспільно визнаних політичних партій в Україні. Зокрема, поступово почали формуватися стабільні виборчі блоки (наприклад Блок Юлії Тимошенко, Блок “Наша Україна”), які, незважаючи на певні зміни у своєму складі, успішно проіснували протягом усього періоду четвертого скликання Верховної Ради України і повторно взяли участь у виборах. З огляду як на нестабільність інших блоків (блок СПУ-СелПУ у 1998 р., блок “За єдину Україну” у 2002 р.), так і на зміни у складі тих, що збереглися [577].

Разом із тим постреволюційна ситуація 2005 р. не сприяла розробці ідеологічних платформ партій і, відповідно, закріпленню їхніх позицій у партійній системі на ідеологічних засадах. Парламентські вибори 2006 р. продемонстрували розходження між партійними стратегіями та псевдоідеологічною риторикою. Партії лівого спрямування відстоювали економічні інтереси великого бізнесу, прикриваючись лівопопулістськими передвиборчими гаслами.

Отже, на відміну від партій бізнес-проекту і партій електорального проекту, функціонування партійних організацій у традиційному сенсі в українському політикумі можна вважати обмеженим. Претензії на загальнонаціональний статус крупних партій (Партії регіонів, ВО “Батьківщина”, НС “Наша Україна”) у подальшому ймовірно спиратимуться не на консолідуючі ідеологічні пропозиції як засіб розширення суспільної підтримки, а на “економічну експансію” у всеукраїнському масштабі. Найбільш послідовно цього способу дій дотримується Партія регіонів, кооптуючи місцеві - не донецькі - еліти.

Навіть імперативний мандат не надав перспективу зростання дисциплінованості парламентським партіям, про що свідчить вихід із фракції НСНУ - Народна самооборона депутатів І.Кріля, О.Орбець та ін. Імперативний мандат дозволяє депутатові голосувати так, як потрібно зацікавленим особам, і це складає реальну загрозу у ситуації, коли всередині партії є окремі субгрупи і центри впливу. Фактично розкол кожної з парламентських партій на “бізнес-крило” та “політичне крило” з притаманними їм різними цілями і владними ресурсами унеможлиблює тактичну єдність партій у міжфракційних переговорах. До того ж потужні “бізнес-крила” партій взагалі важко піддаються партійному контролю, а навпаки, саме вони контролюють партії.

Упровадження партійного формату місцевих виборів при суто регіональній підтримці партій призвела до їхньої переконливої перемоги у “своїх” регіонах. Однак це сприятиме не зміцненню зв’язків центру і територій за посередництва партій, а, навпаки, їхньому послабленню, оскільки регіональне партійне домінування насамперед виконує роль вагомого аргументу у розподілі влади на рівні центру. За умов неоднорідності суспільства нівелюється партійний принцип представництва територій.

Таким чином, запроваджений в Україні різновид пропорційної системи має низку недоліків, головними з яких є зменшення особистої відповідальності депутатів, послаблення їхніх зв’язків із виборцями, можливість виникнення диспропорцій представництва в парламенті окремих регіонів, надмірне зростання ролі партійних лідерів (керівників фракцій) тощо. У результаті посилилась відірваність влади від народу, її закритість. Представники влади зосереджуються на своїх приватних інтересах. Натомість зростає невдоволення населення, яке не має впливу на владні структури. На існування подібних недоліків вказували представники як українських, так і закордонних політичних та експертних кіл.

Подальше запровадження пропорційного виборчого законодавства, яке визначається об’єктивними потребами перетворення політичних партій на ключовий суб’єкт політичної системи, вимагає одночасного застосування ефективних важелів для запобігання зазначеним негативним явищам. Необхідно забезпечити можливість виборців голосувати не лише за закритий партійний список, а й за конкретну особу, а також сприяти укоріненню в українських політичних партіях традицій і норм внутрішньопартійної демократії. Доцільно шукати більш гнучкий варіант пропор-

ційної системи, який сприяв би органічному поєднанню інтересів партійно-ідеологічного і регіонального представництва, принципів вибору як між партіями, так і між особистостями. Можливо, закріпити законодавчо обов'язкові вибори кандидата всередині партії.

Активність та вплив політичних партій в органах місцевого самоврядування слід визначити як недостатній, попри наявність позитивної динаміки у цій сфері. Головною причиною доволі низького рівня представництва політичних партій в органах місцевого самоврядування є слабкість місцевих партійних організацій. У переважній більшості партій бракує ресурсів, зокрема кадрових, щоб одночасно вести боротьбу і на парламентських, і на місцевих виборах. Партії зосереджують свої зусилля на політично важливіших змаганнях за мандати народних депутатів. На результатах виборів до органів місцевого самоврядування позначається і регіональна обмеженість впливу партій. Ці недоліки яскраво висвітила виборча кампанія 2006 р., коли місцеві представницькі органи обиралися на пропорційній основі.

За умов слабкості кадрового потенціалу місцевих партійних організацій це призвело або до суто формальної партизації органів місцевого самоврядування, або до різкого послаблення якості та авторитету місцевого депутатського корпусу. Перехід до суто пропорційної системи на місцевих виборах має наслідком політизацію діяльності місцевої влади, її відрив від нагальних проблем та інтересів населення відповідних територій.

Більш ефективним варіантом видається введення змішаної виборчої системи на виборах до обласних і міських (Києві, Севастополі та в містах обласного підпорядкування) рад.

Парламентські вибори 2007 р. підтвердили тенденцію, яка полягає в тому, що так звані “ідеологічні” партії особливою популярністю серед вітчизняного електорату не користуються. У новому парламенті знову представлені переважно ті сили, яких, строго кажучи, не можна вважати ідеологічними, крім хіба що КПУ, яка, правда, лише прикривається ширмою “марксизму-ленінізму”, а, потрапивши в Раду, діє всупереч своїй ідеологічній платформі, про що свідчать голосування її представників і блокування з Партією регіонів як партією великого бізнесу.

Європейський досвід підтверджує, що саме “ідеологічні” партії в країнах Європи мають найвищий вплив на громадян. У цивілізованій Європі вагу має ідея, а не колір тієї чи іншої партії. Тамтешні політики не створюють мегапартії та мегаблоки, але

намагаються зробити свою, хай і невелику, але партію привабливою завдяки фундаментальним політичним ідеям, хоча і модернізованим, пристосованим до потреб сьогодення.

Таким чином, ми можемо зробити такі висновки. Посилення парламенту в умовах президентоцентричної політичної культури (а також збереження значних президентських повноважень) актуалізує потенційні дестабілізуючі моменти нової політичної системи. Замість децентралізації влади наразі відбувається її “розпорошення” по різних конфліктуючих центрах, що називаються політичними партіями.

У цій ситуації зміцнення парламентських партій дорівнює збільшенню владного ресурсу з метою впливу на інші центри влади (“партія прем’єра”, “партія спікера”, створення партії під президентські вибори 2010 р. “Єдиний центр” тощо). Коаліційний потенціал парламентських партій наразі вимірюється не електоральною підтримкою, яку засвідчили вибори, а загальним балансом сил у трикутнику “законодавча влада - виконавча влада - президент”.

Переформатування політичної системи під президентські вибори 2010 р. виступає головним фактором ризику для стійкості парламентської більшості і життєздатності уряду, що ми спостерігали протягом 2008-2009 рр.

Лідерська роль президента в коаліційному процесі демонструє очевидний потенціал для того щоб “зарезервувати” за президентом роль активного учасника політичного процесу, що забезпечуватиме трансформацію політичної системи за напівпрезидентською моделлю.

Досвід України засвідчує, що розколюють державу не ідеологічні сили, а навпаки - позаідеологічні, розколюють не ідеї, а партійні кольори - “помаранчевий” та “біло-блакитний”.

Хоча перманентні вибори для України, як з’ясувалось, мають позитивні риси, вони сприяють розвитку та удосконаленню політичної дискусії. Тобто створюється певний простір, що стає полем для обговорення різноманітних суспільно значущих проблем [563, с. 71-74]. І самі дискусії поступово входять у межі цивілізованих: без образ та мордобою.

Вибори на пропорційній основі сприяють як розвитку самих політичних партій, так і структуризації партійної системи. Адже стан партійної системи у будь-якій країні світу значною мірою залежить від типу виборчої системи та виборчих процедур і традицій. Зміна виборчого законодавства в Україні, з одного боку,

зумовила постійне зростання ролі політичних партій у політичній системі, підвищила вплив партій на систему державного управління. З другого боку, саме проведення виборчих кампаній надає чергового дієвого поштовху кількісним та якісним змінам параметрів партійної системи [592].

Разом із тим постає закономірне питання: яка кількість політичних партій ефективно впливає на політичний процес. Дж.Сарторі намагався встановити обмежувачі, тобто певні рамки аналізу партійних систем, і не враховувати партії, що не мають коаліційного потенціалу. Розв'язуючи проблему меж партійних систем, М.Лааксо та Р.Таагапера розробили індекс, що враховує кількість партій у системі, їх розмір, ступінь впливовості - ефективне число партій (N_{ef}) розраховується за формулою: $N_{ef} = 1/ES_i$, де S - частка місць і- партії в парламенті.

На базі цієї формули А.Лейпгарт визначив ефективне число партій (табл. 4.2)².

Таблиця 4.2

Класифікація партійних систем на базі кількості та розміру партій за А.Лейпгартом

Тип партійної системи	Приблизний розподіл місць у парламенті, %	Ефективне число партій
Двопартійна система	55-45	2,0
Система двох з половиною партій	45-40-15	2,6
Багатопартійна система з домінуючою партією	45-20-15-10-10	3,5
Багатопартійна система без домінуючої партії	25-25-25-15-10	4,5

Характерною ознакою процесу побудови незалежної держави були сподівання на поліпшення соціально-економічної ситуації, швидкий суспільний поступ. Поширене ставлення до реформ як до виключно позитивної справи - один із найбільш стійких міфів посткомуністичної України. Усі політичні партії декларують необхідність реформ. Тим часом доводиться констатувати, що жодної достатньо розробленої програми реформ так і не було запропоновано. Це стосується економіки й політичної сфери і є закономірним наслідком внутрішньої неготовності українського суспільства до самоорганізації, до вироблення стратегії, яка б сприяла подоланню успадкованої внутрішньої дисгармонії.

² *Лейпхарт А.* Партийные системы / А. Лейпхарт // Мир политической мысли : хрестоматия по партологии. - Кн. 4 : Современные партологи о партийных системах / под ред. Б. А. Исаева, А. К. Голикова. - СПб., 2005. - С. 43-46, 51-52.

Характерною ознакою виборчої кампанії 2007 р. стали більш популістські виборчі програми, але з глибшим баченням шляху розвитку країни. Стратегічні плани розвитку країни пропонувалися лідерами виборчих перегонів через визначення національної ідеї.

В.Бушанський вважає: “Сумнівно, що законодавчий орган, сформований політичними партіями, які перебувають у стані своєрідної ідеологічної робінзонади, зможе подолати виявлені негативні тенденції, повною мірою безболісно для суспільства втілити дієздатну систему влади в державі, забезпечити перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки. Тим паче, що в цьому процесі немає єдності та владної політичної волі” [560].

Крім того, на думку експертів, у парламенті шостого скликання жодна політична сила не буде мати суттєвої переваги. Отже, їм доведеться домовлятися, вчитись знаходити консенсус. Що ж може об’єднати наших політиків? Які проблеми вони визначають як пріоритетні? І чи збігаються їхні погляди стосовно розв’язання цих проблем?

У чому думки та погляди всіх сил сходяться, так це у питанні розширення повноважень місцевого самоврядування. Загальмувати вирішення цього питання можуть тільки особистісні амбіції окремих політиків та спекуляції щодо ціни питання.

Однаково дивляться провідні політичні сили країни на питання депутатської недоторканності.

Провідні політичні сили нібито і не проти боротьби з корупцією, але по-різному бачать шляхи розв’язання цієї проблеми. Отже, антикорупційні закони, очевидно, будуть мати складний шлях проходження у Верховній Раді, а прийматимуться у разі розмитості положень, що не будуть зачіпати інтереси впливових корпорацій.

Всі однак погоджуються, що суддям потрібно гарно платити. Обрання суддів безпосередньо громадянами України пропонують “НУ-НС”, ПР, БЮТ та КПУ. Отже, об’єктивно є всі передумови для просування судової реформи - чи вистачить політичної волі?

Усі програми можна однозначно назвати соціально-орієнтованими (популістськими). Саме соціальним аспектам присвячується значна їх частина. Усі політики погоджуються щодо необхідності збільшення пенсій та завершення пенсійної реформи, ліквідації зрівнялівки. Усі політичні сили говорять про підтримку молоді, молоді родини, соціальний захист та підвищення зар-

плат, про необхідність повернення заощаджень. Але експерти підраховали, що у такому випадку в бюджет тільки на соціальні виплати має закладатись від 55 до 200 млрд грн.

Однак політики не говорять про те, що щорічно законами України про Державний бюджет України положення законодавчих актів, якими передбачено надання різноманітних пільг та соціальних допомог, призупинялись, і лише у 2007 р. Конституційним Судом прийнято рішення про незаконність призупинення пільг Законом України “Про Державний бюджет України на 2007 рік” [585] та запропоновано уряду врахувати це при складанні бюджету на наступний рік.

Частина пропозицій політичних партій здійснюється виконавчими органами влади. Так, Партія регіонів обіцяє законодавчо забезпечити перше робоче місце, надавши фінансову підтримку підприємствам, при цьому відповідна програма була передбачена у Державному бюджеті України на 2007 рік і надання дотацій роботодавцям здійснюється Фондом загальнообов’язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття.

БЮТ та Комуністична партія надаватиме довгострокові кредити для молодих сімей на 25-35 років під 2-4% річних, не врахувавши те, що механізм надання таких кредитів визначений відповідним урядовим документом ще з 1999 р., а з 2000 р. щорічно у Державному бюджеті України передбачалися відповідні видатки.

У програмах усіх лідерів виборчих перегонів є положення, спрямовані на розвиток малого і середнього бізнесу. Згадування політичними силами різного ідеологічного напрямку про необхідність підтримки малого та середнього бізнесу, з одного боку, дійсно вказує на існування проблем у цьому напрямі економічного розвитку України, а з другого - має й певне практичне значення для партій: можливість отримати як фінансову, так і електоральну підтримку цієї категорії бізнесу є дуже бажаною для них.

Але напрошується питання до передвиборчих програм: чи буде здійснена їх надмірна соціальна орієнтованість. Якщо у наступних бюджетних періодах поряд із необхідними щорічними видатками (наприклад погашення зовнішнього боргу) будуть включені видатки на реалізацію всіх передвиборчих пільг, соціальних гарантій, проведення реформ (наприклад судової), референдумів, антикорупційних заходів тощо. За умови зменшення податкового тиску (зниження ставки ПДВ до 17% - “НУ-НС”, ліквідація ПДВ - БЮТ, Блок Литвина, КПУ, податкові канікули на 5 років та

звільнення від сплати за реєстрацію, видачу патентів та інших дозвільних документів структур малого сімейного бізнесу - ПР) зменшаться надходження до бюджету. Поповнити бюджет можна за рахунок скасування інституту президентства, що пропонує КПУ, скорочення вдвічі державного апарату управління та витрат на його утримання, зменшення складу Кабінету Міністрів України (Блок Литвина). Але виконання такого бюджету за рахунок виключно внутрішньодержавних фінансових ресурсів є неможливим, а іноземних - небезпечним [584].

Таким чином, економічний блок наведених вище виборчих програм є необґрунтованим, незбалансованим із їх соціальною складовою. У програмах не визначені етапи здійснення структурних перебудов в економічній сфері, які мали б задовольняти пріоритетні соціальні потреби. Крім того, здається сумнівним, що бізнесові кола, надаючи фінансову підтримку тій чи іншій політичній силі, мають на меті реалізацію ними у парламенті виключно положень таких "соціальних" програм.

Позачергова виборча кампанія 2007 р. показала "дорослішання" політичних партій. Зменшилась кількість учасників виборчих перегонів. Дрібні політичні партії об'єднуються для проходження в парламент. Нарешті, об'єднались партії право-центристського спрямування, що дозволило "Свободі" на чолі з О.Тягнибоком очолити правонаціоналістичний спектр. У той час як ліві партії здебільшого залишаються представниками проросійськи орієнтованого населення України. Ліві не спромоглися створити програму, яка б захищала інтереси українського населення в Україні, чим частково пояснюється падіння їхнього рейтингу.

Разом з тим перебіг позачергових парламентських виборів засвідчив, що громадянське суспільство практично не має дієвих механізмів впливу на політичні сили для контролю за дотриманням їхніх передвиборчих зобов'язань після оголошення результатів виборів. Отже, політичні партії не виконують свої функції як по відношенню до громадянського суспільства, так і політичної системи. Це стосується, зокрема, процесу формування парламентської коаліції, призначення уряду, визначення формату відносин між коаліцією і опозицією, визначення стратегії та Програми дій Кабінету Міністрів.

Вибори в Україні втрачають значення механізму ствердження стандартів відповідальної державної політики. Це також є свідченням слабкості політичних партій, адже саме вони мають бути заці-

кавленими у зміцненні такого інституту демократії, як вибори, оскільки саме вибори дозволяють політичним партіям реалізувати себе.

Виборча система й надалі залишається фактором соціально-політичної напруженості, провокує політичні сили використовувати регіональні відмінності як інструмент політичної боротьби.

Домінування великого бізнесу в політичних партіях призвело до формування комерційного підходу у відносинах із засобами масової інформації, які розглядаються, насамперед, як потужний механізм масових маніпуляцій [604].

Іншим аспектом діяльності політичних партій є процес формування політичної еліти. Добір тих людей, які беруть безпосередню участь у затвердженні та здійсненні політичних рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї, здійснюється, головним чином, через вибори і починається з висування та призначення політичними партіями кандидатів для участі у виборах в органи державної влади та місцевого самоврядування.

Висування кандидатів політичною партією належить до сфери внутрішньопартійних організаційних відносин і регулюється її статутом, регламентом та іншими партійними документами. У деяких країнах, наприклад у Німеччині, закон докладно описує, на яких партійних зборах можуть висуватися кандидати. Докладно регламентує процедуру висування кандидатів від партійних організацій Закон України "Про вибори народних депутатів України". Але, на жаль, це не сприяє покращанню якісного складу виборних органів влади.

Специфічною є процедура висування і відбору кандидатів у США. Її характерною ознакою є проведення праймеріз - первинних виборів, на яких виборці висловлюються стосовно кандидатів. Види первинних виборів, умови проведення, учасники, способи голосування визначаються як законодавчими органами штатів, так і партійними органами. Тому система праймеріз у різних штатах має великі відмінності. Українські політики пропонують запровадити подібну практику і в нашій країні.

На процедуру висування і методи добору кандидатів значною мірою впливає тип виборчої системи. Якщо в країні діє пропорційна або змішана виборча система, то партійний список зазвичай затверджує вищий представницький орган партії. За мажоритарної системи виборів в одномандатних територіальних округах кандидати, як правило, висуваються на регіональному рівні.

Закон України "Про вибори народних депутатів України" 2001 р. підтвердив та удосконалив змішану виборчу систему. Формування списків кандидатів у депутати від політичної партії, ви-

борчого блоку партій здійснювалося вищим представницьким органом політичної партії, виборчого блоку партій у визначений спосіб. Кандидати у депутати в одномандатних виборчих округах висувалися на зборах (конференціях) обласних, республіканських в Автономній Республіці Крим, міських у містах Києві і Севастополі осередків політичних партій, виборчих блоків партій, що сформували списки кандидатів у депутати і списки яких зареєстровані Центральною виборчою комісією. Партійні збори проводилися згідно зі статутом партій або угоди між партіями про утворення виборчого блоку [600; 635, с. 21-25].

Отже, суть діяльності політичних партій полягає ще й в тому, що вони впливають на оновлення еліт, як дійсно представницьких від народу. На думку С.М.Ліпсета, будь-який уряд олігархічний за своєю природою, але походження та формування олігархії може бути різним, що і визначає їх діяльність [590, с. 250-253].

Участь у кампаніях щодо виборів Президента України, народних депутатів на сьогодні слід визначити як основний, а фактично й найголовніший, напрям діяльності політичних партій. За роки незалежності в Україні (до 2007 р.) було проведено чотири президентські й шість парламентських виборчих кампаній. Розвиток партійної системи, а також удосконалення виборчого законодавства зумовили постійне зростання ролі політичних партій у виборчих процесах. Водночас саме проведення виборчих кампаній надавало чергового дієвого поштовху кількісним та якісним змінам параметрів партійної системи. Але українські партії ще не відповідають тій ролі, яку собі визначили (рис. 4.2).

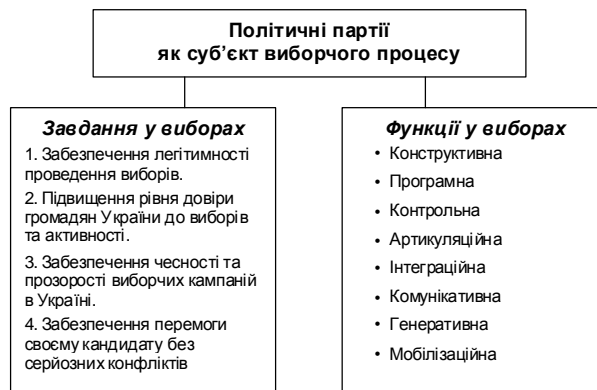

Рис. 4.2. Роль політичних партій у виборах

Розвиток громадянського суспільства в Україні відбувається суперечливо. Партії як суспільний інститут сьогодні недостатньо виконують свою пряму функцію - інституційний зв'язок між органами державної влади і населенням, інакше кажучи, не представляють інтереси населення. Практична діяльність партій не завжди відповідає задекларованим програмним положенням. Можновладці, використовуючи органи державної влади у своїх інтересах, втручаються у діяльність партій. Вибори в Україні не є цілком свідомим волевиявленням громадян, а проводяться під "тиском" на виборця в інтересах політичних сил, які перебувають при владі або прагнуть її здобути.

Запровадження системи виборів за партійними списками вже призвело до низки негативних наслідків. У багатьох випадках прохідна частина цих списків формувалася значною мірою не з провідних політичних і громадських діячів відповідного програмно-ідеологічного напрямку, а з-поміж осіб, які не мали до початку виборчої кампанії відношення не лише до цієї партії, а і до політичної діяльності загалом. Включення до партійного списку нерідко визначалося можливостями відповідних осіб забезпечити необхідну фінансову, адміністративну, медійну та іншу підтримку. Також до партійних списків потрапляли кандидати, які мали особисті зв'язки з керівництвом відповідних партій, а подекуди мали з ними родинні стосунки.

Ці та інші негативні факти і тенденції зумовлені особливостями сучасного стану розвитку партійної системи в Україні, насамперед поверховим характером переважної більшості політичних партій та недостатнім рівнем політичної культури. Саме за таких умов формування партійних списків часто відбувається на підставі кулуарних домовленостей за фактичної відсутності прозорих демократичних механізмів.

Разом із тим не треба забувати, що вибори є механізмом створення уряду, який здійснює державне управління. Отже, за допомогою виборів здійснюється народне представництво. Для виконання представницької функції вибори мають бути дійсно змагальними, вільними, та всезагальними, а політичні партії - народними.

Результати виборів суттєво залежать від електоральної поведінки, на яку впливають соціально-економічний стан розвитку, показники інфляції, безробіття, рівня життя, імідж партійних лідерів, громадська думка, яку в більшості своїй формують ЗМІ.

Партії і виборча система, переводячи різні форми плюралізму громадянського суспільства в підсистему політичного, сферу владних відносин, складають єдиний механізм завоювання влади. Вони є головними суб'єктами політичних і державних відносин і

в цій якості без них неможливо уявити сучасну демократію. Основні партії в їх взаємодії, взаємовідношенні, взаємних конфліктах і взаємній ротації при владі розглядаються як єдина партійна система, яка багато в чому визначає життєздатність і функціонування політичної системи в цілому та її ядра - держави.

Зміни виборчого законодавства України, незважаючи на суттєві недоліки, сприяли в цілому активізації діяльності політичних партій у державотворчому процесі, а також процесу становлення політичних партій як повноцінного політичного інституту суспільства.

Висновки до четвертого розділу

1. Світовий досвід функціонування демократичних режимів свідчує, що розвинені демократії не можуть існувати без партій. Існування політичних партій належить до засад репрезентативної функції у демократичній системі. Сучасні демократії залежать від виборчих процедур, обмеженого врядування більшості і представницької передачі влади (Дж.Сарторі, Р.Таагепера, М.С.Шугарт, М.Уоллерстайн).

Існує кілька типів виборчих систем, що відрізняються правилами підрахунку голосів, висування кандидатів тощо. У мажоритарних системах великі партії отримують більше місць, ніж голосів під час виборів, що веде до формування однопартійного уряду. У пропорційних системах представництво більш пропорційне, що веде до створення коаліційного уряду. Під час оцінювання виборчих систем орієнтуються на такі критерії, як якість представництва та ефективність державного управління.

Про реформи виборчих систем говорять ті партії, яким загрожує втрата влади, або партії, які не можуть за існуючої системи прийти до влади. Тобто від виборчих реформ більше залежать долі політичних партій, ніж суспільства в цілому. Результати виборів суттєво залежать від електоральної поведінки, на яку впливають соціально-економічний стан розвитку, показники інфляції, безробіття, рівень життя, імідж партійних лідерів, громадська думка, яку в більшості своїй формують ЗМІ.

2. Перегляд виборчого законодавства сприяв активізації політичних партій та усвідомленні їх себе як суб'єкта державно-владних процесів.

Вибори засвідчили, яка велика відповідальність покладається на політичні партії, виборчі блоки партій під час висування кандидатів у президенти України, у народні депутати України, у депутати місцевих рад. Досвід виборчих кампаній показав недоліки політичних партій, зокрема, недостатній рівень знань виборчого

законодавства, безвідповідальність при підборі кандидатур до складу виборчої комісії, вади правової культури тощо.

Головними цілями введення пропорційної виборчої системи було поглиблення політичної структуризації українського суспільства, посилення ролі партій у політичному житті країни та у процесі прийняття рішень у сфері державного управління, їхнє укрупнення, зміцнення взаємодії між урядом та парламентом тощо.

Крім очевидних переваг, запроваджений в Україні різновид пропорційної системи має і низку недоліків, головними з яких є зменшення особистої відповідальності депутатів, послаблення їхніх зв'язків із виборцями, можливість виникнення диспропорцій у представництві в парламенті окремих регіонів, надмірне зростання ролі партійних лідерів (лідерів фракцій), зростання політичної корупції, тощо. Виборча кампанія 2006 р. висвітила надзвичайно гостру проблему адміністрування виборів.

Разом із тим аналіз перебігу парламентських виборів 2006 р. та дострокових 2007 р. дає змогу констатувати, що порівняно із попередніми роками рівень їхньої відкритості, прозорості та демократичності суттєво підвищився.

3. Українським виборчим законодавством передбачені виключні права та повноваження партій у виборчій діяльності, зокрема, право номінації кандидатів (списків кандидатів) на відповідних виборах (має альтернативою процедури самовисування). До виключних прав політичних партій належить право пропонувати кандидатури до складу виборчих комісій, а також статус суб'єкта відповідного виборчого процесу, що дає право на широкі можливості ведення передвиборної агітації.

Але в українській політиці не актори підпорядковуються їхнім системним позиціям (інституціональним ролям), а позиції (ролі) трансформують залежно від того, хто саме їх займає. Відповідно, викривлених форм у цій ситуації набуває й "парламентаризація" влади. Системна невідповідність парламенту новій інституційній ролі великою мірою є наслідком збереження українською політичною культурою президентоцентричного формату. Суть діяльності політичних партій полягає ще й в тому, що вони впливають на оновлення еліт як дійсно представницьких від народу.

Пропорційна складова виборчої системи реально сприяла посиленню політичних партій, хоча вибори в Україні не є цілком свідомим волевиявленням громадян, а проводяться під "тиском" на виборця в інтересах політичних сил, які перебувають при владі або прагнуть її здобути.

Розділ 5

У

**часть політичних
партій у діяльності
законодавчого
і виконавчого органів
державної влади**

Одним із найскладніших питань
управлінського мистецтва є
визначення тієї точки, де
починається це зло, таке небезпечне
для людської свободи та розвитку,
чи, скоріше, де воно починає
домінувати над благами, які
супроводжують колективні
прикладання сил суспільства під
проводом загальновизнаного
керівника, для усунення перешкод,
що стоять на шляху загального
добробуту.

Д.С.Міп

5.1. Парламентська діяльність політичних партій: фракція, коаліція, опозиція

Державна влада, як і політична, є неподільною, оскільки вона суверенна. Саме її єдність та неподільність виступають гарантами стабільності політичного (державного) життя. Водночас діяльність з реалізації влади не є однорідною, бо вона виступає в різних формах: законодавчій, виконавчій та судовій, а відповідно, існує проблема поділу повноважень та прерогатив державних органів.

Поділ влади, необхідність якого зумовлюється суперечливим єством суспільства та його явищ (політики, влади, держави), – це обмеження і врівноваження прерогатив конкретних установ влади. Сучасними засобами такого обмеження є право, закон, конституція. Одним з історичних його способів було станове представництво і народжений ним парламентаризм. Розрізнення двох форм суспільно-політичного представництва є ще одним вираженням ідеї поділу влади [730, с. 215-219].

Сучасний зміст поняття “розподіл влади” в демократичних країнах тлумачиться по-різному, що втілюється в різних формах правління.

Традиційне тлумачення розподілу влади передбачає майже ізольованість кожної з її гілок, відсутність між ними широких і тісних функціональних взаємовідносин, тобто жорсткий розподіл. Це тлумачення пов’язане з особливостями такої форми правління, як президентська республіка, і найбільше відповідає теорії Ш.Монтеск’є.

На практиці жорсткий поділ влади спричиняє конкуренцію вищих органів держави, насамперед органів виконавчої і законодавчої влади. Саме це стало характерним для сучасної України. Але ідея жорсткого розподілу влади в Україні не спрацювала так, як ефективно працює вироблений на її основі механізм у розвинених країнах, зокрема, у США. Отже, можна припустити, що організаційна структура політичних партій, що забезпечують діяльність законодавчої і виконавчої гілок влади, має значний вплив на ступінь поділу або концентрації влади, а відповідно, і форми правління.

Відсутність інституціоналізації відносин між владою і партіями характеризує президентську республіку, яскравим прикладом якої є США. Там партії активно працюють тільки на виборах, за що і отримали назву “виборчих машин”.

Конституція США не згадує партій і не передбачає організації палат Конгресу на партійній основі. Вона передбачає лише

головуючих Палати представників і Сенату, дозволяючи членам Палати обирати спікера, а віце-президентів - головувати у Сенаті [756].

Розподіл інших посад та партійні комітети стали результатом розвитку американської політичної практики. Політичні партії там були засновані як засіб спрощення державного управління, їхній вплив обмежено. Закон сприяв децентралізації партій. Зокрема, більшість правових норм, що стосуються партій, випливають із законів штатів [707].

У США було розроблено концепцію партії як керівної наради, що має свої переваги і недоліки. Партії у Конгресі діють із значним ступенем автономії від своїх національних комітетів. Основними виборчими округами для національних комітетів є партійні організації штатів та президент, якщо партія панує в Білому домі. Таким чином, на відміну від парламентської системи, ті члени Конгресу, які не підтримують свого президента під час вирішальних голосувань, не ризикують втратити контроль над виконавчою владою чи наразитися на призначення нових виборів до Конгресу.

Порівняно з іншими демократичними країнами американські партії організаційно слабші, їм бракує внутрішньої згуртованості, їхня діяльність жорстко регламентується законом. Власне цьому сприяють конституційні бар'єри, створені поділом влад і федералізмом. Хоча вважається, що партії, не пов'язані жорсткою дисципліною, набагато легше справляються з хвилями протесту в межах традиційних державних механізмів, м'яко амортизуючи їх.

Разом із тим партії у Сполучених Штатах, як і в інших країнах конституційної демократії, обирають головних посадових осіб Конгресу, законодавчих органів штатів, Білого дому та адміністрацій штатів. Таким чином, вони справляють значний вплив на процес прийняття рішень на рівні загальнодержавному і на рівні штатів. А через свого Президента, який очолює виконавчу гілку влади, - на процес втілення прийнятих рішень у життя.

Форма державного правління, по суті, визначається відносинами між органами законодавчої і виконавчої влади. Ступінь залученості партій до державної діяльності залежить значною мірою від форми правління та типу виборчої системи [714, с. 804-809].

Парламентські функції різняться від форми правління. За президентської форми правління (США) парламент не тільки виконує законодавчі функції, але й відіграє значну політичну роль у системі владних відносин.

У країнах з парламентською формою правління (Великобританія) парламент формує уряд, але уряд може контролювати парламент через створену ним же парламентську більшість.

Л.Шкляр наголошує, що у “політичній теорії існує застереження щодо “слабкого уряду” та політичної нестабільності в країні за умов парламентської демократії. Такі ризики виникають, як правило, за двох умов, а саме, коли в країні чинна партійна система має явні ознаки поляризованого плюралізму, а виборча система будується на пропорційній основі” [714, с. 801]. Якщо ми реформуємо політичну систему в напрямі парламентсько-президентської республіки, то необхідно усвідомити, що наявність сильних політичних партій є запорукою прогресивного розвитку суспільства. Політичні партії як суб’єкти формування владних відносин визначають характер і напрям політичних процесів. Здійснюючи свої функції, вони забезпечують стабільність державної машини, що знайшло своє втілення в концепції “партійної держави” (Г.Ляйбхольц) ще в період між двома світовими війнами. Розподіл повноважень між гілками влади нині є однією з найважливіших проблем удосконалення державної влади в Україні.

Згідно з іншим тлумаченням принципу “поділу влади”, незважаючи на формальний поділ, гілки влади повинні тісно співпрацювати і взаємодіяти. Подібне тлумачення поділу влад найбільше відповідає природі парламентських форм правління.

У колишньому СРСР склалася така система, що в ній було важко виділити не тільки компоненти законодавчої, виконавчої та судової влад, а й самі ці гілки влади, оскільки вони, як такі, фактично не існували окремо. Вся повнота влади сконцентровувалася у партійній структурі - ЦК КПРС. А виконавчій гілці, як і законодавчій, надавались певні інструкції і вказівки. Виконавчо-управлінський апарат на свій розсуд (бюрократично) трактував закони. У зв’язку з великою залежністю судів від “телефонного права” та невисокою якістю їхньої роботи судова влада не мала авторитету [743, с. 10-12]. Підміна державної законотворчості партійною призводила до серйозних деформацій усієї правової системи. Основне місце в системі законодавчих актів замість законів посідали спільні постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР [719, с. 148]. Це призвело до розмивання нормативності актів, що приймалися, до підміни чітких законодавчих формул деклараціями, закликами, гаслами, що породило сучасний правовий нігілізм. Ця структура поступово стала настільки неефективною, що спричинила

кризу системи, а потім і крах радянської влади. Наша сучасна українська система владних відносин значною мірою є спадкоємицею попередньої радянської.

Отже, будуючи відносини між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади, Україні необхідно визначитись з моделлю їх взаємодії, враховуючи світовий досвід, і відійти від збанкрутілого досвіду радянської доби. Шляхом взаємного контролю різних гілок влади створюється механізм стримування, обмеження та протипаг державно-політичною владою. Стимування політичної влади служить інтересам безпеки громадян. Саме тому принцип поділу влади є невід'ємним принципом вільної демократії [746].

Як свідчить політичний досвід, упровадження в державне управління системи “стимувань” і “протипаг” забезпечує стабільність політичної системи і водночас є гарантією проти свавілля та гіперцентралізації влади, що необхідно для теперішньої України. Законодавча гілка влади посідає важливе місце в цій системі.

Законодавчі збори (парламенти, асамблеї, легіслатури) розвивають і зберігають демократичні форми правління, демократичні традиції. Саме в парламенті політичні партії борються за певний напрям державної політики та контроль над урядом. Власне, це є арена, куди перенесли боротьбу за владу політичні партії.

Партії стали форумами політичного представництва. Парламенти, сформовані з політичних партій, поступово перетворились на добровільних помічників уряду, а не протипагу виконавчої гілки влади. Отже, сьогодні політичні партії відіграють провідну роль у формуванні та діяльності законодавчої гілки влади за різних форм правління. Хоча британський дослідник Е.Хейвуд висловив парадоксальну думку, що виникнення у кінці XIX ст. масових політичних партій ослабило парламенти, оскільки знизилась роль індивідуального представництва в політиці [745, с. 406].

Розвиток парламентаризму відбувається по-різному у різних країнах. Його особливості залежать від стадії розвитку, від законодавства та історичного досвіду країни, від ментальних особливостей населення та рівня громадянської свідомості її політиків. Дослідники виокремлюють три стадії розвитку парламентаризму.

Перша стадія - початкова - характеризується тим, що у процесі первинного формування парламентаризму відбувається постійна політична боротьба (що часто переростає у політичні кризи), парламентські та урядові коаліції виявляються нестійкими.

Прикладом країни, що перебуває саме на такій стадії, є Україна, де процес створення парламентських та урядових коаліцій як такий розпочався лише зі зміною президентської вертикалі у 2005 р. Уряди, які існували до цього, не були коаліційними, їх склад залежав не від норм, визначених Конституцією та законами, а від домовленостей між Президентом і партійними лідерами. Так, у 1999 р. - після обрання Віктора Ющенка главою уряду - йшлося про підписання меморандуму спільної відповідальності між урядом, фракціями парламенту, які підтримали Прем'єр-міністра, та Президентом. Утім цей документ так і не був підписаний, а сам Віктор Ющенко на початку 2000 р. заявив, що створення коаліційного уряду неможливе. Але вже наступного року він змінив свою думку (Post - постут. - 2001 р. - № 13(671). - 23-24 січня).

З точки зору науковців Інституту стратегічних досліджень, ситуацію в Україні характеризують такі чинники:

- неефективність діючої системи ротації політичної еліти;
- відсутність домінуючої об'єднуючої політичної сили;
- регіоналізація політичних сил;
- політико-ідеологічне розмежування України;
- невідповідність політичної культури українського політикуму новій політичній системі [681; 683].

Важко не погодитись з висновком, що процес формування парламентської більшості в Україні ускладнений низкою вищезазначених чинників, пов'язаних із відсутністю історичного досвіду формування сталих парламентських коаліцій. Хоча зарубіжний досвід доводить, що у парламентах Німеччини, Фінляндії, Італії немає партії, яка одноосібно представляла б більшість та мала харизматичного лідера, отже, правлячі коаліції є поширеним явищем у парламентських системах.

Другий етап розвитку парламентаризму - стадія становлення - характеризується тим, що процеси формування парламентаризму продовжуються. Політичні конфлікти проявляються лише на етапі нових парламентських виборів та зміни урядів. При цьому ніяких сутнісних змін та потрясінь не відбувається.

До країн, що перебувають на вказаній стадії, належить Польща, де процес утворення парламентських та урядових коаліцій розпочався з прийняття малої Конституції у 1992 р., а потім і нової Конституції. Позачергові вибори у Польщі 2007 р. суттєво не вплинули на соціально-економічне та політичне життя, а уряд був сформований набагато раніше ніж в Україні, хоча самі вибори у Польщі відбулися пізніше.

Для польської ситуації характерно:

- 1) конституційно закріплений принцип виборів до Сейму;
- 2) відсутність домінуючої політичної партії;
- 3) циклічна ротація перебування при владі партій і політиків правої та лівої орієнтації (Л.Валенса - А.Квасневський - Л.Качинський; “Солідарність” - “Союз демократичної Лівиці” - “Право та справедливість”);
- 4) політична люстрація кадрів.

Тобто у Польщі існує така політична система, відповідно до якої при владі постійно є коаліційні уряди. Ця система характеризується комплексом інституціональних чинників, що стимулюють процес коаліціонування серед політичних переможців [744, с. 35-40].

Третій етап розвитку парламентаризму - стадія стабільності, яка характеризується завершенням процесу формування парламентаризму, коли головну роль у парламенті відіграють кілька партій. При зміні правлячих партій та коаліцій ніяких потрясінь та радикальних змін політичної ситуації не відбувається.

До країн, що перебувають на зазначеній стадії, можна віднести Японію, де уряд формується парламентом. Процес створення парламентських та урядових коаліцій почався лише у 1993 р. після поразки на виборах домінуючої при владі впродовж 38 років Ліберально-демократичної партії та переходу Японії на виборах до нижньої палати парламенту від системи єдиного неперехідного голосу до змішаної незв'язаної системи виборів.

Для японської ситуації характерно:

- існування змішаної виборчої системи (180 депутатів обираються за партійними списками та 300 - в округах);
- присутність у всіх урядах, крім перших двох, Ліберально-демократичної партії (як правило, лідера виборчих перегонів);
- падіння популярності лівих партій та підвищення популярності правих;
- спроби створення в парламенті Японії єдиної міцної правої партії (“Демократична партія Японії”) [681; 702].

Отже, ознакою XX ст. стало формування законодавчого органу на партійній основі, що підсилило роль та значення політичних партій у системі державного управління в процесі прийняття суспільно важливих рішень. Для реального впливу на формування державної політики та здійснення державного управління політичним партіям необхідно об'єднуватись у коаліції.

Принцип коаліційності діє за умов, коли жодна партія самостійно не може отримати підтримку більшості у парламенті для створення уряду. Він полягає в тому, що політичні партії знаходять спільні інтереси, що превалюють над вузькими груповими інтересами, й реалізують їх у процесі співпраці.

На об'єднання впливають як зовнішні, так і внутрішні фактори. До внутрішніх М.Дюверже відносить певний тип виборчої системи. Так, мажоритарна система абсолютної більшості веде до утворення стійких партійних коаліцій тому, що сам механізм голосування залишає перед другим туром можливість партіям, що домовились, зняти свої кандидатури на користь фаворита виборчих перегонів. Пропорційна ж виборча система штовхає партії до відмови від коаліційної політики на виборах [666, с. 394-399].

До внутрішніх факторів можна віднести форму правління. Вважається, що в парламентських системах партійні коаліції створюють після виборів і вони мають обов'язковий характер (Німеччина). У президентських системах коаліції створюють до виборів, а після них вони втрачають свою обов'язковість (Чилі, США).

За характером внутрішньої структури всі об'єднання партій поділяються на блоки, коаліції та альянси. Під блоком Б.Ісаєв пропонує розуміти достатньо ієрархізовану структуру, що передбачає нерівні, асиметричні відносини між його учасниками. Домінуюча партія може нав'язувати свої фундаментальні інтереси та формулу розподілу дивідендів у випадку успіху через те, що володіє потужнішими ресурсами (німецький блок ХДСС - ХСС, де ХСС має суттєвий вплив тільки в Баварії, отже, домінуючою є федеральна за статусом ХДС) [669, с. 209].

Альянс - це угода для виконання короткотермінових завдань [750, с. 119]. Під коаліцією розуміють угоду рівних партнерів. Е.Хейвуд називає її тимчасовим союзом політичних сил під загрозою небезпеки, або неможливості досягнути поставленої мети одноосібно [745, с. 329]. Базовою для об'єднання є коаліційна теорія, що охоплює сукупність теоретичних конструкцій, присвячених формуванню різноманітних політичних коаліцій (виборчих, парламентських, урядових).

Одним із перших У.Райкер ("Теорія політичних коаліцій", 1963) запропонував покласти в основу домовленостей між політичними партіями щодо створення урядової коаліції математичні розрахунки. Крім того, він враховував раціональність суб'єктів коаліції, поінформованість відносно правил гри та дій акторів,

позитивний результат спільних дій, винагороду, контроль над членством у коаліції [761]. Таким чином, в основу теорії коаліційності були покладені теорії раціонального вибору, ігор, математичного моделювання, прийняття рішень, а також загальна теорія партій та партійних систем.

Умовно всі існуючі коаліційні теорії можна поділити на дві великі групи:

1. *Прагматичні*. При формуванні коаліції до уваги беруться кількісні показники, тобто кількість місць у парламенті, що належать потенційним учасникам коаліції. Основна для цієї групи модель мінімально-переможної коаліції. Вона передбачає формування уряду на основі мінімальної кількості учасників за умови, що об'єднані зусилля здатні забезпечити хоч і мінімальну, але більшість у парламенті (так звана коаліція з мінімальною перевагою). Ця модель розглядає контроль за урядом як нагороду для тих, хто отримав право його формувати.

2. *Ідеологічні*. Розглядається ступінь ідеологічної сумісності можливих партнерів по коаліції, що відповідає моделі мінімального радіусу дій. У цій моделі вступ партії до коаліції розглядається нею як засіб, що дає партії можливість досягнути раніше проголошених політичних цілей. Відповідно, коаліційна угода не буде суперечити прийнятим програмним цілям [712, с. 190-191].

Існують й інші теорії коаліцій, зокрема, А. де Сваана; цікавою є теорія Дж. Прідема, що враховує максимальні можливості, а не кілька визначених чинників під час створення коаліції. Такими чинниками, на думку прихильників індуктивного підходу до коаліційної політики, є історичні, нормативні, мотиваційні, інституційні, внутрішньопартійні, а також соціально-політичні ситуації всередині країни та зовнішньополітичні умови [750, с. 118-133]. Дійсно, стійкість коаліції залежить від її мотивації: увійти до складу уряду; здійснити конкретний проект; виконати політичну програму.

Якщо головною метою політичних партій є здійснення політичної влади, то це можливо через представництво в органах як виконавчої, так і законодавчої влади. До 2006 р. в Україні політичні партії були представлені, в основному, в парламенті, що не дозволяло їм повноцінно здійснювати головну владну функцію. Для цього необхідно мати право на формування уряду, а отже, і вплив на вертикаль виконавчої влади, що дозволяє політичним партіям не тільки приймати рішення, а й реалізовувати їх, - а значить, нести відповідальність за здійснення державної політики, впровадження державних програм.

Існує світовий досвід щодо конкретних механізмів усередині парламентських структур, через які й здійснюється вплив виборців на формування і політику державних структур - це парламентські фракції політичних партій.

Історія фракцій починається з клубів, які виникли як об'єднання громадян у боротьбі з феодальним режимом (Англія, Франція 1789 р., Німеччина, Італія, Іспанія 1848 р.).

У Німеччині фракції були визнані Рейхстагом лише у 1922 р. Для них встановлювалась мінімальна норма кількості - 15 осіб. В Австрії діяльність фракцій, або клубів, регламентується Положенням про порядок роботи Національної ради 1961 р., де визначається мінімальна кількість фракції у п'ять осіб. У Швейцарії офіційний статус фракцій закріплено у законі про робочий порядок парламенту в 1971 р. [677, с. 190].

У більшості зарубіжних країн парламентські фракції мають суто партійний характер. Створення таких структур за іншими ознаками не допускається, а в деяких країнах прямо забороняється. Вони утворюються з представників однієї партії або ж з представників кількох партій, які мають близькі політичні платформи і спільні інтереси. У деяких країнах дозволяється створення так званих змішаних фракцій, до яких входять позафракційні депутати.

Г.Кречмер наводить низку визначень понять "фракція":

1. Партійно-політично зорієнтовані представництва у парламенті, які намагаються впливати на волевиявлення держави і фактично є державними органами, що беруть участь у формуванні волі держави.

2. Утворені на конкретний законотворчий період об'єднання депутатів - однодумців для досягнення певних політичних цілей шляхом організованої підготовки та обстоювання їх у парламенті.

3. Групи депутатів із спільними політичними поглядами, які уможливають розподіл, концентрацію і підвищення ефективності роботи на основі взаємної довіри і виконують подвійне завдання: створюють для народу відчуття демократичного легітимного зв'язку і сприяють працездатності парламенту та виконанню ним своїх завдань.

4. Парламентські підрозділи певних груп депутатів пов'язані між собою спільними політичними поглядами та, як правило, партійною належністю, причому їх права впливають з прав депутатів.

5. Об'єднання щонайменше п'яти відсотків загальної кількості членів Бундестагу, що належать одній партії або таким партіям, які за своїми політичними напрямками не конкурують між

собою у жодній із федеральних земель (регламент Бундестагу) [690, с. 5-9].

Відповідно до Регламенту Верховної Ради України на першій сесії новообраної Ради розглядається питання про формування та реєстрацію депутатських фракцій, про коаліцію депутатських фракцій та Погоджувальну раду депутатських фракцій. Таким чином, саме фракції є суб'єктом парламентської більшості та опозиції, а отже, і парламентської діяльності в Україні [728].

Ефективність діяльності парламентських фракцій визначається якістю законотворчого процесу, виконанням контрольних, представницьких та інших функцій. Парадоксальна ситуація склалася в українському парламенті початку 2000-х рр., коли на законопроекти, на думку народних депутатів, найбільше впливає Президент - 43%, а фракція, комітет, або народний депутат значно менше - 21%. Народні депутати, а таких 50%, не задоволені якістю законопроектів, що розглядаються у Верховній Раді [668, с. 13].

Представники фракцій у робочих групах та інших тимчасових об'єднаннях мають відстоювати інтереси фракцій. Фракції беруть активну участь у формуванні постійних та спеціальних комісій (комітетів) парламентів, а також керівних органів палат.

Після виборів 1998 р. до Верховної Ради України за змішаною системою було створено більше 15-ти фракцій, що не змогли домовитись про створення парламентської більшості. Уже взимку 2000 р. така більшість була створена, але дещо штучно за умови тиску з боку тодішнього Президента Л.Кучми. І ситуація 2008-2009 рр. показує нам нестабільність парламентських фракцій в Україні. Зарадити справі могла б жорстка правова регламентація діяльності фракцій.

Ці питання по-різному вирішуються у різних країнах. Існування фракцій визнається конституціями Греції, Данії, Іспанії, Італії, Португалії, Швеції. Зокрема, в Конституції Португалії вміщено спеціальну ст. 183 "Парламентські групи", в якій визначено мету, напрями їх діяльності та повноваження. У більшості ж країн регулювання організації і діяльності фракцій здійснюється на основі парламентських регламентів.

Як правило, регламент визначає мінімальну кількість депутатів, достатню для створення фракцій, що залежить від чисельного складу палат парламенту. Кількість депутатів фракції коливається від 3 - у Бельгії і до 20 - у Франції. У деяких країнах фракцією вважається будь-яка група депутатів від однієї партії. Л.Сморгунов вважає, що ні у регламентах, ні в "інших нормативних актах

конституційного характеру немає мови про парламентські фракції. Однак вони реально існують і активно діють у парламентах. На сьогодні парламентські фракції є невід'ємним елементом парламентської структури у всіх цивілізованих, демократичних державах. Саме вони визначають особливості внутрішньої структури палат парламентів і функціонування її окремих елементів” [734, с. 214-231].

Із представників парламентських фракцій формуються тимчасові так звані робочі групи для вирішення окремих поточних питань, зокрема, підготовки і обґрунтування законопроектів. Представники фракцій в робочих групах та інших тимчасових об'єднаннях відстоюють інтереси фракцій. Фракції беруть активну участь у формуванні постійних та спеціальних комісій (комітетів) парламентів, а також керівних органів палат.

Здійснюючи контроль за урядом, парламентські фракції реалізують можливість політичних партій впливати на уряд, відіграють вирішальну роль у його формуванні. Проте повною мірою реалізувати ці можливості мають змогу лише великі фракції, фракції правлячих партій.

Інтенсивність впливу фракцій залежить як від чисельності, так і від інтелектуального потенціалу, рівня організації (дисциплінованості під час прийняття рішень), зовнішніх обставин та медіа-ресурсів.

Одним із шляхів демократизації процедури опрацювання та прийняття рішень у законодавчому органі може бути широке залучення громадськості до роботи парламентського комітету. З 1970-х рр. Канада, США, Європейські держави почали активно впроваджувати в життя механізми громадських консультацій між органами влади і представниками громадськості у формі постійно діючих громадських рад. Механізм громадських рад використовується владою, щоб убезпечити себе від хибних кроків, від прийняття незрозумілих для суспільства та неадекватних ситуації рішень. Громадські ради сприяють розвитку культури консенсусу. Виникають вони під тиском необхідності розв'язання накопичених проблем. Так, “нагальна потреба у розробці новітнього законодавства для місцевого самоврядування та організацій громадянського суспільства, яке б враховувало потреби цих суб'єктів правового регулювання, вимагало від комітету залучення до процесу розширеного кола осіб, що опікуються подібним законодавством, або представляють інтереси цих суб'єктів правового регулювання” [727, с. 38].

Постійні політичні кризи і зміни спікера Верховної Ради України не дають можливості організувати системну і продуктивну роботу Громадсько-політичної ради при Голові ВРУ, хоча це є корисним і ефективним механізмом громадського впливу на законотворчий процес. Найбільш активними були Громадська рада з питань свободи слова та інформації у 2004-2005 рр., Громадська рада з питань законодавства для місцевого самоврядування та організацій третього сектору у 2003-2005 рр. Разом із тим народні депутати не виявляють особливої цікавості до позиції громадськості. Водночас пасивність самих громадських організацій і неготовність професійно працювати над законопроектами також заважає спільній роботі. Громадські ради при комітетах Верховної Ради України є не тільки механізмом залучення громадськості до законотворчого процесу. Вони виконують контрольну функцію та громадського рекрутування, фахово готуючи співробітників до роботи на державних посадах. Однак сьогодні можна сказати, що жодна з громадських рад не веде активної діяльності [692].

В Італії фундаментом демократії є партії. Вважається, що політична влада до 1993 р. перебувала в руках партій, а не парламенту, оскільки усі політичні рішення приймалися політичними партіями. Таким чином, в основі політичної системи Італії була влада партій, де політична конкуренція перебуває під контролем партій.

Принципи демократичної правової держави, зокрема політична та ідеологічна багатоманітність суспільного життя в Україні, обумовили конституційні засади структурування та внутрішньої організації діяльності Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади в державі. У цьому процесі визначальну роль відведено депутатським фракціям, у тому числі щодо формування коаліції депутатських фракцій, її участі у процедурі призначення Прем'єр-міністра України та формуванні складу Кабінету Міністрів України (ч. 6, 7, 8 ст. 83 Конституції України), у можливому припиненні повноважень народного депутата України, оскільки останнє прямо залежить від перебування (входження, виходу) народного депутата України у відповідній депутатській фракції (п. 6 ч. 2, ч. 6 ст. 81 Конституції України) та створення обставин щодо можливого дострокового припинення повноважень парламенту Президентом України, якщо протягом одного місяця у Верховній Раді України не буде сформовано коаліцію депутатських фракцій (п. 1 ч. 2 ст. 90 Конституції України) [687]. При цьому чисельність депутатської фракції є фактором реального її впливу

на процеси створення коаліції депутатських фракцій, виборів Голови Верховної Ради України та його заступників, створення комітетів та тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих комісій Верховної Ради України.

Суттєві важелі впливу на формування Кабінету Міністрів отримала Верховна Рада України після внесення змін до Конституції 2004 р. Прем'єр-міністра України призначають за згодою більш ніж половини конституційного складу Верховної Ради. Але відсутність стабільної і ефективної парламентської більшості не давала змоги політичним партіям вирішальним чином впливати на формування уряду до останнього часу. Ситуація 2007-2009 рр., коли парламентська більшість є не стійкою, робить нестабільним становище уряду, а отже, і неефективною його роботу.

За висловом Дж.Сарторі: "Парламентська демократія не може функціонувати, в жодному із її багатьох варіантів, якщо її не обслуговують парламентсько-пристосовані партії, які були усупільнені (через неспроможність, тривалість і за допомогою відповідних стимулів) у відносно пов'язані і (чи) дисципліновані організації" [731, с. 89].

Отже, мусимо констатувати, що важливим фактором впливу на ефективність роботи парламенту є партійна дисципліна, яка означає однотайне голосування під час прийняття рішень. Адже парламентський уряд не може керувати без підтримки законодавців, а ця підтримка проявляється у забезпеченні злагодженого голосування. При цьому дисципліна голосування є внутрішньо згуртованою, а не результатом тиску (імперативного мандата чи підкупу). Дж.Сарторі вважає, що умовами дисциплінованості та згуртованості партії є існування партійної організації на всіх конституційних рівнях; або політичні гроші, що проходять через партійні осередки і не йдуть безпосередньо до кандидата.

Згуртована партія має бути стабільною, тобто забезпечувати постійне членство своєї фракції без розколів та переходів. Наприклад, підлив устоїв японської партійної системи був викликаний розколом домінуючої Ліберально-демократичної партії (ЛДП) у 1993 р. Розкол, у свою чергу, був викликаний виборчим скандалом, пов'язаним із витратою значних коштів. У результаті ЛДП виробила певні правила: коли внутрішньопартійні демократичні процедури вичерпано, то меншості варто уступити і партія повинна під час голосування діяти однотайно.

Вважається, що конституційні норми закріплюють диференціацію між партіями більшості та опозицією в парламенті, спону-

каючи парламентське угруповання правлячої більшості до максимальної згуртованості та дисципліни. У Франції такі норми регламентують відповідальність уряду перед Національними зборами (ст. 49 Конституції 1958 р.). У свою чергу, Президенту Республіки надане право розпускати Національні збори (ст. 12).

У структурованих партійних системах інших країн напроцьовані й механізми запобігання партійному дезертирству. Наприклад, члену парламенту можуть дозволити залишити партію, але заборонити приєднатися до іншої партії.

Ситуація, коли вибори до парламенту (Верховної Ради України) не впливали на зміну уряду, певним чином деформувала відносини політичної відповідальності уряду перед виборцями і роль політичних партій як механізму такої відповідальності в Україні. Певні кроки щодо підвищення ролі політичних партій уже зроблені. Але постає питання щодо їх відповідальності.

Політична відповідальність партій, обраних до парламенту, є похідною від їх всенародного обрання, однак, процедурно така відповідальність в Україні не розроблена. Політична відповідальність являє собою відносини між суспільством у цілому чи його політичними утвореннями і членами цього суспільства, яка тягне несприятливі наслідки для особи або групи осіб, щодо яких вона застосовується. Одна з перших спроб встановити політичну відповідальність належить до інституту президентства у Франції. “Президент Республіки є відповідальним перед французьким народом, який має право щодня робити до нього запити” (Конституція Франції 1852 р., ст. 5) [688].

Взагалі “Політичний енциклопедичний словник” трактує політичну відповідальність як інститут соціальної відповідальності суб’єктів політики за наслідки їх політичної діяльності і виділяє такі напрями:

1. Морально-психологічний стан суб’єктів політики, оснований на розумінні сенсу та наслідків політичної діяльності, підґрунтям якої є політичні інтереси і потреби, політична свідомість, здатність до мобілізації політичної волі й визначення політичних цілей. Базується на високій професійній компетентності, патріотизмі.

2. Свідоме дотримання суб’єктом політики норм і правил політичного життя, зовнішніх і внутрішніх форм контролю політичної діяльності.

3. Настання негативних наслідків (відкликання, імпічмент, розпуск) для суб'єкта політики за недотримання політичних і правових норм.

4. Відповідність ідеології і політичної практики суб'єктів політики.

5. Відповідальність влади за розвиток суспільства, реалізацію прав громадян [715, с. 503].

Відповідальність як особиста риса формується у результаті поєднання соціально-політичних цінностей і правил політичної поведінки - моральних принципів і правових норм.

Використання публічної влади для задоволення приватних інтересів окремих суб'єктів стає потужним чинником дестабілізації владних відносин у державі, насамперед механізмів державного управління.

Сьогодні політична відповідальність розуміється як усвідомлення відповідальної залежності політичного лідера, суб'єкта владних відносин від держави, політичної організації, суспільства в діяльності щодо здійснення колективно виробленого курсу, виконання обіцянок, даних виборцям, неухильне слідування конституційним принципам і нормам, програмі та статуту політичної організації.

Для політичних відносин характерна відсутність спеціальної процедури забезпечення гарантій у випадку порушення певних норм, умов, традицій, домовленостей. Але це не означає неможливості застосування санкцій до порушників. Існують такі форми покарання, як відставка, висловлення недовіри, позбавлення повноважень, інші способи відсторонення від влади.

Механізм реалізації політичної відповідальності має легітимні підвалини, і в цьому сенсі він може передбачати як парламентські, так і інші "системні" заходи.

Одним із проявів політичної відповідальності є відмова виборців у підтримці на наступних виборах президента, партії і т.ін. Іншими засобами реалізації політичної відповідальності вважаються публічне визнання лідера своєї політичної неспроможності, зняття його з посади рішенням колегіального органу партії або суспільно-політичного руху, створення навколо лідера політичної нетерпимості, організація показових процесів тощо. Також у парламентських країнах при відхиленні уряду від "курсу партії" парламентська більшість може винести вотум недовіри уряду й глава держави (монарх, президент) може відправити уряд у відставку

або розпустити нижню палату парламенту. Відповідальність може бути реалізована й відкликанням виборцями депутата та проведенням дострокових виборів. Найдієвішим заходом реалізації політичної відповідальності посадових осіб вважається дострокове припинення їх повноважень. Конституції або закони деяких держав установлюють навіть можливість відкликання президента виборцями або парламентом, що його обрав [738, с. 6-14].

Дослідники відзначають, що в українському законодавстві відсутня належна регламентація притягнення до відповідальності вищої категорії посадових осіб та осіб, що приймають політичні рішення в державі. В.Торяник наголошує на необхідності розробки і прийняття Закону про конституційну відповідальність, в якому було б встановлено відповідальність держави в цілому; відповідальність вищого органу державної влади України; інших органів державної влади України; відповідальність Автономної Республіки Крим, областей, міст Київ і Севастополь; відповідальність органів місцевого самоврядування; відповідальність посадових осіб; механізми реалізації конституційної відповідальності. Цей крок є важливим і корисним для демократизації нашої країни.

Оскільки з реалізацією політичної відповідальності в державному управлінні органічно пов'язана моральна відповідальність, тому дії політичного керівника, державного службовця повинні мати моральну основу і значною мірою визначатися моральними принципами. Виходячи з цього окремі дослідники вважають, що варто поширити на посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування практику приведення до присяги, застосовувану до Президента України, народних депутатів України та осіб, що несуть специфічну державну службу (військовослужбовців, суддів та ін.).

Визначити жорсткі норми політичної відповідальності в Україні намагаються через введення імперативного мандата, але ця спроба із самого початку була безперспективною.

Важливою формою контролю є опозиційна діяльність.

Фракційне структурування Верховної Ради, формування коаліції депутатських фракцій є обов'язковою умовою її повноважності. Найпотужніші фракції Верховної Ради України самостійно, або в коаліції (це може бути відкрита чи закрита коаліція) з іншими фракціями мають створити парламентську більшість. До коаліції можуть належати партії з подібними політичними поглядами та баченням суспільного розвитку. Саме така парламентська

більшість має формувати уряд, а відповідно і поділяти разом із ним відповідальність за розвиток держави.

Питання правової інституціоналізації парламентської більшості і опозиції стає все більш актуальним для України. По-перше, опозиція стала реальною силою нашого суспільства, вона вже склалася і працює. По-друге, правове визначення статусу парламентської більшості й опозиції дозволить зробити крок уперед у напрямі становлення парламентсько-президентської республіки, а також зміцнення політичних партій та їх становлення як повноцінного інституту громадянського суспільства (опозиція) та політичного інституту (правляча більшість).

Існують різні типології опозиції: структурована - неструктурована; відповідальна - безвідповідальна; лояльна - нелояльна; парламентська - позапарламентська; активна - пасивна; системна - позасистемна тощо. На думку Н.Піскарьової, критеріями типологізації опозиції можуть виступати тип суспільства, місце у партійній системі, суб'єкт опозиції, ідеологія тощо [708, с. 8-9]. Але на державну владу, її політику та управління найбільший вплив справляє саме парламентська опозиція, що покликана бути протипагою урядовій більшості.

Термін "опозиція" (від лат. *opositio* - протиславлення) - означає протидію, опір певній політиці, політичній лінії, дії. Цим терміном позначають і групу осіб, або особу, які виступають проти панівної думки.

Сьогодні опозиція, виконуючи свої завдання критики та контролю влади, забезпечує її баланс і є невід'ємною складовою демократичної, правової держави.

Взаємна цивілізована конкуренція правлячих сил і конструктивної опозиції в межах існуючого конституційного ладу зменшує небезпеку зростання поляризації суспільства, надає можливість чітко визначити існуючі суперечності та можливі шляхи їх вирішення (поступки і компенсації за них) [717, с. 155-161].

Розрізняють кілька підходів до визначення суті опозиції. Найсуттєвіші з них:

- функціональний підхід акцентує увагу на функціях опозиції, зокрема, протидії існуючій владі, критиці, протесту;
- структурно-організаційний підхід базується на визнанні опозиції інституціональною складовою політичної системи.

Парламентська опозиція - це та частина парламенту, що критикує уряд та обґрунтовує альтернативні способи законодавчого регулювання проблем, які він висуває. До її функцій належать:

- урегулювання конфліктів (а не створення їх);
- зняття громадського незадоволення;
- критика урядової політики та урядових дій (але в коректних формах і аргументовано);
- формування альтернативних рішень проблеми;
- комунікація, що тісно пов'язана з репрезентацією інтересів та потреб тих прошарків населення, які довірили опозиції представляти свою волю [654].

Дійсність показує, що українська парламентська опозиція не виконує названих функцій, а скоріше зацікавлена у дестабілізації політичної ситуації у країні. Вона сповідує принцип “чим гірше країні - тим краще нам”. Таким чином, створюється один із парадоксів української політики, коли в парламенті працює позасистемна опозиція, що чергується місцями з більшістю.

Насправді ж, присутність більшості і опозиції у парламенті роблять демократію більш гнучкою, пропонуючи максимально можливу кількість альтернативних стратегій політичних рішень.

На думку В.Кампо, протизвага уряду - це головне в діяльності парламентської опозиції, яка, крім іншого, формує також свій так званий тіньовий уряд. Отже, діяльність і парламентської більшості, і парламентської опозиції зорієнтована на певні взаємовідносини з урядом, який при парламентській формі правління виступає центром прийняття державних рішень [674].

У рамках визначення залежності місця політичної опозиції в системі владних відносин в країні С.Бондар виділила президентську республіку; парламентську республіку з Вестмінстерською моделлю (без права “вето” урядових рішень) та з правом “вето” урядових рішень, а також з моделлю прямої демократії; напівпрезидентську модель французького типу, де більшість та опозиція нормативно не розмежовані (класична модель змішаної республіки, коли існує чітке розмежування більшості та опозиції) [649, с. 11].

Ступінь її залучення до державного управління є різною залежно від форми правління та виборчої системи, що є також взаємопов'язаними. Обсяг повноважень та прав політичної опозиції визначають більшою мірою культурно-історичні традиції та існуюча політична практика.

Модель опозиції у Великобританії є найбільш інституціоналізованою у політичній системі, хоча справляє незначний вплив на владу. До її повноважень належать контрольні функції, внесення поправок до законопроектів. Опозиційні партії мають обмежені

можливості у встановленні порядку денного, розробці законопроектів та прийнятті законів, призначенні членів парламентських комітетів.

А.Ліппгарт досить скептично оцінює Вестмінстерську модель, в якій уряд протиставлений опозиції, а сама вона пронизана боротьбою і конкуренцією. Ця модель становить контраст корпоративізму зацікавлених груп, за якого відбуваються регулярні зустрічі представників уряду, профспілок та організацій роботодавців із метою виробити узгоджену соціально-економічну політику. Цей процес координації називають узгодженням, а досягнуті домовленості - тристоронніми умовами [697, с. 779]. Він більше відповідає європейській моделі опозиційності.

Модель інституціоналізації опозиції Німеччини зорієнтована на парламент. Для неї характерна наявність вагомих повноважень парламентської опозиції в державному управлінні та підтримка її на всіх рівнях політичної системи. Консensusний стиль прийняття рішень надає значні можливості опозиції виконувати контрольні та законодавчі повноваження. Вона використовує такі засоби впливу, як участь політичних партій меншості в парламентському процесі, чіткий та пропорційний розподіл посад, сильне вето опозиційних партій щодо рішень парламенту. Експерти вважають, що найбільш оптимальним варіантом регулювання опозиційної діяльності в Україні є німецька модель.

Модель інституціоналізації опозиції Франції збудована формою державного правління. Роль опозиції змінюється залежно від розподілу владних повноважень серед політичних сил (розділене правління, або "співіснування"). Під час розділеного партійного правління функцію опозиції виконують парламентська меншість та президент. Роль опозиції у політичній системі Франції є дуже слабкою. Це пов'язано з прагненням побудувати систему, в якій уряд матиме здатність управляти навіть за відсутності стабільної парламентської більшості. Політичні партії меншості виконують переважно контрольні обов'язки. На нашу думку, на сучасному етапі розвитку України необхідно вивчати і використовувати досвід організації державного управління Франції як такий, що найбільше відповідає політичній практиці України.

Для США характерне використання поняття "меншість" замість поняття "опозиція". Опозиція існує як у межах однієї палати, так і між верхньою і нижньою палатами Конгресу. Протистояння відбувається також між парламентом і президентом, що

пов'язано із системою стримувань та противаг, яка діє в цій країні. Найсильнішими засобами опозиції, які використовуються органами влади, є вето та імпічмент.

Важливе місце у моделях інституціоналізації опозиції Великобританії та США посідає встановлення та дотримання партійної дисципліни депутатами опозиційних фракцій, для чого був запроваджений інститут "батоїв" (людини, що відповідає за дисципліну) та деякі інші заходи з боку партійного керівництва.

Унікальність моделі інституціоналізації опозиції Швейцарії зумовлена формою правління та формою територіального устрою. Функції опозиції виконують політичні партії, які були включені у систему влади, тому їх роль у політичній системі Швейцарії як суб'єктів опозиції уряду є слабкою. У традиційному розумінні політична опозиція тут майже відсутня. Її функції деякою мірою виконують корпорації та окремі громадяни через механізми прямої демократії.

Таким чином, інституціоналізована опозиція в державі з парламентарною формою правління діє в межах законодавчого органу, і основними її суб'єктами виступають політичні партії. Відносини між владою і опозицією є чітко окресленими і виникають між двома основними політичними силами, що пройшли до парламенту.

У країнах із президентською та змішаною формою правління відбувається розподіл владної і опозиційної сили на кількох рівнях, враховуючи виконавчу і законодавчу гілки влади, проурядову партію та партію опозиції, фракційну більшість різних палат парламенту. Єдине джерело опозиції неможливо визначити.

На інституціоналізацію політичної опозиції, як уже було сказано раніше, впливають форма державного правління, партійна система, виборча система, структура законодавчого органу, політична і правова культури суспільства. Партійна і виборча системи тісно взаємопов'язані. За двопартійної системи статус опозиції отримує друга сила за результатами виборів. За багатопартійної системи опозицією стає політична партія або кілька з них, які не увійшли до правлячої коаліції.

Однією із нових світових тенденцій правової інституціоналізації політичних партій є відведення особливого правового статусу опозиційним партіям. Це нове явище в юридичній інституціоналізації політичних партій свідчить про наміри демократичних держав забезпечити функціонування реальної багатопартій-

ної системи. Початок юридичного визнання опозиції було покладено у Великобританії, де закон про міністрів корони 1937 р. установив щорічне жалування лідеру офіційної опозиції [720, с. 84]. Подібні положення є у законодавстві більшості країн Британської співдружності (Австралія, Індія, Малайзія, Канада та ін.).

Правова інституціоналізація опозиційних партій потрібна для забезпечення додаткових правових гарантій реалізації передбачених законодавством прав.

Останніми роками законодавство низки країн значно ширше регламентує правовий статус опозиційних партій (Гвінея Бісау, Кабо-Верде, Колумбія, Португалія). У деяких з них цей статус визначається не тільки конституцією або загальними законами про політичні партії (Колумбія, Португалія, Гвінея-Бісау), а й спеціальними законами про правовий статус опозиції (закон 1991 р. Кабо-Верде). Законодавчо визначається саме поняття опозиції, розрізняються позапарламентська та парламентська опозиції. Саме парламентській опозиції, як правило, гарантують додаткові права. Наприклад, Конституція Португалії надає парламентській опозиції право на ефірний час на державних радіо і телебаченні пропорційно кількості мандатів, право на відповідь і політичне заперечення уряду, на політичні заяви. Крім того, опозиційні партії мають право на регулярне отримання від уряду інформації про проблеми, що представляють суспільний інтерес [720; 751, с. 87].

Демократія неможлива без легальної опозиції. Саме тому країни з давніми демократичними традиціями намагаються законодавчо урегулювати права та обов'язки опозиції. Наприклад, німецьке конституційне право, за окремими винятками, чітко не визначило державно-організаційного правового статусу опозиції, але в конституціях нових федеральних земель містяться положення щодо права парламентської опозиції.

Основний Закон ФРН не регулює правового становища опозиції. Він також не містить особливих прав опозиції, що належать тільки їй, а не іншій меншості, яка могла б утворитися з членів урядових фракцій. У Регламенті Бундестагу також не вживається поняття опозиції. Виняток становить Конституція Гамбургу. Через доповнення від 18 лютого 1971 р. у Гамбурзьку конституцію було введено ст. 23а, де зазначено: “1. Опозиція є важливою складовою частиною парламентської демократії. 2. Її постійним завданням є публічна критика урядової програми в принципі та в деталях. Вона є політичною альтернативою урядовій більшості”.

Другим винятком є нова Конституція землі Шлезвіг-Голштайн від 13 червня 1990 р., де у ст. 12 регулюється діяльність парламентської опозиції: “Парламентська опозиція є важливою складовою частиною парламентської демократії. Завданням опозиції є контроль і критика програми та рішень уряду. Вона протистоїть як альтернатива депутатам і фракціям, на котрих спирається уряд. Тож вона має право на політичну рівність шансів.

Голова найчисленнішої неурядової фракції є лідером опозиції” [690, с. 114-115].

У низці країн парламентські фракції опозиційних партій отримують додаткову матеріальну підтримку держави (ФРН, Швеція, Чехія та ін.).

Отже, логічним є твердження, що діяльність політичної опозиції має відбуватися у правовому полі держави. Вкрай важливе значення для розвитку політичного плюралізму і багатопартійності в Україні має створення правової бази для опозиції. Це стосується не тільки Закону “Про політичні партії в Україні”, прийняття якого було однією із вимог до вступу України в Раду Європи ще в 1995 р., а і Регламенту діяльності парламенту, в яких мають передбачатися цілі, функції, гарантії, механізм діяльності опозиції та відповідальність її перед суспільством і державою за результати своєї роботи.

Ігнорування опозиції владою завжди призводило до негативних наслідків як в демократичних країнах (Президент США Р.Ніксон подав у відставку під загрозою імпідменту), так і в тоталітарних (страта Н.Чаушеску у Румунії). В Україні небажання влади йти на діалог з опозицією, а натомість намагання маніпулювати опозицією, призвели до “касетного скандалу”, до кризи владної системи, яку вже влада не могла ігнорувати. Опозиція в цих умовах ідейно і організаційно зміцніла.

Українська опозиція вже має свою історію, яку умовно можна поділити на кілька періодів, відповідно до їх особливостей: правоцентристський етап (1989-1994 рр.), лівоцентристський етап (1994-1999 рр.), еkleктичний етап (грудень 1999 - 2004 рр.), прагматичний етап (2004 - до сьогодні) [729, с. 181]. Головним критерієм опозиційності політичних сил у сучасній політичній системі України є їх ставлення до політики Президента, політики уряду, тобто критика цієї політики та неучасть в її реалізації. Опозиція, що діяла у парламенті до 2006 р. (фракції блоку В.Ющенко “Наша Україна”, блоку Ю.Тимошенко та Соціалістичної партії

України), не була представлена на керівних посадах в Адміністрації Президента, Кабінеті Міністрів та інших центральних органах виконавчої влади. Це стосується і сучасного стану.

Позасистемна опозиція, що представлена Комуністичною партією України, також не має відчутного впливу на органи виконавчої державної влади. Хоча в періоди парламентських криз влада, заграючи з позасистемною опозицією, дозволяє її представникам обіймати керівні посади в парламенті й уряді (Верховна Рада 2006 р. VI скликання, міністр в уряді Ю.Тимошенко тощо).

Парламентська опозиція в Україні у нинішньому вигляді сформувалася після виборів 1998 р. і постійно міняється місцями з більшістю щодо владних позицій. Це є певна життєва школа толерантності та вміння домовлятися, узгоджувати інтереси.

Українські громадяни розуміють необхідність існування опозиції (55,4%) і вважають, що її діяльність принесе суспільству більше користі, ніж шкоди (45,4%) [703, с. 18-19].

Специфікою сучасного етапу розвитку опозиції як інституту політичної системи є її персоніфікація, що свідчить про нерозвиненість ідеологічно-програмної функції партій (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Опозиційні політичні сили та політики в оцінках громадян України¹

Опозиційний лідер		Опозиційна партія	
В.Янукович	56,4%	Партія регіонів	15%
Н.Вітренко	19,8%	ПСПУ	2,1%
В.Медведчук	14,1%	СДПУ(о)	7,9%
Н.Шуфрич	10%	СДПУ(о)	7,9%
П.Симоненко	12,1%	КПУ	4,5%

Основними цілями української опозиції є прагнення перетворитися на парламентську більшість і отримати контроль над виконавчою владою. Про інтереси суспільства у запалі політичної боротьби часто-густо забувається. Не втратити свою владу прагне і парламентська більшість, що породжує конфлікт, який переходить то у перманентну парламентську кризу, то у різке політичне протистояння із залученням органів виконавчої влади, що, слід зазначити, заборонено Законом “Про політичні партії в Україні” (ст. 4) [725].

¹ Громадська думка про владу та опозицію. Дослідження Соціологічної служби Центру Разумкова з 27 травня по 2 червня 2005 року [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://uv.ukranews.com/cgi-bin/r6/print.pl>

Отже, парламентська опозиція об'єктивно існує. Її наявність відображає той факт, що люди від природи різні і мають різні інтереси, незалежно від бажання парламентської більшості. А отже, необхідно законодавчо визначити межі діяльності парламентської опозиції, гарантувати їй права та наділити певними обов'язками. Частково це питання вирішується у Законі України "Про політичні партії в Україні", зокрема в ст. 12 проголошується, що політичним партіям гарантується свобода опозиційної діяльності [725].

Разом із тим механізми цих гарантій не прописані, що у підсумку робить їх недієвими. Це довели події у Харкові, Донецьку, Сумах, де мали проводитися форуми блоку В.Ющенка "Наша Україна" під час передвиборчої президентської кампанії 2004 р.

Питаннями правової інституціоналізації парламентської опозиції законодавці почали опікуватись з 1998 р. Про це свідчить напрацьована база законопроектів: "Про організовану політичну опозицію" (Ю.Тимошенко, О.Єльяшкевич), "Про парламентську опозицію" (В.Філенко), "Про політичну опозицію у Верховній Раді України" (В.Коваль), "Про парламентську більшість та парламентську опозицію" (президентський проект закону), "Про політичну опозицію" (Г.Крючков, С.Гуренко), "Про парламентську більшість та опозицію" (Р.Зварич), "Про парламентську більшість та парламентську опозицію у Верховній Раді України" (С.Гавриш, К.Ващук, О.Карпов), "Про парламентську опозицію" (С.Правденко), "Про опозиційну політичну діяльність" (Р.Богатирьова), "Про парламентську опозицію" (Ю.Тимошенко) та ін.

Президент України В.Ющенко у доповіді "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році" наголосив на необхідності унормування правового статусу опозиції як юридичної гарантії забезпечення ротації політичної влади [665, с. 49]. Але до сьогодні питання інституціоналізації опозиції не є актуальним для народних обранців, що є проявом подвійних стандартів української політики. Складається враження, що ніхто не хоче чесної гри за правилами. Чітке законодавче визначення суті опозиції її функцій, механізмів діяльності дозволить громадянам України розширити канали участі у політичній діяльності та сприятиме функціонуванню відкритого політичного дискурсу.

Таким чином, системна опозиція, що працює в парламенті, виконує важливу функцію акумуляції соціального, економічного, політичного незадоволення громадян офіційним політичним курсом, переводить його у площину політичних відносин, де його й

нейтралізує. Вона є необхідним елементом у новій системі розподілу повноважень у трикутнику: Президент - Парламент - Уряд. Опозиційну діяльність можна розглядати як інноваційну - нові погляди на проблему та шляхи її рішення.

Сьогодні розбудова демократичної держави в Україні стикнулася з низкою проблем утвердження політичної опозиції. Серед них відсутність консенсусу в політиці, слабкість опозиційного лідерства, недостатній кадровий потенціал професійних чиновників вищого рангу, недоліки політичної реформи, невизначеність суб'єктів опозиційної діяльності, відсутність фінансового забезпечення парламентських партій опозиції, відсутність законодавчого регулювання опозиційної діяльності та низький рівень демократичної політичної культури суспільства.

За відсутності демократичної політичної культури суспільства регламентація діяльності опозиції видається лише формальністю. Опозиція як політичний інститут формується, у першу чергу, на основі відповідних "правил гри" усіх акторів політичної сцени, після чого набуває сенсу їх законодавче закріплення. Хоча це і не заперечує нагальності прийняття відповідного законопроекту. Але проблема політичної культури та культури особистості, яка регулюється нормами взаємоповаги, відповідальності, дотримання встановлених правил та терпимості, набуває першочергового значення.

Більшість українських дослідників політичної опозиції, Н.Вінничук, С.Бондар, Н.Піскарьова та інші вважають, що статус парламентської опозиції (а не опозиції в цілому) необхідно визначити через спеціальний закон про парламентську опозицію, а не змінами до Регламенту Верховної Ради та інших нормативно-правових документів. У нормативних актах варто оперувати поняттям "опозиція", а не "меншість" з причини наділення першого відповідним смисловим навантаженням, яке характеризує мету та засоби опозиції. Фракції або їх об'єднання визнати основним суб'єктом парламентської опозиції. Урегулювання системи розподілу владних повноважень та вдосконалення їх балансу потребує пропорційного розподілу головування в комітетах та їх наповнення, формування порядку денного та надання урядом інформації на запити та звернення, право на доповідь та співповідь, створення тіньового уряду тощо. На даному етапі розвитку України можливо частково застосувати досвід Німеччини, Франції, або Великобританії і поступово перейти до власної моделі опозиції.

Разом із тим політичні партії не є самоціллю, а лише засобом здійснення інтересів широких прошарків населення, що утворюють електорат конкретних партій. Отже, необхідно знаходити рівновагу між об'єктивними і особистими інтересами. Важливим елементом парламентської демократії є регульоване збалансування різних інтересів як між партіями, так і всередині них самих [690, с. 185-187].

Слід зазначити, що при інституціоналізації парламентської опозиції необхідно подбати і про більшість, яка також потребує чіткої регламентації.

Парламентська більшість - це частина парламенту, яка за парламентської форми правління бере на себе відповідальність за формування уряду та законодавче забезпечення його політики. Взаємодія з урядом - це основа основ функціонування парламентської більшості.

П.Кислий та Ч.Вайз ідеологічні коаліції називають закритими. А прагматичні вони відносять до відкритих. "Відкриті коаліції, зазвичай, створюються тоді, коли основні політичні партії, незважаючи на різні ідеології, визнають необхідність співпраці щодо конкретного питання або проблеми, і готові працювати разом для розв'язання цієї проблеми. Відкриті коаліції поширені під час воєн та економічних криз" [677, с. 186], а також політичних, як в Україні 2006 р.

У деяких нормативних актах України була здійснена спроба інституціоналізувати принцип коаліційності, зокрема у "Меморандумі про солідарну відповідальність між урядом та парламентом України" 2000 р., "Угоді про утворення та основні засади постійно діючої парламентської більшості у Верховній Раді України четвертого скликання" від 27 вересня 2002 р., "Угоді про співпрацю та солідарну відповідальність між парламентською більшістю та коаліційним урядом" від 7 грудня 2002 р., Коаліційній угоді між "Нашою Україною" і БЮТ від 2 липня 2004 р. [679], Коаліційній угоді: Програма діяльності уряду (Програма діяльності уряду на період повноважень Верховної Ради України V скликання) [678].

Найбільш опрацьованою виглядає "Угода про створення коаліції демократичних сил у Верховній Раді України VI скликання". Вона складається із засад внутрішньої та зовнішньої політики, які визначають її мету та пріоритетні завдання, та Програми діяльності Коаліції (Програми діяльності уряду на період повноважень Верховної Ради України, в якій діє парламентська більшість, сформована суб'єктами, що підписали Угоду), яка

містить конкретні шляхи та механізми реалізації соціально-економічних і політичних реформ, культурних і міжнародних ініціатив держави, та є планом дій парламентської більшості і коаліційного уряду [740].

Як бачимо, в Україні коаліції будуються на базі теорії раціонального вибору, хоча присутня суттєва доля суб'єктивізму.

Однак не можна абсолютизувати значення партій у суспільстві. Ми не можемо напевно сказати, що завтрашня партійна влада стане кращою, хоча впевнені, що гіршою не буде. Для України найбільший позитив формування уряду партіями - це те, що влада отримає своє обличчя, її будуть ідентифікувати з конкретною партією, або коаліцією партій. Для народу принципи формування влади стануть зрозумілими і прозорими [667].

Саме законодавці створюють умови для коаліційних партійних об'єднань. Наприклад, французькі партії спонукає об'єднуватися в коаліції система виборів президента республіки загальним прямим голосуванням та абсолютною більшістю голосів (більше половини від відданих). Це призводить до того, що жодна політична партія не має достатньо сил, щоб добитися перемоги свого кандидата, спираючись лише на голоси "своїх" виборців. Для перемоги кандидат на пост президента повинен бути здатним згуртувати навколо себе коаліцію на базі своєї програми. Таким чином, хоча він і належить до певної політичної сили, президент стає арбітром у суперечках між партіями, що є складовими його президентської більшості.

Вибори до парламенту Франції проходять за мажоритарною системою у два тури і дозволяють впливовим партіям (Соціалістична партія, Об'єднання у підтримку республіки, Союз за французьку демократію) отримати абсолютну більшість у парламенті (більше 50%) при відносній більшості відданих голосів (менше 50%). Невпливові партії змушені вступати в союзи з впливовими, додаючи їм голоси виборців. І, нарешті, конституційні норми спонукають парламентське угруповання правлячої більшості до максимальної згуртованості та дисципліни [749, с. 2-3], хоча П.Кислий та Ч.Вайз вважають, що потужним стимулом для об'єднання сил та створення коаліцій є прагнення контролювати уряд. Але ніяких законів про парламентські коаліції в демократичних державах Заходу немає. Як правило, в основі домовленостей лежать два положення, що є типовими для систем з парламентською формою правління. Перше - уряд іде у відставку, якщо втратив довіру

парламенту. Друге - уряд іде у відставку після загальних виборів [677, с. 185].

Враховуючи приклад Франції та інших демократичних країн, перед Україною постають такі питання: який формат коаліцій є найбільш оптимальним або має змогу бути найбільш сталим у парламенті, а отже, є найбільш прийнятним у процесі створення коаліційного уряду? Якою має бути процедура узгодження інтересів партнерів у політичному курсі держави, яка політична сила має створювати більшість?

Щодо Італії, то тут парламент складається з двох палат: Ради депутатів та Сенату. Сенат формується з 315 сенаторів, обраних загальнонаціональним голосуванням у територіальних округах на п'ятирічний термін; п'яти найбільш відомих громадян, обраних Президентом Італії; всіх попередніх президентів, що виявили бажання залишитись у Сенаті. Рада депутатів складається з 630 депутатів, вибраних на п'ятирічний термін.

До 1993 р. обидві палати парламенту обиралися за пропорційною виборчою системою. Із 1993 р. 75% місць у кожній палаті отримують депутати, обрані в одномандатних округах за мажоритарною системою, а решта 25% - за пропорційною системою. Партія або блок партій, що отримали перемогу на виборах, за згодою Президента призначають Прем'єр-міністра та формують уряд. Обраний уряд несе колективну відповідальність перед парламентом і повинен мати довіру обох палат парламенту. Президент обирається парламентом.

У Чехії, яка є парламентською республікою, згідно з виборчим законодавством правлячу коаліцію створює партія, що отримала найбільшу кількість мандатів. Законодавчі норми, що регулюють формування коаліції, відсутні.

В Ісландії партія, що набрала найбільшу кількість голосів у виборах до альтінгу (ісландський парламент), формує правлячу коаліцію. Загальна кількість місць у парламенті - 63, для формування коаліції потрібно щонайменше 31 місце, що закріплено в законодавстві Ісландії.

Іспанія, на думку Х.Лінца, здійснила успішний перехід до демократії від авторитаризму завдяки парламентській формі урядування. Парламентська система більш сприяє стабільній демократії тому, що конфлікти між більшістю і опозицією амортизуються тим, що прем'єр вважає себе речником тимчасової урядової коаліції, а не всенародним обранцем [699, с. 802-827].

Взаємна цивілізована конкуренція правлячих сил і конструктивної опозиції в межах існуючого конституційного ладу зменшує небезпеку зростання поляризації суспільства, надає можливість чітко визначити існуючі суперечності та можливі шляхи їх розв'язання (поступки і компенсації за них) [713].

Норми для коаліційного об'єднання мають бути прописані у Законі України “Про парламентську політичну більшість”. Це дозволить зменшити залежність політичних партій від адміністративно-господарських груп і сприятиме структуризації суспільства. Допоможе виборцям аналізувати наслідки перебування при владі тієї політичної сили, за яку вони проголосували. Політичні партії не будуть сприйматися населенням як щось абстрактне, або як наміри певних посадовців прийти до влади. У таких умовах вибори будуть реальніше відображати симпатії та антипатії електорату і стануть мірилом впливовості партій у суспільстві.

Перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління мають забезпечити політичні партії, наближені до зразка парламентських. Від діяльності дисциплінованих, згуртованих партій, що впливають на роботу своїх фракцій у парламенті і не бояться брати на себе відповідальність, багато в чому залежить пом'якшення конфлікту при переході від однієї форми правління до іншої. Українські партії, на базі світового досвіду партійного будівництва, поступово випрацьовують власну систему взаємовідносин та взаємодії з громадянами і державою. Хоча це процес тривалий у часі. Разом з тим утворення депутатських фракцій є однією з важливих характеристик структури сучасних парламентів і українського також. Об'єднання депутатів у фракції має на меті консолідацію зусиль для досягнення цілей та завдань, визначених виборчими програмами політичних партій (виборчих блоків політичних партій), та об'єктивно приводить до необхідності дотримання депутатами вимог фракційної дисципліни.

5.2. Поняття коаліційного уряду та роль політичних партій у його формуванні

Політика, як суспільно-політичне явище, характеризується прямим або опосередкованим зв'язком з владою і діяльністю зі здійснення влади. Взаємовідносини між законодавчою і виконавчою владою є ключовим моментом політичної системи. Більшість держав ліберальної демократії історично склались як парла-

ментські форми правління - Велика Британія, Німеччина, Швеція, Японія, Нова Зеландія, Австралія.

Парламентську систему державного правління Е.Хейвуд визначає як систему, в якій управління здійснюється через парламент, законодавча і виконавча влади “поєднуються” одна з одною, формально залишаючись незалежними [745, с. 386].

Форма, в якій здійснюється влада в тій чи іншій країні, певним чином залежить від партій, які, взаємодіючи між собою, утворюють партійну систему суспільства. Досліджуючи функції політичних партій, такі як владні, виховання політичних лідерів та еліт, представництва інтересів, соціалізації тощо можна зробити певні припущення щодо взаємозв'язку між організаційною структурою політичних партій, їх об'єднанням у партійну систему та їх участю у формуванні політичної системи держави, її загальних принципів і компонентів.

В Україні необхідність реформування і удосконалення політичної системи викликана перманентною боротьбою виконавчої і законодавчої гілок влади в умовах повної відсутності реформи судової системи та дії законів, наявності слабких, не впливових, слабоорганізованих політичних партій, що неспроможні ні висловлювати інтереси громадян України, ні їх відстоювати. Таким чином, порушується зворотний зв'язок між владою і населенням. Усе це робить вразливою саму систему державної влади і створює кризову ситуацію у країні.

Із введенням змін до Конституції України у 2004 р. оптимального перерозподілу повноважень між урядом, парламентом і президентом не було досягнуто [687]. Запропонована політична реформа виявила свою недосконалість переважно в інституційно-правовому аспекті. Чому управління державою від кризи переходить до стагнації, а від стагнації до кризи допоможе зрозуміти аналіз їх суб'єктивних чинників.

Слово “криза” походить від грецького (crisis - рішення, перелом, поворотний пункт). Сучасну політичну кризу розуміють як призупинення або припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи, значне поглиблення і загострення наявних політичних конфліктів.

Політична криза може проявлятися по-різному: відставка уряду, розпуск парламенту, запровадження надзвичайного стану. На перебіг політичної кризи впливають не тільки об'єктивні процеси, а й суб'єктивні чинники: діяльність політичних партій, ЗМІ, політична культура і свідомість населення, тиск ззовні [715, 298].

Після другого туру президентських виборів 2004 р. Україна виявилася в ситуації глибокої політичної, інституційної, правової кризи. Аналізуючи суб'єктивні чинники кризи, яка, поза сумнівом, має системний характер, необхідно спинитись на політичних партіях. Саме політичні партії, відповідно до пропорційної виборчої системи, формують парламент, а він, у свою чергу, уряд. Отже, політичні партії відіграють провідну роль у створенні та діяльності коаліційного уряду.

Уряд - найвищий колегіальний орган у системі державної виконавчої влади. Спосіб формування уряду залежить від форми правління в державі.

Форма державного правління - це спосіб організації державної влади, який відображає компетенційні взаємозв'язки між органами законодавчої і виконавчої влади. Першою із сучасних форм правління постала парламентсько-монархічна. Класичною ознакою парламентської форми державного правління є спосіб формування уряду на парламентській основі, суб'єктами якого є політичні партії [748, с. 15]. При цьому члени уряду можуть бути депутатами парламенту.

Для пострадянських країн зі змішаною формою державного правління майже загальним правилом є конституювання принципу несумісності депутатського мандата та посади члена уряду. На думку В.Шаповала, це не сприяє налагодженню зв'язків між урядом і парламентом і в багатьох випадках зводить відповідальність одного перед іншим лише до звітування, тобто робить її формальною.

Принцип сумісності депутатського мандата з урядовою посадою передбачає більш-менш постійну роботу членів уряду в парламенті, що дозволяє їм бути поінформованими про стан парламентської діяльності, забезпечує "прозорість" діяльності самого уряду. В.Шаповал зазначає, що принцип сумісності посади члена уряду і депутатського мандата концептуально пов'язаний з інститутом політичної відповідальності уряду перед парламентом.

Разом із тим демократичні країни дають нам і інші взірці взаємодії між парламентом і урядом. У Франції (змішана форма правління) принцип несумісності поєднання депутатського мандата і урядової посади зафіксовано без застережень. У Португалії конституційно визначено, що депутати, яких призначено членами уряду, не можуть здійснювати свої депутатські повноваження до завершення виконання функцій членів уряду. А Польща та Руму-

нія визнали їх сумісність, у Хорватії вона можлива за рішенням уряду [748, с. 39].

Україна дотримувалась правила несумісності відповідно до Закону України “Про особливості звільнення з посад осіб, які суміщають депутатський мандат з іншими видами діяльності” [724]. Щоправда, Конституційний Суд України визнав цей Закон неконституційним 29 лютого 2008 р. [685].

Взагалі існує кілька концепцій взаємодії політики й адміністрації в державному управлінні. Концепція дихотомії політики й адміністрації є однією з найдавніших та найсуперечливіших (В.Вільсон, М.Вебер, Дж.Гудноу, Л.Гулик тощо). Її головна ідея полягає в тому, що має існувати чітка межа між виробленням політичного курсу держави та його виконанням і базується на верховенстві права та принципі демократичного контролю [711, с. 17-23].

Інша концепція розглядає державне правління як політичний та колективний процес і сприймається як політична діяльність [759; 760].

В останні десятиріччя XX ст. з’явилась концепція нового державного менеджменту. Модель комплементарності політики та державного управління була запропонована Дж.Сварой. Чотири моделі побудови відносин між політиками і державними службовцями викладені у роботі “Бюрократи і політики у західних демократіях”, де констатувалося посилення впливу політичних мотивів на адміністративні дії [754].

Політична практика показує, що відносини між політиками і державними службовцями в політичному процесі значною мірою залежать від правової структури держави, груп інтересів (груп тиску) та їх зв’язків із діловими колами, політичної системи, політичних партій, стану розвитку місцевого самоврядування та громадянського суспільства.

Як правило, відносини між виконавчою і законодавчою владами більш близькі за парламентської форми правління. У традиції континентальної Європи виконавча влада поділяється на виконавчу політичну владу (міністри уряду) і виконавчу адміністративну владу (міністерства). Ця концепція достатньо ефективна в державах із парламентською формою правління, де уряд має підтримку парламентської більшості. За президентської форми правління державні службовці мають співпрацювати і з урядом, і із законодавчою владою [711, с. 23].

Персональний склад виконавчої влади в демократичних країнах віддзеркалює партійну структуру. Посади у виконавчій владі віддаються представникам партії, що формують парламентську більшість, які, у свою чергу, виражають волю своєї фракції [698, с. 17-24].

До сьогодні у посткомуністичних державах триває пошук оптимальних відносин між державними бюрократами і партійно-політичними утвореннями.

У Німеччині уряд структуровано таким чином, що фігура політика, який стає міністром, “замикає” на собі прийняття рішень на рівні міністерства. А допомагають йому в розробці та проведенні державної політики державні секретарі двох типів - державний секретар, якому підпорядковується адміністративний офіс, і парламентський державний секретар, який є невід’ємною складовою інституту політичних посад у системі виконавчої влади.

Існує своєрідний інститут парламентських секретарів і у Великобританії, де уряд відіграє політико-адміністративну роль. Такий інститут у даній країні є тим більше необхідним, що в ній останнім часом стала поширеною практика делегування функцій створення законів від парламенту до уряду. В цій країні уряд, який спирається на більшість у парламенті, отримує повноваження на видання актів, що мають силу закону, самостійно визначаючи ступінь важливості й терміновості документа.

Ключовою умовою розв’язання зазначених проблем в Україні, на думку О.Валевського, має стати розвиток механізму формування уряду згідно з реалізацією принципу політичної відповідальності. При чому, на наш погляд, ця відповідальність має бути не тільки моральною, а і законодавчо унормованою.

Головною ланкою реалізації принципу політичної відповідальності, за О.Валевським, виступає механізм формування виконавчої влади. Якість взаємодії виконавчої і законодавчої владних гілок визначається наявністю ефективного державного управління, головним завданням якого є реалізація цілей, сформованих у процесі набуття владою легітимності.

Правовою умовою для підвищення якості державного управління є його деполітизація, що передбачає відокремлення впливу політичного процесу на функціонування адміністративної вертикалі. Деполітизація означає те, що державні службовці в адміністративній роботі мають бути нейтральними і не керуватись своїми політичними переконаннями під час виконання своїх повнова-

жень. Мета деполітизації виконавчої влади полягає у створенні адміністративної системи, яка б у своїй діяльності керувалася виключно чинним законодавством і була позбавлена від впливу ситуативних інтересів політичних сил. Реалізація принципу деполітизації також означає створення механізму, який гарантує захист державних службовців від руйнівного впливу політичної кон'юнктури. Зокрема, деполітизація державної служби повинна гарантувати державним службовцям просування по кар'єрних сходах виключно на засадах професіоналізму [651, с. 155].

Розподіл адміністративних посад виключно з політичних міркувань або політичної лояльності не забезпечує того, що при виборі конкретних кандидатур вирішальну роль відіграють їх здібності, професійні навички та компетентність.

Досить часто, недовіряючи державним службовцям, політичні лідери покладаються на близьких друзів, таємність, неформальні вказівки й заходи, що обминають бюрократичну структуру. Як, наприклад, уряд Р.Рейгана під час "ірангейту", або Д.Буш, зібравши членів Кабінету та невелику групу старших помічників, виробив план виведення з Європи частини американських військ, щоб перехопити ініціативу у М.Горбачова. Подібним чином Г.Коль, Канцлер Західної Німеччини, проігнорував Міністерство закордонних справ, уперше окресливши реєстр із десяти умов щодо об'єднання двох Німеччин.

За таких умов політичні лідери мають сприятливу нагоду позбавитись зайвої регламентації бюрократичних процедур. Але це може призвести до спокуси вжити крайніх заходів - сформувати різноманітні проблемні групи, уповноважити "царів", "команду водопровідників" і таємні комісії - доручити їм справу [739, с. 318-319]. Тобто виникає спокуса авторитарного правління.

В інституційному вимірі деполітизація потребує чіткого розмежування посад, які є політичними, тобто, які обіймають посадовці, призначені з політичних мотивів, і адміністративними, які обіймають професійні державні службовці.

В.Вільсон, якого вважають засновником концепції такого розмежування, відстоював думку, що "адміністративна ланка міститься поза сферою політики як такої. Питання управління - це не політичні питання. Хоча політика ставить завдання перед адміністрацією, не слід допускати, щоб вона маніпулювала державними службовцями" [653].

Виявляється, що на відміну від адміністративної роботи, яка здійснюється згідно з чинними правилами, законами або розпорядженнями (тобто формалізованої діяльності), власне політична діяльність пов'язана із завданням установлення нових формальних умов. Тобто політика виникає в середовищі, де потрібно приймати нові рішення, які не мають аналогів у минулому.

О.Валевський пропонує із системи державної служби виключити державні політичні посади, до яких належать посади членів Кабінету Міністрів України, заступників міністрів, голів обласних державних адміністрацій, а також посади "політичних службовців", тобто працівників, з яких формуються патронатні служби, і які приймаються на роботу без конкурсного відбору на час перебування політичного діяча на посаді. Натомість державними службовцями повинні залишитись ті працівники, що обіймають адміністративні посади, і діяльність яких пов'язана з виконанням організаційних функцій.

Прийняття парламентсько-президентської моделі було поставлено на порядок денний згідно з Концепцією реформування публічної адміністрації в Україні, розробленою Центром політико-правових реформ [689]. Для впровадження принципу професіоналізму потрібно забезпечити виконання таких вимог:

- неупереджений та об'єктивний відбір цивільних службовців на прозорих засадах під час прийняття їх на службу;
- постійне підвищення кваліфікації кадрів під час їх перебування на посаді із забезпеченням отримання ними нових знань та вмінь;
- об'єктивна оцінка результатів роботи цивільних службовців;
- встановлення механізмів заохочення та нагороди службовців, у тому числі просування по кар'єрних сходах на основі проявлених умінь та результатів;
- встановлення заохочувальної системи оплати праці;
- запобігання усім формам корупції, у тому числі конфліктам інтересів, особливо для державних високопосадовців та високопоставлених цивільних службовців;
- встановлення чітких механізмів контролю роботи та повноважень.

На порядку денному стоїть питання підвищення правового статусу урядових програм.

У Концепції адміністративної реформи, затвердженій Указом Президента України від 22 липня 1998 р., зазначається, що

“наявна в Україні система державного управління залишається в цілому неефективною, вона еклектично поєднує як інститути, що дісталися в спадок від радянської доби, так і нові інститути, що сформувалися у період незалежності України. Ця система є внутрішньо суперечливою, незавершеною, громіздкою і відірваною від людей, внаслідок чого існуюче державне управління стало гальмом у проведенні соціально-економічних і політичних реформ” [723].

Проблема пошуку оптимальної структури Кабінету Міністрів України як вищого органу в системі виконавчої влади і кожного з міністерств окремо є найактуальнішою в процесі реформування виконавчої влади в контексті пошуку нової ідеології державного управління. Регулярні відставки Кабінету Міністрів України, взаємні звинувачення парламентарів та урядовців в небажанні належно співпрацювати свідчать про відсутність чіткої і прозорої системи державного управління. Подеколи безсистемні структурні реорганізації та непрозорість кадрової політики вказують на відсутність у політичного класу консолідованого уявлення про орієнтири інституціональної самодостатності державної політики.

Як висновок доводиться, що для налагодження оптимального взаємозв'язку між адміністративною і політичною складовими державного управління необхідним є створення окремого інституту з унормованим політико-правовим статусом [651, с. 146-148].

За парламентської форми правління законодавчий орган не тільки приймає закони і бюджет, а й спрямовує і контролює діяльність уряду. Уряд відповідальний перед парламентом і може бути відправлений ним у відставку. За посередництвом законодавчого органу уряд підзвітний усьому суспільству. Прийняття парламентом державного бюджету, проект якого розробляє і вносить на розгляд уряд, є приводом для обговорення урядової політики в цілому і слугує підставою для внесення питання про недовіру й позбавлення повноважень усього кабінету або когось із його членів [695].

Р.Павленко вважає, що інститут парламентської відповідальності за певних умов може спричинитись до дестабілізації уряду. Щоб цього не трапилось, дослідник пропонує протягом 15-ти днів після призначення прем'єр-міністра Верховній Раді розглянути програму уряду і його склад. У разі відхилення програми або кандидатури прем'єр-міністра Верховна Рада протягом наступних 15-ти днів сама пропонує нову кандидатуру. Якщо це не дасть позитивного результату президент має право розпустити Раду і призначити нові вибори.

Цікавою і прийнятною є пропозиція конструктивного вотуму недовіри: при оголошенні уряду недовіри має бути вказане прізвище нового прем'єр-міністра [705]. Разом із тим суперечливою є думка щодо можливості висловити недовіру уряду 3/5 від конституційного складу Ради після прийняття програми діяльності. На нашу думку, це дестабілізує ситуацію в країні за умови слабких і керованих фінансово-промисловими групами політичних партій.

Корисним для створення правових умов стабільної роботи коаліційного уряду буде вивчення досвіду Німеччини. Конституція дозволяє стосовно керівника німецького уряду застосовувати принцип вотуму конструктивної недовіри. Але рішення Бундестагу про відставку федерального канцлера має організаційні наслідки лише за умови, якщо протягом 48-ми годин більшість депутатів проголосують за кандидатуру нового керівника уряду. Дане уточнення запобігає частим відставкам уряду, що були у Веймарській республіці. Більше того, такий підхід підвищує політичну відповідальність парламентських фракцій, зменшує їх популізм.

За парламентської республіки уряд може суттєво впливати на законодавчий орган за умови, що він спирається на впливову і згуртовану депутатську більшість. Такий уряд впливає на стан управління справами в країні, а його голова часто постає першою керівною особою в державі, як у Німеччині. Спираючись на депутатську більшість і механізми партійної дисципліни, такий уряд здатний ефективно і певною мірою незалежно проводити свою політичну лінію.

Разом із тим світовий досвід доводить, що виконавча влада не завжди здійснюється згуртованим урядом. Вона може здійснюватись міцним урядом більшості, хитким коаліційним урядом та слабким урядом меншості. Але за будь-яких умов саме парламентські партії відіграють провідну роль у визначенні політики уряду та спрямованості його дій, базуючись на своїх політичних програмах. А організаційна структура цих партій, їх ідейно-політичне підґрунтя визначають стійкість та довготривалість коаліційних урядів.

Вважається, якщо парламентська система ґрунтується на партійно-пропорційних засадах, вона стимулює пошук політичного діалогу і партійно-ідеологічного компромісу. Саме така система уможливорює більш повне й гнучке відображення в діяльності органів державної влади інтересів громадян та їх об'єднань.

Але український досвід показав, що не сама форма правління визначає ефективність державної політики, а інституційно-правовий дизайн їх суб'єктів. Слабкість політичних партій призводить парламентське правління до колапсу.

Вибори до парламенту на пропорційній основі за закритими списками можуть також призвести до урядової нестабільності, яку демонструє Україна (за два роки після виборів 2006 р. - три уряди).

У разі висловлення уряду вотуму недовіри законодавцями, розпуску парламентської коаліції, що сформувала уряд, чи втрати правлячою партією більшості місць у парламенті, глава держави мусить подати у відставку або ж оголосити нові загальні вибори до парламенту, після яких знову відбувається формування уряду на основі парламентської більшості. Такий перебіг подій кваліфікують як парламентську кризу. Причому урядова та парламентська кризи в парламентській республіці можливі й у разі рівноваги політичних сил у законодавчому органі, що і спостерігалось в Україні в 2006, 2008, 2009 рр.

Вітчизняний правознавець О.Крупчан вважає, що урядова криза - це нормальне органічне явище, характерне для стабільного у соціально-економічному відношенні суспільства, коли створюються умови для оперативного підтвердження чи оновлення авторитету законодавчої і виконавчої влади, що не викликає руйнувань суспільних інститутів, у тому числі в соціально-економічній сфері [691, с. 23].

Наприклад, в Італії, за п'ятдесят повоєнних років (1945-2001 рр.) змінилося майже 60 урядів. Власне і сьогодні Італія дає взірці частих змін уряду, хоча і змінила виборчу систему з пропорційної на мажоритарну.

За часів Четвертої республіки у Франції протягом 12-ти років змінилося 25 урядів. У цих випадках проявився негативний вплив поляризованої багатопартійної системи [745, с. 389].

Українська дійсність показує, що криза може сприяти оновленню за наявності політичної волі. Однією з основних проблем парламентських демократій, що розвиваються, є складність побудови сталого ефективного коаліційного уряду.

У сучасних парламентських республіках уряди, як правило, формуються політичними партіями, де конституційне право часто, не регулює відносин між урядом і правлячою партією (коаліцією). Отже, уряд має проводити політику, визначену програмою

партії (коаліційною угодою). Безпартійні уряди існують у недемократичних режимах; у демократичних президентських режимах; у демократичних парламентських і змішаних режимах за умови існування слабких розпорошених і невливових політичних партій.

Оскільки головним призначенням партій є боротьба за владу, то в процесі такої боротьби партії постійно стикаються у певних взаємовідносинах. Сукупність політичних партій певної країни і відносини між ними охоплюються поняттям “партійна система”. Під партійною системою розуміють особливості всієї політичної системи суспільства у конкретній країні або ж сукупність всіх політичних партій (легальних і нелегальних), що існують у суспільстві, як механізм взаємодії чи суперництва політичних організацій у боротьбі за владу та її здійснення.

Найвідомішою є класифікація партійних систем М.Дюверже, побудована на основі кількісного критерію, що полягає у виокремленні двопартійних, багатопартійних та однопартійних систем [666, с. 394-399]. Ж.Блондель у своїй класифікації враховує дві змінні - кількість партій та їх розмір у межах партійної системи - і вирізняє чотири типи партійних систем: двопартійну, двох з половиною, багатопартійну з домінуючою партією та багатопартійну без домінуючої партії [755].

У політологічній літературі також розроблено інструменти кількісного аналізу партійної системи [661, с. 353-369; 726; 735, с. 340-353].

Типовою є класифікація партійних систем за кількісною ознакою, а саме, за кількістю діючих політичних об'єднань у даній країні та кількістю політичних об'єднань, що беруть реальну участь у політичній боротьбі й формуванні інститутів державної влади. Найбільш поширеними є так звані плюралістичні партійні системи. Системи цього типу відзначаються найбільшою гнучкістю, оскільки вони породжують “політичну гру” з максимально можливою кількістю альтернативних стратегій. Загальноприйнято вважати систему плюралістичною, коли жодна з партій не здатна поодиноці перемогти на виборах і тому йде на створення коаліцій; коли на виборах не протистоять один одному два табори як обов'язкова альтернатива; коли тільки одна коаліція здатна сформувати уряд, або, навпаки, на владу претендує відразу кілька коаліцій.

Розрізняють також партійні системи поміркованого і поляризованого плюралізму. В умовах системи поміркованого плюра-

лізму боротьбу за владу ведуть від трьох до п'яти партій і жодна з них не може самостійно перебувати при владі. Для утворення коаліційного уряду кожна з конкуруючих партій має виявити певну поміркованість як у виборчій платформі, так і у ставленні до можливих партнерів по коаліції.

Таким системам властиві такі характерні риси: порівняно незначна ідеологічна дистанція між основними партіями; схильність до коаліційних утворень між партіями з різними точками зору. Основною рисою поміркового плюралізму є не альтернативний уряд, а коаліційне правління з перспективою альтернативних коаліцій.

Система ж поляризованого плюралізму (яка характеризує сьогодення Україну) відзначається такими рисами: наявністю релевантних антисистемних партій (тих, що дотримуються екстремістської ідеології), боротьбу за владу ведуть шість і більше партій, значною ідеологічною дистанцією між партіями, існуванням двосторонньої деструктивної опозиції (зліва і справа), наявністю однієї або кількох партій, що займають положення "центру" і завдяки саме цьому володіють "урядовим потенціалом" [732, с. 240-243].

Для напівпрезидентської (або президентсько-парламентської, чи парламентської-президентської) форми правління характерна партійна система поляризованого плюралізму, де уряд формується, як правило, партіями центру (Франція). Сучасна партійна система України поступово еволюціонувала від атомізованої до системи поляризованого плюралізму. Для цієї системи більш природною є змішана форма правління. Такої думки дотримується С.Мейверінг. Він також радить вжити заходів, щоб зменшити подрібненість партійної системи, запровадивши вищий виборчий поріг, або зменшивши розмір округів за пропорційних систем, або здійснюючи одночасно парламентські та президентські вибори [701, с. 859].

На думку Дж.Сарторі, змішана система правління ґрунтується на гнучкій подвійній владній структурі. За об'єднання більшості президент має перевагу над головою уряду і конституцією. І навпаки, за розколу більшості прем'єр-міністра підтримує його власна партійна більшість у парламенті, яка дає йому перевагу і офіційна конституція, що узаконює його вимогу на управління (наприклад Ф.Міттеран і Ж.Ширак). Така система правління, з одного боку, чітко працює завдяки постійному відновленню рівноваги, з другого - може стати конфронтаційною.

Так звані атомізовані системи характеризуються: наявністю багатьох політичних партій або їх повною відсутністю; наявністю легальних позасистемних партій [647]. Політичні партії не численні і не впливові. Уряд формується, як правило, на позапартійній основі або на основі широкої коаліції, демократичним або авторитарним політичним режимом. Атомізована система найменшою мірою стабільна й ефективна серед усіх інших партійних систем. На стан і тенденції розвитку партійних систем безпосередньо впливає держава за посередництвом механізмів інституціоналізації політичних об'єднань і виборчого законодавства. Так само має місце і зворотна залежність. Межі між різними типами партійних систем досить прозорі [647, с. 35].

А.Ліппгарт доводить, що в плюралістичних суспільствах із гострими культурними, етнічними, релігійними і мовними розламами багатопартійні системи більш сприяють утвердженню стабільної демократії. За двопартійної демократії значні меншини можуть постійно опинятися поза грою, а така ситуація зменшує їх готовність дотримуватись правил гри. Багатопартійна система дає можливість різним групам інтересів домогтися реального представництва і брати участь у роботі парламенту, урядових коаліціях, у державному управлінні, впливати на творення державної політики [758, с. 3-44]. Дж.Сані, Дж.Сарторі, А.Валенсуела також вважають, що стабільність у країні залежить не від кількості партій, а від рівня ідеологічної поляризації. Величезне значення має характер поєднання інституцій.

Порівнюючи партійні системи Франції та США, ми бачимо суттєву різницю між організаційною структурою політичних партій цих країн та виконанні їхніх функцій. Дієздатність напівпрезидентської форми правління базується на гнучкій подвійній владній структурі й значною мірою залежить від коливання парламентської більшості. За об'єднання більшості повноваження президента переважають над повноваженнями прем'єр-міністра і конституцією. За розколотої більшості голові уряду дає перевагу його власна більшість і офіційна конституція.

“Партійні уряди”, як правило, формують двопартійні системи, тобто коли одна партія отримує можливість формувати уряд та здійснювати свою політичну програму.

Е.Хейвуд виділив три особливості партійного уряду в чистому вигляді. По-перше, основні партії мають чітку програму і громадяни мають можливість обирати саме програму суспільного

розвитку. По-друге, правляча партія має мандат народної довіри і користується цим. Вона має достатні ідеологічні й організаційні можливості для здійснення своєї програми. По-третє, існує опозиція як протиположна уряду [745, с. 325].

У змагальних системах партійного уряду в чистому вигляді не існує. Тут можна говорити про коаліційні уряди. Партійний характер формування і діяльності уряду в парламентських та змішаних режимах виявляється у конкретному механізмі представництва партій у кабінеті. В окремих державах процедура створення урядової коаліції виписана у конституції або законодавчих актах. Відповідно до того, скільки партій представлено в уряді і скільки місць їхні фракції мають у парламенті, розрізняють уряди більшості (однопартійні), уряди меншості і коаліційні уряди [751, с. 186-188].

Таким чином, коаліційний уряд створюється на базі об'єднання політичних партій. Такі коаліції існують доти, поки спільні інтереси переважають над вузькокорпоративними інтересами найвпливовіших сил чинної урядової коаліції.

У країнах колишнього соціалістичного табору створення коаліційних урядів практикувалося як вид "класового співробітництва". У разі створення уряду спільними зусиллями буржуазних і робітничих партій останні таврувались тоталітарною соціалістичною ідеологією як зрадницькі [715, с. 260].

Однопартійний уряд формується партією, яка, за результатами виборів, має більшість парламентських місць (Великобританія, Нова Зеландія, Швеція, Японія). Іншим партіям відводиться роль опозиції. Ці партії критикують дії уряду та пропонують, на їхній погляд, кращі шляхи розв'язання суспільних проблем. Така модель забезпечує максимальний рівень співпраці між виконавчою і законодавчою гілками влади.

Уряд меншості формується з представників партій, які не мають більшості в парламенті. Це поширене явище для Європейських держав. Після Другої світової війни більше третини урядів цих країн формувались як уряди меншості. Отже, коаліційні уряди створюються партіями, що самостійно не мають парламентської більшості. Місця в уряді розподіляються в процесі міжпартійних переговорів та угод, базуючись як на коаліційній теорії, так і на міжособистісних взаєминах. М.Дюверже зауважував, що виборчі коаліції створюються на рівні кандидатів, парламентські - депутатів, а урядові - міністрів.

Дослідники доходять висновку, що прямої залежності між стабільним становищем уряду та кількістю партій в країні не спостерігається (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Середній термін існування уряду в країнах Європи²

Країна	Тип уряду		Термін існування уряду, у місяцях (1945-1987 рр.)
	Однопартійна більшість або мінімальна коаліція	Супербільшість або меншість	
Люксембург	9	1	45
Ірландія	7	5	39
Австрія	10	3	38
Німеччина	10	2	37
Ісландія	10	4	34
Норвегія	7	8	32
Швеція	6	10	28
Нідерланди	6	11	27
Данія	2	18	26
Бельгія	16	6	22
Фінляндія	5	27	15
Італія	3	32	13

Залежно від співвідношення чисельності партійних фракцій у парламенті відносини партнерів у коаліції можуть бути рівноправними. У такому випадку місця в уряді розподіляються за посередництвом консультацій, переговорів і шляхом укладання компромісу. Коли відносини нерівноправні, тобто провідна партія надає іншим партіям окремі посади в обмін на політичну підтримку їхньої фракції (як це було у випадку урядової коаліції між Партією регіонів, Соціалістичною партією України і Комуністичною партією України в 2006 р.).

Стійкість коаліції визначається цілою низкою факторів, зокрема, чітко визначеною, сформульованою та озвученою мотивацією. Розмір партій та ідеологічна дистанція між ними також впливає на стабільність коаліції. До стабілізаційних факторів належать гнучкість політики та політиків, тобто вміння домовлятися, знаходити консенсус. Не останню роль відіграють зовнішні умови та ставлення інших партій до певного коаліційного об'єднання.

Коли суспільству загрожує затяжна політична криза партії можуть піти на створення широких коаліцій (Соціал-демократична партія Австрії і Австрійська народна партія; партійна система

² Laver M. Multiparty Government / M. Laver, N. Shotfield. - Oxford University Press, 1991.

Швейцарії). А.Ліппгарт, досліджуючи політичні процеси у складних суспільствах, запропонував концепцію великої коаліції, що може укладатись в гетерогенних суспільствах із гострими протиріччями, або в гомогенних суспільствах. Дослідник розглядав такий тип коаліції скоріше як своєрідну суспільну угоду між більшістю та опозицією з метою співробітництва та визнання існуючої політичної системи. При чому він запропонував два шляхи перетворення малої коаліції у велику:

1. Об'єднання опозиційних партій і створення уряду консенсусної більшості.

2. Формування системи ротації, коли кожна партія протягом кількох років буде по черзі входити до уряду (ротаційна коаліція) [693, с. 61-65].

В умовах сучасної України політикам та науковцям бажано було б ретельно вивчити досвід ротаційної коаліції, адже її принципи допомогли б зміні еліт, що є важливою суспільною проблемою. Сьогодні (2009 р.) ми маємо специфічну урядову коаліцію (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

**Депутатські фракції Верховної Ради України (VI скликання)
та їхня участь у керівництві державою³**

Депутатські фракції	Кількість депутатів	Дата створення депутатської фракції	Участь у керівництві парламентом та його комітетами	Участь в уряді
Партія регіонів	175	23.11.2007	10	
Блок Юлії Тимошенко (Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина", Українська соціал-демократична партія, Партія "Реформи і порядок")	156	23.11.2007	11	13
Наша Україна - Народна самооборона (Народний союз "Наша Україна", партія "Вперед, Україна", Народний Рух України, Українська народна партія, Українська республіканська партія "Собор", Партія Християнсько-демократичний союз, Європейська партія України, Громадянська партія "Пора", Партія захисників Вітчизни)	72	23.11.2007	4	11
Комуністична партія України	27	23.11.2007	2	1
Блок В.Литвина (Народна партія, Трудова партія України)	20	23.11.2007	3	

³ Кабінет Міністрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/officialcategory?cat_id=31410

Партії прагнуть до обмеження кількості учасників коаліції. По можливості вони об'єднуються за принципом ідеологічної спорідненості. Але за будь-яких умов коаліційні уряди менш стабільні за однопартійні. В умовах системи поміркованого плюралізму боротьбу за владу ведуть від трьох до п'яти партій і жодна з них не може самостійно перебувати при владі (наприклад Німеччина). Сьогодні ефективність праці виконавчої гілки влади більшою мірою залежить від норм та процедур, що панують у тій чи іншій країні, ніж від структури парламенту. А стійкість коаліцій, за Г.Алмондом, С.Фленеганом, Р.Мундтом, визначається підтримкою середнього класу.

У країнах, що перебувають на різному рівні розвитку парламентаризму та демократії, коаліційні уряди, що обираються парламентом та підзвітні й відповідальні перед ним, мають різні особливості.

Якщо Україна реформує політичну систему у напрямі парламентсько-президентської або парламентської республіки, необхідно усвідомити, що наявність сильних і відповідальних політичних партій є запорукою прогресивного розвитку суспільства.

Взаємна цивілізована конкуренція правлячих сил, зокрема коаліційного уряду, і конструктивної опозиції в межах існуючого конституційного ладу зменшує небезпеку зростання поляризації суспільства, надає можливість чітко визначити існуючі суперечності та можливі шляхи їх розв'язання (поступки і компенсації за них).

Одним із дієвих засобів перетворення політичних партій на партії парламентського типу, що є джерелом формування коаліційного уряду, може бути державне фінансування політичних партій, поширене у багатьох країнах Європи та світу (Австрії, Швеції, Фінляндії, Франції, США, Канаді тощо) [752].

Партійне розшарування та внутрішньопартійні чвари характеризують сьогоднішній стан партійної системи України. Вони зумовлені відсутністю політичних ідеологій, підміною орієнтирів, що суттєво гальмує процес державотворення. Якби політичні партії та їх лідери у своїй діяльності керувались вищими інтересами нації, то не виникали б питання щодо непрозорих і незрозумілих дій уряду, зокрема такими, як переговори з купівлі газу у Росії.

Політична практика країн із коаліційними урядами свідчить, що навіть у відносно стабільних коаліціях процес вироблення політики є менш узгодженим, ніж в однопартійних урядах, що пов'язано з необхідністю обговорення політичних рішень із партнерами по коаліції, які часто мають досить відмінні погляди щодо

кожного політичного питання. В урядів, що спираються на підтримку фрагментованої і недисциплінованої парламентської коаліції, немає стабільної підтримки, яка б дозволяла їм діяти рішуче в розробці і прийнятті значних політичних рішень. Так, Кабінет Міністрів України на чолі з Прем'єр-міністром Ю.Тимошенко не зміг здійснити приватизацію Одеського припортового заводу (2008-2009 рр.). Не всі урядові законопроекти приймаються більшістю парламенту. У результаті на травень 2008 р. виникли проблеми з наповненням бюджету, а восени того ж самого року країна відчула наслідки світової глобальної кризи.

Коаліційні уряди є більш обмеженими у спроможності проводити радикальні зміни та дотримуватися обраного курсу, ніж кабінети, які спираються на підтримку консолідованої та дисциплінованої парламентської більшості.

Часта зміна урядів унеможливорює створення стабільного середовища для формування прогнозованої, системної та прозорої державної політики. Вона також веде до підвищення ролі альтернативних центрів прийняття рішень, таких як, зокрема, координаційні ради при Президентів України, або його Секретаріат, РНБО тощо.

Це спричинено тим, що, як правило, фрагментована парламентська більшість, яка підтримує коаліційний уряд, схильна до швидкого розпаду. Політичні партії, які входять до складу такої більшості, часто змінюють свою позицію і швидко заявляють про припинення підтримки уряду, як тільки політична ситуація змінюється і перехід до опозиції краще задовольняє їх інтереси (у 2007 р. припинилась практика переходу до інших фракцій, але залишився популярним інструментом блокування дій уряду - вихід із коаліції). Перспектива неминучого розпаду коаліції сильно впливає на поведінку партійних лідерів та окремих депутатів. Партії намагаються не витратити зайвих сил і ресурсів для поліпшення співпраці в коаліції.

Аналогічні мотивації визначають і поведінку членів уряду, які знаходять вихід із невизначеності строку їх повноважень у максимізації своїх особистих політичних та економічних зисків. Кожний наступний уряд звинувачує своїх попередників у розкраданні державних коштів, але, за винятком П.Лазаренка, жодного високопосадовця офіційно не звинуватили в корупції та хабарництві, а тим більше, не покарали.

З метою унеможливлення таких політичних ризиків необхідно мати чітке законодавче регулювання коаліційної діяльності.

Інструментом запобігання урядовій нестабільності є запровадження синхронізованого виборчого циклу. Гармонізація термінів призначення президентських і парламентських виборів може зменшити політичне протистояння між президентською і законодавчою владами, позитивно вплинути на формування заснованого на консенсусі уряду і, як наслідок, мінімізувати конкуруючі вимоги щодо діяльності уряду (Румунія).

Разом з тим, на нашу думку, парламентська система не сприяє стабілізації соціально-політичної та економічної ситуації в країні. Е.Тоффлер свого часу висловив думку, що нова революційна економіка ХХІ ст. перетворить не тільки бізнес, а й уряд. Вона змінить базове співвідношення між політиками і бюрократами й тотально реструктурує саму бюрократію.

Нова структура уряду має реагувати на зміни в економіці, адже розвинена економіка вимагає постійної взаємодії між бізнесом і урядом. Тобто ці структури мають уподібнюватися один до одного деякими характерними рисами. Уряд має більше орієнтуватися на горизонтальні зв'язки, у чому можуть допомогти йому політичні партії.

Змушені констатувати, що наша державотворча традиція була перервана. Отже, не можна говорити про досвід державотворення. Маємо набувати його. Хоча Г.-Г. Гадамер вважав, що “момент дієвої історії залишається дієздатним у будь-якому розумінні традиції, навіть у тому, де головне місце посіли методики сучасних історичних наук, які перетворюють на “об’єкт”, який необхідно “встановлювати” подібно до експериментально встановленого факту, те, що історично виникло і було історично успадковане – так, нібито, традиція за її власним смыслом є такою ж чужою і незрозумілою для людини, як і предмет фізики” [657, с. 303].

5.3. Інститут президентства та роль політичних партій у його функціонуванні

Усі форми правління, що існують у світі, мають як своїх прихильників, так і опонентів. Але вони не можуть існувати без народної довіри. Народну довіру президентам, урядам, парламентам покликано забезпечити політичні партії. Взаємодіючи між собою, між інститутами громадянського суспільства та органами влади, політичні партії створюють сприятливі умови для певної форми правління в конкретній країні.

Партійний характер формування та діяльності уряду, президента за парламентських та змішаних режимів проявляється через конкретний механізм представництва партій у кабінеті та висування кандидата на вищу посаду в державі.

Інститут президентства у парламентських системах має певну специфіку. У парламентській системі, заснованій на партійно-пропорційних засадах, закладена потенційна можливість зловживання політичними партіями, що складають парламентську більшість, законодавчими можливостями. Маючи істотну перевагу в парламенті, політична партія, у принципі, здатна ухвалити антидемократичні рішення. Для запобігання зловживанню владою необхідно створення інституцій, здатних урівноважувати, обмежувати парламентське верховенство. Роль такої інституції виконує глава держави. У парламентських республіках, наприклад, ФРН, Італії, Австрії, глава держави (президент) вважається гарантом державної єдності й незалежності, хоча фактичний правовий статус його досить обмежений.

Уряд практично виведений зі сфери прерогатив президента (ФРН, Греція, Швейцарія, а також Угорщина, Словаччина, Латвія та деякі інші країни). Разом із тим президент, хоча і наділяється формально важливими повноваженнями, наприклад, оголошенням про розпуск парламенту, про призначення дати чергових чи позачергових парламентських виборів, а також представляти державу у сфері міжнародних відносин, але фактично всі ці та інші повноваження він має узгоджувати з керівником уряду, відповідальним не перед ним, а перед парламентом.

Відповідно до такого розподілу прерогатив головою виконавчої влади за парламентської форми правління є прем'єр-міністр (канцлер), який має необхідні владні повноваження для здійснення урядової політики. Прем'єр та його уряд підзвітні законодавчому органу і можуть бути відправлені у відставку парламентом за умови винесення їм вотуму недовіри. У цьому випадку президент не несе відповідальності за дії уряду. Він залишається понадпартійною фігурою, гарантом правопорядку і збереження конституційного ладу.

За європейської демократії президент, навіть не володіючи реальною політичною владою, може мати високий конституційний статус і значний моральний авторитет у суспільстві. Це громадянин першої величини і на політичному рівні. Може публічно висловлювати своє ставлення до актуальних питань поточної політики.

Створення президентсько-парламентської чи парламентсько-президентської форми правління в Україні має сформувати нову

модель президентури і парламентаризму. Не останню роль у цьому процесі відіграють політичні партії.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники вважають державами напівпрезидентської форми правління від однієї (Франція) до восьми і більше європейських країн розвиненої демократії. М.Дюверже вказує на Австрію, Ісландію, Ірландію, Португалію, Фінляндію. Інші дослідники сюди відносять ще й Італію, Польщу, Чехію, Болгарію, Румунію, Сербію, Литву, Естонію та інші країни. Президент за цієї системи має низку повноважень, що дає йому змогу впливати на політику уряду. Але в усіх країнах він є лідером політичної партії, яка організовує йому виборчу кампанію та розробляє стратегію суспільного розвитку. Після отримання влади президент втілює політичну програму своєї партії у життя.

За умов напівпрезидентської республіки президент за посадою є верховним головнокомандувачем збройних сил, йому також належить провідна роль у здійсненні зовнішньої політики. За певних умов президент може запровадити надзвичайний стан у країні. Усе це дає підстави стверджувати, що за такої форми правління президент є впливовою та активною силою, інститутом, спроможним справляти потужний вплив на державну політику.

У напівпрезидентській системі правління уряд має значно більшу незалежність від глави держави, оскільки він спирається на парламентську більшість (партійну більшість), прем'єр і кабінет міністрів загалом керують виконавчою владою, і уряд відповідальний перед парламентом.

Винятком є президентська форма правління, коли парламент надає главі держави згоду на призначення прем'єр-міністра, а формує і контролює уряд сам президент. Яскравим прикладом змішаної форми правління є Франція.

У Франції, згідно з Конституцією, президент призначає прем'єр-міністра, який, за погодженням із ним, формує Кабінет міністрів. У період з 1959 по 1986 р. та з 1988 р. по нинішній час президент і члени уряду належать до одного партійного табору, завдяки чому лідером парламентської більшості фактично є президент республіки, він же голова найпопулярнішої політичної сили.

Конституція Франції, з одного боку, підштовхує численні французькі партії до об'єднання в різні коаліції, з другого - надає можливість виборцям розумно використовувати свої голоси. Відповідно до Конституції французька багатопартійність перебуває у жорстких інституційних межах, що дозволяє підтримувати урядо-

ву стабільність, певну тривалість перебування тієї чи іншої політичної сили при владі та їх зміну, яка здійснюється демократичним шляхом.

Об'єднуватися у коаліції французькі партії спонукає, зокрема, система виборів президента Республіки: загальним прямим голосуванням та абсолютною більшістю голосів (більше половини від відданих) - призводять до того, що жодна політична партія не буде достатньо сильною, щоби досягти перемоги свого кандидата, спираючись лише на голоси "своїх" виборців. Для перемоги кандидат на пост президента повинен бути здатним згуртувати навколо себе коаліцію на базі своєї програми. Таким чином, хоча він і належить до певної політичної сили, президент стає арбітром у суперечках між партіями, що є складовими його президентської більшості [749, с. 2-3].

Президент Франції, будучи формально виведеним за рамки законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, наділяється настільки значними повноваженнями, що може вважатись складовою кожної з них. На думку Д.Белова і Ю.Бисаги, таким чином була сконсолідована державна влада у Франції, підвищено її ефективність та оперативність [645, с. 17]. Хоча варто нагадати, що інститут президентства у Франції пройшов довгий шлях становлення, починаючи з 1848 р.

Цікавим та корисним для України є досвід Франції щодо узгодження політики президента та Національної Асамблеї. Інколи погляди на політику держави збігаються і президент має підтримку парламенту, як за Жіскара д'Естена (1974 р. обрання). Національна Асамблея переобирається під час дії мандата президента і може скласти більшість із прихильників президента, або дійти з ним згоди (1978 р.). Коли ж в Асамблеї панують протилежні президенту політичні погляди (1986-1988рр.), він має з ними рахуватись або розпустити її (1981 р.) [742, с. 4-5].

Влада президента за змішаної форми правління визначається способом призначення його, а також взаємовідносинами з урядом. У Франції президент обирається всенародно на 7 років, але відбуваються вибори не особи, а програми. Програми тієї політичної партії, яку очолює кандидат у президенти. Так, Ф.Міттеран у 1982 р. запропонував виборчу програму, що базувалась на документі, прийнятому соціалістичною партією. Програма 110 заходів була поділена на три розділи: зовнішня політика та оборона, економічна та соціальна політика, громадянські свободи. Зокрема,

було зобов'язання стосовно націоналізації деяких індустріальних груп. Після виборів парламенту сформований уряд свою програму створив на базі передвиборної програми Ф.Міттерана.

Уряд Франції відповідальний перед президентом, що диктується практикою та логікою діяльності інституційних установ. Разом із тим це є колегіальний орган, а очолює Раду міністрів президент, що дозволяє йому керувати порядком денним та дебатами. Прем'єр-міністр головує на комітетах. Президент призначає прем'єр-міністра та членів уряду і припиняє їх повноваження, а також, разом із прем'єр-міністром визначає їх кількість. Президент головує на засіданнях Ради Міністрів і підписує декрети, нею прийняті. Президент має право призначати службовців на цивільні та військові посади.

Якщо прем'єр-міністр не згоден із президентом, він має подати у відставку, як це зробив Ж.Шірак у 1976 р., коли не погоджувався з політичними поглядами В.Жіскар д'Естена.

Таким чином, французька державна система базується на одностайній згоді президента і прем'єр-міністра. Президент несе відповідальність за дії уряду. Уряд несе відповідальність перед парламентом. Національна Асамблея може розпустити уряд, коли не згодна з його політикою, хоча до таких заходів не вдається з 1962 р. Національна Асамблея розпустила уряд Ж.Помпиду, а у відповідь - президент Ш.де Голь провів перевибори до Національної Асамблеї, створивши сприятливу більшість для уряду і президента.

Уряд може використовувати загрозу розпуску парламенту з метою приведення його до суворої дисципліни. Для прийняття закону та розробки основних напрямів політики взаємодія парламенту і уряду життєво необхідна. У Франції вважається, що прем'єр-міністр керує парламентською більшістю. За відсутності такого зв'язку президент може втратити контроль над ситуацією у країні, що призведе до дестабілізації, але не обов'язково до відставки (В.Жіскар д'Естен, 1981 р.). Якщо прем'єр-міністр іде у відставку - весь уряд також.

Уряд підсилюється конституційними або законодавчими засобами впливу на парламент, органи місцевого самоврядування та адміністрацію, зокрема, правом законодавчої ініціативи, а окремі документи мають силу закону.

Повноваження між президентом і прем'єр-міністром розподілені таким чином, що перший несе відповідальність за вищі інтереси Франції, стабільність інституцій та безперервність держав-

них справ. А другий керує складною системою уряду. Але ця система працює злагоджено за умови взаємодії президента і прем'єр-міністра. Для цього вони мають належати до одного політичного табору.

Щодо парламенту, президент має достатньо повноважень. Крім його розпуску, наприклад, винесення законопроекту на всенародне обговорення, таким чином, підміняючи функції парламенту. Власне, повноваження президента щодо парламенту за змішаної форми правління мало чим відрізняються від повноважень президента класичної парламентської республіки.

Інститут президентства на пострадянському просторі має свою специфіку. У більшості пострадянських країн роль парламенту у формуванні та легітимації уряду є обмеженою. У Вірменії президент формує склад уряду без участі парламенту. Проте уряд зобов'язаний у встановлений термін подати на розгляд парламенту програму своєї діяльності з метою отримання довіри.

В інших країнах президент за згодою парламенту призначає прем'єр-міністра, а за поданням останнього чи після консультації з ним - членів уряду. У Білорусі і Казахстані сформований у такий спосіб уряд має отримати довіру шляхом схвалення парламентом у визначений термін його програми. У цих країнах лише повторне відхилення програми уряду в парламенті (нижній палаті) означає висловлення йому недовіри.

У Казахстані відповідне рішення має бути прийнято в обох палатах парламенту на основі кваліфікованої більшості у дві третини від їх складу. Якщо такої більшості немає, то програма уряду схвалена.

Специфікою пострадянських країн зі змішаною формою державного правління є те, що прем'єр-міністра може бути звільнено з посади за власним рішенням президента. Крім цього, президент може звільняти на власний розсуд й інших членів уряду. Уряд має складати повноваження перед новообраним президентом. Тим самим акцентується увага на підконтрольності й фактичній підпорядкованості уряду президентові.

Роль президента щодо уряду в пострадянських країнах посилюється у зв'язку з тим, що немає високоорганізованого партійно-політичного представництва в парламенті, притаманного розвиненим країнам. Саме таке представництво, підкреслює В.Шаповал, забезпечує парламенту якості дієвого механізму формування уряду і здійснення за ним контролю [748, с. 36-37]. На постра-

дянському просторі тільки починає створюватись система стримувань та противаг.

Будь-яка держава потребує сильної виконавчої влади. Водночас демократична держава повинна мати парламент, який здатний відстоювати інтереси соціальних верств і груп населення, здійснювати контроль над урядом. Провідниками інтересів соціальних прошарків і груп населення є політичні партії. Отже, від їх зрілості та дієздатності залежить парламентська дієвість, а відповідно і дієздатність виконавчої гілки влади.

Л.Шкляр наголошує, що “у системах сталої демократії поряд з офіційною владою діє потужний контролюючий чинник - опозиція, яка апелює до громадянського суспільства і у такий спосіб знаходить підтримку своїм діям. Громадянське суспільство тисне на владу, змушуючи її діяти не за принципом “рука руку мие” чи з почуття корпоративної солідарності, а з почуттям політичної відповідальності, зважаючи на дієвість механізму ротації влади шляхом виборів. Тобто громадські інтереси, незалежно від того, яка політична сила контролює і законодавчу, і виконавчу владу, є головним чинником у мотивації дій різних гілок влади” [714, с. 802].

В Україні парламент до 2005 р. лише затверджував прем'єра, кандидатуру якого пропонував Президент. Після цього Верховна Рада вже не мала жодного правового впливу на комплектацію Кабінету Міністрів: членів уряду призначав сам прем'єр за погодженням із главою держави.

Це породжувало конфлікти між законодавчою і виконавчою гілками влади, і, як наслідок, Верховну Раду оголошували ворогом суспільства та соціально-економічних реформ. Сьогодні, після переходу до парламентсько-президентської форми правління, конфлікт переноситься у парламент, зачепляючи коаліційний уряд сформований більшістю. Разом із тим посилюється протистояння між президентом і урядом, оскільки Президент України не має більшості у парламенті.

Проблема вирішення конфлікту полягає в тому, наскільки нинішня коаліційна модель уряду може виявитися більш ефективною, ніж попередня “класична українська модель”.

З часу проголошення незалежності постійно виникають дискусії про ту чи іншу форму правління, але зупинитись на чомусь конкретному політикум не може. Можливо, це пов'язано з недосконалістю політичних інститутів, зокрема політичних партій. Якщо проаналізувати політичний процес та його специфіку в Ук-

раїні, необхідно підкреслити величезну роль у ньому саме політичних партій. Проблема полягає у спроможності наших політичних партій: чи здатні вони забезпечити президентську форму правління в Україні, зробити її функціонування ефективним, прозорим, демократичним?

Більше 200 років успішно розвиваються США, де вперше була сформована президентська форма правління. Цю систему намагались копіювати у багатьох країнах світу. Понад 130 країн сьогодні мають посаду президента в системі своїх державних органів (з різними функціями та межами відповідальності, тобто використовують різні моделі президентської республіки).

До характерних рис президентської влади можна віднести:

- всенародне обрання президента;
- вибори до законодавчого органу і переговори після них не впливають на склад виконавчої влади. Всенародно обирають саме голову уряду, а не просто президента. Хоча є і винятки. Так, в Австрії, Ісландії, Ірландії обирають президента прямим народним голосуванням, але він має незначні повноваження, не є головою уряду;
- парламент має значні повноваження обмежувати дії президента, але позбавлений змоги визначати політику;
- існує чіткий поділ державної влади, коли окремі її органи наділені визначеними прерогативами і значною самостійністю (США, Франція, Польща, Росія, Філіппіни, країни Латинської Америки). Президент тут є і главою держави, і головою уряду, а виконавча влада формується позапарламентським шляхом - через призначення членів уряду президентом незалежно від партійного представництва в парламенті. Міністри зобов'язані проводити політику, яка визначена президентом, і несуть відповідальність за її виконання перед ним.

Демократичність влади забезпечують політичні партії як колегіальний орган вироблення державної політики, яку впроваджує президент. В іншому випадку президентська влада перетворюється на одноосібне авторитарне правління.

Посада президента дуалістична за своїм характером. З одного боку, президент - глава держави і представник усього народу, з другого - обстоює партійний політичний вибір [699, с. 810-811].

Науковий аналіз політичної теорії і практики дає підстави стверджувати, що у світі існує кілька різновидів президентської форми правління:

- 1) класична американська модель;
- 3) змішані (парламентсько-президентська);
- 4) латиноамериканська;
- 5) афро-азіатська та інші.

Кожна країна світу, де застосовується президентська форма правління, має свою специфіку, що залежить від багатьох чинників, зокрема стану розвитку політичних партій та інтенсивності їх діяльності в цих країнах.

Американська модель президентської форми правління відрізняється правлінням відокремлених інститутів, що конкурують за участь у владі. Своєрідність французької моделі полягає у віднайденні компромісу між представницькою і виконавчою гілками влади. Специфікою української моделі напівпрезидентської форми правління є функціонування взаємодіючих систем гілок влади [716, с. 414-421].

У США було розроблено концепцію партії як керівної наради, що має свої переваги і недоліки. Загалом роль політичних партій у системі державної влади США є парадоксальною. Адже правові норми обмежують можливості пристосування партіями своїх структур до власних потреб. Організації з чітко визначеними функціями існують на різних рівнях, оскільки цього вимагає закон, а не потреби партії [707].

Правове регулювання, що розвинулося з оперттям на конституцію, позбавляє партії права формальних фракцій. Закон сприяв децентралізації партій. Зокрема, більшість правових норм, що стосуються партій, походять від законів штатів.

Основними фракціями, що їх можна виокремити у політичних партіях Сполучених Штатів Америки, сьогодні або спираються на законодавство, або є ідеологічними внутрішньопартійними організаціями. Справді, політичні партії у США нині не дають прикладів високорозвинених фракцій. Формальні партійні фракції у Сполучених Штатах існують в інший спосіб. Оскільки плюралістичні партії США не є надто заідеологізованими і не представляють якийсь єдиний інтерес, їм важко зберігати жорстку фракційність упродовж тривалих періодів часу. У США, на відміну від інших демократичних країн Заходу, політичні коаліції дуже складні для великої кількості різних груп, які діляться або зливаються з метою формування тимчасових або довготривалих альянсів [696, с. 200-202].

Американські партії - це, у першу чергу, виборчі машини, що забезпечують просування кандидатів на адміністративні посади

ди. Американські партії, як правило, не є виразниками ідеології певного класу. Це технологічна команда спеціалістів по завоюванню голосів виборців. У цьому аспекті вони є унікальними організаціями.

Їх основою можна вважати комітети, лише з деякими застереженнями. Порівняно з іншими демократичними країнами Заходу американські партії організаційно слабші, їм бракує внутрішньої згуртованості, вони не здатні контролювати свої власні процедури висунення кандидатур, а їхня діяльність жорстко регламентується законом. Їх роботі заважає кілька перешкод, що мають конституційний та політичний характер. Конституційні бар'єри, створені поділом влад і федералізмом, роблять появу згуртованих партій із жорсткою дисципліною дуже малоімовірною.

Специфіка політичного простору Сполучених Штатів Америки полягає у тому, що там відсутні ліві партії сучасного взірця. Окремі науковці пояснюють це відсутністю класової свідомості у американських робітників та їх глибоким індивідуалізмом. Разом з тим інтереси робітників захищають потужні профспілки, які укладають угоди з тією чи іншою політичною партією [644, с. 239-260].

Партії не пов'язані жорсткою дисципліною, набагато легше справляються з хвилями протесту в межах традиційних державних механізмів, м'яко амортизуючи їх. Партії у Сполучених Штатах, як і в інших країнах конституційної демократії, обирають головних посадових осіб Конгресу, законодавчих органів штатів, Білого дому та адміністрацій штатів. Таким чином, вони справляють значний вплив на процес прийняття рішень як на рівні загальнодержавному, так і на рівні штатів.

Разом із тим деякі вчені розглядають президентську систему правління внутрішню нестабільною тому, що об'єднання, які виступають проти правлячої партії, можуть вважати себе маргіналізованими і намагатися підірвати легітимність президентської влади. Адже за президентських систем багатопартійну демократію підтримувати набагато важче, ніж двопартійну. Тільки Чилі з багатопартійною системою і президентським правлінням досягла стабільної демократії. Президентським системам бракує механізмів забезпечення виконавчій владі більшості у законодавчому органі. Замінити уряд меншості можна тільки шляхом виборів. Імобілізм породжує проблеми керованості і може стати причиною слабкості виконавчої влади, серйозних конфліктів між законодавчими органами і президентом, може призвести до паралічу ухвалення рішень.

Якщо партія президента становить меншість, то дуже важко ефективно організувати управління державними справами. За президентської моделі методи компромісу, переговорів і поділу влади відіграють провідну роль у відновленні демократії (Колумбія, Венесуела, Бразилія). Для компромісу потрібна політична воля, якої бракує українським політикам.

У латиноамериканському варіанті інститут президентства домінує над іншими, що частково спричинено слабкістю політичних партій у цих країнах, їх декоративністю та нерозвиненістю. Так, у Мексиці здійснення верховної виконавчої влади покладається на президента Мексиканських Сполучених Штатів. У цій країні, а також у Венесуелі (суперпрезидентських республіках) президент може на свій розсуд усунути міністра від виконання обов'язків, але на противагу існує процедура скріплення підписами міністрів актів президента - контрасигнація. Президенти цих країн наділені правом законодавчої ініціативи. А ось конституція США не передбачає права законодавчої ініціативи для президента [684].

Протистояння президента і парламенту є характерним для переважної більшості країн Латинської Америки. Із початку 80-х рр. минулого століття із 33-х президентів, обраних у Латинській Америці, лише 14 мали більшість у парламенті (конгресі). Наприклад, у Бразилії з 1950 р. жоден президент не підтримувався більшістю в Конгресі. Не маючи підтримки більшості, президент виявлявся безсилим виконувати свою передвиборчу програму. Заради отримання підтримки більшості у парламенті з боку президента використовувались: патронат та фінансові ресурси, адміністративні методи, створювались багатопартійні коаліції. Жоден із перелічених методів не дав президенту можливості сформувати більшість. На нашу думку, українським президентам необхідно взяти на озброєння зарубіжний досвід.

Президент Уругваю, єдиний з усіх президентів Латинської Америки, має законне право розпуску парламенту для отримання більшості. Користуючись відсутністю права президента розпустити парламент, парламенти країн Латинської Америки в процесі протистояння президентської та парламентської влади багато разів йшли на прогнозовані політичні кризи. Подібні ситуації, як правило, призводили до втрати президентом популярності, державні інститути країни були неспроможні функціонувати, а суспільство потрапляло у некерований стан. Деякі президенти у такій ситуації вдавались до здійснення президентських переворотів (Фухіморі у Перу та Серрано у Гватемалі).

Проблему протистояння загострює те, що конституція жодної країни Латинської Америки (крім Домініканської Республіки) не дає змоги своєму президенту балотуватися на другий термін. Відчуття обмеження терміну перебування при владі може призвести, на думку Х.Лінца, до погано продуманих ініціатив з боку президента, поквапних кроків у реалізації своєї програми, необґрунтованого гніву проти законної опозиції та багатьох інших негараздів [699, с. 816]. (Як, наприклад, пропозиції В.Ющенка щодо змін до Конституції України 31 березня 2008 р.). Натомість прем'єр-міністр може сподіватися, що його партія виграє наступні вибори, відносно вільний від такого тиску.

Наслідком протистояння президента та парламенту часто є неспроможність виконавчої влади діяти.

У цьому контексті цікавим є використання досвіду США у Колумбії, Коста-Ріці та Уругваї, де заради отримання президентом підтримки більшості у парламенті було здійснено альтернативний крок, а саме: створення індивідуальних політичних партій “під президента” та об'єднання їх у двопартійну систему. Країни Латинської Америки скопіювали інституційну основу американської моделі, але їхня політична практика та правові традиції виявились ближчими до парламентської моделі континентальної Європи [642]. Це ще раз доводить, що штучне структурування партійної системи неможливе.

Афро-азіатська модель відрізняється ще більшим авторитаризмом, який нерідко набуває рис диктаторства, де лідер поєднує посади глави держави, голови уряду і керівника правлячої партії [645, с. 11]. Окремі країни пострадянського простору безпосередньо тяжіють саме до такої моделі, або вже запровадили цю модель на практиці, зокрема Білорусь, Туркменістан, Казахстан.

Багатопартійність суттєво перевтілює структуру президентського режиму: вона поглиблює його особистісний характер. За дуалістичного режиму партії достатньо потужні, щоб утримувати президента у певних межах - він виступає скоріше як лідер однієї з них, ніж незалежний кандидат. При багатопартійному режимі навпаки - особа президента стоїть над багатьма партіями. Належність до однієї з дрібних і невливових партій не додає авторитету першій особі в країні, оскільки жодна з партій не здатна одноосібно управляти державою. У такій ситуації парламентська більшість є результатом міжпартійних альянсів. Але особа президента висувається впливовою партією, лідером якої він є.

С.Мейверінг вважає, що існує тісна кореляція між стабільною демократією і двопартійними системами [701, с. 835, 854]. Поєднання президенталізму і багатопартійних систем ускладнено проблемами створення коаліцій. За багатопартійної системи партія головного виконавчого урядовця рідко, якщо взагалі коли-небудь, має більшість у законодавчому органі. Для забезпечення більшості створюється коаліція.

Необхідно звернути увагу на те, що наслідком двопартійної системи є тенденція формування одновимірних партійних систем, тобто програми та політичні курси провідних партій здебільшого відрізняються одні від одних лише в одному аспекті - соціально-економічних питаннях.

На думку Дж.Сарторі, С.М.Ліпсета, Дж.Рігса та інших науковців, комбінація президентської форми правління і багатопартійності створює труднощі для підтримки стабільної демократії.

Разом із тим, порівняно з президентським правлінням американського зразка, європейська напівпрезидентська модель не дає змоги володіти всією повнотою виконавчої влади. При цьому президент є не лише керівником уряду, але сам уряд формується залежно від реального співвідношення партійних фракцій у парламенті. Щоправда, у конституціях багатьох європейських країн записано, що прем'єра призначає президент. Однак глава держави свідомий того, що він може призначити на посаду прем'єра лише того діяча, який, сформувавши уряд, отримає вотум довіри парламенту. Тобто свобода вибору у президента стосовно кандидатури прем'єра завжди обмежена. За умови, що відповідна партія має тверду парламентську більшість, у глави держави немає вибору й залишається призначити керівника цієї партії прем'єром (Україна, 2006 р.).

Порівнюючи партійні системи Франції і США, можна побачити суттєву різницю між організаційною структурою політичних партій цих країн та виконанням їхніх функцій. Дієздатність напівпрезидентської форми правління базується на гнучкій подвійній владній структурі і значною мірою залежить від коливання парламентської більшості. Тому для сучасного етапу державотворення в Україні необхідно законодавчо закріпити функції, права, обов'язки, процедурні питання для парламентської опозиції та парламентської більшості, а також для уряду і президента. Україні необхідно розробити свою інституційну модель взаємодії гілок влади, враховуючи інтереси всіх суб'єктів державно-управлінських процесів.

Світовий досвід доводить, що слабкість багатопартійності може підкреслюватися привілейованим становищем президента, якому делегував повноваження увесь народ і який один здатен діяти ефективно та безперервно. Таким чином, багатопартійні президентські режими мають тенденцію до встановлення особистої влади і прикладом можуть слугувати країни Латинської Америки [731, с. 79-89]. До такої влади прагнуть і українські президенти (Л.Кучма, В.Ющенко). “Починаючи з 1995 р. президентство Л.Кучми позначено поступовим, але стабільним дрейфом у бік авторитаризму, що не могло не призвести до посилення політичного контролю над діяльністю органів державної влади у регіонах, які на всіх фазах виборчого процесу почали активно використовуватись з метою адміністративного тиску на громадян” [729, с. 139].

Для запобігання перебільшенню повноважень президентська влада має бути однозначно підпорядкована закону, доступна для реалізації конституційного впливу інших учасників суспільно-політичного життя. Широкі державні повноваження, зосереджені в руках президента, приховують у собі передумови авторитарного, цілковито одноосібного владарювання, викликають необхідність удосконалити систему стримувань і противаг. В Україні так і не відбулося чіткого розмежування владних повноважень та відповідальності.

За багатопартійної системи С.Мейверінг радить перейти від президентської системи до напівпрезидентської, або вжити заходів, щоб зменшити подрібненість партійної системи. Цього можна досягнути, запровадивши вищий виборчий поріг або зменшивши розмір округів за пропорційних виборчих систем, або здійснюючи одночасно парламентські й президентські вибори (що допомогло Україні під час кризи 1993 р.).

Прагнення України інтегруватися до євроатлантичного цивілізаційного простору зумовлюють необхідність врахування європейського досвіду, зокрема країн молодшої демократії, стосовно розвитку інституту президентства як більш-менш оптимальної конституційної моделі в перехідний період, оскільки власного досвіду державотворення в новітній період ми не маємо.

У результаті змін до Конституції 2004 р. Україна робить акцент на парламентській формі правління. Як свідчить історичний досвід, у деяких західноєвропейських політичних системах парламентсько-президентська форма правління призводила до уповільнення законодавчого процесу, недієздатності парламенту і паралічу системи (Франція 1946-1958 рр., післявоєнна Італія, Украї-

на 2006-2008 рр.). Під впливом відповідного типу політичної культури, що не звикла до демократичних процедур, політична нестабільність є неминучою. Вона може проявлятися в урядовій нестабільності і, як наслідок, у частій зміні політичного курсу. Ця аксіома, на жаль, підтверджується українською практикою.

Інститут президентства виник в Україні 1991 р. не випадково, а ґрунтуючись на певних історичних традиціях. Безумовно, вплинули і суспільно-політичні зміни в СРСР, і загальносвітові тенденції. Аналізуючи розвиток української суспільно-політичної думки, зокрема щодо інституту президентства, з 1710 по 1939 рр., М.Томенко підкреслює, що саме обрання президента прямим шляхом та легітимне правове закріплення його ролі має вважатися висновком української політичної традиції [737, с. 34].

Підтримуючи цю думку, Н.Плахотнюк і В.Мельниченко виділяють в українській науковій, соціальній і політичній думці у суспільних настроях кінця ХІХ - початку ХХ ст. наявність самої ідеї одноосібного глави держави (становище якого у системі державних органів більше відповідало посаді президента, ніж монарха), втілення її у конституційних актах, які так і не були реалізовані на практиці [709, с. 38].

Ідею “поділу влад” наприкінці ХІХ ст. прийняли і розвинули представники прогресивної політичної думки в Україні. Спочатку про “розподілення влади” опосередковано йшлося у зв’язку з пропозиціями прийняти нову форму державного правління (Основний закон “самостійної України” Спілки народу українського, 1905 р.) [641, с. 75-84].

У програмі УНП фіксувались засади парламентсько-президентської форми правління. Передбачалась політична відповідальність виконавчої влади - ради міністрів - перед парламентом. Парламентсько-президентська форма правління обґрунтовувалась у програмі Української партії самостійників-соціалістів (УПСС), Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) [686, с.15-19, 41-43, 54-57]. Програмні положення українських політичних партій тією чи іншою мірою було відображено у Конституції Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР), прийнятій 29 квітня 1918 р. [672, с. 75-84; 741, с. 73-79]. В.Шаповал констатує, що Конституція УНР фіксувала парламентський спосіб формування уряду. А у період Української держави (гетьманат П.Скоропадського) було запроваджено монархічну

форму правління. Уже у грудні 1919 р. гетьманат було ліквідовано. Тимчасовість та перехідний характер Директорії викликали відмову від головних складових усталеної ідеології “поділу влад”. Об’єктивно тогочасна Українська держава під керуванням С.Петлюри поєднувала реальні та формальні ознаки авторитарної організації державного владарювання з певними, здебільшого формальними ознаками, парламентаризму [748, с. 52-55]. Після руйнації національної державності та створення на українських теренах нової форми правління Української Радянської Соціалістичної Республіки (повновладдя рад та їх єдність як системи відповідних органів) - почалося панування однопартійної системи.

Відновлення багатопартійності пов’язано зі скасуванням ст. 6,7 Конституції СРСР, що дало поштовх новому етапу розвитку розподілу повноважень між гілками влади.

На запровадження поста президента істотно вплинули специфічні інтереси вітчизняної політико-адміністративної еліти. Для тієї її частки, яка була сформована за часів командно-адміністративної системи, контроль з боку президента міг бути перевагою, оскільки обмежував вплив на неї представницьких органів. Зростали намагання депутатського корпусу як у центрі, так і на місцях втручатися у діяльність виконавчо-розпорядчих структур. Однак не тільки представники компартійної політико-адміністративної бюрократії намагалися використати свій вплив у суспільстві та парламенті для виведення виконавчих структур з-під контролю інших політичних сил. Некомуністична та антикомуністична опозиція також покладала певні очікування на одноособового главу держави. Так, програми створених у 1990 р. партій містили положення щодо організації державної влади в Україні й запровадження інституту президентства [709, с. 44, 65, 98]. Важливою передумовою введення цього інституту були і суспільні настрої - очікування швидких змін у всіх сферах суспільного життя від нового інституту влади.

Після переконливої перемоги на президентських виборах 1991 р. Л.Кравчук ініціював перетворення виконавчих структур обласних, районних, Київської та Севастопольської міських рад в очолювані представниками президента місцеві державні адміністрації. Тобто створювалась вертикаль, на яку міг би опертися президент, здійснюючи свою владу. Таким чином, реанімувалась радянська система влади. (За демократичного правління президент опирається на політичну партію). Такі дії Президента М.Кармазіна охарактеризувала як слабкість його кадрової політики, що пов’язана з відсутністю жорсткої “фільтрації” кадрів та персональ-

ною відповідальністю посадової особи [675, с. 76, 127]. А результати ми відчуваємо і досі у зростанні корупції та відсутності поваги до закону. Проявом необхідності мати політичну і кадрову підтримку за часів президентства Л.Кучми стала “партія влади” та штучне створення більшості у парламенті.

Сьогодні залишається актуальною проблема співвідношення політичного режиму та президентури. Адже інститут президентства не суперечить принципам демократії, якщо діє в рамках демократичних правил і процедур, обмежується системою стримувань і противаг. Отже, інститут президентства має врівноважуватися іншими інститутами, серед яких провідну роль відіграють політичні партії. Саме політичні партії, дотримуючись процедури змагальності й принципу законності, надають інституту президентства демократичного змісту.

На думку Д.Белова і Ю.Бисаги, інститут президентства “в Україні на сьогодні є гіпертрофованим, що у поточній діяльності значно виходить за межі своїх і без того широких повноважень, фактично виконуючи роль вищого органу виконавчої влади” [645, с. 24]. Залишаються відкритими питання відповідальності президента за свою діяльність, а також політичної підтримки та програми. Адже інститут президентства має яскраво виражений політичний характер. Йому належить важлива роль у формуванні політики держави. Належність президента до політичної партії має стати елементом структурування та є механізмом політичної відповідальності. Те, що ст. 103 Конституції України забороняє президентів очолювати партію, говорить про недалекоглядність та суб’єктивність наших творців Конституції, неврахування суспільних реалій.

Сильними сторонами інституту президентства є цілісність здійснення влади, здатність з’єднувати по горизонталі й вертикалі державні елементи, оперативність у збиранні та переробці інформації, необхідної для прийняття державних рішень, високу швидкість проходження цих рішень у владних структурах, персоніфікація відповідальності за ефективність і наслідки прийнятих рішень.

Потужний вплив на зміст тієї чи іншої форми правління мають рівень розвитку політичної і правової культури суспільства. Політична практика окреслила ті сторони функціонування інституту одноособового глави держави, які потребували належного конституційно-правового унормування, спрямованого на досягнення високого рівня визначеності у відповідних правовідносинах.

Н.Плахотнюк і В.Мельниченко, не заперечуючи проти переваг парламентської республіки, ставлять під сумнів її доцільність у сучасній Україні [709, с. 5, 17, 157]. Подібної думки дотриму-

ються й інші вітчизняні дослідники, зокрема, Л.Шкляр, В.Ребкало, І.Розпутенко, М.Пірен, Е.Афонін тощо. З одного боку, існує низький рівень довіри громадян до парламенту і політичних партій, що його формують (як наслідки радянського режиму), з другого - фінансово-промислові групи створюють групи тиску, які у парламенті лобіюють свої власні короткотермінові зацікавленості, що часто суперечать суспільним інтересам і природі парламентських функцій. Тож для України можлива парламентська республіка як більш демократична форма організації держави у перспективі. М.Кармазіна наголошує, що розбудова напівпрезидентської форми правління, яка дозволяє країнам діяти в “межах своїх знань, досвіду та компетенції”, є оптимальною” [675, с. 76].

Для перехідного періоду розвитку державотворення більше підходить президентська форма правління. Але для демократизації державотворчих процедур президент має опиратись на впливову політичну партію, що здатна забезпечити державний апарат відповідними кадрами та впроваджувати політику президента в життя. Для розвитку впливових політичних партій в Україні необхідно удосконалити закони про політичні партії та про вибори, а також розробити прозорі процедури державного фінансування статутної діяльності політичних партій, створити реальні умови для розвитку середнього класу, який є основою партійних об'єднань та підґрунтям державної стабільності (рис. 5.1).

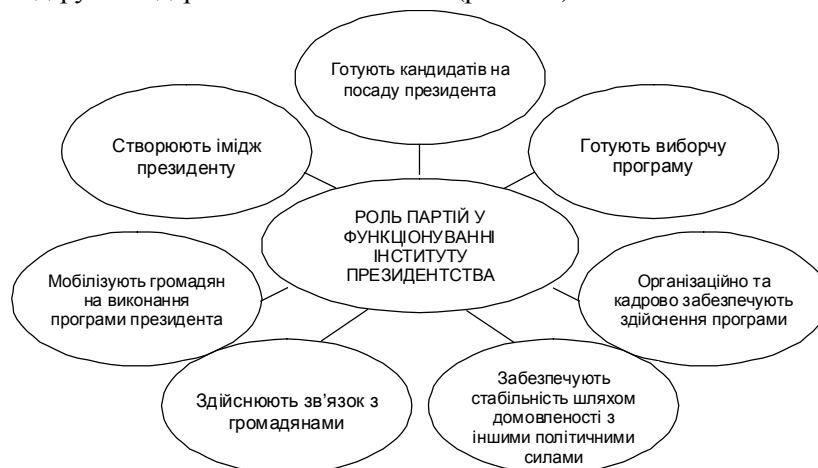

Рис. 5.1. Роль політичних партій у функціонуванні інституту президентства

Частина завдань центрального уряду має бути передана в компетенцію органів місцевого самоврядування. Це означає докорінну децентралізацію державного бюджету і надання системі місцевого самоврядування більшої фінансової автономії. Прикладом може слугувати Іспанія з її принципами децентралізації та деконцентрації влади при унітарній державі.

Одночасно це вимагає і відповідної підготовки в політичному, правовому і культурному аспектах. Обидві гілки влади - центральна і місцева самоврядування - слід розглядати як дві частини одного цілого, що має вирішальне значення для поступового створення нових соціальних відносин [682, с. 152-155].

Для успішного вирішення нових завдань мають прислужитися прагматичний підхід у контексті розвитку політичної системи суспільства і формування засад вітчизняного інституту політичних партій як дієвої і впливової сили, що може стати гарантом стійкого розвитку суспільства. Л.Шкляр наголошує, що зміни мають опиратись на "стратегічне бачення розвитку країни з позиції тих тенденцій, що відбуваються у сучасному світі і найповніше відбиваються у процесах глобалізації. Враховуючи, що вітчизняна політична система несе на собі значний спадок минулого, варто було б чітко усвідомити і закласти у підвалини нової конструкції Основного Закону концепцію модернізації політичної системи" [714, с. 817].

Разом із тим політична система держави має бути приведена у відповідність з основами національно-державної ідентичності України як поліморфної сутності. А це ставить перед політичними партіями завдання чітко визначитись з ідеологічно-політичними пріоритетами своєї діяльності, враховуючи світові тенденції розвитку. Поки політичні партії не ідентифікують себе з нацією (через політичні програми, висловлюючи та відстоюючи інтереси), населення не може ідентифікувати себе з партіями і визначитись у своїх політичних симпатіях. Отже, поки політичні партії не усвідомлять себе суб'єктами політичної діяльності, а не агентами окремих олігархів при владі, політична система держави залишиться у кризовому стані.

Для зміцнення політичних партій України необхідно підвищити правові вимоги щодо їх діяльності, а також стимулювати їх за допомогою фінансових механізмів.

5.4. Модель політичної партії в умовах модернізації політичної системи

У політичних системах, де демократичні структури тільки починають з'являтися і демократичні процедури ще не стали нормою, проблема полягає у з'ясуванні завдань, які мають виконувати політичні партії у суспільствах, що трансформуються. Йдеться про суспільства, де розуміння та підтримка населенням демократії ще слабка, де ідеї відступають на другий план за норми і правила, а самі правила (закони) пишуться відповідно до потреб пануючої групи. Визначення ролі та функцій політичних партій у системах, що перебувають у процесі трансформації, модернізації та демократизації є важливими для окреслення моделі сучасної політичної партії, що відповідає своїм завданням у сучасному світі і Україні зокрема.

Термін “модель” Д.Гелд пропонує використовувати стосовно теоретичної конструкції, створеної для виявлення та пояснення головних елементів форми та структури співвідношень, що лежить в її основі. Модель це складна схема концептів та узагальнень щодо аспектів політичної царини та її ключових умов закріплення [658, с. 166].

Усі люди не можуть думати однаково. Різниця в освіті та вихованні, у суспільному становищі, емоційному складі і темпераменті окремих індивідів призводять до різних їх поглядів, думок, точок зору, що породжують різні напрями у суспільній думці. Люди об'єднуються за спільними поглядами та розуміннями, що визначають політичні напрями у державному житті. У тому випадку, коли суспільство використовує ці напрями у державній політиці, вони стають політичними партіями з певною структурою, організацією і програмою [747].

Їх значення особливо зросло в період переходу від тоталітаризму до демократії. Партії, що дотримуються курсу на суспільні перетворення, у першу чергу стають важливим механізмом політичної мобілізації широких народних мас на підтримку демократизації всіх сфер суспільства. Що і засвідчила помаранчева революція. Адже демократичних змін на початку нового ХХІ ст. вимагали насамперед партії, які належали до “Блоку Віктора Ющенка “Наша Україна” і “Виборчого блоку Юлії Тимошенко”: КУН, ЛПУ, Молодіжна партія України, НРУ, партія “Реформи і порядок”, партія “Солідарність”, ПХНР, політична партія “Вперед, Україно!”, РХП, УНР, ВО “Батьківщина”, УРП “Собор”, УНП, УСДП.

У виборчій програмі “Блоку Віктора Ющенка “Наша Україна”, зокрема, говориться: “Головні пріоритети нашої політики будуть спрямовані на продовження фундаментальних суспільних змін, які започаткував Уряд Віктора Ющенка” [718, с. 14].

Програма “Виборчого блоку Юлії Тимошенко” починається з окреслення важливості для життєдіяльності людини таких понять, як “демократія”, “громадянське суспільство”, “права людини”, “соціальна захищеність”. “Але людське невдоволення, економічні та політичні кризи, тероризм залишилися. Потрібні нові рушійні сили, які дадуть нову динаміку позитивного розвитку” [718, с. 52].

Головний наголос у виборчій програмі Соціалістичної партії України робиться на соціальній справедливості.

Партії працюють і як інструмент мобілізації суспільної підтримки у конкурентній боротьбі за владу. Ця мобілізація відбувається на основі ототожнення змісту суспільних інтересів та партійних програм.

Таким чином, політичні партії - це явище природне і необхідне в політичному житті держави. Адже вони у своїх програмах узгоджують і узагальнюють суспільні цінності та пропонують шляхи розвитку суспільства. Наявність політичних партій і політичних напрямів, на думку Б.Чичеріна, це перша ознака високого розвитку суспільства.

Політичні партії, відіграючи важливу роль у житті суспільства, забезпечують інституціоналізацію політичної участі громадян, зменшують стихійні форми соціально-політичної активності, мобілізують широкі народні маси на виконання запропонованої ними програми суспільного розвитку, формуючи необхідні для цього навички та якості.

Насправді, йдеться про те, що політичні партії, як правило, зорієнтовані на владу, отже, організовують населення (електорат) на боротьбу за її завоювання, створюють структури та виховують активістів для завоювання та утримання влади. Ця найсуттєвіша характеристика політичної партії є визначальною для її організаційної структури та окреслення пріоритетності здійснення функцій. Саме тому зміна у владних відносинах (особливо коли ці зміни мають системний характер) змушують змінюватись і самі партії.

Сьогодні знижується зацікавленість громадян роботою в партіях. Цей феномен отримав назву “ерозія партій”, що проявляється у скороченні числа членів та прихильників політичних партій, людей, які ідентифікують себе з нею. Так, у 2007 р. в Австрії

працювали в політичних партіях 9,1 % громадян, на Кіпрі - 10,3%, у Швейцарії - 6%, а в Швеції - 5%, в Україні - 4%, що більше ніж в Угорщині (2,4%), Польщі (1,7%), Росії (2,9%) [660, с. 20]. Тобто проблема полягає в тому, що в партіях працює менше 10% (у гіршому випадку - 2%) населення країни, але вони претендують на всенародну підтримку.

З огляду на поглиблення цього процесу електоральна поведінка виборців стає непередбачуваною, тобто вони віддають свій голос то одній, то іншій партії залежно від її спрямованості на вирішення важливого для виборця питання. Це явище отримало назву “проблемної мобілізації”. Усе це робить старі політичні партії неідеальними. Науковці вбачають причину цього явища в розширенні освіти, збільшенні соціальної та географічної мобільності населення, перетворення телебачення на головне джерело інформації, виникнення нових методів комунікації. “Ерозія партій” безпосередньо пов’язана з розчаруванням громадян у традиційній політиці та нездатністю сучасних партійних систем відповісти на виклики постіндустріального суспільства. Традиційно політичним партіям найбільше довіряють у Данії, Нідерландах, Фінляндії, Швейцарії, Швеції [660, с. 18], тобто у країнах, де державна влада забезпечує гідні умови життя своїм громадянам, а відповідно є легітимною та ефективною.

Реалії суспільного життя висувають нові вимоги до політичних партій, на які вони не можуть не реагувати. Говорити про занепад партій як політичного інституту зарано, хоча б тому, що людство не придумало їм заміни. Немає інституту, який міг би успішніше, ніж політичні партії справитися з передачею влади, політичною мобілізацією мас, легітимацією існуючих режимів. Партії залишаються процедурним механізмом, за посередництвом якого забезпечується функціонування представницької демократії.

Під тиском цих обставин змінюється внутрішня структура і життя самої партії. На перший план виходять завдання роботи партійних активістів у самому громадянському суспільстві, артикуляція інтересів громадян. Зв’язки між партіями і громадянським суспільством мають бути взаємовигідними. Отже, на нашу думку, модель сучасної політичної партії має відповідати вимогам здійснення якісної комунікації у суспільстві.

Це спонукало до пошуку нових форм організації, нової моделі політичної партії. До партій нового покоління належать і все-

охоплюючі, і електорально-професійні, і харизматичні, і медіа-партії, і клієнтельні, і картельні, і партії-підприємства [670, с. 170-189].

М.Дюверже вніс до теорії партій приклад моделювання. Розробив послідовну типологію політичних партій, що базувалася на загальній структурі партій і на такому розподілі: з одного боку - партії керівних кадрів, з другого - партії мас.

Структурний аналіз, зроблений цим дослідником, раз і назавжди поклав край дещо спонтанним класифікаціям, що існували до цього, які брали до уваги, наприклад, кількісний склад партії (великі партії, малі партії) чи ідеологію партії (праві партії, ліві партії).

Але, на думку багатьох сучасних політологів, класифікація М.Дюверже застаріла. Вона не дає змоги включати до неї або чітко визначати змішані чи складні форми угруповань політичних прихильників. Зокрема, А.Вільдавскі вважає її занадто класичною і детерміністською. Так, претензія на представництво робітничого класу у 90-рр. вже не має такого значення, як у 1936 р. Відносно покращання становища робітників, вирівнювання умов життя зменшує цінність месіанських промов, а отже, і риторику протесту [648, с. 15].

Моделі партій можуть ґрунтуватись на різних критеріях, зокрема: історична, що ґрунтується на визначенні місця та ролі партії в історичному процесі (Н.Макіавеллі, Дж.Брайс, М.Вебер). Структурна модель виникла унаслідок зміни внутрішньопартійної організації під впливом участі у владі (Дж.Брайс, М.Острогорський, Р.Михельс). Функціональна модель бере свій початок від теорії Т.Гобса, який дивився на державу як на організм, а партії мали відігравати роль м'яз у цьому організмі. Механічна модель наголошує на тому, що партія є механізмом, який рухається від громадянського суспільства до держави і тим самим підтримує в робочому стані державу-суспільство (Т.Джеферсон). Різновидом функціональної моделі, наряду з механічною, є кібернетична, відповідно до якої партії створюють альтернативний державі зворотний зв'язок з громадянським суспільством з метою стабілізації системи. На думку Б.Ісаєва, найперспективнішою є модель "партії-дерева". Партія уявляється живим автономним організмом, що об'єднує суспільство та державу. Для вивчення розбіжностей у суспільстві, впливу різних політичних партій, їх владу та авторитет використовують модель "партії-актора" [669, с. 53-58]. Різноманітність досліджуваних моделей визначається дослідницькими підходами і не вичерпується перерахованими. Кожна з них має

сильні та слабкі сторони, але вони дають можливість проаналізувати партії в контексті суспільства та держави.

Політичні партії проявили себе як інститут, що легко сприймає нові настрої в політиці і змінюється, відповідно до них.

Експерти відзначають, як і ринкова модель економіки, так і партійна модель демократії, заснована на плюралізмі політичних сил та конкурентній боротьбі за державну владу, є більш фундаментальними цінностями сучасного світу, ніж уявлялося раніше. Але та модель партії, що склалася більше ста років тому, тобто модель масової ідеологічної партії індустріального суспільства, нині переживає серйозну кризу. Застаріли традиційні уявлення про функціональне та організаційне призначення політичних партій. Змінилося співвідношення партійних функцій, частину яких взяли на себе сучасні ЗМІ і громадські організації. Змінюється співвідношення між партіями і громадянським суспільством, між партіями і групами інтересів, між партіями і рядовими виборцями, між партіями і урядами.

Так, Т.Погунке, аналізуючи емпіричні дані про 78 партій з 11 країн (Австрія, Бельгія, Данія, Фінляндія, Німеччина, Ірландія, Італія, Нідерланди, Норвегія, Швеція, Великобританія) дійшов парадоксального висновку, що кадрові партії мають сильніший організаційний зв'язок, ніж масові. Хоча на початку ХХ ст. вважалося навпаки. Крім того, дослідник з'ясував, що процеси соціальної модернізації посилили роль партій у суспільстві, а відповідно і їх вплив на державне управління [710, с. 155].

Закономірно, що кінець ХХ ст. позначився появою нових типів політичної партії. Правова інституціоналізація та конституціоналізація партій вплинула на модифікацію їх типу та створення картельних партій, що мають відчутну підтримку з боку держави. Змінюються відносини між партіями, громадянським суспільством і державою. Такі партії більше нагадують механізм розподілу державних посад між професійними політиками. Зникає відмінність між членом партії та її симпатиком. Збільшується державне фінансування їх діяльності. Змінюються відносини між лідером та рядовим партійцем. Посилюється самостійність регіональних лідерів та їх вплив на політику центру. Отже, партії перетворюються на групи лідерів, що конкурують за можливість посісти державні посади, але для цього вони мають нести відповідальність як персональну - за діяльність уряду, так і колективну [676, с. 147]. Про що забувають українські політики. Тобто українські партії

створюються з метою отримати все від суспільства і держави і не дати нічого йому взамін.

У 80-ті р. XX ст. з'явився ще один тип партії (постсучасної) - рухівський, що взяв за зразок організаційну структуру та діяльність соціальних рухів (наприклад "зелені" в Німеччині). Сьогодні партії рухівського типу складають фракцію у Європарламенті. Цим партіям притаманні такі риси, як:

- відкритість;
- прозорість прийняття рішень та партійного життя;
- відсутність постійного партійного лідера та постійного членства;
- ротація парламентарів;
- створення тільки первинних організацій, що відмовляються від об'єднання в єдиний федеральний союз;
- децентралізація механізму прийняття рішень;
- заборона поєднувати партійні та парламентські посади;
- жорсткий контроль знизу тощо.

Отже, партії відрізняються за внутрішньопартійним розподілом влади та організацією процесу прийняття рішень. Цей тип партії має певний вплив і на інші типи, спонукаючи їх до модернізації.

На думку ж А.Владиславлева, депутата російської Державної думи, на сучасному етапі, зокрема в російському політикумі, місце масових об'єднань політично активних громадян посідають нечисленні команди професійних політиків та обслуговуючі їх інтелектуальні штаби, здатні формувати замовлення мас-медіа і PR-агенствам. Відповідно ці угруповання висловлюють інтереси уже не великих суспільних груп, а суто корпоративні. А.Владиславлев порівнює партії нового типу з футбольними командами, що викликають симпатії мільйонів вболівальників [655, с. 23]. Подібна ситуація і в Україні.

Отже, вимоги сьогодення суттєво змінили організаційну структуру політичних партій, їх функціональну спрямованість та форми політичної діяльності. На думку В.Бебика, парадигму сучасної партії утворюють такі параметри:

1. Інституціоналізація, або місце і роль партії у сучасній політичній системі.
2. Статус в уряді, представленість в органах влади.
3. Соціальна база (мається на увазі не клас, а стани, прошарки, групи, конфесії, етноси, окремі громадяни).
4. Політичні орієнтації (настанови) стосовно форм власності, ролі держави, прав громадян тощо.

5. Мета функціонування (суперництво на виборах, підрив політичної системи, підтримка владної еліти).

6. Структурна незалежність (кадрові та фінансові джерела, зв'язки з вітчизняними та зарубіжними партіями).

7. Внутрішня організація (структура, ієрархічні зв'язки, географія впливу, ступінь централізованості, інтенсивність пропаганди тощо).

8. Рівень згуртованості, активності членів партії, регулярність їх діяльності, дисципліна, дотримання доктрини та ін. [643, с. 205].

На нашу думку, чинниками парадигми сучасної політичної партії є: ідея, лідер, організаційна структура, ресурси, соціальна підтримка.

В.Гельман вважає, що на визначення місця політичних партій у політичній науці та в житті суспільства впливають такі фактори, як загальні закономірності розвитку політичної науки в конкретній державі та стан і характер розвитку самих партій [659].

Більшість дослідників схильні вважати, що партійна криза скоріше пов'язана з оновленням типу партій, а не з руйнацією партії як такої. П.Меїр пов'язує кризу з організаційною відсталістю партій при виконанні ними своїх функцій, а не зі зміною самих функцій [676, с. 144-151]. К. фон Бейме також звертає увагу на функціональну діяльність політичних партій. Він наголошує, що політичні партії у сучасних умовах не можуть повною мірою виконувати свої функції, оскільки з'явилися інші організації, що їх виконують [734, с. 307-308].

Зміни типу (моделі) політичних партій у Західній Європі та інших регіонах світу пов'язані зі зміною характеру демократичного режиму, вважає Л.Сморгунов. Це твердження випливає з того, що політичним партіям та їх взаємовідносинам належить пріоритетне місце у визначенні механізму політичної участі, особливостей діяльності держави, вибору різноманітних політичних курсів тощо. Адже не дарма критерієм класифікації демократичних політичних систем виступають особливості партійних відносин.

На думку О.Туркевича, сутність дилеми консолідації демократії пов'язана з формуванням інституціональної структури, яка є результатом угоди політичних еліт і яку готові підтримати громадяни. Це вказує на мету консолідації - досягнення стабільності в рамках системи. Політичним партіям відводиться важлива роль - виконання стабілізаційних функцій.

На думку Л.Сморгунова, існує певний взаємозв'язок між громадянським суспільством, його видами, типом демократії і моделлю партії, що відповідає тому чи іншому етапу розвитку суспільства і головному принципу демократичної організації. Як правило, так виглядають ідеальні типи, тобто моделі, що дозволяють науковцям систематизувати уявлення щодо предмета дослідження. В основі появи різних типів партій лежить процес зміни відносин між політичними партіями та громадянським суспільством і державою, який свого часу запропонували Р.Кац та П.Меір (табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Громадянське суспільство, тип партії, модель демократії⁴

Громадянське суспільство	Партії	Демократія	Головний принцип демократії
"Клубне"	Елітарна	Обмежена	Зміна еліт
Поляризоване	Масова	Репрезентативна	Відповідальність
Мозаїчне	Всеохоплююча	Плюралістична	Опозиційність
Мережеве	Картельна	Консенсусна	Легітимність

Вважається, що елітні партії діють в умовах обмеженої демократії, коли конкуренція еліт відбувається за часткової політичної участі. Громадянське суспільство не можна ототожнювати з державою, воно протиставляє себе державі. Його основою виступає автономія приватної сфери, критично настроєні громадяни, які об'єднуються за клубною ознакою. Подібний принцип організації громадянського суспільства показує, що суспільство структуроване у відносно замкнуті, в основному за професійною ознакою, клуби. Клуби представляють найбільш освічені й активні особи, які входять у публічно-політичну сферу.

На цьому етапі політика ще не виділилася в окрему професію, а елітні політичні партії формуються у сфері громадянського суспільства та обслуговують його інтереси. Еліти, що борються за владу, представляють свої інтереси як суспільні. Принципом демократичності системи тут є не тільки конкуренція еліт, а зміна їх груп у керівництві державою. Сама ж конкуренція характеризується публічністю, а еліта - відносною відкритістю.

Партію еліти, або шанованих осіб, охарактеризував М.Вебер, коли освічені і заможні кола під проводом духовенства, професорів, правників, лікарів, тобто освічених людей, а також фаб-

⁴ Сморгунов Л. В. Сравнительная политология : теория и методология измерения демократии / Л. В. Сморгунов. - СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1999. - С. 320.

рикантів і землевласників засновували локальні політичні клуби, об'єднання виборців, що підтримувались депутатами.

Ю.Габермас вважав, що на цьому етапі кількість професійних політиків була невелика і вони мали підпорядковуватись їх провідникам. Політика була побічним заняттям на громадських засадах, хоча кількість, осіб опосередковано зацікавлених у політичній діяльності, була велика. Всі основні врегулювання з органами влади, відстоювання особистих інтересів відбувались залежно від питання про вплив на шанси на виборах [656, с. 254].

Появі такого типу партії, як масова сприяв розвиток індустріального суспільства з його соціально-класовою диференціацією та поглибленням конфлікту між соціальними групами. Масова партія корелюється з репрезентативною демократією. На цьому етапі спостерігається відносно широка масова участь, що проявляється під час виборів. Партії намагаються висловлювати інтереси певних соціальних груп і прошарків. Обрані представники партій та окремі лідери відповідальні за свою політику. Соціалізація громадянських прав рівності змінила саму структуру партії. Це є мобілізаційні партії, що надають більшого значення розвитку партійної організації, ніж держави. Таким чином, нестійкі об'єднання виборців поступаються партіям, що вже мають бюрократичний апарат, орієнтуються на ідеологічні вподобання і політичну мобілізацію широких мас виборців. Ю.Габермас відмічає, що перед масовими партіями постало завдання інтегрувати маси громадян держави за допомогою нових методів: зборів виборців, звітів місцевих депутатів перед виборцями. Методи попередньої доби поступились місцем систематичній пропаганді заради збору голосів під час виборів. У той же час Гладстон запровадив у Англії систему кулуарної підготовки виборів [656, с. 255].

За таких умов громадянське суспільство розділене на відносно стійкі угруповання, в основі яких є власність, релігія, освіта, територія тощо. Це є поляризоване громадянське суспільство, що об'єднується за допомогою політичних партій та їх засобів масової інформації.

Масові політичні партії почали занепадати в середині XX ст. Важливою умовою політичної мобілізації населення цієї доби є ідентифікація соціальної групи з певною політичною позицією, ідеєю. Зрозуміло, що партії використовують ідентифікаційні механізми для мобілізації своїх прихильників під час виборів (табл. 5.5).

Таблиця 5.5

Частка виборців (%), які мають сильну або слабку партійну ідентифікацію наприкінці ХХ ст.⁵

Країна	Загальний показник	Сильна партійна ідентифікація	Слабка партійна ідентифікація
Велика Британія	90	71	19
Сполучені Штати Америки	74	35	39
Індія	70	51	19
Норвегія	66	25	34
Україна	42	-	-

Про сучасну кризу політичних партій свідчить як зменшення кількості членів політичних партій в усьому світі (“ерозія партій”), так і ослаблення їх підтримки з боку суспільства. Так, лейбористська партія на початок ХХІ ст. втратила приблизно 2/3 своїх членів, Консервативна - більше половини. Йде процес “старіння” партій. Середній вік членів Консервативної партії Великобританії у 1998 р. становив 63 роки. За достатньо високого показника самоідентифікації у Великобританії явка на вибори упала в 2001 р. до 51% [745, с. 330].

Попри занепад такого типу партій, як масова, українські політики ще наприкінці ХХ ст. робили на нього ставки. Чи доречна сьогодні реабілітація масової політичної партії? Скоріше - ні. Масовість у свідомості українських громадян асоціюється з тоталітаризмом (більшість населення мали бути членами КПРС). Разом із тим окремі українські політики у 90-х рр. ХХ ст. захоплювались ідеєю створення саме масових партій. Показовою була боротьба за масове членство між Комуністичною партією України та СДПУ(о), які уособлюють той політичний режим, що поступово йде в небуття.

Так, СДПУ(о) декларувала наявність на 1 січня 2005 р. 407028 своїх членів. НДП як “партія влади” ставила собі за мету довести кількість своїх членів до 200000 (“Концепція розбудови партії (2000-2004 рр.)”). Тобто партійна масовість в Україні забезпечувалась за рахунок ресурсу влади і не впливає на якість роботи партійців.

У післявоєнний період у світовій історії партії набувають нових рис, чому сприяє олігархізація масових партій, з одного боку, з другого - все більше їх вмонтування в механізм державної влади.

⁵ Основи демократії : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / за заг. ред. А. Колодій. - К. : Вид-во “Ай Бі”, 2002. - С. 340.

“Партії для всіх”, або всеохоплюючі партії (О.Кірхаймер, 1966), плідно працюють в умовах плюралістичної демократії, яка дозволяє розмити ідеологічні та репрезентативні ідентифікації. Розрізняються партії та їх програми за принципом опозиційності до діючої влади або коаліції. Вони більше захищають державну політику перед громадянами, ніж представляють інтереси громадянського суспільства. Демократія у цей період більше нагадує угоду та компроміс різнопланових незалежних інтересів. Виборчі кампанії перетворюються на вибір команди лідерів, боротьба ідеологій та соціальних інтересів залишається позаду. Р.Кац та П.Меїр вважають, що функції партії цього типу подібні функціям біржових брокерів. Саме ця модель, очевидно, найбільше підходить для опису українських політичних партій.

У спадщину від радянського суспільства ми отримали систему бюрократичного корпоративізму, що базувалася на взаємодії партійно-державної верхівки та інституціоналізованих груп інтересів. З послабленням радянського режиму корпорації набували більшого впливу на суспільство, активно лобіюючи прийняття необхідних їм державних рішень. Вони чітко усвідомлювали, що групи інтересів можуть забезпечити успішне функціонування системи соціального представництва тільки в єдності з політичними партіями як суб'єктами виборчого та політичного процесу в суспільстві й державі. Процес виникнення політичних об'єднань в Україні не був пов'язаний із структуризацією суспільства на певні соціальні групи [700, с. 23]. У тоталітарному суспільстві таких не існувало.

Дослідники перших українських партій за часів незалежності А.Білоус і М.Томенко звертали увагу на їх основні спільні риси: слабка організаційна стійкість, значний рівень персоніфікації партійного курсу з іміджем лідера, високий ступінь впливу міжперсональних відносин на організаційну єдність партії. Системи ідеологічного забезпечення усіх партій, їхнє ідейне кредо були значною мірою уніфіковані.

Виявилась схожість різних політичних сил у рамках проблем державотворення, соціально-економічного устрою суспільства, релігійних, культурологічних, екологічних та інших питань. Програми партій характеризувалися загальнодекларативними гаслами, аби не зменшити зони електорального впливу. Саме цим пояснюється наявність у документах різних партій великої кількості загальнодемократичних догматів (усі, крім Комуністичної партії, відстоювали

ідеї парламентської демократії і приватної власності) [733]. Все це характеризує українські партії як всеохоплюючі.

Відсутність значної масової підтримки населенням новостворених партій, не кажучи вже про наявність міцної соціальної опори, спричиняє до періодичних перегруповань сил, перманентного створення коаліцій і блоків.

Причинами несформованості повноцінних політичних партій є брак певних соціальних верств, які мали б виконувати важливі суспільні функції, зокрема сформованого середнього класу; політична слабкість, несамостійність інтелектуальної еліти; кримінально-номенклатурна природа національного підприємництва. Як наслідок - слабкість, несамостійність загально-демократичного сегмента політичного спектра, який є придатком контрольованого номенклатурою державотворчого процесу. Отже, за влучним висловом В. Полохала, "партією влади" розбудовувалася держава без проекту, схваленого суспільством, не було реальних альтернатив і хоч трохи істотного опору, аж до листопада 2004 р. Влада діяла в розрідженому соціально-політичному просторі й сповна користувалася цим.

До негативних тенденцій плюралізації громадянського суспільства належить суттєве послаблення політичної ідентифікації. Групи відокремлюються і формуються аморфні рухи, використати які партії можуть за умови відмови від тісної прив'язки до конкретної ідеології, на що, власне, українські партії і орієнтуються.

Проблема українських партій полягає в тому, що деполітизовані громадяни посткомуністичних країн не схильні ідентифікувати себе з ідеологіями чи партійними символами, вони радше воліють солідаризуватися із сильними особистостями. Тому можна припустити, що найбільші шанси в посткомуністичній політиці мають партії на зразок "універсальних" або "електорально-професійних", де партійне керівництво відіграє провідну роль, а партійна організація - другорядну, не говорячи вже за політичну ідеологію [671, с. 150].

Результатом недостатнього розвитку ідеологій на теоретичному рівні стає слабкість самих ідеологій, які часто копіюють готові західні зразки, що виникли в зовсім інших історичних умовах і були спрямовані на виконання інших завдань [736, с. 16].

Підкреслено аполітичний характер діяльності та поглядів груп громадянського суспільства вступає в протиріччя з політичною заангажованістю партій. Держава починає контролювати

партійну діяльність, використовує їх для політичної інституціоналізації громадських ініціатив. Політичні партії все більше залежать від державної влади, втрачають свою самостійність і суспільний характер.

Подальші зміни партійної структури та функцій викликані розвитком співпраці між партіями та державою, а також міжпартійних зв'язків. Картельні партії характеризують наявність консенсусної демократії, тобто такий набір правил політичної гри, який влаштовував би всіх, де всі учасники процесу відносно згодні щодо базових суспільних цінностей на кшталт: справедливості, свободи, ринку, захисту прав особистості тощо. Картельні партії неможливо розрізнити за політичними програмами. Це партії “державних діячів”. Ознакою демократії є легітимність політичного порядку і конкуренція партій. Легітимність забезпечується виборами і засобами масової інформації. Виборчі кампанії стають капітало-інтенсивними, професійними та централізованими. Партії покладаються на ресурси, що отримують від держави. За таких умов правлячі та опозиційні партії включені до влади. Їхня політика скоріше спрямована на досягнення стабільності, ніж змін [676, с. 144-151].

Сьогодні все яскравіше громадяни висловлюють протести заангажованості політичних партій. Означився такий напрям, як “антиполітика”, тобто поширення різноманітних громадсько-політичних організацій, спільною рисою яких є несприйняття партій як носіїв влади. Ці рухи приваблюють суспільство тим, що не “зіпсовані владою”.

Проявами цих явищ можна вважати:

- електоральну ситуацію у США, коли у 1992 р. незалежний кандидат Р.Перо отримав 19% голосів виборців. Блискучий успіх у 1994 р. “Вперед, Італія”, заснованого інформаційним магнатом Сільвіо Берлусконі;

- підйом нових соціальних рухів, зокрема антиглобалістського, екологічного, гендерного тощо. Якщо ці рухи створюють свої партії, наприклад “зелені”, то намагаються їх подати як “антипартійні”, тобто партії, що мають на меті підірвати існуючу традиційну партійну систему. Вони відмовляються від компромісів у парламенті та переносять центр ваги на роботу в масах. Це, власне, процес пошуку нової моделі політичної партії, яка б відповідала сучасним умовам суспільного розвитку. Глобальні процеси зробили цю проблему всесвітньою.

Криза партій проявляється і в тому, що сучасне суспільство стає все менш керованим традиційними структурами.

Отже, кожному етапу розвитку демократії та громадянського суспільства відповідає певний тип партії, яка забезпечує стабільність суспільних процесів, але це ще не означає, що відсутні інші типи партій.

До недавнього часу з упевненістю можна було стверджувати, що в Україні, принаймні з другої половини 90-х рр. минулого століття, нові партії утворюються “згори”, навколо особи того чи іншого лідера і є вираженням інтересів певних груп, передусім економічної еліти. Звичайно, вони мають певні програми, які дуже схожі між собою і невідомі широкому загалові. Звідси і специфічний характер партійних виборів в Україні, де змагаються не позиції і програми, а особистості, навіть, скоріше, їх фінансові можливості. Таку думку висловила соціолог І.Бекешкіна, з чим важко не погодитися.

Помаранчева революція показала якісні зміни українського суспільства. Відбулися зміни і у виборчому законодавстві. За Законом України “Про вибори народних депутатів України” 2004 р. українські партії набувають статусу повноцінного політичного інституту демократичного суспільства, що виконує, зокрема, функцію передачі влади від однієї політичної сили до іншої легітимним шляхом. І, якщо раніше сама конфігурація влади не передбачала суттєвого впливу політичних партій на перебіг політичних процесів у суспільстві, скоріше вони були декорацією демократичності, то тепер ситуація змінилася. Зокрема, у ст. 10 Закону йдеться, що “право висування кандидатів у депутати належить громадянам України, які мають право голосу. Це право реалізується ними через партії (блоки) у порядку, встановленому цим Законом” [721]. Таким чином, реалізувати своє право бути обраним громадяни можуть тільки через залученість до громадсько-політичної діяльності, тобто через працю у політичних партіях.

Широке обговорення політичної реформи населенням було ініційоване тодішнім Президентом України Л.Кучмою під тиском опозиційних сил, або намагаючись вирвати ініціативу з рук опозиції і використати у своїх інтересах. Внесені зміни до Конституції України у 2004 р. мають на меті перерозподілити повноваження виконавчої влади в державі з тим, щоб визначити відповідальних і дати можливість партіям впроваджувати свої програми в життя.

Сучасні українські політичні реалії багато у чому визначаються соціальною структурою суспільства. Низька до недавнього часу громадсько-політична активність населення, елітний характер політичних партій і політичного процесу в цілому, неефек-

тивність механізмів оформлення та представлення інтересів соціальних груп і прошарків, превалювання тіньових форм у відносинах між різними політичними силами - усі ці явища багато в чому зумовлюються соціальними чинниками.

Водночас не можна зводити проблеми сучасного політичного розвитку України до повної детермінованості соціальними чинниками. Політичні перетворення можуть відбуватися певним чином і без кардинальної зміни соціального середовища. Політичні трансформації на сучасному етапі можуть стати тим важелем, який дозволить скоригувати соціальну динаміку. І першочергова роль у цьому процесі належить політичним партіям.

Політичні трансформації потребують для своєї реалізації специфічних умов. Насамперед йдеться про політичні партії та механізми їх участі в розробці та реалізації державної політики. Аморфність і несформованість соціальної структури сучасного українського суспільства зумовлює недостатню оформленість суспільних інтересів як цілісної системи. Через це в Україні фактично відсутня ідеологія держави, політичні ідеології як дієвий політичний інструмент, а відповідно існуючі політичні партії не мають скільки-небудь чітких і системних ідеологічно-програмних настанов.

Навіть у таких ідеологічно забарвлених українських політичних партіях, як КПУ, СПУ, УНР, УНР тощо насправді відсутні ідеологічні розробки суспільно важливих проблем сучасності, стратегічних напрямів і пріоритетів розвитку українського суспільства і держави.

Зокрема, Комуністична партія України в політичній діяльності фактично обмежується експлуатацією відповідних настроїв певних соціальних груп на основі системи ідеологічних догм, що були притаманні радянському суспільству. При цьому, на відміну від колишніх комуністичних і робітничих партій країн Східної і Центральної Європи, українські комуністи не спромоглися трансформувати свої ідеологічно-програмні настанови відповідно до нових суспільних реалій [706; 753, с. 21-25].

С.Роккан побудував партійно-політичну модель Європи на базі концепції ідейно-політичних розломів (конфліктів), виділивши чотири критичні моменти, що довелось пройти всім державам і політичним об'єднанням Західної Європи: Реформація, національна революція, промислова революція, "комуністична" революція. Він разом із С.Ліпсетом дійшов висновку, що з точки зору електоральних та партійних систем усі сучасні європейські держави досягли завершеної форми своєї організації приблизно у

1910-1920 рр. Таким чином, наприкінці 60-х рр. XX ст. була висунута гіпотеза “затвердіння”, або стійкості європейських партійних систем [694, с. 244-255].

Інша ситуація в Україні. Перехідний стан економіки та українського суспільства загалом не дає змоги говорити про структурованість останнього, а отже, класичні політичні ідеї ще не оволоділи масами. Електоральні поля досить розмиті, особливо в центрі політичного спектра, що дає змогу працювати на ньому всім основним політичним силам.

Разом із тим сьогодні в Україні існує підґрунття для будівництва сучасних політичних партій: команди ефективних, досвідчених політиків, розвинені мас-медіа, динамічні PR-структури, відповідне законодавче регулювання. До цих умов необхідно ще мати час на підготовку суспільної думки, культивування політичної культури, розвиток партійних механізмів. Партія, що трансформує народні ідеали у свою програму, чітко визначить пріоритети розвитку суспільства і покаже реальний шлях їх досягнення, безумовно, стане лідером українського політичного процесу.

Сьогодні українські партії майже не забезпечують громадянам можливість для політичної участі, крім виборів. Отже, таку ініціативу можуть взяти на себе громадські організації, які будуть висловлювати та відстоювати інтереси своїх членів, об’єктивно сприяючи цим розвитку громадянського суспільства.

Для ефективної праці, ефективної повсякденної діяльності політичні лідери мають бути компетентними знавцями своєї справи. Політична компетенція, що розуміється як єдність знань і умінь, дозволяє політичним підприємцям завоювати довіру невігласів, за висловом Д.Гаксі. Але вона у суспільстві розподіляється неоднаково. Професійно політикою займаються переважно функціонери (міністри, депутати, міські голови), які належать до найбагатших верств суспільства як за своїм матеріальним становищем, так і за культурним рівнем. Люди менш матеріально забезпечені і з нижчим культурним рівнем не допускаються до управління і керівництва політичними інститутами.

Сучасна конкуренція, що протиставляє одна одній різні політичні партії, є швидше змаганням соціальним, ніж ідеологічним. Політична конкуренція відтворює те, що П.Бурдє називає головним конфліктом, в якому представникам матеріально забезпечених панівних класів протистоять претенденти, які мають переважно культурний капітал [650, с. 80-87].

В усіх плюралістичних демократіях спостерігається формування єдиного політичного поля діяльності, що охоплює виборців, політичні партії, групи інтересу, інтегрує їх за певними правилами і логікою.

М.Вебер був одним із перших соціологів, який вказав на заміну політичних партій у сучасну епоху політичними підприємствами. Ця зміна викликана внутрішньою диференціацією в державі й стимулюється встановленням парламентських режимів та появою мирної і легальної конкуренції за завоювання влади.

М.Вебер вважав, що сфера політичної діяльності стає дійсно автономною з того часу, як уряд непрофесіоналів поступається місцем урядові професіоналів. Політика, таким чином, стає оплачуваним ремеслом, люди, які жили політикою, живуть тепер з політики. Принцип матеріального утримання депутатів і сенаторів, визначення депутатства як своєрідної адміністративної кар'єри, державне фінансування виборчих кампаній – усе це демонструє визнання суспільством професійного статусу депутата [652, с. 707-735].

У сучасних умовах політичні партії стали інститутом, за допомогою якого здійснюється управління суспільством, державне управління. Партії допомагають формувати уряд, а за парламентської форми правління цей уряд можна назвати “партійним”. Партії частково наділяють державне управління стабільністю та єдністю, особливо при однопартійних урядах. Навіть партійні коаліції, як показує світова практика, швидше доходять згоди, ніж уряди індивідів, кожен з яких зі своїм баченням та потребами і пріоритетами.

Партії створюють тісний зв'язок між двома гілками влади: законодавчою і виконавчою. За парламентської форми правління сам парламент і формує уряд, і відправляє його у відставку у випадку неефективної державницької діяльності. За президентської форми правління партії також мають вплив на законодавчу владу.

Крім того, партії виконують важливу опозиційну функцію, що сприяє ефективній діяльності уряду та стабілізації ситуації в країні, оскільки центр ваги переноситься з фізичного протистояння на дискусії у парламентському колі. Це розширює і легітимізує політичну дискусію в суспільстві, а відповідно, легітимізує і державну владу. Увага зосереджується на суспільних проблемах, що сприяє ефективній державній політиці та ефективному державному управлінню в цілому.

Отже, для виконання цих важливих завдань потрібна нова модель партії, де будуть переосмислені її функції та методи роботи (рис. 5.2).

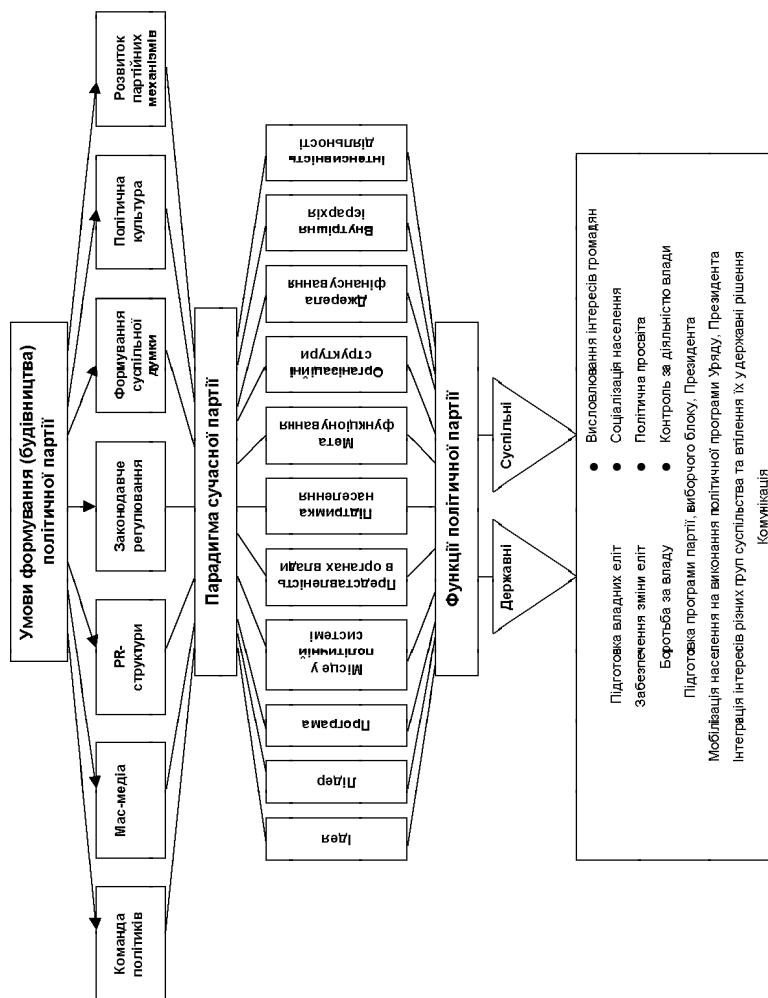

Рис. 5.2. Модель політичної партії

Про кризу партій у сучасному світі свідчать скорочення їх чисельності, рівня підтримки з боку суспільства, поява “антипартійних” груп і рухів. У суспільстві з’являється недовіра до партій через їх зіпсованість владою, олігархічний, клановий або закритий характер та корумпованість, невиконання обіцянок. Політичні партії змушені пристосовуватись до нових умов постматеріалізму та постмодернізму з тим, щоб виражати інтереси суспільних груп, просувати їх та формувати і проводити державну політику і здійснювати державне управління.

У країнах стабільної демократії знижується роль політичних партій як головного каналу політичної участі громадян, оскільки вони все меншою мірою формують політико-ідеологічні ідентичності. Так, рівень довіри до політичних партій у Швейцарії не більше 12% на кінець XX ст., хоча там сформовані ефективні моделі політичної участі громадян та функціонують елементи прямої демократії [664, с. 28]. З іншого боку, якщо з’явилися інститути громадянського суспільства, що дають змогу громадянам ефективно виражати свої інтереси, то політичні партії все більше концентруються на здобутті влади, перетворюючись на владну структуру і привносячи цивілізовану, легітимну змагальність у владний процес у випадку використання демократичних відкритих процедур.

Н.Ротар достатньо точно підмітила, що українські політичні партії функціонують за електорально-професійним принципом, приділяючи більшу увагу організаційно-технічним аспектам виборчих кампаній, ніж артикуляції та агрегації інтересів громадян, а цей досвід мобілізаційного функціонування сприяє негативно-му ставленню громадян України до партій. На динаміку формування партійних ідентичностей громадян України впливає інституційно-модернізаційний чинник.

Ідеальною для демократичного суспільства є модель, коли виборці обирають ідею, яка їм більше імпонує, і своїми голосами підтримують партію, яка відстоює саме цю ідею. Оскільки виборці не читають партійні програми, то завдання партії – будь-яким чином ідентифікувати свою назву з даною ідеєю та донести це до електорату. Отже, партії мають більше орієнтуватись на виконання комунікативних функцій, щоб бути дійсно представницькими та сприяти розвитку демократії. Для цього більш придатні організаційні структури партії рухівського типу. Поєднання ними прямого представництва громадян з організаційними можливостями партії сприяє розвитку демократії, можливостям громадян впливати на прийняття рішень.

Висновки до п'ятого розділу

1. Характер взаємодії політичних партій з державою, ієрархія цих інститутів можуть слугувати критеріями оцінки природи існуючого в країні політичного режиму. Основним суб'єктом парламентської діяльності є фракція. Здійснюючи контроль за урядом, парламентські фракції реалізують можливість політичних партій впливати на уряд, відіграють вирішальну роль у його формуванні. Інтенсивність впливу фракцій залежить від їх чисельності, інтелектуального потенціалу, рівня організації (дисциплінованості під час прийняття рішень), зовнішніх обставин та медіа-ресурсів.

На державну владу, її політику та управління значний вплив має парламентська опозиція, що покликана бути протиположною урядовій більшості. Ступінь її залучення до державного управління є різною залежно від форми правління та виборчої системи. Обсяг повноважень та прав політичної опозиції визначають культурно-історичні традиції та існуюча політична практика.

Світовий досвід переконує, що нестабільна партійна система, яка еволюціонує до повноцінної, не може складатися із сильних, організованих масових партій на основі внутрішнього парламентського досвіду. Перехід від неструктурованої до структурованої партійної системи, як правило, спричиняється загостренням політичної боротьби.

2. Взаємовідносини між законодавчою і виконавчою владою є ключовим моментом політичної системи. В Україні необхідність реформування і удосконалення політичної системи викликана перманентною боротьбою виконавчої і законодавчої гілок влади в умовах повної відсутності реформи судової системи та дії законів, наявності слабких, не впливових політичних партій, що неспроможні ні висловлювати інтереси громадян України, ні їх відстоювати. Таким чином, порушується зворотний зв'язок між владою і населенням. Усе це робить вразливою саму систему державної влади і створює кризову ситуацію в країні.

За демократичної форми правління виконавчу владу в державі здійснюють представники однієї або кількох партій, що отримали більшість у парламенті. При цьому члени уряду можуть бути депутатами парламенту.

Для пострадянських країн зі змішаною формою державного правління майже загальним правилом є конституювання принципу несумісності депутатського мандата та посади члена уряду, що не сприяє налагодженню зв'язків між урядом і парламентом.

В інституційному вимірі деполітизація потребує чіткого розмежування посад, які є політичними, тобто які обіймають посадовці, призначені з політичних мотивів, і адміністративними, які обіймають професійні державні службовці.

Світовий досвід доводить, що виконавча влада може здійснюватись міцним урядом більшості, хитким коаліційним урядом та слабким урядом меншості. Але за будь-яких умов саме парламентські партії відіграють провідну роль у визначенні політики уряду та спрямованості його дій, базуючись на своїх політичних програмах. А організаційна структура цих партій, їх ідейно-політичне підґрунтя визначають стійкість та довготривалість коаліційних урядів.

Вважається, якщо парламентська система ґрунтується на партійно-пропорційних засадах, вона стимулює пошук політичного діалогу і партійно-ідеологічного компромісу. Але український досвід показав, що не сама форма правління визначає ефективність державної політики, а інституційно-правовий дизайн їх суб'єктів. Слабкість політичних партій призводить до колапсу парламентського правління.

3. Інститут президентства на пострадянському просторі має свою специфіку. У більшості пострадянських країн роль парламенту у формуванні та легітимації уряду є обмеженою.

Посада президента дуалістична за своїм характером. З одного боку, президент - глава держави і представник усього народу, з другого - обстоює партійний політичний вибір. Світовий досвід доводить, що слабкість багатопартійності може підкреслюватися привілейованим становищем президента, що тяжіє до авторитаризму.

Дієздатність напівпрезидентської форми правління базується на гнучкій подвійній владній структурі і значною мірою залежить від коливання парламентської більшості. Демократичності інституту президентства надають політичні партії як за президентської, так і за змішаної форм правління.

Україні необхідно випрацювати свою інституційну модель взаємодії гілок влади, враховуючи інтереси всіх суб'єктів державно-управлінських процесів.

4. Політичні партії виявляють, обґрунтовують і формують інтереси різних соціальних груп у вигляді програм, що базуються на певній ідеології. Партії транслиують окремі інтереси із сфери громадянського суспільства у сферу політичних рішень, де

вони стають фактом політичних вимог та перетворюються, за умови участі партії у державному управлінні, на державні рішення.

Насправді, йдеться про те, що політичні партії, як правило, зорієнтовані на владу, отже, організовують населення (електорат) на боротьбу за її завоювання, створюють структури та виховують активістів для розподілу та утримання влади. Ця найсуттєвіша характеристика політичної партії є визначальною для її організаційної структури та окреслення пріоритетності здійснення функцій. Саме тому зміна у владних відносинах (особливо коли ці зміни мають системний характер) змушують змінюватись і самі партії.

Експерти відзначають, що як ринкова модель економіки, так і партійна модель демократії, заснована на плюралізмі політичних сил та конкурентній боротьбі за державну владу, є більш фундаментальними цінностями сучасного світу, ніж уявлялося раніше. Але та модель партії, що склалася більше ста років тому, тобто модель масової ідеологічної партії індустріального суспільства, нині переживає серйозну кризу. Застаріли традиційні уявлення про функціональне та організаційне призначення політичних партій. Змінилося співвідношення партійних функцій, частину яких взяли на себе сучасні ЗМІ і громадські організації. Змінюється співвідношення між партіями і громадянським суспільством, між партіями і групами інтересів, між партіями і рядовими виборцями, між партіями та урядами.

Причинами несформованості повноцінних політичних партій в Україні є брак певних соціальних верств, які мали б виконувати важливі суспільні функції, зокрема сформованого середнього класу; політична слабкість, несамотійність інтелектуальної еліти; кримінально-номенклатурна природа національного підприємництва.

Політичні трансформації на сучасному етапі можуть стати тим важелем, який дасть змогу скоригувати соціальну динаміку. Першочергова роль у залученні людини до політичної діяльності належить політичним партіям.

Висновки

Підсумовуючи результати дослідження, присвяченого концептуальному аналізу взаємодії інституту політичних партій та системи державного управління, з'ясуванню результатів та наслідків діяльності партій у суспільному врядуванні України, пропонуємо низку таких висновків.

1. З огляду розвиток інституту політичних партій та розширення його функцій, науковці почали досліджувати його природу і можливості, структуру та причини виникнення, участь в управлінні державою. Одні вважали, що партії створюються внаслідок втілення природного для людини духу протиріччя (Гоббс). Інші намагалися зрозуміти їх сутність, розкриваючи природу “політичного” (Мак’явеллі, Моска), або “партійного” (Юм, Міхельс, Дюверже).

Засновниками “класичної” теорії політичних партій вважаються М.Острогорський, Р.Міхельс, М.Вебер. Їх праці представляють немарксистський політико-соціологічний напрям у партіології. М.Острогорський та Р.Міхельс (на відміну від М.Вебера) жорстко критикували партійні організації, які переважно представлені партійним апаратом, за їх “шкідливий” вплив на демократію. Їхні дослідження актуальні і сьогодні.

У період створення політичних партій України на рубежі XIX-XX ст. важливі висновки про особливості формування партій у різних регіонах країни, їх роль у державотворенні розкрили М.Грушевський, М.Міхновський, М.Сціборський, Д.Донцов, В.Винниченко, Є.Чикаленко та ін.

Наприкінці XX ст. К.фон Бойме, Дж.Шлезинджер, П.Меір, Дж.Сарторі дійшли висновку, що накопичено значний дослідницький матеріал, але будь-які теоретичні дослідження без практичного застосування нежиттєздатні. З 50-х по 90-ті рр. XX ст. зростає диференціювання партійних досліджень за різними напрямками, спеціалізаціями, зокрема, розглядається роль партій у державному управлінні. Засновниками інтегральної теорії партійних змін, що базується на кроснаціональних дослідженнях партій, вважаються К.Джанда, Д.Кінг.

Сьогодні активні дослідження політичних партій ведуться в Росії Ф.Алексєєвим, Г.Голосовим, В.Гельманом, Т.Шмачковою, Л.Сморгунівим та ін.

В Україні політичні партії розглядаються як основа парламентських та урядових коаліцій, як інститут громадянського суспільства, як опозиція політичній системі, як політичний інститут, що докорінно змінює саму суть влади, демократизуючи її (Ю.Ключковський, А.Білоус, С.Телешун, В.Бебик, Є.Перегида, Ю.Шведа, Л.Романюк, М.Примуш, В.Базів та ін.).

Підсумовуючи основні напрями досліджень політичних партій у сучасному світі, варто підкреслити, що сьогодні політичні партії розглядаються як складова державного механізму, з одного боку, і громадянського суспільства - з другого. Саме ця їх подвійна природа забезпечує здійснення демократичних принципів державного управління.

2. В останнє десятиліття XX ст. український соціум опинився перед необхідністю усвідомити своє місце у світі, побудувати міцну демократичну правову державу та стабільне громадянське суспільство і, таким чином, підтвердити своє право посісти гідне місце серед цивілізованих країн світу.

Поняття “демократія” - одне із найпоширеніших у сучасних наукових розробках. Цей термін є багатозначним, вживається для визначення типу держави і політичної системи в цілому, заснованої на визнанні народу джерелом влади, його права брати участь у здійсненні державних справ.

Існує кілька методологічних підходів до дослідження демократії: нормативний і описово-емпіричний (дескриптивний). Перший передбачає конструювання ідеальної моделі демократії, обґрунтування її переваг порівняно з іншими формами правління, аналіз шляхів здійснення демократичного ідеалу.

Описово-емпіричний підхід аналізує демократію в реальному вигляді (теорія елітарної демократії). Ці підходи взаємопов'язані.

Демократична форма устрою має відповідати певним принципам. Інститути, які забезпечують діяльність демократичної держави, зокрема політичні партії, мають відповідати її вимогам. Інституціональний метод дослідження розвитку демократії в сучасних державах базується на переконанні, що вона залежить не лише від економіки і соціальних умов, а також від композиції політичних інститутів, які визначають їх вплив на державне управління.

В Україні існує змішана форма республіканського правління, яка, із закінченням терміну дії Перехідних Положень Конституції України, переходить з президентсько-парламентської у парламентсько-президентську. Проте саме поєднання рис президент-

ської і парламентської республіки стало результатом ситуативного компромісу, що позначився незбалансованістю владних повноважень. Така незбалансованість, у свою чергу, викликає дві проблеми - адміністративно-політичну та партійно-політичну.

Адміністративно-політичну проблему закладено в неузгодженості процедури формування уряду, де елементи президентської і парламентської систем суперечать одна одній та викликають протиріччя як між Верховною Радою та Президентом України, так і у Верховній Раді між партійними фракціями й окремими депутатами. Ці протиріччя підштовхують певні політичні сили до перегляду Конституції.

Партійно-політична проблема полягає в тому, що Президент та більшість у Верховній Раді України можуть належати до різних партій і блоків, мати суттєві розбіжності у політичних поглядах. У цьому випадку існуючий дисбаланс призводить до урядової або парламентської кризи.

Ці проблеми ускладнюються ще й тим, що немає єдності поглядів на ці питання в українському політикумі. А змагання політичних сил несуть загрозу національній безпеці України та перспективам її демократичного поступу.

Зміст сучасного переходу об'єктивно визначається необхідністю встановлення даних універсальних правил гри для всіх суб'єктів побудови держави та творення державної політики, які б забезпечували державі роль неупередженого арбітра. Істеблішмент має перейти від попередньої системи взаємодії, яка ґрунтувалась на індивідуальній домовленості, до прозорих універсальних правил гри. Цьому сприяє становлення політичного ринку в Україні та розвиток багатопартійності.

3. Форми партійної організації та методи її роботи визначаються конкретними історичними умовами окремої країни та завданнями, що впливають з цих умов. Піклуючись про стабільність політичної системи, держава намагається встановлювати певні правила гри і в партійному будівництві. У своїй діяльності політичні партії дотримуються, у першу чергу, норм законодавства.

Досліджуючи функції політичних партій, такі як владні, виховання політичних лідерів та еліт, представництва інтересів, соціалізації, можна зробити певні припущення щодо взаємозв'язку між організаційною структурою політичних партій, об'єднанням у партійну систему та їх участю у формуванні політичної системи держави, її загальних принципів і компонентів.

Для просування ідей і цінностей політичної ідеології створюється певна організаційна структура зі своїми правилами і нормами внутрішньопартійного життя, стилем керівництва та механізмами взаємодії із суспільством. Організаційна побудова партії має відповідати її місії - просуванню в життя певного напрямку суспільного розвитку. Організація є засобом реалізації ідей, досягнення поставлених на їх основі завдань.

Статут фіксує форми організації, методи партійної роботи та принципи взаємодії. Процеси формування ієрархії в середині партії, своєрідна вертикальна залежність, знаходить своє закріплення у нормах статуту.

На структуру партії суттєво впливає термін перебування її при владі. Партіям доводиться пристосовуватись до нових умов, шукати нові організаційні форми існування, щоб відповідали завданням завоювання і організації влади в державі, а також новим вимогам комунікації.

Сьогодні головна проблема розвитку політичної партії - внутрішньопартійна демократія, нерозв'язаність протиріччя між організацією і демократією, між підкоренням особистості та її свободою. Вона полягає у процедурі ротації керівництва партії, висунення кандидатів на керівні посади, залучення рядових членів партії до прийняття рішень, гендерному квотуванні. Проблеми прозорості процедур партійних рішень і участі сьогодні виходять на перший план.

Зміцненню партій та зменшенню їх залежності від олігархів сприяє державне фінансування статутної діяльності. Метою фінансового регулювання діяльності політичних партій з боку держави є заохочення громадян до участі у політичній діяльності. А метою фінансового регулювання виборчої діяльності є заохочення вільної конкуренції суб'єктів виборчого процесу.

Для України важливим є дотримання принципів прозорості, відкритості, підзвітності в процесі фінансування як виборчих кампаній, так і статутної діяльності. І не останню роль тут мають відіграти громадські організації як показник розвитку громадянського суспільства і свідомості громадян та незалежні ЗМІ.

4. Політичні партії, виконуючи свої функції, стають причетними до здійснення всіх етапів політичного процесу прямо чи опосередковано. Вони артикують та агрегують інтереси громадян, поєднуючи і перетворюючи їх у державні рішення. Вони формують уряд для виконання цих рішень. Щодо етапу контролю, то

парламентський контроль здійснюється за допомогою депутатських запитів, рахункової палати, за посередництвом бюджетного процесу та звітності уряду тощо. Таким чином, політичні партії відіграють якщо не провідну, то принаймні значну роль на всіх етапах політичного процесу, а отже, посідають провідне місце серед політичних інститутів не тільки в сучасній Україні, а й у світі. К.Джанда зауважував, що партія - це організація, яка переслідує мету заміщення урядових посад своїми визнаними представниками. Отже, політичні партії, здійснюючи свої функції, забезпечують стабільність державної машини, створюють найбільш сприятливі умови для послідовної зміни складу уряду в умовах багатопартійної системи.

Аналіз сучасної ситуації в Україні дає підстави для висновку: у владних структурах немає широкої соціальної бази, що не дає змоги можновладцям чітко обґрунтувати свої цілі, визначити концепцію й стратегію реформування держави, вивести суспільство із системної кризи. Напевно, проблема полягає в недосконалості політичних партій, які формують державну політику та здійснюють державне управління на центральному рівні. Отже, сучасні українські партії перетворились на знаряддя формування волі в руках тих, хто керує партійним апаратом, а не громадян.

Перетворююча роль державного управління зводиться не тільки до забезпечення поступального розвитку суспільства, хоча це є головною його метою, а й до забезпечення стабільності суспільних відносин, без чого неможливо домогтися впорядкованості суспільного життя і постійно підтримувати його в такому стані. У цьому полягає основний зміст управлінської діяльності держави, який окреслює значущість політичних партій у суспільному розвитку.

5. Крах комунізму і поява міжпартійної конкуренції в Східній Європі привели до того, що проблема впливу виборчих систем на позиції партій у суспільстві набула особливої актуальності. Сучасні демократії залежать від виборчих процедур, обмеженого врядування більшості й представницької передачі влади.

Існує кілька типів виборчих систем, що відрізняються правилами підрахунку голосів, висування кандидатів тощо. При оцінці виборчих систем орієнтуються, як правило, на такі критерії, як якість представництва та ефективність державного управління. Головними цілями введення пропорційної виборчої системи було поглиблення політичної структуризації українського суспільства, посилення ролі партій у політичному житті країни та в процесі

прийняття рішень у сфері державного управління, їх укрупнення, зміцнення взаємодії між урядом і парламентом тощо.

Крім очевидних переваг, запроваджений в Україні різновид пропорційної системи має і низку недоліків, головними з яких є зменшення особистої відповідальності депутатів, послаблення їхніх зв'язків із виборцями, можливість виникнення диспропорцій у представництві в парламенті окремих регіонів, надмірне зростання ролі партійних лідерів (лідерів фракцій), зростання політичної корупції тощо. Виборча кампанія 2006 р. висвітила надзвичайно гостру проблему адміністрування виборів.

Про реформи виборчих систем говорять ті партії, яким загрожує втрата влади, або партії, які не можуть за існуючої системи прийти до влади. Тобто від виборчих реформ більше залежать долі політичних партій, ніж суспільства в цілому. Результати виборів суттєво залежать від електоральної поведінки, на яку впливають соціально-економічний стан розвитку, показники інфляції, безробіття, рівня життя, імідж партійних лідерів, громадська думка, яку в більшості своїй формують ЗМІ.

Недосконалість виборчої системи в Україні сприяє зростанню політичної корупції. Про те, що її необхідно змінити, говорять не тільки зарубіжні консультанти, а і всі без винятку політики, але політичної волі до прозорої конкуренції не вистачає. Отже, суспільство опиняється у ситуації виборів без вибору, а політичні партії поступово олігархізуються. І як результат - постійні кризи у державі.

6. У результаті змін до Конституції України держава перейшла до парламентської форми правління.

Розширення повноважень законодавчої гілки влади передбачало збільшення структурованості парламенту та посилення партійної дисципліни і, отже, зміцнення власне партійної системи. Основним засобом досягнення цього був обраний перехід до пропорційної виборчої системи. Як фактор стабілізації також розглядалися зростання партійного контролю і керованості партій лідерами, чому мало би сприяти введення імперативного мандату. У підсумку, сильний парламент з дисциплінованими партіями повинен був стати одним з базових елементів нової моделі стримувань і противаг, зокрема - як інститут, здатний сформувати ефективну більшість і здійснювати контроль над коаліційним урядом. Водночас збереження парламентською більшістю стійкості заради життєздатності "свого" уряду мала би знижувати поляризацію партійного поля, принаймні для парламентських партій.

Натомість, маємо постійне блокування парламенту, що свідчить про невміння політичних партій працювати в нових умовах. Процес формування парламентської більшості в Україні ускладнений ідеологічним та регіональним розмежуванням, недосконалими процедурами ротації еліт, пов'язаних із відсутністю історичного досвіду формування сталих парламентських коаліцій. Інтенсивність впливу фракцій на прийняття державних рішень залежить як від чисельності, так і від інтелектуального потенціалу, рівня організації (дисциплінованості під час прийняття рішень), зовнішніх обставин та медіа-ресурсів.

7. Відповідно до Конституції України 2004 р. уряд формується політичними партіями, які отримали більшість голосів під час виборчих перегонів. Отже, політичні партії є тим інститутом, що формує уряд та визначає напрям його роботи. Сьогодні центр владної боротьби перенісся на вісь Президент - Уряд, адже глава держави і голова виконавчої влади є представниками різних політичних сил - лідерами різних політичних партій. Хоча, можливо, в процесі цих протистоянь в Україні створюється система стримувань та противаг влади.

Ситуація ускладнюється тим, що місце партій займають адміністративно-економічні угруповання та різноманітні політичні групи тиску, які не репрезентують суспільні інтереси. Вони реалізують тільки власні інтереси вузьких груп, нерідко при цьому завдаючи шкоди інтересам держави.

За демократичної форми правління виконавчу владу в державі здійснюють представники однієї або кількох партій, що отримали більшість у парламенті. При цьому члени уряду можуть бути депутатами парламенту.

Партійний характер формування і діяльності уряду у парламентських та змішаних режимах виявляється в конкретному механізмі представництва партій у кабінеті. В окремих державах процедура створення урядової коаліції виписана у конституції або законодавчих актах. Відповідно до того, скільки партій представлено в уряді і скільки місць їхні фракції мають у парламенті, розрізняють уряди більшості (однопартійні), уряди меншості і коаліційні уряди.

Політична практика країн з коаліційними урядами свідчить, що навіть у відносно стабільних коаліціях процес вироблення політики є менш узгодженим, ніж в однопартійних урядах, що пов'язано з необхідністю обговорення політичних рішень з партнера-

ми по коаліції, які часто мають досить відмінні погляди щодо кожного політичного питання. Але однопартійні уряди, як правило, формуються у гомогенних суспільствах. Коаліційні уряди є більш обмеженими у спроможності проводити радикальні зміни та дотримуватися обраного курсу, ніж кабінети, які спираються на підтримку консолідованої та дисциплінованої парламентської більшості. За необхідності здійснення радикальних реформ більше підходить президентська або змішана (президентсько-парламентська) форма правління.

Персональний склад виконавчої влади у демократичних країнах віддзеркалює партійну структуру. Посади у виконавчій владі віддаються представникам партій, що формують парламентську більшість, які, у свою чергу, виражають волю своєї фракції.

Для забезпечення оптимальних відносин між державними бюрократами і партійно-політичними утвореннями існує кілька концепцій взаємодії політики й адміністрації в державному управлінні. Концепція дихотомії політики і адміністрації: має існувати чітка межа між виробленням політичного курсу держави та його виконанням і базується на верховенстві права та принципі демократичного контролю. Інша концепція розглядає державне правління як політичний та колективний процес і сприймається як політична діяльність. В останні десятиріччя XX ст. з'явилась концепція нового державного менеджменту.

Ключовою умовою розвитку України має стати запровадження механізму формування уряду згідно з принципом політичної відповідальності. При чому, на нашу думку, ця відповідальність має бути не тільки моральною, а й законодавчо унормованою. Необхідно нормативно закріпити єдину, комплексну систему конституційної відповідальності органів державної влади, органів місцевого самоврядування і посадових осіб у формі настання для них несприятливих наслідків за невиконання (неналежне виконання) ними своїх обов'язків і за зловживання наданими їм правами. Цікавим є досвід діяльності держсекретарів.

Уряд у сучасних умовах має більше орієнтуватись на горизонтальні зв'язки, у чому можуть допомогти йому політичні партії.

8. Інститут президентства в парламентських системах має певну специфіку. У парламентській системі, заснованій на партійно-пропорційних засадах, закладена потенційна можливість зловживання політичними партіями, що складають парламентську більшість, законодавчими можливостями. Маючи істотну перева-

гу в парламенті, політична партія, у принципі, здатна ухвалити антидемократичні рішення. Для запобігання зловживанню владою необхідно створення інституцій, здатних урівноважувати, обмежувати парламентське верховенство. Роль такої інституції виконує глава держави.

Влада президента за змішаної форми правління визначається способом призначення, взаємовідносинами з урядом. Інститут президентства на пострадянському просторі має свою специфіку. У більшості пострадянських країн роль парламенту у формуванні та легітимації уряду є обмеженою. Роль президента щодо уряду у пострадянських країнах посилюється у зв'язку з тим, що немає високоорганізованого партійно-політичного представництва у парламенті, притаманного розвиненим країнам.

До характерних рис президентської форми правління можна віднести всенародне обрання президента. Президент є і главою держави, і головою уряду, а виконавча влада формується позапарламентським шляхом, - через призначення членів уряду президентом незалежно від партійного представництва в парламенті. Демократичність влади забезпечують політичні партії як колегіальний орган вироблення державної політики, яку впроваджує президент. В іншому випадку президентська влада перетворюється на одноосібне авторитарне правління.

Посада президента двовимірна за своїм характером, а отже, і двозначна. З одного боку, президент - глава держави і представник усього народу, з другого - обстоює партійний політичний вибір.

Якщо партія президента становить меншість у парламенті, дуже важко ефективно організувати управління державними справами. За президентської моделі методи компромісу, переговорів і розподілу влади відіграють провідну роль у відновленні демократії (Колумбія, Венесуела, Бразилія). Для компромісу потрібна політична воля, якої бракує українським політикам.

Дієздатність напівпрезидентської форми правління базується на гнучкій подвійній владній структурі і значною мірою залежить від коливання парламентської більшості. Тому для сучасного етапу державотворення в Україні необхідно законодавчо закріпити функції, права, обов'язки, процедурні питання для парламентської опозиції та парламентської більшості, а також для уряду і президента. Україні необхідно випрацювати свою інституційну модель взаємодії гілок влади, враховуючи інтереси всіх суб'єктів державно-управлінських процесів.

9. Політичні партії - це явище природне і необхідне в політичному житті держави. Партії у своїх програмах узгоджують і узагальнюють суспільні цінності та пропонують шляхи розвитку суспільству.

Політичні партії, відіграючи важливу роль у житті суспільства, забезпечують інституціоналізацію політичної участі громадян, зменшують стихійні форми соціально-політичної активності, мобілізують широкі народні маси на виконання запропонованої ними програми суспільного розвитку, формуючи необхідні для цього навички та якості.

Сучасна конкуренція, що протиставляє одна одній різні політичні партії, є швидше змаганням соціальним, а ніж ідеологічним. Політична конкуренція відтворює те, що П.Бурдьє називає головним конфліктом, в якому представникам матеріально забезпечених панівних класів протистоять претенденти, що мають переважно культурний капітал.

Сучасне суспільство розвивається через циркуляції в ньому повідомлень, що насичені інформацією і легко декодуються. Але держава проявляє себе як фактор непроникливості для ідеології комунікативної прозорості, яка сьогодні йде в парі з комерціалізацією знань. Це загострює питання співвідношення економічної та державної взаємодії. Носієм комунікативної функції в державі виступають політичні партії як інститут політичної системи, з одного боку, і інститут громадянського суспільства - з другого.

Прискорення соціального розвитку людства у XX ст. загострило проблему міжлюдських комунікацій, спілкування, подолання відчуження особистості від нею ж породжених соціальних структур. Ускладнення світу людей та розширення поля комунікації викликало необхідність їх осмислення та пояснення.

Зміна природи сучасного знання може суттєво вплинути на державу, примушуючи її переглянути правові і фактичні відносини з громадянським суспільством та приватними підприємствами. Для цього необхідні умови прозорості і лібералізму. Політичні партії є тим механізмом, що за будь-яких обставин забезпечать зв'язок між державою і громадянським суспільством та бізнесом.

Якщо змінюється парадигма державного управління і основний наголос переноситься на надання послуг, то й змінюються акценти у функціонуванні політичних партій. На перший план виходить комунікативна функція, що забезпечує зв'язок держави з громадянами. Отже, вимоги сьогодення суттєво змінили організаційну структуру політичних партій, їх функціональну спрямованість та форми політичної діяльності.

Список використаних джерел

Розділ 1

1. Абетка українського політика : довідник / авт.-упоряд. М. Томенко. - К., 2001. - 217 с.
2. Абетка української політики : [довідник] / авт.-упоряд. : М. Томенко (кер.кол.), Л. Бадешко, В. Гребельник та ін. - К. : Смолоскип, 2002. - 368 с.
3. *Адамс Дж.* Думки про врядування / Дж. Адамс // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. - К. : Смолоскип, 2005. - С. 248-254.
4. *Адамс Дж.* Розважливі конституції Америки / Дж. Адамс // Консерватизм : антологія / упоряд. : О. Проценко, В. Лісовий. - К. : Простір : Смолоскип, 2008. - С. 232-240.
5. *Алексєєв Ю. М.* Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985-1999) / Ю. М. Алексєєв, О. В. Кульчицький, А. Г. Слюсаренко. - К. : ТОВ "УВПК" : "Екособ", 2000. - 296 с.
6. *Амджадін Л. М.* Політична та фінансова роль бізнесу в парламентських виборах в Україні 2002 р.: спроба соціального діалогу : монографія / Л. М. Амджадін. - К. : Стилос, 2003. - 184 с.
7. Антология мировой философии : в 4 т. / Академия наук СССР. Институт философии. - М. : Мысль, 1969-1972. - Т. 3. - 1971. - 760 с.
8. *Арендт Х.* Истоки тоталитаризма [Электронный ресурс] / Х. Арендт. - Режим доступа : <http://socioline.ru/node/797>
9. *Аристотель.* Афинская полития. Государственное устройство афинян / Аристотель ; пер. и прим. С. И. Радцига. - М. : Соцэкгиз, 1937. - 254 с.
10. *Арон Р.* Демократия и тоталитаризм / Р. Арон ; пер. с фр. Г. И. Семенова. - М. : Текст, 1993. - 623 с.
11. *Афонин Э.* Великая коэволюция. Глобальные проблемы современности: историко-социологический анализ / Э. Афонин, А. Бандурка, А. Мартынов. - К. : Парлам. изд-во, 2003. - 384 с.
12. *Афонін Е.* Соціальні цикли: історико-соціологічний підхід / Е. Афонін, А. Бандурка, А. Мартинов / Укр. т-во сприяння соціальним інноваціям ; Укр. технол. акад. - Х. : Вид-во "Золота миля", 2008. - 504 с.
13. *Бабій С. І.* Формування багатопартійної системи в Україні: порівняльний аналіз зарубіжного і вітчизняного досвіду : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Бабій С. І. - Одеса, 1999. - 215 с.

14. *Базів В. А.* Партії в політичній системі перехідного періоду: українська практика і світовий досвід : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Базів В. А. - Львів, 1999. - 218 с.
15. *Базів В.* Інструмент влади. Порівняльний аналіз походження і функціонування політичних партій у тоталітарних і демократичних політичних системах / В. Базів. - Львів : Світ, 1999. - 62 с.
16. *Базів В. А.* Політичні партії в незалежній Україні: генеза і типологія / В. А. Базів. - Львів : Світ, 1999. - 54 с.
17. *Базовкин Е. Г.* Политические партии и общественные движения в системе современной демократии (сравнительный анализ Украины и России) / Е. Г. Базовкин. - М. : Изд-во РАУ, 1993. - 389 с.
18. *Базовкін Т.* Партії та громадські об'єднання України / Т. Базовкін, В. Кремень. - К., 1994. - 90 с.
19. *Бала В.* Політичні партії України: підсумки парламентських виборів 2006 року : демо-версія, квітень 2006 р. / [В. Бала, О. Голобуцький, В. Якушик та ін.] ; Агентство моделювання ситуацій АМС. - К. : СП "Імтертехнодрук", 2006. - 94 с.
20. *Балабан Р. В.* Розвиток виборчої системи України: політологічний аналіз : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Балабан Р. В. - К., 1999. - 217 с.
21. *Балабан Р. В.* Початок передвиборної лихоманки / Р. В. Балабан // Нова політика. - 2001. - № 3. - С. 17-20.
22. *Балабан Р. В.* Результати парламентських виборів 1990, 1994, 1998 рр. : політологічний аналіз / Р. В. Балабан // Нова політика. - 1998. - № 6. - С. 2-5.
23. *Балан С. В.* Співвідношення політичної та конституційно-правової відповідальності у здійсненні державної влади : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Балан С. В. - К., 2007. - 198 с.
24. *Бандурка О. М.* Влада в Україні на зламі 2 і 3 тисячоліть / О. М. Бандурка, В. А. Греченко. - Х., 2000. - 304 с.
25. *Бандурка О. М.* Украина сегодня: политические, социальные и национальные детерминанты развития / О. М. Бандурка, В. Ю. Барков. - К. : Стилос, 1998. - 220 с.
26. *Батраков І. В.* Інститут президентства як суб'єкт концептуальної влади у демократичних політичних системах : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Батраков І. В. - Дніпропетровськ, 2003. - 204 с.
27. *Баштанник В. В.* Державне управління в системі владно-партійної взаємодії : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / Баштанник В. В. - К., 2002. - 198 с.
28. *Бебик В. М.* Політичний маркетинг і менеджмент : монографія / В. М. Бебик. - К. : МАУП, 1996. - 144 с.

29. *Бевз Т. А.* Українська партія соціалістів-революціонерів: організація, ідеологія, політика : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Бевз Т. А. - К., 2005. - 386 с.

30. *Бевз Т.* Політична доктрина української партії соціалістів-революціонерів в контексті українізації / Т. Бевз // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. / НАН України. Ін-т історії України. - К., 2004. - Вип. 7. - С. 77-83.

31. *Бекешкіна І.* Партії і партійне будівництво у соціологічному вимірі / І. Бекешкіна // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / за ред. В. М. Ворони, М. О. Шульги. - К. : Ін-т соціології НАН України, 2001. - С. 201-216.

32. *Бекешкіна І.* Тенденції розвитку партійно-політичної структури українського суспільства: від виборів - 2002 до виборів - 2006 / І. Бекешкіна // Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг / за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. - К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. - С. 356-370.

33. *Берк Э.* Правление, политика и общество / Э. Берк. - М. : КАНОН-Пресс-Ц : Кучково поле, 2001. - 124 с.

34. *Берк Э.* Философские исследования о происхождении наших идей возвышенного и прекрасного / Э. Берк. - М., 1979. - 231 с.

35. *Бистрицький Є.* Посткомуністичні партії: від рухів до угруповань громадян / Є. Бистрицький // Доповіді міжнародного експертного клубу "Політична думка". - К., 1995.

36. *Бідзюра І. П.* Філософія системних реформ в Україні на рубежі століть (політологічний аналіз) : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Бідзюра І. П. - Львів, 2006. - 371 с.

37. *Білецький М.* Політичні партії у взаємодії зі структурами влади / М. Білецький, М. Погребинський // Становлення владних структур в Україні (1991-1996). - К., 1997. - 132 с.

38. *Білоус А. О.* Політико-правові системи: світ і Україна / А. О. Білоус. - К., 1997. - 200 с.

39. *Білоус А. О.* Політичні об'єднання України: стан, тенденції і перспективи розвитку : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Білоус А. О. - К., 1993. - 145 с.

40. *Білоус А. О.* Політичні об'єднання України / А. О. Білоус. - К. : Україна, 1993. - 108 с.

41. *Блондель Ж.* Партийные системы и примеры правительств в западных демократиях / Ж. Блондель // Теория партий и партийных систем : хрестоматия / сост. Б. А. Исаев. - М. : Аспект Пресс, 2008. - С. 323-331.

42. *Богайчук В. Ж.* Визначення орієнтирів воєнно-політичного розвитку України у програмних документах політичних партій (історико-політологічний аналіз) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Богайчук В. Ж. - К., 2006. - 207 с.
43. *Богашева Н.* Проблеми інституціоналізації політичних партій в Україні / Н. Богашева, Ю. Ключковський // *Вибори та демократія*. - 2008. - № 2 (16). - С. 30.
44. *Бодуен Ж.* Вступ до політології / Ж. Бодуен. - К. : Основи, 1995. - 174 с.
45. *Бойко О. Д.* Особливості трансформації партійної системи України за роки незалежності : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Бойко О. Д. - Чернівці, 2005. - 214 с.
46. *Бойко О. Д.* Україна в 1985-1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку : монографія / О. Д. Бойко. - К. : ІНІЕНД, 2002. - 306 с.
47. *Болінгброк.* Письма об изучении и пользе истории / Болінгброк. - М., 1978. - 234 с.
48. *Бондар С. С.* Політична опозиція в системі владних відносин України : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Бондар С. С. - Дніпропетровськ, 2008. - 205 с.
49. *Боннар А.* Греческая цивилизация. От Иллиады до Парфенона / А. Боннар. - М., 1992. - 286 с.
50. *Боренько Я. Й.* Групи інтересів у сучасній теорії політики : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Боренько Я. Й. - Львів, 2002. - 180 с.
51. *Бородай А. В.* Становлення політичного центризму в партійному житті України : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Бородай А. В. - Сімферополь, 2007. - 216 с.
52. *Бортніков В. І.* Політична участь громадян України в умовах демократичного транзиту : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Бортніков В. І. - К., 2008. - 385 с.
53. *Брайс Дж.* Американская республика : у 3 т. / Дж. Брайс. - М., 1898. - Т. 2. - 289 с.
54. *Бурдьє П.* Социология политики / П. Бурдьє ; пер. с фр., сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. - М. : Socio-Logos, 1993. - 336 с.
55. *Бутирська Т. О.* Державне будівництво: стан, суперечності, перспективи розвитку в Україні : монографія / Т. О. Бутирська. - К. : Вид-во НАДУ, 2007. - 484 с.
56. *Бэкон Ф.* Сочинения : в 2 т. / Френсис Бэкон. - М. : Наука, 1972. - Т. 2. - 390 с.

57. *Валевський О. Л.* Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження : монографія / О. Л. Валевський. - К. : НІСД, 2001. - 242 с.
58. *Валевський О. Л.* Теорія і практика політичного аналізу : навч. посіб. / О. Л. Валевський, В. А. Ребкало. - К. : Міленіум, 2003. - 227 с.
59. *Варзар І. М.* Із контекстів минулих літ. Вибране в концептуальних і мемуарних вимірах / І. М. Варзар // Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі. - К. : ФАДА, ЛТД, 2003. - Кн. 1. - 592 с.
60. *Вебер М.* Политика как призвание и профессия // Избр. произведения : пер. с нем. / М. Вебер. - М. : Прогресс, 1990. - С. 707-735. - (Серия "Социологическая мысль Запада").
61. *Вибори 2002 : політичний компас виборця.* Повна та точна інформація про партії та виборчі блоки, виборчі списки, передвиборчі програми / Г. Андрущак, Ю. Марченко, О. Телемка та ін. - К. : К.І.С., 2002. - 127 с.
62. *Вибори до Верховної Ради 2006 [Електронний ресурс].* - Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/W6P001>
63. *Вибори '98: документи, статистичі дані, аналіз / упоряд. Р. ВасиLINEць.* - К., 1998. - 704 с.
64. *Видрін Д.* Україна на порозі ХХІ ст. : політичний аспект / Д. Видрін, Д. Табачник. - К. : Либідь, 1995. - 294 с.
65. *Винниченко В.* В чем наша сила? / В. Винниченко // Укр. жизнь. - 1915. - № 7.
66. *Вінничук Н. Ю.* Політична опозиція як інститут сучасної демократії : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Вінничук Н. Ю. - К., 2007. - 183 с.
67. *Вітковський В.* Вибори '98 : пейзаж виборів / В. Вітковський // Укр. варіанти. - 1998. - № 2 (4). - С. 9-20.
68. *Ворона П. В.* Експлікація місцевого самоврядування в програмах політичних партій України : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.04 / Ворона П. В. - Х., 2007. - 215 с.
69. *Воронов І. О.* Правова держава як предмет політології: історія, теорія, методологія дослідження : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Воронов І. О. - К., 2003. - 386 с.
70. *Выдрин Д. И.* Очерки практической политологии / Д. И. Выдрин. - К. : Филос. и социол. мысль, 1991. - 128 с.
71. *Выдрин Д.* Политика: история, технология, экзистенция / Д. Выдрин. - К. : Либідь, 2001. - 432 с.

72. *Габермас Ю.* Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії “громадянське суспільство” / Ю. Габермас ; пер. А. Онишко. - Львів : Літопис, 2001. - 317 с.
73. *Гагалюк Б. М.* Політичні партії в умовах парламентаризму : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. / Гагалюк Б. М. - Львів, 2008. - 190 с.
74. *Гальчинський А.* Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі? / А. Гальчинський. - К. : Укр. пропілеї, 1996. - 160 с.
75. *Гамильтон А.* Союз как гарантия от партийных распрей и мятежей / А. Гамильтон // История политических и правовых учений : хрестоматия для юрид. ВУЗов / сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. - Х. : Факт, 1999. - С. 402-409.
76. *Ганджуров Ю. С.* Парламент України в політичній комунікації: політологічний аналіз : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Ганджуров Ю. С. - К., 2007. - 410 с.
77. *Гарань О. В.* Від створення Руху до багатопартійності / О. В. Гарань. - К. : Знання, 1992. - 48 с.
78. *Гарань О.* Політико-державні перетворення в Україні / О. Гарань, С. Макеев // Політичні і економічні перетворення в Україні та Росії. - М. : Три квадрата, 2003. - С. 177-211.
79. *Гарань О.* Убити дракона (з історії Руху до нових партій України) / О. Гарань. - К. : Либідь, 1993. - 200 с.
80. *Гдичинський Б. П.* Питання форми державного устрою та ідея федералізму в програмних документах і діяльності сучасних українських політичних партій: політико-історичний аспект : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Гдичинський Б. П. - Чернівці, 2006. - 174 с.
81. *Гегель Г.* Политические произведения / Г. Гегель ; пер., вступ. стат. и прим. В. С. Нерсисянца. - М. : Наука, 1978. - 438 с.
82. *Гельман В.* Исследования партий в России: первые десять лет / В. Гельман // Теория партий и партийных систем : хрестоматия / сост. Б. А. Исаев. - М. : Аспект Пресс, 2008. - С. 190-198.
83. *Гилька І.* Війна і завдання Українського робітництва / І. Гилька. - Софія, 1915. - 15 с.
84. *Гладуняк І. В.* Правові проблеми формування політичної системи в Україні на сучасному етапі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.13 / Гладуняк І. В. - Одеса, 2001. - 198 с.
85. *Гоббс Т.* О граждани / Т. Гоббс / Избр. произведения. - М. : Мысль, 1965. - 286 с.

86. *Гоббс Т.* Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс. - М. : Мысль, 1991. - Т. 2 : Левиафан, или материя, форма и власть государства, церковного и гражданского. - 735 с.
87. *Голишев В. М.* Парламентські об'єднання: світовий досвід та українська практика : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Голишев В. М. - К., 2004. - 180 с.
88. *Головаха Є.* Соціальні зміни в Україні та Європі : за результатами "Європейського соціального дослідження" 2005-2007 роки / Є. Головаха, А. Горбачик. - К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. - 133 с.
89. *Головаха Є.* Українське суспільство 1992-2008 : соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. - К., 2008. - 85 с.
90. *Голосов Г. В.* Партии и выборы / Г. В. Голосов, Е. Ю. Мелешкина. - СПб., 2001. - 185 с.
91. *Голосов Г. В.* Партийные системы России и стран Восточной Европы: генезис, структуры, динамика / Г. В. Голосов. - М. : Весь мир, 1999. - 152 с.
92. *Голосов Г. В.* Сравнительная политология / Г. В. Голосов. - 3-е изд., перераб. и доп. - СПб. : Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге, 2001. - 366 с.
93. *Гонюкова Л. В.* Суспільно-політичні реформи / Л. В. Гонюкова, М. М. Логунова, М. І. Пірен та ін. - К. : Міленіум, 2003. - 279 с.
94. *Гонюкова Л. В.* Суспільно-політичні об'єднання: теорія і практика / Л. В. Гонюкова, Б. М. Максимець. - К. : Генеза, 2009. - 240 с.
95. *Горбатенко В.* У смисловому полі модернізаційного дискурсу / В. Горбатенко // Філософ. думка. - 1999. - № 4.
96. *Горвіц Д.* Порівняння демократичних систем / Д. Горвіц // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. - К. : Смолоскип, 2005. - С. 827-834.
97. *Гордієнко М.* Нові вибори до Думи Державної і українські партії / М. Гордієнко // Слово. - 1907. - № 12-13.
98. *Гофмайстер В.* Політичні партії в демократичному суспільстві / В. Гофмайстер, Й. Тезінг. - К., 2001. - 126 с.
99. *Греченко В. А.* Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть / В. А. Греченко. - Х. : Ун-т внутрішніх справ, 2000. - 304 с.
100. *Грицина О. М.* Партії християнської орієнтації у сучасній Україні: досвід і перспективи : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Грицина О. М. - К., 2004. - 210 с.
101. *Грушевський М.* В годовщину войны / М. Грушевский // Укр. жизнь. - 1915. - № 7.

102. *Грушевский М.* На распутье / М. Грушевский // Укр. жизнь. - 1915. - № 10.
103. *Грушевский М. С.* Национальный вопрос и автономия / М. С. Грушевский. - СПб., 1907. - 15 с.
104. *Грушевский М. С.* Освобождение России и украинский вопрос : статьи и заметки / М. С. Грушевский. - СПб., 1907. - 294 с.
105. *Данилович С.* Пояснення програми Русько-української радикальної партії / С. Данилович. - Львів, 1897. - 56 с.
106. *Дем'яненко В. М.* Політична свідомість українського суспільства в умовах демократичної трансформації: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Дем'яненко В. М. - К., 2003. - 217 с.
107. *Дергачов О.* "Відкат один відсоток": українські партії перехідний вік / О. Дергачов // День. - 2004. - 10 лют. - № 22.
108. *Дергачов О.* Вибори в Україні: зовнішньополітичні орієнтації як чинник електоральної стратегії / О. Дергачов // Політ. думка. - 1999. - № 16. - С. 2-28.
109. *Дергачов О.* Місце політичних партій у здійсненні влади в Україні / О. Дергачов // Політ. думка. - 2002. - № 1. - С. 3-23.
110. *Дергачов О.* Прогноз на 2003 р.: політична боротьба в Україні та перспективи українсько-російських відносин / О. Дергачов // Дзеркало тижня. - 2002. - 28 груд. - 10 січ.
111. *Дергачов О.* Чи готові партії до боротьби за владу / О. Дергачов // Нар. газ. - 2004. - № 7. - 19 лют. ; № 10. - 11 берез.
112. *Державотворення і право творення в Україні: досвід, проблеми, перспективи : монографія / за заг. ред. Ю. С. Шемчушенка. - К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. - 789 с.*
113. *Деркач Ж. В.* Політична культура як інтегральна характеристика процесу формування і розбудови держави : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Деркач Ж. В. - Х., 1998. - 236 с.
114. *Дешко Т. М.* Взаємозалежність між виборчими системами та партійною структуризацією суспільства (на прикладі посткомуністичних країн та України) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Дешко Т. М. - К., 2007. - 187 с.
115. *Джанда К.* Сравнение политических партий: исследование и теория / К. Джанда // Современная сравнительная политология : хрестоматия / науч. ред. : Г. В. Голосов, Л. А. Гакина. - М. : МОНФ, 1997. - С. 84-144.
116. *Джефферсон Т.* О демократии / Т. Джефферсон. - СПб., 1992. - С. 77-82.
117. *Джефферсон Т.* Декларация представителей Соединенных Штатов Америки, собравшихся на общий конгресс / Т. Джеф-

ферсон // История политических и правовых учений : хрестоматия для юрид. ВУЗов. - С. 399-402.

118. *Доган М.* Легитимность режимов и кризис доверия / М. Доган // Социс. - 1994. - № 6.

119. *Донцов Д.* "Русская идея" в Галиции / Д. Донцов // Укр. жизнь. - 1912. - № 3. - С. 64-74.

120. *Дунаєва Л. М.* Партійна система в умовах модернізації суспільства: світовий досвід і Україна : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Дунаєва Л. М. - К., 2001. - 198 с.

121. *Дюверже М.* Политические партии / Морис Дюверже ; пер. Л. А. Зимина. - М. : Академ. проект, 2000. - 558 с.

122. *Еллинек Г.* Общее учение о государстве / Г. Еллинек. - СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. - 752 с.

123. *Ефремов С.* На текущие темы / С. Ефремов // Укр. жизнь. - 1912. - № 4. - С. 53-68.

124. *Жабінець Н. В.* Політичні цінності та їх втілення у процесі демократизації українського суспільства : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Жабінець Н. В. - К., 2006. - 223 с.

125. *Жданов І.* Вибори-02: соло для адмінресурсу / І. Жданов // Дзеркало тижня. - 2001. - № 50.

126. *Жданов І.* Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми : монографія / І. Жданов, І. Кресіна, Є. Перегуда. - К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2003. - 368 с.

127. *Жук А.* Союз визволення України / А. Жук // Пам'яткова книжка Союзу визволення України. Календар на 1917 р. - Відень, 1917.

128. *Журавський В. С.* Становлення політичних партій в суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту / В. С. Журавський. - К. : Парлам. вид-во, 2002. - 108 с.

129. *Журавський В.* Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект) / В. Журавський. - К. : Парлам. вид-во, 1999. - 112 с.

130. *Загородній Ю.* Дослідження громадянського суспільства: модель нормативних досягнень / Ю. Загородній // Політ. менеджмент. - 2004. - № 3. - С. 10-19.

131. *Загородній Ю.* Методологія вивчення громадянського суспільства: інституційний підхід / Ю. Загородній // Наукові записки : зб. - К. : ІПіЕНД, 2004. - Серія "Політологія і етнологія". - Вип. 25. - С. 92-104.

132. *Звіркowska В. А.* Український парламентаризм: проблеми становлення і розвитку (політологічний аналіз) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Звіркowska В. А. - К., 2002. - 191 с.
133. *Здіорук С. І.* Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин : монографія / С. І. Здіорук, В. В. Бичек. - К. : НІСД, 2001. - 144 с.
134. *Зелінська М. І.* Інститут президентства в Україні: етапи трансформації : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Зелінська М. І. - Дніпропетровськ, 2008. - 182 с.
135. *Исаев Б. А.* История партий / Б. А. Исаев. - СПб., 2007. - 386 с.
136. *Исаев Б.* Теория партий и партийных систем : учеб. пособие для студ. вузов / Б. А. Исаев. - М. : Аспект Пресс, 2008. - 367 с.
137. *Іванов М. С.* Політична освіта як засіб формування політичної культури та чинник політичного процесу : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Іванов М. С. - Миколаїв, 2005. - 389 с.
138. *Ішук В.* Україна: проблема престижності та ідентичності (масова свідомість і культура як суб'єкти формування громадської та національної свідомості) / В. Ішук. - К. : Смолоскип, 2000. - 92 с.
139. *Йонас Г. М.* Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации / Г. М. Йонас. - М. : Айрис-пресс, 2004. - 480 с.
140. *Калмакан І.* Виникнення і еволюція національної партійної системи в Україні ХХ ст. / І. Калмакан, О. Бриндак. - Одеса, 1997. - 188 с.
141. *Кальниш Ю. Г.* Політична аналітика в державному управлінні: теоретико-методологічні засади : монографія / Ю. Г. Кальниш. - К. : Вид-во НАДУ, 2006. - 272 с.
142. *Кальцева С. І.* Системний аналіз традицій у політичному процесі : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Кальцева С. І. - Запоріжжя, 2004. - 204 с.
143. *Каменчук Т. О.* Політична компетентність державної влади в системі управління : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Каменчук Т. О. - Миколаїв, 2006. - 187 с.
144. *Кампо В.* Парламентські вибори 2002 р.: якими їм бути? / В. Кампо // Людина і політика. - 2002. - № 1. - С. 9-16.
145. *Карамзіна М.* Президентство: український варіант / М. Карамзіна. - К. : Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007. - 365 с.

146. *Кармазіна М. С.* Інститут президентства: за і проти (у світлі цивілізаційного досвіду) / М. С. Кармазіна // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект : зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. - К., 2004. - С. 112-125.
147. *Кармазіна М. С.* Інститут президентства: походження та сутність феномена / М. С. Кармазіна // Політ. менеджмент. - 2004. - № 3(6). - С. 36-51.
148. *Кармазіна М. С.* Політичні інститути: питання методології дослідження / М. С. Кармазіна // Укр. іст. журн. - 2004. - № 12. - С. 3-8.
149. *Катаєв С. Л.* Модернизация общества и социокультурные процессы / С. Л. Катаев. - Запорожье : ЦНТИ, 1994. - 262 с.
150. *Катаєв С. Л.* Соціокультурна трансформація сучасного українського суспільства : дис. ... д-ра соціол. наук : 22.00.01 / Катаєв С. Л. - К., 1998. - 380 с.
151. *Категоренко О. І.* Трансформаційні та модернізаційні аспекти політичної системи сучасної України: політологічний аналіз : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 "Політичні інститути та процеси" / Категоренко О. І. - К., 2004. - 19 с.
152. *Качанов Ю.* Как возможна социальная группа? (К проблеме реальности в социологии) / Ю. Качанов, Н. Шматко // Социс. - 1996. - № 12.
153. Керівні принципи та Пояснювальна доповідь щодо законодавства про політичні партії: окремі аспекти : висновок Венеціанської комісії CDLAD(2004)007rev // Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : матеріали Венеціанської комісії, ОБСЄ/БДПЛ, ПАРЕ / за ред. Ю. Ключковського. - К. : ФАТА : ЛТД, 2008.
154. *Козаков В. М.* Соціально-ціннісні засади державного управління в Україні : монографія / В. М. Козаков. - К. : Вид-во НАДУ, 2007. - 284 с.
155. *Козлова Н.* Кризис классических методологий и современная познавательная ситуация / Н. Козлова, Н. Смирнова // Социс. - 1995. - № 11.
156. *Козловський П.* Постмодерна культура: суспільно-культурні наслідки технічного розвитку / П. Козловський // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями : хрестоматія : навч. посіб. / упоряд. : В. В. Лях, В. С. Пазенок. - К. : Ваклер, 1996. - С. 213-294.
157. *Коліушко І. Б.* Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні : монографія / І. Б. Коліушко. - К. : Факт, 2002. - 260 с.

158. *Колодій А.* До питання про політичний режим в Україні / А. Колодій // Сучасність. - 1999. - № 7-8. - С. 84-96.
159. *Колодій А.* Політичний спектр: про деякі критерії “лівих” і “правих” політичних рухів у посттоталітарних суспільствах / А. Колодій // Філософ. і соціол. думка. - 1995. - № 9-10. - С. 3-25.
160. *Колюх В. В.* Інституціональні чинники політичної стабільності в демократичному суспільстві : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Колюх В. В. - К., 2007. - 190 с.
161. *Кононенко Н. В.* Інститут президентства в Україні: політологічний аналіз : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Кононенко Н. В. - К., 1998. - 180 с.
162. Конституція України. - Х. : Фоліо, 2006. - 45 с.
163. *Кормич Л. І.* Формування партійної системи сучасної України / Л. І. Кормич. - Одеса : Вид-во Таврійського МП “Кобза”, 2000. - 192 с.
164. *Корнієвський О.* Молодіжний рух та політичні об’єднання в сучасній Україні / О. Корнієвський, В. Якушик ; за ред. М. Ф. Головатого. - К. : Київське братство, 1997. - 132 с.
165. *Кочубей Л. О.* Вибірчі технології в Україні (за досвідом парламентських виборів) : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Кочубей Л. О. - К., 2006. - 362 с.
166. *Кремень В.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. - К. : ARC-UKRAINA, 1996. - 793 с.
167. *Кремень В.* Політичні партії: порівняльний аналіз програмних документів / В. Кремень, Є. Базовкін. - К. : НІСД, 1993. - Вип. 18. - 90 с.
168. *Кремень В.* Україна: проблеми самоорганізації : у 2 т. / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. - К. : Промінь, 2003. - 383 с.
169. *Кремень В.* Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В. Кремень, В. Ткаченко. - К. : Видавн. центр “Друк”, 1998. - 448 с.
170. *Кресіна І. О.* Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми : монографія / І. О. Кресіна, Є. В. Перегуда. - К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2003. - 368 с.
171. *Кресіна І. О.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси : (етнополітичний аналіз) : монографія / І. О. Кресіна. - К. : Вища шк., 1998. - 392 с.
172. *Кривобок О. П.* Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України у кінці XIX - на початку

XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Кривобок О. П. - К., 2009. - 232 с.

173. *Круглашов А.* Місцева еліта: регіональна чи периферійна? / А. Круглашов // Віче. - 1998. - № 5. - С. 12-19.

174. *Крымский С. Б.* Верификация социальных прогнозов (методологический аспект) / С. Б. Крымский, В. Е. Пилипенко, Ю. В. Салюк ; АН Украины. Ин-т социологии. - К. : Наук. думка, 1992. - 116 с.

175. *Крюков О. І.* Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення : монографія / О. І. Крюков. - К. : Вид-во НАДУ, 2006. - 252 с.

176. *Кудлай А. А.* Формирование профессиональной бюрократии в Украине: истоки, тенденции и перспективы : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.01 / Кудлай А. А. - Одесса, 2004. - 214 с.

177. *Кузьо Т.* Багатопартійна система в Україні: проблеми і конфлікти / Т. Кузьо // Політол. читання. - 1993. - № 1.

178. *Кулик А. Н.* Партии как институт представительной демократии на Западе и в постсоветской России / А. Н. Кулик // Политические партии в России и на Западе: функционирование партийных систем : проблемно-темат. сб. / отв. ред. В. П. Любин. - М. : ИНИОН РАН, 1995. - С. 22-57.

179. *Кулик А. Н.* Сравнительный анализ в партологии: проект Джанды / А. Н. Кулик // Полис. - 1993. - № 1. - С. 92-98.

180. *Кулик А. Н.* Сравнительный анализ партий: методология и инструментарий / А. Н. Кулик // Политические партии и движения в России и на Западе: процесс формирования. Методы исследования : проблемно-темат. сб. / отв. ред. В. П. Любин. - М. : ИНИОН РАН, 1994. - С. 41-62.

181. *Лиотар Ж.-Ф.* Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар ; пер. с фр. Н. А. Шматко. - М. : Ин-т экспериментальной социологии ; СПб. : Алетейя, 1998. - 342 с.

182. *Лисенко О. М.* Становлення та функціонування органів державної влади України в контексті євроінтеграційних процесів (1991-2004 рр.) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Лисенко О. М. - К., 2006. - 212 с.

183. *Литвин В.* Політична опозиція. Деякі аспекти світового досвіду та сучасної української практики / В. Литвин, Г. Нечипоренко // Політика і час. - 1994. - № 1. - С. 51-62.

184. *Литвин В.* Про сучасні українські партії, їхніх прихильників та лідерів / В. Литвин // Політол. читання. - 1992. - № 1.

185. *Ліппгарт А.* Мажоритарна та консенсусна моделі демократії / А. Ліппгарт // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. - К. : Смолоскип, 2005. - С. 774-802.
186. *Лінц Х.* Президентська система і парламентаризм / Х. Лінц // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. - К. : Смолоскип, 2005. - С. 802-827.
187. *Лісничук О. В.* Групи інтересів у багатоскладовому суспільстві. Політологічний аналіз : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Лісничук О. В. - К., 2000. - 200 с.
188. *Логунова М. М.* Становлення та розвиток демократії: світовий досвід для України : конспект лекцій / М. М. Логунова, Л. В. Гонюкова. - К. : Вид-во НАДУ, 2004. - 130 с.
189. *Лозинський М.* З австрійської України / М. Лозинський // Літ.-наук. вісн. - 1907. - Т. 40. - С. 156-166; 539-547.
190. *Ломко І. І.* Політичні партії як фактор формування і реалізації зовнішньої політики України : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Ломко І. І. - Сімферополь, 2007. - 187 с.
191. *Лук'янов Д. В.* Держава і політичні партії (проблеми співвідношення та взаємодії) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Лук'янов Д. В. - Х., 2002. - 228 с.
192. *Любин В. П.* Введение. Новые тенденции в партийно-политической жизни Европы / В. П. Любин // Партии и движения Западной и Восточной Европы: теория и практика : проблемно-темат. сб. / отв. ред. В. П. Любин. - М. : ИНИОН РАН, 1997. - С. 5-11.
193. *Любин В. П.* Политические партии на Западе и в России: сопоставимы ли понятия? / В. П. Любин // Политические партии и движения в России и на Западе: процесс формирования. Методы исследования : проблемно-темат. сб. / отв. ред. В. П. Любин. - М. : ИНИОН РАН, 1994. - С. 17-40.
194. *Лясота А. Є.* Політичні традиції у забезпеченні динамічної рівноваги політичної системи : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 "Політичні інститути та процеси" / Лясота А. Є. - Дніпропетровськ, 2006. - 16 с.
195. *Мазур О. Г.* Виборча система: генеза і сучасний політичний процес : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Мазур О. Г. - К., 2004. - 190 с.
196. *Мак'явеллі Н.* Флорентійські хроніки; Державець / Нікколо Мак'явеллі. - К. : Основи, 1998. - 492 с.
197. *Макиавеллі Н.* Рассуждения о первой декаде Тита Ливия; Государь / Н. Макиавелли. - М. : РОССПЭН, 2002. - 332 с.

198. *Максимець Б. М.* Політичні партії як чинники формування та реалізації стратегії державної політики : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / Максимець Б. М. - К., 2006. - 221 с.
199. *Малиновський Р. І.* Суспільно-політична діяльність Комуністичної партії України (1993-2004 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Малиновський Р. І. - К., 2006. - 213 с.
200. *Малярчук В. В.* Міжнародна діяльність політичних партій України : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Малярчук В. В. - К., 2005. - 376 с.
201. *Мандчій Л. С.* Правляча політична еліта України: суть та етапи становлення : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Мандчій Л. С. - Львів, 2003. - 218 с.
202. *Маркс К.* Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. - 2-е изд. - Т. 4. - М. : Гос. изд-во полит. л-ры, 1955. - С. 419-459.
203. *Мартинюк Р. С.* Реалізація принципу поділу функцій влади в сучасній Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Мартинюк Р. С. - Львів, 2005. - 200 с.
204. *Медісон Д.* Основи демократичного врядування / Д. Медісон // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. - К. : Смолоскип, 2005. - С. 383-397.
205. *Меркотан К. П.* Трансформація інституту багатопартійності країн Європи в умовах сучасного політичного процесу : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Меркотан К. П. - К., 2008. - 183 с.
206. *Милль Дж.* О свободе // История политических и правовых учений : хрестоматия для юрид. ВУЗов / сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. - Х. : Факт, 1999. - С. 486-498.
207. *Михальський І. С.* Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ - початку ХХ століть : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Михальський І. С. - К., 2004. - 356 с.
208. *Михальченко М.* Методологічні проблеми дослідження взаємодії соціально-правової держави і громадянського суспільства / М. Михальченко // Наук. записки : зб. - К. : ІПіЕНД, 2004. - Серія "Політологія і етнологія". - Вип. 25. - С. 23-35.
209. *Михальченко Н.* Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991-1995 / Н. Михальченко, В. Андрущенко. - К. : Укр. центр духовн. культури, 1996. - 536 с.
210. *Михальченко Н.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы / Н. Михальченко / НАН Украины. Ин-т социологии (Киев) ; АПН Украины. Ин-т высшей шк. (Киев). - К., 2001. - 440 с.

211. *Михельс Р.* Социология политической партии в условиях демократии / Р. Михельс // Диалог. - 1990. - № 5. - С. 3-56.
212. *Міл Д.* Про свободу: есе / Джон Стюарт Міл ; пер. з англ. - К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. - 463 с.
213. *Місюра В. Я.* Особливості взаємодії політичних партій та органів місцевого самоврядування в розбудові громадянського суспільства в Україні (державно-управлінський аспект) : дис. ... канд. наук. з держ. упр. : 25.00.02 / Місюра В. Я. - К., 2006. - 211 с.
214. *Монтеск'є Ш. Л.* Избранные произведения / Ш. Л. Монтеск'є. - М. : Наука, 1955. - 325 с.
215. *Мучник О. Г.* Коментар до Конституції України. - 2-е вид., випр. та доповн. / О. Г. Мучник. - К. : Парлам. вид-во, 2003. - Кн. 1. - 400 с.
216. На зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи : монографія / Г. В. Щокін, М. В. Попович, М. С. Карамзіна та ін. - К. : МАУП, 2000. - 384 с.
217. *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна. - К. : ІПіЕНД, 2002. - 272 с.
218. *Нагорняк Т. Л.* Соціокультурний чинник політичної трансформації в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Нагорняк Т. Л. - Донецьк, 2000. - 214 с.
219. Напередодні. Україна на рубежі тисячоліть. Експертні оцінки / Л. Бентовська. - К. : Укр. вимір, 2000. - 175 с.
220. *Наумкіна С. М.* Социально-политические аспекты управления / С. М. Наумкіна. - Одесса, 1994. - 175 с.
221. *Наумкіна С. М.* Феномен української політичної еліти 90-х років / С. М. Наумкіна // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. - Одеса, 1999. - Вип. 5. - С. 46-51.
222. *Нижник Н.* Постсоціалістична держава: теоретико-правові проблеми : монографія / Н. Нижник, В. Лемак. - Ужгород : Вид-во УжНУ, 2003. - 104 с.
223. *Нікогосян О. О.* Особливості розвитку політичних партій і партійних систем у посткомуністичних країнах : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Нікогосян О. О. - Одеса, 2008. - 220 с.
224. *Ніколаєва М. І.* Політична система сучасної України: логіка і спрямованість інституціональних змін / М. І. Ніколаєва // Політологічний вісник : зб. наук. пр. - К. : Т-во "Знання" України, 2002. - № 10. - С. 49-58.
225. *Ніколаєва М. І.* Політична система сучасної України: процеси інституціоналізації змін та стабілізації : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Ніколаєва М. І. - Одеса, 2003. - 216 с.

226. *Новіков М. М.* Інституціональний вимір бікамеральних систем (порівняльний аналіз) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Новіков М. М. - Х., 2007. - 201 с.
227. *Олійник В.* Парламент 2002: час вибору / В. Олійник. - К. : Логос, 2001. - 252 с.
228. *Ортега-и-Гассет Х.* Не быть членом партии / Х. Ортега-и-Гассет // Социол. исслед. - 1993. - № 7. - С. 89-101.
229. *Основи політичної науки : курс лекцій / за ред. Б. Кухти. - Ч. 2 : Політичні процеси, системи та інститути. - Львів, 1997. - 336 с.*
230. *Острогорский М. Я.* Демократия и политические партии / М. Я. Острогорский. - М. : РОССПЭН, 1997. - 639 с.
231. *Остюченко С. М.* Модернізація соціал-демократичної парадигми в контексті конвергенції ідеологій : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Остюченко С. М. - Одеса, 2003. - 160 с.
232. *Павленко Р. М.* Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід : дис. .. канд. політ. наук : 23.00.02 / Павленко Р. М. - К., 2001. - 232 с.
233. *Парламент України: Вибори - 98 / ЦВК. - К., 1998. - Ч. 1. - 674 с.*
234. *Пахомов Ю. Н.* Пути и перепутья современной цивилизации / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко. - К. : БФ НДЦ, 1998. - 432 с.
235. *Перекуда Є. В.* Політичні доктрини лівих партій України у сучасний період : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Перекуда Є. В. - Одеса, 2002. - 192 с.
236. *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895).* - Чернівці : З друкарні "Руська Рада", 1910. - 317 с.
237. *Петлюра С. В.* Народе Український: вибрані статті, листи, документи / С. В. Петлюра. - Х. : Лівий берег, 1992. - 149 с.
238. *Петлюра С. В.* Статті / С. В. Петлюра / упоряд. та автор передм. О. Климчук. - К. : Дніпро, 1993. - 341 с.
239. *Петлюра С.* З українського життя в минулому році / С. Петлюра // Слово. - 1908. - № 1.
240. *Пірен М.* Конфлікти в системі політико-управлінської діяльності : навч. посіб. / М. Пірен. - К. : Вид-во УАДУ, 2003. - 240 с.
241. *Піскарьова Н. І.* Політична опозиція як інститут демократії та суб'єкт політичного процесу сучасного українського суспільства : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Піскарьова Н. І. - Одеса, 2008. - 193 с.

242. Плав'юк М. Вибори 2002 - пролог чи епілог / М. Плав'юк // Розбудова держави. - 2002. - № 1/6. - С. 2-7.
243. Побудова ефективної політичної партії / упоряд. І. Підлуська, О. Грязнова, В. Замятін. - К. : Фонд "Європа XXI", 2003. - 288 с.
244. Пойченко А. М. Конфлікт у політичному житті сучасної України: теорія і технологія розв'язання / А. М. Пойченко, В. А. Ребкало, О. І. Хворостяний. - К. : Вид-во УАДУ, 1997. - 96 с.
245. Пойченко А. М. Політика: теорія і технології діяльності : монографія / А. М. Пойченко. - К. : Ін-т нац. відносин і політології НАН України, 1996. - 163 с.
246. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії : монографія / за заг. ред. д.і.н., проф. А. І. Кудряченка. - К. : НІСД, 2007. - 396 с.
247. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку : монографія / за ред. Ф. М. Рудича. - К. : Парлам. вид-во, 1998. - 352 с.
248. Політичні інститути та процеси в умовах трансформації українського суспільства / за заг. ред. А. Пойченка, В. Ребкала. - Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006. - 414 с.
249. Політичні партії - основні актори політичної сцени [Електронний ресурс] / А. С. Романюк, Ю. Р. Шведа. - Режим доступу : http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Shveda_Romanyuk/R_Sh_Rozdil_2.pdf
250. Політичні партії в Україні. Інформаційно-довідкове видання / упоряд. М. М. Рябець. - К. : ЦВК, 2001. - 360 с.
251. Політичні партії України / за ред. В. М. Якушика. - К. : Кобза, 1996. - 142 с.
252. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації : навч. посіб. - К. : Парлам. вид-во, 2008. - 416 с.
253. Політичні структури та процеси в сучасній Україні : політологічний аналіз / за ред. Ф. М. Рудича, В. Б. Безверного. - К. : Наук. думка, 1995. - 266 с.
254. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. - 2-е вид., допов. і переробл. - К. : Генеза, 2004. - 735 с.
255. Політологічний енциклопедичний словник : [навч. посіб. для студ.] / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; Ю. С. Шемшученко (ред.), В. П. Горбатенко (упоряд.), В. Д. Бабкін (ред.), А. Г. Саприкін (упоряд.). - К. : Генеза, 1997. - 395 с.

256. Політологічний словник : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. - К. : МАУП, 2005. - 792 с.

257. Політологія: історія та методологія / В. П. Андрущенко, В. Т. Антоненко, Л. О. Ануфрієв та ін. ; за ред. Ф. М. Кирилюка. - К. : Здоров'я, 2000. - 632 с.

258. *ПолішкарOVA О. О.* Політична структура в умовах становлення громадянського суспільства в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / ПолішкарOVA О. О. - К., 2002. - 181 с.

259. *Поліщук І. О.* Українська ментальність у контексті процесу державотворення : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Поліщук І. О. - Х., 1998. - 198 с.

260. *Полохало В.* Інтелектуали та влада в посткомуністичних суспільствах / В. Полохало // Демони миру та боги війни: соціальні конфлікти посткомуністичної доби. - К. : Політ. думка, 1997. - С. 205-233.

261. *Полохало В.* Метаморфози посткомуністичної влади / В. Полохало // Сучасність. - 1996. - № 9.

262. *Полохало В.* Неототалітарні трансформації посткомуністичної влади в Україні / В. Полохало // Політологія посткомунізму. - К. : Політ. думка, 1995. - С. 155-161.

263. *Полохало В.* Политология посткоммунистических обществ в Украине и в России / В. Полохало // Полит. исслед. - 1998. - № 3. - С. 7-15.

264. *Полохало В.* Політична арена України / В. Полохало // Філософ. і соціол. думка. - 1992. - № 4.

265. *Попович М. В.* Європа - Україна - праві і ліві / М. В. Попович. - К : Центр громадян. просвіти "Київське братство", 1997. - 108 с.

266. *Посудин С. В.* Методика работы с понятийным аппаратом в курсе политологии (на примере понятия "политическая партия") [Электронный ресурс] / С. В. Посудин. - Режим доступа : http://zhurnal.lib.ru/p/posudin_sergej_wladimirowich/metodikarabotysponjatijnymapparatom.shtml

267. *Пояркова Т. К.* Концепція демократичної політичної культури та основні тенденції її втілення в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Пояркова Т. К. - К., 2004. - 204 с.

268. Право вибору : політичні партії та виборчі блоки / упоряд. М. Томенко, О. Проценко. - К. : Заповіт, 1998. - 128 с.

269. Правові аспекти проведення виборів народних депутатів в Україні : збірник нормативно-правових актів / упоряд. М. Гарник. - К. : Істина, 2002. - 288 с.
270. *Предборська І.* Модернізація / І. Предборська // Політол. читання. - 1993. - № 3.
271. *Примуш М. В.* Політичні партії: механізми інституціалізації і структурної трансформації : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Примуш М. В. - Львів, 2003. - 336 с.
272. *Примуш М.* Історія і теорія політичних партій / М. Примуш. - Донецьк : КИТІС, 2000. - 258 с.
273. *Примуш М.* Політико-правове регулювання діяльності політичних партій / М. Примуш. - Донецьк, 2001. - 338 с.
274. Про вибори народних депутатів України : Закон України : прийнятий 14 квіт. 2009 р. // Відом. Верховної Ради України. - 2009. - № 36-37. - Ст. 511.
275. Про особливості застосування Закону України "Про вибори Президента України" : Закон України : прийнятий при повторному голосуванні 26 груд. 2004 р. // Відом. Верховної Ради України. - 2004. - № 69. - Ст. 291.
276. Про політичні партії в Україні : Закон України : прийнятий 14 квіт. 2009 р. // Відом. Верховної Ради України. - 2009. - № 36-37. - Ст. 511.
277. Про Порядок обліку надходження та використання коштів виборчих фондів політичних партій, виборчих блоків політичних партій, кандидатів у народні депутати України та звітності із цих питань : постанова ЦВК № 37 від 10 січ. 2002 р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.cvk.ukrpack.net>
278. Проблеми та перспективи української реформації : монографія / Г. В. Щокін, І. В. Куценко, М. Ф. Головатий та ін. - К. : МАУП, 2001. - 248 с.
279. Програми народно-демократичної і радикальної партії. (Представив і пояснив Захар Скварко). - Коломия : 3 друкарні Вільгельма Бравнера, 1913. - 91 с.
280. *Пугач В. Г.* Феномен бюрократії в трансформаційному суспільстві : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 "Політичні інститути та процеси" / Пугач В. Г. - К., 2006. - 16 с.
281. *Пуфлер Е. Ф.* Партійна система сучасної України: сутність, тенденції подальшої трансформації : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Пуфлер Е. Ф. - К., 1998. - 167 с.

282. *Пшевортський А.* Переходи до демократії: лібералізація і демократизація / А. Пшевортський // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. - К. : Смолоскип, 2005. - С. 605-649.

283. *Рагозин Н. П.* Развитие партийной системы Украины / Н. П. Рагозин // Полис. - 2004. - № 1. - С. 89-100.

284. *Рагозін М. П.* Розвиток партійної системи в Україні: кількісний аналіз [Електронний ресурс] / М. П. Рагозін. - Режим доступу : http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV21_2003_polityk/09_ragozin_mp.pdf

285. *Растоу Д. А.* Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растоу // Полис. - 1996. - № 5.

286. *Ребкало В. А.* Політичні інститути в процесі реформування системи влади / В. А. Ребкало, Л. Є. Шкляр. - К. : Вид-во НАДУ : Міленіум, 2003. - 172 с.

287. Регіоналізація і вибори як засоби удосконалення владних відносин в Україні: теорія і практика : монографія / В. В. Лісничий, В. О. Грищенко, О. В. Радченко та ін. - Х. : Вид-во ХарПІ УАДУ "Магістр", 2003. - 580 с.

288. *Резнік О.* Легітимація влади у слабоінтегрованому суспільстві: регіональні особливості / О. Резнік // Українське суспільство 1992-2005 : соціологічний моніторинг / за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. - К. : Ін-т соціології НАН України, 2005. - С. 87-95.

289. *Резнік О.* Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства / О. Резнік ; НАН України. Ін-т соціології. - К., 2003. - 183 с.

290. *Рейтерович І. В.* Політичний вимір діяльності фінансово-політичних груп у державах перехідного типу : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Рейтерович І. В. - К., 2008. - 214 с.

291. *Рибачук М.* Як обирають народних депутатів? / М. Рибачук // Віче. - 2001. - № 6. - С. 152-154.

292. *Рожкова І.* Тенденції та особливості структурування українського політичного поля / І. Рожкова // Політ. думка. - 2002.- № 2-3. - С. 12-38.

293. *Розумний М. М.* Суспільні ідеї як чинник формування політичної нації : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.03 / Розумний М. М. - К., 2007. - 416 с.

294. *Романюк А. С.* Політико-правові аспекти фінансування політичних партій: світовий досвід та Україна / А. С. Романюк, Ю. Р. Шведа, О. В. Шумельда. - Львів : Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. - 132 с.

295. *Романюк А. С.* Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Романюк А. С. - Львів, 2008. - 433 с.
296. *Ромер Т.* Учение Теодора Ромера о политических партиях / Т. Ромер // Теория партий и партийных систем : хрестоматия / сост. Б. А. Исаев. - М. : Аспект Пресс, 2008. - С. 63-69.
297. *Ромер Т.* Четыре типа партий / Т. Ромер, Ф. Ромер // Теория партий и партийных систем : хрестоматия / сост. Б. А. Исаев. - М. : Аспект Пресс, 2008. - С. 56-63.
298. *Рудич Ф.* Громадянське суспільство та народовладдя: методологічний контекст / Ф. Рудич // Наукові записки : зб. - К. : ІПіЕНД, 2004. - Серія "Політологія і етнологія". - Вип. 25. - С. 8-22.
299. *Рудич Ф. М.* Політичні партії України: політологічний аспект / Ф. М. Рудич // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики. - К., 2001. - С. 52-61.
300. *Рудич Ф. М.* Чи багато влади потрібно владі? (Україна в контексті трансформації політичних структур у країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи) : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Ф. М. Рудич. - К. : Довіра, 1998. - 142 с.
301. *Рудич Ф.* Правова держава і громадянське суспільство: історичний і політологічний контекст / Ф. Рудич // Наукові записки : зб. - К. : ІПіЕНД, 2002. - Серія "Політологія і етнологія". - Вип. 20. - С. 5-13.
302. *Рудич Ф.* Сучасна політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: політологічний контекст / Ф. Рудич // Сучасна українська політика: політики і політології про неї. - К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. - С. 11-21.
303. *Руссо Ж.-Ж.* Суспільна угода, демократія і представництво / Ж.-Ж. Руссо // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. - К. : Смолоскип, 2005. - С. 237-248.
304. *Рябіка І. Л.* Зародження і легалізація багатопартійності в умовах переходу від тоталітаризму до демократії: історико-політологічний аналіз : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Рябіка І. Л. - Сімферополь, 2007. - 160 с.
305. *Рябов С. Г.* Державна влада: проблеми авторитету й легітимності : монографія / С. Г. Рябов. - К. : НІСД, 1996. - 124 с.
306. *Рябов С. Г.* Легітимація влади як соціально-філософська проблема (копцептуально-методологічний аналіз) : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Рябов С. Г. - К., 1997. - 420 с.

307. *Рябов С.* Громадянське суспільство через тривимірність соціального простору / С. Рябов // Громадянське суспільство і соціальні перетворення в Україні : тези наук. конф. - Львів : Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. - С. 14-15.
308. *Рябов С.* Основи теорії політики / С. Г. Рябов, М. В. Томенко. - К. : Тандем, 1996. - 190 с.
309. *Рябов С.* Політологічна теорія держави / С. Г. Рябов. - 2-ге вид. - К. : Тандем, 1996. - 240 с.
310. *Сабанідзе Ю. В.* Інституціоналізація груп інтересів в умовах перехідного суспільства : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Сабанідзе Ю. В. - К., 2004. - 235 с.
311. *Садовский В.* Российские марксисты об украинском движении / В. Садовский // Укр. жизнь. - 1912. - № 2. - С. 69-73.
312. *Сартори Дж.* Партии и партийные системы: рамки анализа / Дж. Сартори // Теория партий и партийных систем : хрестоматия / сост. Б. А. Исаев. - М. : Аспект Пресс, 2008. - С. 240-244.
313. *Сацький П. В.* Становлення політичної системи в Україні наприкінці 1980-х - в першій половині 1990-х років : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Сацький П. В. - К., 2003. - 196 с.
314. *Селіванов В. М.* До питань методології аналізу демократичної трансформації українського суспільства / В. М. Селіванов : матеріали наук. конф. ["Україна на порозі ХХІ століття: уроки реформ та стратегія розвитку"]. - К. : НГУУ КПІ, 2001. - С. 167-171.
315. *Скоропис О.* Соціаль-демократичний рух в Сквирському і Васильківських повітах в 1906 р. / О. Скоропис // Наш Голос. - 1911. - Ч. 11-12. - С. 507-528.
316. *Скрипнюк В. М.* Бюрократизм в системі державного управління та правовий механізм його подолання : дис. ... канд. юрид. наук : 23.00.02 / Скрипнюк В. М. - Одеса, 1999. - 198 с.
317. *Слободян О. Т.* Створення і діяльність Української республіканської партії України (1990 - червень 1996 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Слободян О. Т. - К., 1998. - 199 с.
318. *Слюсаренко А. Г.* Нові політичні партії України : [довідник] / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. - К. : Знання, 1990. - 48 с.
319. *Сморгунов Л. В.* Современная сравнительная политология / Л. В. Сморгун. - М. : РОССПЭН, 2002. - 472 с.
320. *Совгиря О.* Фінансування політичних партій: правовий аспект / О. Совгиря // Право України. - 2003. - № 5. - С. 130-137.
321. *Согрин В. В.* Политическая история США. XVII - XX вв. / В. В. Согрин. - М. : Весь мир, 2001. - 400 с.

322. Соціально-політична ситуація в Україні: поступ п'яти років : монографія / В. Г. Кремень, Д. М. Безлюда, В. Д. Бондаренко та ін. - К. : НІСД, 1996. - 114 с.

323. *Спасский Е. Н.* Политические партии Запада и их исследование в западной политологической традиции [Электронный ресурс] / Е. Н. Спасский. - Режим доступа : <http://www.politex.info/content/view/412/30/>

324. Сравнительная политология сегодня: мировой обзор : учеб. пособие для политол. вузов / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон ; пер. с англ. под науч. ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. - М. : Аспект Пресс, 2002. - 537 с.

325. *Ставнійчук М.* Вибори в умовах політичної реформи / М. І. Ставнійчук // Віче. - 2003. - № 3. - С. 3-10.

326. *Ставнійчук М. І.* Проблеми конституційного регулювання виборів в Україні / М. І. Ставнійчук // Держава і право : зб. наук. пр. - Юридичні та політичні науки. Вип. 2. - К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 1999. - С. 79-84.

327. *Ставнійчук М.* Політичні партії та виборчий процес в Україні / М. Ставнійчук // Нова влада : зб. аналіт. матеріалів. - К. : Факт, 2001. - Т. 1 (3). - С. 4-17.

328. Становлення владних структур в Україні (1991-1996) / [редкол. : О. Гарань, В. Кулик, О. Майборода]. - К. : Центр політ. аналізу газети "День", 1997. - 178 с.

329. *Старовойтенко Р. В.* Імідж політичної партії як чинник електорального вибору : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Старовойтенко Р. В. - К., 2003. - 181 с.

330. *Стасюк Ю. Е.* Інститут президентства в контексті досвіду України та Росії : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Стасюк Ю. Е. - К., 2001. - 179 с.

331. *Стаценко О. С.* Партії і партійні системи у сучасному демократичному процесі : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Стаценко О. С. - Сімферополь, 2004. - 233 с.

332. *Степаненко В.* "Кому потрібне громадянське суспільство?" Соціальний капітал та проблеми формування громадянської ідентичності в Україні / В. Степаненко // Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. - К. : Стило, 2002. - С. 334-341.

333. *Степин В.* Научное познание и ценности техногенной цивилизации / В. Степин // Вопр. философии. - 1989. - № 10.

334. *Стойко О. М.* Особливості реформування політико-владних відносин у перехідних суспільствах (на прикладі країн

Вишеградської групи) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / Стойко О. М. - К., 2006. - 216 с.

335. *Телешун С. О.* Вплив фінансово-політичних груп на прийняття стратегічних рішень у сфері політики та економіки: українські реалії / С. О. Телешун, І. В. Рейтерович. - К. ; Херсон, 2008. - 151 с.

336. *Телешун С. О.* Нові перспективи Закону про вибори народних депутатів України: версії розвитку / С. О. Телешун // Право України. - 2001. - № 1. - С. 85-86.

337. *Телешун С. О.* Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX - на початку XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 "Етнологія" / Телешун С. О. - К., 1996. - 28 с.

338. *Телешун С. О.* Національні питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX - на початку XX століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / Телешун С. О. - К., 1996. - 264 с.

339. *Телешун С. О.* Політична аналітика, прогнозування та політичні консультації : курс лекцій / С. О. Телешун, А. С. Баронін. - К. : Паливода А. В., 2001. - 113 с.

340. *Телешун С.* Формування якісно нової політичної системи в Україні: влада, партії, суспільство / С. Телешун // Трибуна. - 2000. - № 3-4. - С. 13-15.

341. *Тертичка В. В.* Державна політика: аналіз і впровадження в Україні : дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.01 / В. В. Тертичка. - К., 2004. - 423 с.

342. *Токвіль А.* Про демократію в Америці : у 2 т. / А. Токвіль ; передм. А. Жардена. - К. : Видавн. дім "Всесвіт", 1999. - Т. 1. - Р. XII.

343. *Токовенко В. В.* Оптимізація взаємодії політичного керівництва та державного управління в умовах модернізації політико-адміністративної системи України : дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.01 / Токовенко В. В. - К., 2004. - 327 с.

344. *Токовенко В.* Політичне керівництво і державне управління: проблеми взаємовідносин та оптимізація взаємодії : монографія / Валерія Токовенко. - К. : Вид-во УАДУ, 2001. - 256 с.

345. *Томенко М.* Партійна еліта України, 2000 / М. Томенко, В. Олійник. - К. : Логос, 2000. - 207 с.

346. *Томенко М.* Самовизначення України: від історії до політики (державна стратегія сучасної України в контексті історичних традицій та світового досвіду) : монографія / М. Томенко. - К. : Заповіт, 1998. - 272 с.

347. *Топалова С. О.* Політичні партії як суб'єкти державної влади: компаративістський аналіз : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Топалова С. О. - Х., 2004. - 185 с.
348. *Торяник В. М.* Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в правовій державі : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Торяник В. М. - Дніпропетровськ, 2006. - 194 с.
349. Україна багатопартійна: програмні документи нових партій / упоряд. О. В. Гарань. - К. : МП "Пам'ятки України", 1991. - 192 с.
350. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін. ; [за ред. В. С. Крисаченка]. - К. : НІДС, 2003. - 632 с.
351. Філософія політики : короткий енцикл. слов. / авт.-упоряд. Н. П. Андрущенко та ін. - К. : Знання, 2002. - 670 с.
352. Філософія політики : [підручник] / НАН України ; АПН України ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К. : Знання України, 2003. - 399 с.
353. *Франклин Б.* Избранные произведения / Б. Франклин. - М. : Госполитиздат, 1956. - 631 с.
354. *Хантингтон С.* Третья волна : демократия на исходе века / С. Хантингтон. - М. : РОССПЭН, 2003. - 388 с.
355. *Харитончук М. В.* Зарубіжні конституції і принципи децентралізації державного управління : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Харитончук М. В. - К., 2000. - 161 с.
356. *Цветков В. В.* Демократія - Управління - Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства / В. В. Цветков, В. П. Горбатенко. - К., 2001. - 348 с.
357. *Цицерон.* Речи : в 2 т. / Цицерон. - М. : Изд-во АН СССР, 1962. - Т. 2. - 400 с.
358. *Чемшит О. О.* Оптимізація демократичного розвитку політичних систем у контексті співвідношення державної влади та політичної участі : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Чемшит О. О. - Севастополь, 2004. - 366 с.
359. *Черній А. Л.* Чинники кризовості у трансформуванні суспільно-політичних систем перехідного періоду : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Черній А. Л. - К., 2004. - 186 с.
360. *Чувардинський О. Г.* Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 "Політичні інститути та процеси" / Чувардинський О. Г. - К., 2008. - 31 с.

361. *Шведа Ю. Р.* Теорія політичних партій та партійних систем / Ю. Р. Шведа. - Львів : Тріада плюс, 2004. - 526 с.
362. *Шведа Ю. Р.* Формування багатопартійної системи в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Шведа Ю. Р. - Львів, 1996. - 234 с.
363. *Шмачкова Т. В.* Мир политических партий / Т. В. Шмачкова // Полис. - 1992. - № 1-2. - С. 220-235.
364. *Шмиттер Ф.* Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Полис. - 1996. - № 5.
365. *Юм Д.* О партиях вообще / Д. Юм // Соч. : в 2 т. - М., 1965. - Т. 2. - С. 120-125.
366. *Якубовський О. П.* Державна влада і громадянське суспільство: система взаємодії : монографія / О. П. Якубовський, Т. О. Бутирська. - Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2004. - 196 с.
367. *Ясинська В. С.* Особливості трансформації політичної культури в умовах становлення демократичного політичного режиму : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Ясинська В. С. - К., 2004. - 214 с.
368. *Beyme K. von.* Party Leadership and Change in Party Systems: Powards a Postmodern Party State? / Beyme K. von. // Government and Opposition. - 1996. - Vol. 31. - № 2.
369. *Blondel J.* Comparative Government : An Introduction / J. Blondel. Hempstead: Philip Allan, 1990. - 418 p.
370. *Bluntschli J. C.* Charakter und Geist der politischen parteien / J. C. Bluntschli. - Nordlingen, 1869. - P. 9.
371. *Crotty W. J.* Approaches to the study of party organization / W. J. Crotty. - Boston, 1968.
372. *Crotty W. J.* Political parties and political behavior / W. J. Crotty, D. M. Freeman, D. S. Gatlin. - Boston, 1971. - 680 p.
373. *Dalton R.* Citizen Politics: Public opinion and political parties in advanced industrial democracies / R. Dalton. Third edition. - Chatham : Seven Bridges Press Inc. : House Publishers, 2002. - 415 p.
374. *Encyclopaedia Britannica.* - 1971. - Vol. 3. - 819 p.
375. *Habermas Y.* The philosophical of modernity / Y. Habermas. - Cambridge, 1995.
376. *Institutional Design in Post-communist Societies* / Ed. By J.Elster, C.Offe, U.Preuss. - Cambridge University Press, 1998.
377. *Katz R. S.* Changing Models of Party Organization and Party Democracy: the Emergence of the Cartel Party / R. S. Katz, P. Mair // Party Politics. - London, Thousand Oaks, New Delhi. - 1995. - Vol. 1. - N 1. - P. 5-28.

378. *Kircheimer O.* The Transformation of West European Party Systems / O. Kircheimer // Political Parties and Political Development / Ed. by J. LaPalambara, M. Weiner. - Princeton ; N. J. : Princeton University Press, 1966.
379. *Lipset S. M.* Consensus and Conflict. Essays in Political Sociology / S. M. Lipset. - New Brunswick, 1985.
380. *Lipset S. M.* Political Man. The Social Bases of Politics. Expanded ed / S. M. Lipset. - Baltimore, 1981.
381. *Mair P.* Comparative Politics: An Overview / P. Mair // A New Handbook of Political Science / Ed. by A. Goodin, H.- D. Klingeman. - N.Y. : Oxford University Press, 1996.
382. *March J.* The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life / J. March, J. Olsen // American Political Science Review. - 1984. - Vol. 78.
383. <http://www.kpu.net.ua>
384. <http://www.nru.org.ua>
385. <http://www.partyofregions.org.ua/pr-east-west/46b4844cddc5c/>
386. <http://www.razom.org.ua/ua/static/programme/>
387. <http://www.spu.in.ua>
388. <http://www.tymoshenko.com.ua/>

Розділ 2

389. *Афонін Е.* Політична реформа: взаємовідносин президента та Верховної ради / Е. Афонін, О. Кучер // Теорія та практика державного управління. - 2007. - Вип. 3 (18). - С. 242-251.
390. *Багрянний С.* Праві в після виборчій Україні : перспективи та недоліки / Сергій Багрянний [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://nation.org.ua/articles/articles_133.html
391. *Базів В. А.* Політичні партії в незалежній Україні : генеза і типологія / В. А. Базів. - Львів : Світ, 1999. - 54 с.
392. *Бейме фон К.* Партии / К. фон Бейме // Политология вчера и сегодня. - 1992. - Вып. 4.
393. *Бекешкіна І.* Процес демократизації в Україні й розвиток політичної свідомості населення / І. Бекешкіна // Українське суспільство - 2003. Моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. - К., 2003. - С. 232-242.
394. *Берлін І.* Два концепти свободи / І. Берлін // Лібералізм : антологія / [упоряд. : О. Проценко, В. Лісовий]. - 2-ге вид. - К. : Простір : Смолоскип, 2009. - С. 546-584.

395. Білоус А. О. Політичні об'єднання України / А. О. Білоус. - К. : Україна, 1993. - 108 с.

396. Білоус А. Політичний процес / А. Білоус // Політол. енцикл. словн. / НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; Укр. асоціація політологів / Ю. С. Шемшученко (відп. ред.), В. П. Горбатенко (упоряд.). - 2 вид., допов. і переробл. - К. : Генеза, 2004. - 517 с.

397. Бойко Н. Про засоби впливу громадськості на владу / Н. Бойко // Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг / за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. - К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. - С. 384-391.

398. Гаєвський Б. А. Політичне управління : навч. посіб. / Б. А. Гаєвський, В. А. Ребало, М. В. Туленков. - К. : Вид-во УАДУ, 2001. - 160 с.

399. Гаєк Ф. Економічна політика і верховенство права / Ф. Гаєк // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. - 2-ге вид. - К. : Простір : Смолоскип, 2009. - С. 762-774.

400. Гаєк Ф. Принцип ліберального соціального порядку / Ф. Гаєк // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. - 2-ге вид. - К. : Простір : Смолоскип, 2009. - С. 20-35.

401. Гаман-Голутвина О. В. Меняющаяся роль государства в контексте реформ государственного управления: отечественный и зарубежный опыт / О. В. Гаман-Голутвина // Полис. - 2007. - № 4. - С. 24-46.

402. Гидденс Э. Политика, управление и государство / Э. Гидденс // Рубеж (альманах социальных исследований). - 1992. - № 3. - С. 78-107.

403. Гидденс Э. Последствия модернити / Э. Гидденс // Новая постиндустриальная волна на Западе. - М., 1999.

404. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Э. Гидденс // THESIS : теория и история экономических и социальных институтов и систем. - 1994. - № 5. - С. 107-134.

405. Гидденс Э. Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс. - М. : Весь мир, 2004. - 120 с.

406. Гидденс Э. Устроение общества: очерк теории структуры / Э. Гидденс. - М. : Академ. проект, 2003. - 528 с.

407. Головатий М. Соціологія політики / М. Ф. Головатий. - К. : МАУП, 2003. - 504 с.

408. Головаха Є. Українське суспільство 1992-2008 : соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. - К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. - 85 с.

409. Головна сторінка ALDE Group [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://eld.europarl.eu.int>
410. Головна сторінка EGP [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.europeangreens.org/cms/default/rubrik/9/9034.htm>
411. Головна сторінка EPP Group [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.eppgroup.eu/home/en/default.asp>
412. Головна сторінка PES [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.pes.org/en/about-pes/pes-eu/pes-european-parliament>
413. Гонюкова Л. Політичні партії в системі парламентсько-президентської республіки / Л. В. Гонюкова // Політична реформа - гарантія демократичного розвитку українського суспільства : наук.-метод. матеріали на допомогу лекторам / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. - К. : Вид-во УАДУ, 2003. - С. 90-101.
414. Громадяни Європейського союзу обрали новий парламент // Євробюлетень. - 2004. - Червень-липень.
415. Дегтярев А. Основы политической теории / А. Дегтярев. - М. : Высш. шк., 1998. - 329 с.
416. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже ; пер. с фр. Л. А. Зимина. - М. : Академ. проект ; Королев : Парадигма. - 2005. - 558 с.
417. Звіт Генерального Секретаря на XXI Конгресі Соціалістичного Інтернаціоналу // Соцінтерн в епоху глобалізації : матеріали Нью-Йоркського (1996 р.) та Паризького (1999 р.) конгресів. - К., 2000. - С. 199-230.
418. Исаев Б. А. Теория партий и партийных систем : [учеб. пособие для студ. вузов] / Б. А. Исаев. - М. : Аспект Пресс, 2008. - 367 с.
419. Кальниш Ю. Особливості кадрового забезпечення політичної реформи в Україні / Ю. Кальниш, Н. Малиновська // Політична реформа - гарантія демократичного розвитку українського суспільства : наук.-метод. матеріали на допомогу лекторам / за ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. - К. : Вид-во УАДУ, 2003. - С. 112-124.
420. Кармазіна М. Президентство : український варіант / М. Кармазіна. - К. : Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. - 365 с.
421. Колодій А. Політичний спектр : про деякі критерії "лівих" і "правих" політичних рухів у посттоталітарних суспільствах / А. Колодій // Філософ. і соціол. думка. - 1995. - № 9-10. - С. 3-24.
422. Колодко Г. В. Глобализация и перспективы развития постсоциалистических стран / Г. В. Колодко. - Минск, 2002. - 212 с.

423. Конец идеологии или контур новой “большой идеи” // Доклад на круглом столе “Политическая мысль Великобритании”, 15 апреля 2002 г. [Электронный ресурс]. - Режим доступа : http://www.ieras.ru/str/gromyko_ar5.htm

424. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України // Відом. Верховної Ради України. - 1995. - № 18. - Ст. 133.

425. Конституція України : прийнята 28 черв. 1996 р. - К. : Преса України, 1997. - 80 с.

426. Конституція Української РСР : прийнята 20 квіт. 1978 р. // Відом. Верховної Ради України. - 1991. - № 33. - Ст. 446.

427. *Кормич Л. І.* Формування партійної системи сучасної України / Л. І. Кормич, Д. С. Шелест, О. І. Бабій. - Одеса : Вид-во Таврійського МП “Кобза”, 2000. - 192 с.

428. *Королько В.* Порівняльний аналіз форм державного правління і український тип демократії / В. Королько // Схід. - 1996. - № 7.

429. *Кресіна І.* До питання про законодавче забезпечення політичної реформи / І. Кресіна, Є. Перегуда // Право України. - 2003. - № 3. - С. 9-14.

430. Круглий стіл “Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку”, що відбувся 23 березня 2006 року в Києві [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/print.php?sid=5589>

431. *Кульчицький С. В.* Курс політичної історії України ХХ ст. / С. В. Кульчицький ; Нац. у-т “Києво-Могилянська академія” ; Ін-т історії України НАНУ. - К., 2000. - 50 с.

432. *Лунь З.* Про особливості реалізацій гарантій Правової охорони Конституції України [Електронний ресурс] / З. Лунь // Вибори і демократія. - 2005. - № 4. - С. 19-23. - Режим доступу : <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=&d=663>

433. *Максимець Б. М.* Політичні партії як чинники формування та реалізації стратегії державної політики : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / Максимець Б. М. - К., 2005. - 221 с.

434. *Малов Ю. К.* Введение в теорию политических партий (обзор идей и концепций) : монография / Ю. К. Малов. - М. : Русский мир, 2005. - 315 с.

435. *Малярчук В.* Змагання партійних ідеологів на тлі європейської ретроспективи [Електронний ресурс] / В. Малярчук. - Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/176/>

436. *Мигул І.* Політичні ідеології: порівняльний аналіз / І. Мигул. - К. : Фонд "Укр. перспектива", 1997. - 52 с.
437. *Михелс Р.* Социология политической партии в условиях демократии / Р. Михелс // Политология : хрестоматия / сост. : проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. - М. : Гардарика, 1999. - С. 540-551.
438. Народні депутати України [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/site/p_deputat_list
439. Парламентські вибори у Європейському союзі : довідник [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://www.parliament.org.ua/index.php?action=magazine&id=9&ar_id=12&as=2 ; <http://www.evppe.org>
440. Передвиборна програма "НУ-НС" [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.razom.org.ua/ua/static/programme/>
441. Передвиборна програма БЮТ [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.tymoshenko.com.ua/>
442. Передвиборна програма Партії регіонів [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.partyofregions.org.ua/pr-east-west/46b4844cddc5c/>
443. Передвиборная платформа ПСПУ [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://www.vitrenko.org/start.php?lang=1&part_id=3
444. *Пойченко А.* Політичний процес в сучасній Україні : [навч. посіб.] / А. М. Пойченко. - К. : Вид-во УАДУ, 2001. - 56 с.
445. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії : монографія / за заг. ред. д.іст.н., проф. А. І. Кудряченка. - К. : НІСД, 2007. - 396 с.
446. Політичні партії та організації в Україні напр. XIX - поч. XX ст. : методологія, історіографія проблеми, перспективні напрями наукових досліджень. - К. : Знання, 2001. - 112 с.
447. Політичні партії України / за ред. проф. В. М. Якушика. - К. : Кобза, 1996. - 142 с.
448. Політичні партії України [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://golob.narod.ru/glper.html>
449. Політичні партії України напередодні парламентських виборів : стан і тенденції : [аналіт. доп.] // Нац. безпека і оборона. - 2001. - № 12. - С. 9-32.
450. Політологічний енциклопедичний словник / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; Укр. асоціація політологів ; Ю. С. Шемшученко (відп. ред.), В. П. Горбатенко (упоряд.). - 2-ге вид., допов. і переробл. - К. : Генеза, 2004. - 735 с.

451. *Полохало В.* Метаморфози посткомуністичної влади / В. Полохало // Сучасність. - 1996. - № 9.
452. *Полохало В.* Політична арена України / В. Полохало // Філософ. і соціол. думка. - 1992. - № 4.
453. *Полохало В.* Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії / В. Полохало // Політ. думка. - 1998. - № 2.
454. *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги : у 2 т. / К. Поппер ; пер. з англ. О. Коваленка. - К. : Основи, 1994. - Т. 1. - 444 с. ; Т. 2. - 494 с.
455. Право вибору : політичні партії та виборчі блоки : довідник / [ред.-упоряд. М. Томенко]. - К. : Геопринт, 2002. - 160 с.
456. *Примуш М.* Демократія і політичні партії / М. Примуш // Віче. - 2000. - № 10.
457. Про внесення змін до Конституції : Закон України : прийнятий 8 груд. 2004 р. // Відом. Верховної Ради України. - 2005. - № 2. - Ст. 44.
458. Про політичні партії в Україні : Закон України : прийнятий 14 квіт. 2009 р. // Відом. Верховної Ради України. - 2009. - № 36-37. - Ст. 511.
459. Про Президента Української РСР : Закон УРСР : прийнятий 5 лип. 1991 р. // Відом. Верховної Ради України. - 1991. - № 33. - Ст. 446.
460. Програма КПУ [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.kpu.net.ua/program/>
461. Програма Народної партії України [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://narodna.org.ua/ua/about/programa/>
462. Програма СПУ [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.tovarish.com.ua/program/>
463. *Рагозін М. П.* Розвиток партійної системи в Україні: кількісний аналіз [Електронний ресурс] / М. П. Рагозін. - Режим доступу : http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV21_2003_polityk/09_ragozin_mp.pdf
464. *Райнхард К.* Реформирование государственного управления. Концепция активизирующего государства / К. Райнхард // Реформы государственного управления накануне третьего тысячелетия. - М. : РАГС, 1999. - С. 9-28.
465. *Ребкало В.* Шляхи реформування політичної системи / В. Ребкало, О. Валецький // Політична реформа - гарантія демократичного розвитку українського суспільства : наук.-метод. матеріали на допомогу лекторам / за ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. - К. : Вид-во УАДУ, 2003. - С. 7-17.

466. Рішення Конституційного Суду України від 5 жовт. 2005 р. (у справі про здійснення влади народом) // Уряд. кур'єр. - 2005. - 25 жовт.
467. Рудич Ф. М. Політологія : [підручник] / Ф. М. Рудич. - К. : Либідь, 2006. - 280 с.
468. Рудич Ф. Політологія : курс лекцій : [навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти]. - К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. - 200 с.
469. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави / С. Г. Рябов. - К. : ТанDEM, 1996. - 240 с.
470. Слюсаренко А. Г. Нові політичні партії України : довідник / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. - К. : Т-во "Знання" УРСР, 1990. - 48 с.
471. Сміт Ентоні Д. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія : пер. з англ. / Ентоні Д. Сміт. - К. : К.І.С., 2004. - 170 с.
472. Сучасний виборчий PR : [навч. посіб.] / В. В. Лісничий, В. О. Грищенко, В. М. Іванов та ін. - Сєверодонецьк : Видавн. дім "ЄВРІКА", 2001. - 480 с.
473. Токоуенко В. Політичне керівництво і державне управління: проблеми взаємовідносин та оптимізація взаємодії : монографія / Валерія Токоуенко. - К. : Вид-во УАДУ, 2001. - 256 с.
474. Тоффлер Е. Нова парадигма влади / Е. Тоффлер. - К. : Вид-во "Акта", 2003. - 416 с.
475. Україна багатопартійна : програмні документи нових партій / упоряд. О. В. Гарань. - К. : МП "Пам'ятки України", 1991. - 192 с.
476. Українська державність у ХХ столітті : історико-політологічний аналіз / [кер. авт. кол. О. Дергачов]. - К. : Політ. думка, 1996. - 448 с.
477. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. / [упоряд. В. Ф. Верстюк та ін.]. - К. : Наук. думка, 1996. - Т. 1. - 588 с.
478. Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг / за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. - К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. - 575 с.
479. Фрідман М. Роль уряду у вільному суспільстві / М. Фрідман // Лібералізм : антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. - 2-ге вид. - К. : Простір : Смолоскип, 2009. - С. 774-784.
480. Хейвуд Э. Политология : [учеб. для студентов вузов] / Э. Хейвуд ; пер. с англ. под ред. Г. Г. Водолазова, В. Ю. Бельского. - М. : ЮНИТИ - ДАНА, 2005. - 544 с.

481. *Шведа Ю.* Теорія політичних партій та партійних систем : [навч. посіб.] / Ю. Шведа. - Львів : Тріада плюс, 2004. - 528 с.
482. *Юдин Ю.* Политические партии и право в современном государстве / Ю. Юдин. - М. : Форум - Инфра-М, 1998. - 286 с.
483. *Carothers T.* The End of Transition Paradigme / T. Carothers // *Jornal of Democracy*. - 2002. - № 13 (1). - P. 5-21.
484. *Mercl P.* Modern Comparative Politics / P. Mercl. - N.Y., 1970. - P. 264-268.
485. *Sartori J.* Parties and Party Systems / J. Sartori. - N.Y. : Harper and Row, 1976.

Розділ 3

486. *Антонова Г.* Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування / Комітет виборців України ; заг. ред. Є. В. Радченко. - К. : Факт, 2003. - 255 с.
487. *Афонін Е.* Громадська участь у творенні та здійсненні державної політики / Е. А. Афонін, Л. В. Гонюкова, Р. В. Войтович. - К. : Центр сприяння інституційн. розвитку держ. служби, 2006. - 160 с.
488. *Білоус А. О.* Політико-правові системи. Світ і Україна / А. О. Білоус. - К. : АУПП, 1997. - 198 с.
489. *Богашева Н.* Проблеми інституалізації політичних партій в Україні / Н. Богашева, Ю. Ключковський // *Вибори та демократія*. - 2008. - № 2 (16).
490. *Бондаренко О.* Гендерні аспекти Європейського права. Досвід адаптації законодавства країн Центральної та Східної Європи : матеріали круглого столу 11 жовт. 2005 р. [Електронний ресурс] / О. Бондаренко. - Режим доступу : http://www.pdp.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1012:3-а6&catid=47:i-i—i-ii-&Itemid=123
491. *Васильченко О.* Фінансування політичних партій у зарубіжних країнах / О. Васильченко // *Теорія і практика інтелектуал. власності*. - 2008. - № 6. - С. 80-85.
492. *Вебер М.* Политика как призвание и профессия / М. Вебер // *Избр. произведения*. - М., 1990. - 808 с.
493. *Вибори Президента України 1999 р.* - К. : ЦВК, 2000. - 638 с.

494. *Галанець О.* Управління гендерними процесами в державній політиці [Електронний ресурс] / О. Галанець. - Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/1376/>
495. *Головаха Є.* Українське суспільство 1992-2008 : соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. - К., 2008. - 85 с.
496. *Грабовська І.* Джерельні підвалини дослідження паритетної (гендерної) демократії : український і світовий контекст / І. Грабовська // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Серія "Українознавство" [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://uaznavstvo.univ.kiev.ua/ua/visnyk/Visnyk-11/Hraboys%92ka.html>
497. *Грабовська І.* Пошуки гендерної ідентичності: український контекст : монографія / І. Грабовська. - Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. - 238 с.
498. *Даниленко В.* Политические партии и буржуазное государство / В. Даниленко. - М. : Юрид. л-ра, 1984. - 215 с.
499. Довідник службовця органів державної влади та місцевого самоврядування / за ред. А. Зельницького, П. Удовенко. - К. : ІУЕП "Гарант квалі", 2003. - 512 с.
500. *Дюверже М.* Политические партии [Электронный ресурс] / М. Дюверже. - Режим доступа : <http://feelosophy.narod.ru/Duv>
501. Жінки в політиці: міжнародний досвід для України / за заг. ред. Яни Свердлюк та Світлани Оксамитної : за матеріалами міжнар. наук. семінару "Жінки в політиці: міжнародний досвід для України", 7 жовт. 2005 р., Київ, НаУКМА. - К. : Атіка, 2006. - 271 с.
502. *Зельницький А.* Політичні партії і вибори : (довідник партійного працівника) / А. Зельницький, П. Удовенко. - К. : ІУЕП "Гарант квалі" : ФКП "НДІСЕП" ВПЦ "Тираж", 2003. - 600 с.
503. Известия. - 1996. - 2 июня. - № 126.
504. *Исаев Б.* Теория партий и партийных систем : учеб. пособие для студентов вузов / Б. А. Исаев. - М. : Аспект Пресс, 2008. - 367 с.
505. *Каак Г.* Функції партійних програм / Г. Каак // Політичні партії в демократичному суспільстві. - К., 2001. - 126 с.
506. *Кац Р.* Изменяющиеся модели партийной организации и партийной демократии : возникновение картельных партий / Р. Кац, П. Мэйр // Теория партий и партийных систем : хрестоматия / сост. Б. А. Исаев. - М. : Аспект Пресс, 2008. - С. 144-151.
507. Конституція України. - Х. : Фоліо, 2006. - 46 с.

508. Конституція Франції [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://vivovoco.rsl.ru/VV/LAW/FRANCE.W.HTM#II>

509. *Левицькі Г.* Інституціоналізація політичних партій у зарубіжних країнах [Електронний ресурс] / Г. Левицькі. - Режим доступу : <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=12&d=416>

510. *Лоуэлл А.* Правительство и политические партии в государствах западной Европы / А. Лоуэлл // Теория партий и партийных систем : хрестоматия / сост. Б. А. Исаев. - М. : Аспект Пресс, 2008. - С. 32-38.

511. *Мельник Т.* Міжнародний досвід гендерних перетворень / Т. Мельник. - К. : Логос, 2004. - 320 с.

512. *Михельс Р.* Социология политической партии в условиях демократии / Р. Михельс // Диалог. - 1990. - № 5. - С. 3-56.

513. *Нідермайер О.* Внутрішньопартійна демократія / О. Нідермайер // Політичні партії в демократичному суспільстві. - К., 2001. - 126 с.

514. Основы демократії : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. А. Колодій. - К. : Вид-во "Ай Бі", 2002. - 680 с.

515. Основы політичної науки : курс лекцій. - Ч. 2 : Політичні процеси, системи та інститути / Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старенька та ін. ; за ред. Б. Кухти. - Львів : Кальварія, 1997. - 386 с.

516. Основы теорії гендеру : навч. посіб. - К. : К.І.С., 2004. - 536 с.

517. Основы теории политических партий : [учеб. пособие] / под ред. С. Е. Заславского. - М. : Европа, 2007. - 270 с.

518. *Острогорский М. Я.* Демократия и политические партии / М. Я. Острогорский. - М. : РОССПЭН, 1997. - 639 с.

519. *Перегида Е.* Императивный мандат : исторические аналогии и технологические составляющие / Е. Перегида // Нац. інтерес. - 2005. - Серпень. - С. 48-51.

520. *Пінто-Душинський М.* Деякі уроки досвіду західних країн. Замість передмови / Майкл Пінто-Душинський // Спостерігач. - 1995. - № 19.

521. Політичний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. - 2-ге вид., допов. і переробл. - К. : Генеза, 2004. - 735 с.

522. Політичні партії в Україні. - 2-ге вид., допов. / редкол. : Я. В. Давидович (гол. ред.) та ін. - К. : Атіка, 2005. - 440 с.

523. Про органи самоорганізації населення : Закон України : прийнятий 11 лип. 2001 р. // Відом. Верховної Ради України. - 2001. - № 48. - Ст. 254.

524. Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських рад : Закон України : прийнятий 7 лют. 2002 р. // Відом. Верховної Ради України. - 2002. - № 24. - Ст. 165.

525. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів : Закон України : прийнятий 6 квіт. 2004 р. // Відом. Верховної Ради України. - 2004. - № 30-31. - Ст. 382.

526. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні : Закон України : прийнятий 30 черв. 2004 р. // Відом. Верховної Ради України. - 2004. - № 15. - Ст. 218.

527. Про внесення змін до Закону України "Про вибори народних депутатів України" : Закон України : прийнятий 7 лип. 2005 р. - К., 2005. - 130 с.

528. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України : прийнятий 11 черв. 2009 р. // Відом. Верховної Ради України. - 2009. - № 38. - Ст. 534.

529. Про політичні партії в Україні : Закон України : прийнятий 14 квіт. 2009 р. // Відом. Верховної Ради України. - 2009. - № 36-37. - Ст. 511.

530. Правила щодо фінансування політичних партій, прийняті Венеціанською Комісією. Прийняті Венеціанською Комісією на своєму 46-му пленарному засіданні у Венеції, 9-10 березня 2001 року [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://www.parlament.org.ua/index.php?action=publication&id=8&ar_id=147&iar_id=181&as=2

531. Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи 1516 (2001). Фінансування політичних партій [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://www.parlament.org.ua/index.php?action=publication&id=8&ar_id=147&iar_id=180&as=2

532. Рішення Конституційного суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин п'ятої, шостої статті 13 Закону України "Про статус народного депутата України", частини четвертої статті 61 Регламенту Верховної Ради України та офіційного тлумачення положень пункту 6 частини другої, частини шостої статті 81, частини шостої статті 83 Конституції України, частини четвертої статті 13 Закону України "Про статус народного депутата України" (справа про перебування народного депутата України у депутатській фракції) [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu/P000?lang=0>

533. Романюк А. Джерела фінансування виборчих кампаній політичних партій [Електронний ресурс] / А. Романюк. - Режим доступу : <http://www.NDI>

534. Рябов С. Політологія : словник понять і термінів / С. Рябов. - 2-ге вид., переробл. і допов. - К. : Видавн. дім "КМ Академія", 2001. - 196 с.

535. Серьогіна С. Європейські стандарти виборів і виборче законодавство України / С. Серьогіна // Вісн. ЦВК. - 2007. - № 1 (7).

536. Складові демократії / за ред. Доріс Геттінг, Вольфа-Дітера Міхаелі. - К. : Либідь, 1993. - 126 с.

537. Склярова Н. Формування та використання коштів виборчих фондів політичних партій, виборчих блоків, суб'єктів виборчого процесу з виборів народних депутатів України 26 березня 2006 року / Н. Склярова // Вибори та демократія. - 2006. - № 2 (8). - С. 11-26.

538. Совгиря О. Фінансування політичних партій: правовий аспект / О. Совгиря // Право України. - 2003. - № 5.

539. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. - 4-е изд. - М. : Сов. энцикл., 1988. - 1600 с.

540. Статут Всеукраїнського об'єднання "Батьківщина" [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://batkivshina.kharkov.ua/ukr/about_party/ustav.shtml

541. Статут Комуністичної партії України [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.kpu.net.ua/statute/>

542. Статут Народного руху України [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.nru.org.ua/about/statut/?id=8>

543. Статут НДП [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://ndp.org.ua/index.php?pid=1287388855&id=41>

544. Статут Партії регіонів [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.partyofregions.org.ua/meet/statute/>

545. Статут СПУ [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.spu.in.ua/about/statut#N0200>

546. Статут Української республіканської партії "Собор" [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://old.urpsobor.org.ua/statut_urp.htm

547. Сучасна українська політика та політологи про неї [Електронний ресурс] // Вісн. шк. політ. аналітики. - 2002. - Режим доступу : <http://www.spa.ukma.kiev.ua/directory.php>

548. Українське суспільство 1992 - 2006. Соціологічний моніторинг / за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. - К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. - 578 с.

549. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарук. - К. : Абрис, 2002. - 742 с.

550. Хейвуд Э. Политология : [учеб. для студентов вузов] / Э. Хейвуд ; пер. с англ. под ред. Г. Г. Водолазова, В. Ю. Бельского. - М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. - 544 с.

551. Хімченко О. Політичні партії і виборчий процес в умовах розбудови демократичного суспільства : [навч. посіб.] / О. Хімченко. - К. : ВД "Професіонал", 2006. - 208 с.

552. Шарло Ж. Политические партии и система политических партий во Франции / Ж. Шарло. - М., 1993. - 68 с.

553. Юдин Ю. Политические партии и право в современном государстве / Ю. Юдин. - М. : Форум - Инфра-М, 1998. - 286 с.

554. Янг Л. Регуляція політичного фінансування / Лайза Янг. - К., 2002. - 96 с. - (Серія "Демократична освіта").

555. Янукович витратив на рекламу у 25 разів більше ніж Тимошенко [Електронний ресурс] // Укр. правда. - Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2006/2/20/38927.htm>

Розділ 4

556. Арбластер Е. Ключові ідеї демократії / Е. Арбластер // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. - К. : Смолоскип, 2005. - С. 41-79.

557. Бебик В. Політологія для політика і громадянина : [монографія] / В. М. Бебик. - К. : МАУП, 2004. - 424 с.

558. Берк Е. Хто промовляє за народ? / Е. Берк // Консерватизм : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. - 2-ге вид. - К. : Простір : Смолоскип, 2008. - С. 739-746.

559. Богашева Н. Еволюція виборчої системи в Україні [Електронний ресурс] / Н. Богашева. - Режим доступу : <http://www.eli.org.ua/press/158?PHPSESSID=a65d26670746f3fec7add1166ff8d9a>

560. Бушанський В. Попит і пропозиції на виборчому ринку [Електронний ресурс] / В. Бушанський // Віче. - Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/64/>

561. Ващенко К. Технології організації та проведення демократичних виборів: світ і Україна / К. Ващенко // Вісн. Тернопіл. держ. ун-ту. - 1998. - Т. 3. - С. 111-117.

562. Виборче право України : [навч. посіб.] / за ред. В. Ф. Погорілка, М. І. Ставнійчук. - К. : Парлам. вид-во, 2003. - 383 с.

563. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості / Ю. Габермас. - Львів : Літопис, 1999. - 317 с.

564. *Гельгесен Я.* Вільні і чесні вибори - це наріжний камінь будь-якої демократії / Я. Гельгесен // *Вибори та демократія*. - 2008. - № 1 (15). - С. 95-96.

565. *Головаха Є.* Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами "Європейського соціального дослідження", 2006-2007 роки / Є. Головаха, А. Горбачик. - К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. - 133 с.

566. *Головаха Є.* Українське суспільство 1992-2008 : соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. - К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. - 85 с.

567. *Голосов Г. В.* Пределы электоральной инженерии: "смешанные несвязанные" избирательные системы в новых демократиях / Г. В. Голосов // *Полис*. - 1996. - № 4. - С. 12-24.

568. *Голосов Г. В.* Форматы партийных систем в новых демократиях: институциональные факторы неустойчивости и фрагментации / Г. В. Голосов // *Полис*. - 1998. - № 1. - С. 106-120.

569. *Горовіц Д.* Порівняння демократичних систем / Д. Горовіц // *Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко*. - К. : Смолоскип, 2005. - С. 827-833.

570. *Грищенко В.* Сучасний виборчий PR : [навч. посіб.] / В. Грищенко, В. Лісничий. - Сєверодонецьк : Видавн. дім "Єврика", 2001. - 480 с.

571. Дострокові вибори. Аналітичний огляд [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://www.kraina2.org.ua/ua/top_topic/20/

572. *Ейхельман О.* Основи виборчого права. Пропорційні вибори / О. Ейхельман // *Вибори та демократія*. - 2006. - № 1 (7).

573. *Захаров Є.* Підсумки виборчої кампанії 2007 року [Електронний ресурс] / Є. Захаров. - Режим доступу : <http://www.helsinki.org.ua/index.php?print=1191973291>

574. *Исаев Б. А.* Теория партий и партийных систем : учеб. пособие для студентов вузов / Б. А. Исаев. - М. : Аспект Пресс, 2008. - 367 с.

575. *Истлер Дж.* Возможность осуществления рациональной политики / Дж. Истлер // *Современная политическая теория*. - М. : NOTA BENE, 2001. - 287 с.

576. *Карминес Э.* Политическое поведение: общие проблемы / Э. Карминес, Р. Хакфельд // *Политическая наука : новые направления : пер. с англ.* М. М. Гурвица, А. Л. Демчука, Т. В. Якушевой. - М. : Вече, 1999. - С. 235 - 261.

577. *Ключковський Ю.* Пропорційні вибори і розвиток партійної системи в Україні / Ю. Ключковський // *Вибори та демократія*. - 2006. - № 3(9).

578. *Ковтунець В.* Міжнародні зобов'язання України щодо проведення виборів та їх виконання [Електронний ресурс] / В. Ковтунець. - Режим доступу : http://www.vybory.com/ukr/coments/2analit/intern_obligations.html

579. Кодекс належної практики у виборчих справах (Європейська комісія за демократію через право (венеціанська комісія), 2002 рік // *Вибори та демократія.* - 2006. - № 4 (10). - С. 86-110.

580. Конвенція про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасниках Співдружності Незалежних Держав, підписано 7.10.2002 р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi/>

581. Конституція України. - Х. : Фоліо, 2006. - 46 с.

582. *Кочубей Л.* Вільні, демократичні, чесні... Механізм спостереження за здійсненням виборчого процесу як засіб удосконалення громадянського суспільства [Електронний ресурс] / Л. Кочубей // *Віче.* - Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/393/>

583. *Кресіна І. О.* Парламентські вибори в Україні: правові та політичні проблеми / І. О. Кресіна, Є. В. Перегуда. - К., 2003. - 368 с.

584. Круглий стіл "Куди ведуть Україну лідери передвиборних перегонів?" [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://dif.org.ua/ua/archive>

585. КС визнав статті Закону "Про державний бюджет на 2007 рік" антиконституційними. А чи тільки статті чинного закону? [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.byut.com.ua/ua/publications/idea/detail.php?ID=4619>

586. *Лейкман Э.* Исследование мажоритарной и пропорциональной избирательных систем / Э. Лейкман, Д. Ламберт ; под ред. А. С. Шугаева ; пер. Г. И. Морозова. - М. : Иностран. лит., 1958. - 366 с.

587. *Лейпхарт А.* Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт ; пер. с англ. под ред. А. М. Салмина, Г. В. Каменской. - М. : Аспект Пресс, 1997. - 287 с.

588. *Лейпхарт А.* Конституционные альтернативы для новых демократий / А. Лейпхарт // *Полис.* - 1995. - № 5. - С. 136-146.

589. *Лейпхарт А.* Партийные системы / А. Лейпхарт // *Мир политической мысли : хрестоматия по партологии.* - Кн. 4 : Современные партологи о партийных системах / под ред. Б. А. Исаева, А. К. Голикова. - СПб., 2005. - С. 43-52.

590. *Липсет С. М.* Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтение избирателей / С. Липсет, С. Роккан // *Тео-*

рия партий и партийных систем : хрестоматия / сост. Б. А. Исаев. - М. : Аспект Пресс, 2008. - С. 244-255.

591. *Маклаков В. В.* Избирательное право и избирательные системы буржуазных и развивающихся стран [учеб. пособие] / В. В. Маклаков. - М. : Всесоюз. юрид. заоч. ин-т, 1987. - 65 с.

592. *Малкіна Г. М.* Взаємодія виборчої і партійної систем: світовий досвід та проблеми України : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Малкіна Г. М. - К., 2004. - 184 с.

593. *Марцеляк О. В.* Вибори народних депутатів України : [навч. посіб.] / О. В. Марцеляк. - Х. : Прометей-Пресс, 2007. - 384 с.

594. Міжнародні виборчі стандарти. Спільний висновок Венеціанської комісії та Бюро з демократичних інституцій та прав людини (БДІПЛ) ОБСЄ щодо Закону України "Про Державний реєстр виборців" // Вибори та демократія. - 2007. - № 3 (13). - С. 75-82.

595. *Міл Д. С.* Роздуми про представницьке врядування / Д. С. Міл // Про свободу : есе ; пер. з англ. - К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. - 376 с.

596. Аналітична доповідь // Нац. безпека і оборона. - 2001. - № 12.

597. *Нельга О.* Вибори як індикатор і чинник національної інтеграції / О. Нельга // Нова політика. - 1999. - № 6 (26).

598. *Нікорич А. В.* Політологія / А. В. Нікорич. - Х. : НТУ "ХП", 2001. - 238 с.

599. Основи демократії : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / за заг. ред. А. Колодій. - К. : Вид-во "Ай Бі", 2002. - 680 с.

600. Партійна політика [Електронний ресурс] // Перспективні дослідження № 17. - Режим доступу : www.icps.kiev.ua/docs/ps/full/ukr/ps_ukr_200202_17.pdf

601. *Победоносцев К.* Великая ложь нашего времени / К. Победоносцев // Pro et contra. - СПб., 1996. - 204 с.

602. Политическая агитация // Пособие по проведению политической агитации для лиц, которые профессионально задействованы в политике. - М. : МРИ, 1994. - 69 с.

603. Політична наука : словник : категорії, поняття і терміни. - Львів : Кальварія, 2003. - 498 с.

604. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії : монографія [Електронний ресурс] / за ред. д.і.н., проф. А. І. Кудряченка. - Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/book/Kudr_mon/03.pdf

605. Політологія / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. - К. : Видавн. центр "Академія", 2002. - 338 с.

606. Політологія : у 2 кн. / за ред. А. Колодій та ін. - К. : Ельга-Н, Ніка-Центр, 200. - 664 с.

607. Про вибори народних депутатів України : Закон України : прийнятий 18 листоп. 1993 р. // Відом. Верховної Ради України. - 1993. - № 48. - Ст. 455.

608. Про вибори народних депутатів України : Закон України : прийнятий 19 верес. 1995 р. // Відом. Верховної Ради України. - 1995. - № 31. - Ст. 245.

609. Про вибори народних депутатів України : Закон України : прийнятий 13 верес. 1995 р. // Відом. Верховної Ради України. - 1995. - № 30. - Ст. 237.

610. Про вибори народних депутатів України : Закон України : прийнятий 24 верес. 1997 р. // Відом. Верховної Ради України. - 1997. - № 43. - Ст. 28.

611. Про внесення змін до Закону України "Про вибори народних депутатів України" : Закон України : прийнятий 5 берез. 1997 р. // Відом. Верховної Ради України. - 1997. - № 18. - Ст. 129.

612. Про вибори народних депутатів України : Закон України : прийнятий 18 жовт. 2001 р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T012766.html

613. Про вибори народних депутатів України : Закон України : прийнятий 25 берез. 2004 р. // Відом. Верховної Ради України. - 2004. - № 27-28. - Ст. 366.

614. Про вибори народних депутатів України : Закон України : прийнятий 7 лип. 2005 р. // Відом. Верховної Ради України. - 2005. - № 38-39. - Ст. 449.

615. Про внесення змін до Закону України "Про вибори народних депутатів України" та деяких інших законодавчих актів України (щодо порядку проведення позачергових виборів до Верховної Ради України та заміщення народних депутатів України, повноваження яких були достроково припинені) : Закон України : прийнятий 1 черв. 2007 р. // Відом. Верховної Ради України. - 2007. - № 28. - Ст. 383.

616. Про внесення змін і доповнень до Закону України "Про вибори народних депутатів України" : Закон України : прийнятий 7 берез. 1996 р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=9&user=a199603>

617. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України : прийнятий 21 трав. 1997 р. // Відом. Верховної Ради України. - 1997. - № 24. - Ст. 170.

618. Про особливості застосування Закону України “Про вибори Президента України” : Закон України : прийнятий 26 груд. 2004 р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_2004_12_08/an/110/T042221.html

619. Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи (Резолюція 1549). Висновок Венеціанської комісії щодо законодавчого забезпечення дострокових виборів в Україні // Вибори та демократія. - 2007. - № 2 (12). - С. 92-99.

620. *Романюк А.* Оцінка переваг і проблем пропорційної виборчої системи на прикладі країн Західної Європи та у світі парламентських виборів в Україні у 2006 році / А. Романюк // Вибори та демократія. - 2006. - № 3 (9).

621. *Ротар Н.* Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : монографія / Н. Ротар. - Чернівці : Рута, 2007. - 315 с.

622. *Рябець М.* Стан законодавчого забезпечення позачергових виборів [Електронний ресурс] / М. Рябець. - Режим доступу : <http://www.golos.com.ua/article/1174312327.html>

623. *Сарторі Дж.* Порівняльна конституційна інженерія : дослідження структур, мотивів і результатів / Дж. Сарторі. - К. : АртЕк, 2001. - 224 с.

624. *Сартрі Дж.* Основи теорії демократії: народ і врядування / Дж. Сартрі // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. - К. : Смолоскип, 2005. - С. 25-41.

625. *Серьогіна С.* Європейські стандарти виборів і виборче законодавство України / С. Серьогіна // Вісн. ЦВК. - 2007. - № 1 (7). - С. 39-44.

626. *Ставнійчук М.* Вибори в Україні / М. Ставнійчук. - К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1998. - 48 с.

627. *Ставнійчук М. І.* Уроки та перспективи розвитку виборчого законодавства України з урахуванням досвіду проведення виборів Президента України 2004 року / М. І. Ставнійчук // Держава і право. - 2005. - Вип. 29. - С. 170-175.

628. *Таагенера Р.* Описание избирательных систем / Р. Таагенера, М. Шугарт // Полис. - 1997. - № 3.

629. *Ткач О. І.* Політологія / О. І. Ткач. - К. : Либідь, 2003. - 296 с.

630. *Тоффлер Е.* Нова парадигма влади / Е. Тоффлер. - К. : Вид-во “Акта”, 2003. - 416 с.

631. Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін / за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. - К. : Ін-т соціології НАН України, 2005. - 605 с.
632. Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность / М. Уоллерстайн // Полит. исслед. - 1992. - № 5-6.
633. Хейвуд Э. Политология : [учеб. для студентов вузов] / Э. Хейвуд ; пер. с англ. под ред. Г. Г. Водолазова, В. Ю. Бельского. - М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. - 544 с.
634. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) / П. П. Шляхтун. - К. : Либідь, 2002. - 212 с.
635. Ярош О. Політичний популізм: теорія і практика передвиборчого флірту / О. Ярош // Контекст. - 2002. - № 2. - С. 21-25.
636. Elections and the political order / F. Campbell, P. Converse, W. Miller, D. Stokes. - N.Y. : Wiley, 1966.
637. Party identification and beyond: Representation of voting and party competition / ed. by Budge I., Crewe I., Farlie D. - L. : Wiley, 1976.
638. Lazarsfeld P. F. The people's choice: How the voter makes up his mind in a presidential campaign / P. Lazarsfeld, B. Berelson, H. Gaudent. - N.Y. : Columbia univ. press, 1944.
639. Himmelweit H. T. How voter decide / H. Himmelweit, P. Humphreys, M. Jaeger. - Milton Keynes, 1985.
640. Fiorina M. Retrospective voting in American national elections / M. Fiorina. - New Haven : Yale univ. press, 1981.

Розділ 5

641. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. : програмні документи перших укр. політ. партій. - К. : Наук.-інформ. п-во "Пошук", 1992. - 94 с.
642. Баталов О. Коаліційний уряд у сучасних демократіях : уроки для України [Електронний ресурс] / О. Баталов, О. Крисенко, О. Фісун. - Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/Monitor/juli/21.htm>
643. Бебик В. Політологія для політика і громадянина : [монографія] / В. Бебик. - К. : МАУП, 2003. - 424 с.
644. Бери М. Трудным путем демократии : процесс государственного управления в США : пер. с англ. / М. Бери, Дж. Голдман, К. Джанда, К. Хула - М. : РОССПЭН, 2006. - 644 с.
645. Белов Д. Конституційно-правове регулювання інституту президента в Україні та Франції : монографія / Д. Белов, Ю. Бисага. - Ужгород : Ліра, 2007. - 217 с.

646. Бичек В. Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин / В. Бичек, С. Здіорук // Стратегія політики і політичний аналіз. - 2001. - Вип. 6.
647. Білоус А. О. Політичні об'єднання України / А. О. Білоус. - К. : Україна, 1993. - 108 с.
648. Бодуен Ж. Вступ до політології / Ж. Бодуен. - К. : Основи, 1995. - 174 с.
649. Бондар С. С. Політична опозиція в системі владних відносин України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 "Політичні інститути та процеси" / Бондар С. С. - Дніпропетровськ, 2008. - 16 с.
650. Бурдье П. Социология политики / П. Бурдье ; пер. с фр., сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. - М. : Socio-Logos, 1993. - 336 с.
651. Валуєвський О. Л. Держава і реформи в Україні: аналіз державної політики в умовах трансформації суспільства : монографія / О. Л. Валуєвський. - К. : Вид-во НАДУ, 2007. - 315 с.
652. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Избр. произведения : пер. с нем. - М. : Прогресс, 1990. - С. 707-735.
653. Вильсон В. Наука государственного управления [Электронный ресурс] / В. Вильсон. - Режим доступа : <http://stud.spa.msu.ru/library/3/tgu/classics/wilson.htm>
654. Вінничук Н. Ю. Політична опозиція як інститут сучасної демократії : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 22.00.02 "Політичні інститути та процеси" / Н. Ю. Вінничук. - К., 2007. - 20 с.
655. Владиславьев А. Современные модели политических партий / А. Владиславьев // Свобод. мысль - XXI. - 2003. - № 3.
656. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас ; пер. з нім. А. Онишко. - Львів : Літопис. - 317 с.
657. Гадамер Г.-Г. Передмова до другого німецького видання "Істини і методи" // Після філософії: кінець чи трансформація? : пер. з англ. / Г.-Г. Гадамер / упоряд. К. Байнес та ін. - К. : Четверта хвиля, 2000. - С. 297-308.
658. Гелд Д. Моделі демократії / Д. Гелд // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. - К. : Смолоскип, 2005. - С. 155-166.
659. Гельман В. Исследования партий в России: первые десять лет [Электронный ресурс] / В. Гельман. - Режим доступа : <http://www.part98.ru>

660. Головаха Є. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005-2007 роки / Є. Головаха, А. Горбачик. - К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. - 133 с.

661. Голосов Г. Форматы партийных систем в новых демократиях: институциональные факторы неустойчивости и фрагментации / Г. Голосов // Теория партий и партийных систем : хрестоматия. - М. : Аспект Пресс, 2008. - С. 353-369.

662. Громадська думка про владу та опозицію. Дослідження Соціологічної служби Центру Разумкова з 27 травня по 2 червня 2005 року [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://uv.ukranews.com/cgi-bin/r6/print.pl>

663. Депутатські фракції [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/site/p_fractions

664. Доган М. Падение традиционных ценностей в Западной Европе: религия, государство-нация, власть / М. Доган // Междунар. экономика и междунар. отношения. - 1999. - № 12.

665. Доповідь Президента України Віктора Ющенка “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році”. - К., 2006. - 149 с.

666. Дюверже М. Политические партии : пер. с фр. / Морис Дюверже. - 3-е изд. - М. : Академ. проект ; Королев : Парадигма, 2005. - 558 с.

667. Жданов І. Нові горизонти української багатопартійності / І. Жданов, Ю. Якименко. - Дзеркало тижня. - 2003. - № 24 (449). - 28 лип.

668. Законотворчий процес та якість закону : Як досягти гармонії? / упоряд. А. Ткачук, С. Наumenко. - К. : Ін-т громадян. сусп-ва : ТОВ “ІКЦ Леста”, 2005. - 98 с.

669. Исаев Б. Теория партий и партийных систем : [учеб. пособие для студентов вузов] / Б. А. Исаев. - М. : Аспект Пресс, 2008. - 367 с.

670. Ишияма Дж. Т. Партии - преемницы коммунистических и организационное развитие партий в посткоммунистической политике / Дж. Т. Ишияма // Теория партий и партийных систем : хрестоматия. - М. : Аспект Пресс, 2008. - С. 170-189.

671. Ишияма Дж. Т. Партии-преемницы коммунистических и организационное развитие партий в посткоммунистической политике / Дж. Т. Ишияма // Полис. - 1999. - № 4.

672. Історія Української Конституції / упоряд. А. Слюсаренко, М. Томенко. - К. : Право, 1997. - 264 с.

673. Кабінет Міністрів України [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/officialcategory?cat_id=31410
674. Кампо В. Проблеми правового регулювання статусу Парламентської більшості та парламентської опозиції у Верховній Раді України / В. Кампо // Політ. календар. - 2003. - № 5.
675. Кармазіна М. С. Президентство : український варіант / М. С. Кармазіна. - К. : Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007. - 365 с.
676. Кац Р. Изменяющиеся модели партийной организации и партийной демократии: возникновение "картельных партий" / Р. Кац, П. Мэйр // Теория партий и партийных систем : хрестоматия / сост. Б. А. Исаев. - М. : Аспект Пресс, 2008. - С. 144-151.
677. Кислий П. Становлення парламентаризму в Україні : на тлі світового досвіду / П. Кислий, Ч. Вайз. - К. : Абрис, 2000. - 298 с.
678. Коаліційна угода [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.obozrevatel.com/news/2006/6/21/119742.htm>
679. Коаліційна угода [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://www.yuschenko.com.ua/ukr/Press_centre/press_release/832/
680. Коаліційний уряд у сучасних демократіях: уроки для України [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/Monitor/juli/21.htm>
681. Коліушко І. Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні : монографія / І. Б. Коліушко ; відп. ред. В. Б. Авер'янов. - К. : Факт, 2002. - 260 с.
682. Колодко Г. В. Глобализация и перспективы развития постсоциалистических стран / Г. В. Колодко. - Минск, 2002. - 212 с.
683. Консолідація суспільства і відповідальність еліт в умовах виборчого процесу 2006 року в Україні : зб. матеріалів круглого столу / за ред. С. І. Мітряєвої [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/book/Mitryaeva3/index.htm>
684. Конституции зарубежных государств (США, Великобритания, Франция, Германия, Италия, Япония, Канада) : учеб. пособие. - М. : Изд-во БЕК. - 432 с.
685. Конституційний Суд. Рішення від 29.01.2008 № 2-рп/2008 [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
686. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. - К. : Філософ. і соціол. думка, 1992. - 157 с.
687. Конституція України. - Х. : Фоліо, 2006. - 46 с.

688. Конституція Франції [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://vivovoco.rsl.ru/VV/LAW/France.W.HTM#II>

689. Концепція реформування публічної адміністрації в Україні [Електронний ресурс] / Центр політико-правових реформ. - Режим доступу : www.pravo.org.ua

690. *Кречмер Г.* Фракції, партії в парламенті / Г. Кречмер. - К. : Заповіт, 1999. - 300 с.

691. *Крупчан О.* Організація виконавчої влади : монографія / О. Крупчан. - К. : Вид-во УАДУ, 2001. - 315 с.

692. *Лациба М.* Оцінка стану залучення громадян до прийняття рішень та інформаційна відкритість влади [Електронний ресурс] / М. Лациба. - Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/index.php> 13.11.2008

693. *Лейпхарт А.* Демократия в многосоставных обществах : сравнительное исследование / А. Лейпхарт. - М. : Аспект Пресс, 1997. - 287 с.

694. *Липсет С.* Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей / С. Липсет, С. Роккан // Теория партий и партийных систем : хрестоматия. - М. : Аспект Пресс, 2008. - С. 244-255.

695. *Литвин В.* Політична арена України. Дійові особи та виконавці / В. Литвин ; Тернопіль. н.-д. ін-т "Проблеми людини" ; відп. ред. В. Ф. Жмир. - К. : Абрис, 1994. - 495 с.

696. *Лихтенштейн А.* Политические партии и российский президентализм: границы применения теорий / А. Лихтенштейн // Теория партий и партийных систем : хрестоматия / сост. Б. А. Исаев. - М. : Аспект Пресс, 2008. - С. 200-212.

697. *Ліпгарт А.* Мажоритарна та консенсусна моделі демократії / А. Ліпгарт // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. - К. : Смолоскип, 2005. - С. 774-802.

698. *Ліпгарт А.* Чотири основних рози демократії / А. Ліпгарт // Освіта виборців в Україні: плани на майбутнє. - К., 1995. - 98 с.

699. *Лінц Х.* Президентська система і парламентаризм / Х. Лінц // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. - К. : Смолоскип, 2005. - С. 802-827.

700. *Макєєв С.* Основні тенденції змін соціально-професійної структури суспільства / С. Макєєв // Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін / за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. - К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. - С. 23-37.

701. *Мейверінг С.* Президентська система, багатопартійні системи і демократія: складне рівняння / С. Мейверінг // Демо-

кратія : антологія / упоряд. О. Проценко. - К. : Смолоскип, 2005. - С. 834-861.

702. Новий парламент і його роль у реформуванні політичної системи України (аналітична доповідь) [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/book/31052006/index.htm>

703. Опозиція в Україні: загальна характеристика // Нац. безпека і оборона. - 2002. - № 7.

704. Основи демократії : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / за заг. ред. А. Колодій. - К. : Вид-во "Ай Бі", 2002. - 680 с.

705. *Павленко Р. М.* Парламентська відповідальність уряду : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Павленко Р. М. - К., 2001. - 232 с.

706. Партийна політика [Електронний ресурс] // Перспективні дослідження. - 2002. - № 17. - Режим доступу : www.icps.kiev.ua/docs/ps/full/ukr/ps_ukr_200202_17.pdf.

707. *Пігенко В.* Функції партій і фракцій у законодавчих органах західних країн [Електронний ресурс] / В. Пігенко. - Режим доступу : http://pdp.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=901:144-a4&catid=45:—ii-i-&Itemid=121

708. *Піскарьова Н. І.* Політична опозиція як інститут демократії та суб'єкт політичного процесу сучасного українського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 "Політичні інститути та процеси" / Піскарьова Н. І. - Одеса, 2008. - 16 с.

709. *Плахотнюк Н.* Інститут президентства в Україні: становлення та розвиток / Н. Плахотнюк, В. Мельниченко. - К. : Видавн. дім "Максимум", 2004. - 224 с.

710. *Погунтке Т.* Партии без устойчивой социальной опоры? Партийная организационная взаимосвязь / Т. Погунтке // Теория партий и партийных систем : хрестоматия / сост. Б. А. Исаев. - М. : Аспект Пресс, 2008. - С. 153-168.

711. Политико-административные отношения: кто стоит у власти? : пер. с англ. / под ред. Т. Верheyна. - М. : Права человека, 2001. - 415 с.

712. Політична наука : словник: категорії, поняття і терміни. - Львів : Кальварія, 2003. - 498 с.

713. Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика : матеріали наук.-практ. конф. - К., 1996. - 224 с.

714. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін. ; гол. ред. В. М. Литвин. - К. : Ніка-Центр, 2008. - 998 с.

715. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. - 2-е вид., допов. і переробл. - К. : Генеза, 2004. - 735 с.
716. Політологія. - Кн. 1 : Політика і суспільство. - Кн. 2 : Держава і політика / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космина, В. Харченко. - 2-е вид., переробл. та допов. - К. : Ельга, Ніка-Центр, 2003. - 664 с.
717. Полохало В. Неототалітарні трансформації посткомуністичної влади в Україні / В. Полохало // Політологія посткомунізму. - К. : Політ. думка, 1995. - С. 155-161.
718. Право вибору: політичні партії та виборчі блоки : довідник / упоряд. В. Томенко, В. Гребельник, К. Ващенко. - К. : Геопринт, 2002. - 160 с.
719. Право и власть : человек, право, государство. - М. : Прогресс, 1990. - 528 с. - (Серия "Человек, закон и правосудие").
720. Примуш М. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій / М. Примуш. - Донецьк, 2001. - 223 с.
721. Про вибори народних депутатів України : Закон України : прийнятий 5 лип. 2004 р. / Відом. Верховної Ради України. - 2004. - № 27-28. - Ст. 366.
722. Про внесення змін до Конституції України : Закон України : прийнятий 8 груд. 2004 р. // Відом. Верховної Ради України. - 2005. - № 2. - Ст. 44.
723. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України від 22 лип. 1998 р. № 810 [Електронний ресурс]. - Режим доступу : www.president.gov.ua
724. Про особливості звільнення з посад осіб, які суміщають депутатський мандат з іншими видами діяльності : Закон України : прийнятий 8 лип. 2005 р. // Відом. Верховної Ради України. - 2005. - № 34. - Ст. 444.
725. Про політичні партії в Україні : Закон України : прийнятий зі змінами 14 квіт. 2009 р. // Відом. Верховної Ради України. - 2009. - № 36-37. - Ст. 511.
726. Рагозін М. Розвиток партійної системи в Україні: кількісний аналіз [Електронний ресурс] / М. Рагозін. - Режим доступу : http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV21_2003_polityk/09_ragozin_mp.pdf
727. Рада і депутат: робота в ім'я громади. Залучення громадськості до підготовки та ухвалення рішень органами місцево-

го самоврядування та розвитку громад / А. Ткачук, Є. Фишко, Ю. Ганущак та ін. - К. : Ін-т громадян. сусп-ва : ІКЦ "Леста", 2006. - 98 с.

728. Регламент Верховної Ради України від 19.09.2008 № 547_VI [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>

729. Ротар Н. Політична участь громадян України у системах трансформаційного перехідного періоду : монографія / Н. Ротар. - Чернівці : Рута, 2007. - 315 с.

730. Рябов С. Г. Легітимність влади як соціально-філософська парадигма (концептуально-методологічний аналіз): дис. ... д-ра філософ. наук : 09.00.03 / Рябов С. Г. - К., 1997. - 420 с.

731. Саротрі Дж. Порівняльна конституційна інженерія / Дж. Саротрі. - К. : АртЕк, 2001. - 211 с.

732. Сартори Дж. Партии и партийные системы: рамки анализа / Дж. Сартори // Теория партий и партийных систем : хрестоматия / сост. Б. А. Исаев. - М. : Аспект Пресс, 2008. - С. 240-248.

733. Слюсаренко А. Г. Нові політичні партії України : довідник / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. - К. : Т-во "Знання" УРСР, 1990. - 48 с.

734. Сморгунов Л. В. Сравнительная политология : теория и методология измерения демократии / Л. В. Сморгунов. - СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1999. - 472 с.

735. Сморгунов Л. Эмпирический анализ партийных систем / Л. Сморгунов // Теория партий и партийных систем : хрестоматия. - М. : Аспект Пресс, 2008. - С. 340-353.

736. Соловьёв А. И. Политическая идеология: логика исторической эволюции / А. И. Соловьёв // Полис. - 2001. - № 2.

737. Томенко М. Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії / М. Томенко. - К. : Укр. перспектива, 1995. - Вип. 2. - 134 с.

738. Торяник В. М. Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина у сучасній правовій державі : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 22.00.02 "Політичні інститути та процеси" / Торяник В. М. - Дніпропетровськ, 2006. - 16 с.

739. Тоффлер Е. Нова парадигма влади / Е. Тоффлер. - К. : Вид-во "Акта", 2003. - 416 с.

740. Угода про створення коаліції демократичних сил у Верховній Раді України VI скликання [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://www.byut.com.ua/files/sm38_Ugoda_koalicia_2007.doc

741. Україна багатопартійна : програмні документи нових партій / упоряд. О. В. Гарань. - К. : МП "Пам'ятки України", 1991. - 192 с.

742. Уряд Франції : лекції державного радника уряду Франції Д. Манделькерна : пер. з фр. / Ін-т держ. упр. і самоврядування при КМ України. - К., 1993. - 68 с. - (Серія "Державне адміністрування за рубежом").

743. *Феофанов Ю. В.* Бремя власти / Ю. В. Феофанов. - М. : Прогресс, 1990. - 168 с.

744. *Харченко Л.* Виборча система Республіки Польща: досвід для України / Л. Харченко // Стратег. пріоритети. - 2007. - № 3(4).

745. *Хейвуд Э.* Политология : [учеб. для студентов вузов] / Э. Хейвуд ; пер. с англ. под ред. Г. Г. Водолазова, В. Ю. Бельского. - М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. - 544 с.

746. *Хоффман Ю.* Моделі демократії в Європі: парламентська і президентська демократія / Ю. Хоффман // Проблеми становлення демократії в Україні. - К., 1995. - 115 с.

747. *Чичерин Б. Н.* Политика как наука и деятельность [Электронный ресурс] / Б. Н. Чичерин // София: рукописный журнал Общества ревнителей русской философии. - 2002. - Вып. 5. - Режим доступа : <http://virlib.eunnet.net/sofia/05-2002/text/0508.html>

748. *Шановал В.* Конституція і виконавча влада / В. Шаповал. - К. : Юрінком Інтер, 2004. - 168 с.

749. *Шарло Ж.* Политические партии и система политических партий во Франции / Ж. Шарло. - М., 1993. - 68 с.

750. *Щербак А.* Коалиционная политика российских партий / А. Н. Щербак // Полис. - 2002. - № 1.

751. *Юдин Ю.* Политические партии и право в современном государстве / Ю. Юдин. - М. : Форум - Инфра-М, 1998. - 286 с.

752. *Янг Л.* Регуляція політичного фінансування / Лайза Янг. - К., 2002. - 96 с. - (Серія "Демократична освіта").

753. *Ярош О.* Політичний популізм: теорія і практика передвиборчого флірту / О. Ярош // Контекст. - 2002. - № 2.

754. *Aberbach J.* Bureaucrats and Politicians in Western Democracies / J. Aberbach, R. Putnam, B. Rockman. - Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981. - 322 p.

755. *Blondel J.* Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies / J. Blondel // Canadian Journal of Political Science. - 1968. - Vol. 1(2).

756. Constitution USA [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.law.emory.edu/index.php?id=3080>

757. *Laver M.* Multiparty Government / M. Laver, N. Shotfield. - Oxford University Press, 1991.
758. *Lijphart A.* Typologies of Democratic System / A. Lijphart // Comparative Political Studie. - 1968. - Vol. 1. - P. 3-44.
759. *Stein H.* Public administration and Policy Development / H. Stein. - Harcourt : Brace and Co, 1952.
760. *Svara J.* Dichotomy and duality: Reconceptualizing the relationshipbetween policy and administration in council-manager cities / J. Svara // Public administration Review. - 1985. - N 45. - P. 221-232.
761. The Teory of Political Coalitions. New Haven : Yale University Press, 1963.

Зміст

Вступ	3
<i>Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження інституту політичних партій у системі державного управління</i>	7
1.1. Основні напрями аналізу суспільної ролі політичних партій у вітчизняній та зарубіжній науці	9
1.2. Особливості дослідження політичних партій у державному управлінні	37
1.3. Джерельна база вивчення інституту політичних партій та державної політики й управління в Україні	51
Висновки до першого розділу	65
<i>Розділ 2. Концептуальні засади суспільного реформування</i>	67
2.1. Теоретичні підходи щодо реформування політичної системи України	69
2.2. Роль та місце ідеології у реформуванні політичної системи ...	83
2.3. Вплив політичних партій на процеси суспільних трансформацій	101
Висновки до другого розділу	121
<i>Розділ 3. Політико-адміністративні засади діяльності політичних партій</i>	123
3.1. Організаційна побудова політичної партії: норми та принципи	125
3.2. Внутрішньопартійна демократія як основний напрям розвитку політичних партій демократичного взірця	140
3.3. Фінансування діяльності політичних партій	156
Висновки до третього розділу	176
<i>Розділ 4. Політичні партії і виборчий процес</i>	179
4.1. Виборчі системи та умови їх застосування	181
4.2. Вітчизняне виборче законодавство: недоліки та напрями удосконалення	201
4.3. Роль, місце і функції політичних партій у виборчому процесі	217
Висновки до четвертого розділу	233

Розділ 5. Участь політичних партій у діяльності законодавчого і виконавчого органів державної влади	235
5.1. Парламентська діяльність політичних партій: фракція, коаліція, опозиція	237
5.2. Поняття коаліційного уряду та роль політичних партій у його формуванні	265
5.3. Інститут президентства та роль політичних партій у його функціонуванні	283
5.4. Модель політичної партії в умовах модернізації політичної системи	302
Висновки до п'ятого розділу	321
Висновки	324
Список використаних джерел	334

Наукове видання

Гонюкова Лілія Василівна

**Політичні партії як інститут
державної політики та управління:
теоретико-методологічний аналіз**

Монографія

Київ, НАДУ

Відповідальний за випуск *В. А. Дон*
Редактор *Л. О. Воронько*
Коректор *С. Г. Крушельницька*
Комп'ютерна верстка *Н. Ю. Копайгора*

Підп. до друку 23.12.2009.
Формат 60 x 84/16. Обл.-вид. арк. 21,4. Ум.-друк. арк. 22,6.
Тираж 300 пр.

Видавець : Національна академія державного управління
при Президентіві України
03057, Київ-57, вул. Ежена Потье, 20, тел. 456-67-93.

Свідоцтво серії ДК № 1561 від 06.11.2003 р.